T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

OSMANLI ÖNCESİ TÜRK MİMARİSİNDE ÇİFTE MİNARELİ CEPHELERİN GELİŞİMİ (ANADOLU, İRAN, AZERBAYCAN, HİNDİSTAN)

Ayşe DENKNALBANT
2502040021

İstanbul, 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

OSMANLI ÖNCESİ TÜRK MİMARİSİNDE ÇİFTE MİNARELİ CEPHELERİN GELİŞİMİ (ANADOLU, İRAN, AZERBAYCAN, HİNDİSTAN)

İ.Ü. Bilimsel Araştırma Projesi T-952

Ayşe DENKNALBANT
2502040021

Danışman
Prof. Dr. M. Baha TANMAN

İstanbul, 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz SANAT TARİHİ Anabilim Dalında 2502040021 numaralı AYŞE DENKNALBANT'IN hazırladığı "OSMANLI ÖNCESİ TÜRK MİMARİSİNDE ÇİFTE MİNARELİ CEPHELERİN GELİŞİMİ(ANADOLU, İRAN, AZERBAYCAN,HİNDİSTAN)"konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi 23.11.2010 SALI günü saat: 10.30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .Kabulüne.....'ne* OYBİRLİĞİ /OY~~ÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. BAHA TANMAN	KABULÜ	
PROF.DR. ARA ALTUN	Kabul	
PROF. DR. SELÇUK MÜLAYİM	Kabulü	
DOÇ. DR. İLKNUR KOLAY	Kabulüne	
YRD. DOÇ. DR. FULYA ERUZ	Kabulüne	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbe@istanbul.edu.tr

ÖZ

Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi
(Anadolu, İran, Azerbaycan, Hindistan)

Anadolu Selçuklu dönemi mimarisinde XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan çift minareli taçkapılar gerek tek başlarına oluşturdukları anıtsallık, gerekse de cephe bütünü içindeki düzenlemeleriyle özel örnekler olmaktadırlar. Taçkapı ve çift minare ilişkisi ile Anadolu Türk mimarisinde XIII. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkan altı yapı da mimari ve süsleme özellikleriyle önemli örnekleri oluşturmaktadırlar.

Konuyu bir bütün olarak ele almak için söz konusu yapı tipinin Anadolu dışındaki gelişimini de izlemek gerekmektedir. Cephede çift minare unsuruyla özellikle Azerbaycan ve İran'da karşımıza çıkan, gerek Anadolu yapılarından erken (XII. yüzyıl) ve gerekse de daha geç (XIII-XIV. yüzyıllar) örnekler konunun bütünlüğü ve Anadolu yapılarının gerektiği gibi incelenmesi için önem arz etmektedir. Tezde ele alınan çift minareye sahip taçkapı düzenin, Anadolu'da 1243'teki Moğol istilasından sonra ortaya çıkışı, araştırmacıları bir Moğol sanatı etkisi hakkında düşündürmüştür. Tezde, bu görüş de göz ardı edilmemiş ancak mimari gelişim çizgisi ve alt yapısıyla konunun sadece Moğol etkisiyle sınırlandırılmayıp bütünlük içinde değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Yapıların kaynak ve kökenleri, planlanan çalışmayı geniş bir coğrafi ve kültürel alt yapıda düşünmeyi gerekli kıldığından özellikle İran ve Azerbaycan'da, bu mimari tipe öncülük yapabilecek nitelikte erken tarihli ve Anadolu'daki yapılarla aynı yüzyıllarda inşa edilmiş yapılar çalışılmıştır.

Tezde, çift minareli cephe düzenine sahip yapıların mimari problemlerinin yanı sıra, cephenin bir parçası olan minarelerin, yapı bütününde değerlendirilişi, genel cephe kompozisyonu içindeki yeri ile minareye geçişi sağlayan birimlerin iç mekân düzenine yansımaları incelenmiştir.

ABSTRACT

The Development Of The Double Minarets Facades At The Pre-Ottoman Turkish Architecture (Anatolia, Iran, Azerbaijan, India)

The facades with the double minarets from the Pre Ottoman Anatolian Seljuk Period madrasahs and mosques are the topics of this thesis. The arrangement of the double minarets portals are monumental as independent appearance also they have an important place in the facade composition. The six examples of these buildings which have double minarets at Anatolia are very special and unique examples with their architectural and decoration characteristics from second part of the XIII. century.

Especially these madrasahs with double minarets which were built in the XIII-XIV. centuries will examined with the parallel and different characteristics of their progress in Anatolia and near geographies. In the thesis, we will discuss the problems of the buildings with double minarets in a spacious geographie and cultural perspective. With this aim, the prototip buildings in the early periods and the same centuries buildings with the Anatolia buildings will examined, especially in the Azerbaijan and Iran. The facades with double minarets at Anatolia appear after the Mongol invasions, at 1243. Because of this, some researchers think about a Mongol influence on the Anatolian Seljuk architecture, especially on the double minarets facades. We keep these ideas but at the same time we tried to look to the topic with a general aspect with architectural and historical datas, as well.

The tradation of the setting the minarets corner of the buildings or on/over the main portal/iwan in Azerbaijan and Iran have to be very important for the improvement of the Anatolian Seljuk buildings with double minarets. In the thesis this architectural progress line and the evaluation of the buildings will follow. In the thesis, the minarets as part of the front facade will examine. The evalution of the minarets in general of the madrasah and the place of the minarets in general front facade composition are important for the study.

ÖNSÖZ

Tezde Anadolu'da ve Anadolu dışında, XII.-XIV. yüzyıllarda inşa edilmiş ve taçkapılarında çift minareye sahip yapılar incelenmiştir. Dönemlerinin önemli bir mimari tipini oluşturan yapıların bazı mimari problemleri üzerinde durulmuş, taçkapıda çift minare kompozisyonun Anadolu dışında ortaya çıkışı ve gelişim çizgisi izlenerek Anadolu yapıları değerlendirilmiştir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan yapıların incelenmesi amacıyla Anadolu'da yapılan çalışmalar yanında, İran ve Azerbaycan'da da alan ve kütüphane çalışmaları yapılmıştır. Çalışmanın ortaya çıkışında pek çok kişinin emeği geçmiş ve desteği bulunmuştur.

Tezin danışmanlığını yapan hocam Prof.Dr.M.Baha Tanman'a yardımları, yönlendirmeleri ve desteği için teşekkür ederim. Konuyla ilgili değerli fikirlerini her zaman paylaşan ve yardımcı olan hocam Prof.Dr.Selçuk Mülayim'e, hocam Prof.Dr.Ara Altun'a teşekkür ederim. Farsça kaynaklar konusunda beni yönlendiren ve yardımcı olan Prof.Dr.Mustafa Çiçekler'e teşekkür ederim. Arşiv çalışmaları sırasında ziyaret edilen Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne, Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na, Sivas İl Kültür Turizm Müdürlüğü'ne, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na ve Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne teşekkür ederim. Farsça kaynakların çevirisini yapan Hale Estekanci ve Selime Amancani'ye, İran ziyareti sırasında Tahran'da bize eşlik eden ve kütüphane çalışmasında yardımcı olan Dr.Bahman Nozhat'a, bazı Farsça kitabeleri inceleyerek yardımcı olan Dr.Rahman Moştak Mehr'e, Isfahan ve çevresindeki yolculuklarda bize eşlik ederek Farsçasıyla işlerimizi kolaylaştıran Semih Gezer'e teşekkür ederim. Azerbaycan ziyareti esnasında gerek Bakü'de, gerek Nahçıvan'da yapılan çalışmalarda bize eşlik ederek tezde kullanılan pek çok kaynağa ulaşmamızı sağlayan ve büyük çaba sarfeden, ayrıca tezde kullanılan Rusça kaynakların bir bölümünün çevirisini yapan Dr.Anar Azizov'a ve Azizov ailesine çok teşekkür ederim.

Çalışmanın her aşamasındaki fikir alışverişi ve manevi desteği için Y.Doç.Dr.Ahmet Vefa Çobanoğlu'na çok teşekkür ederim. Arkadaşım Dr.Ü.Melda Ermiş'e her konuda bana destek ve yardımcı olduğu için teşekkür ederim. Kütüphane çalışmasında yardımcı olan arkadaşlarım Dr.Özgü Çömezoğlu ve Dr.Murat Kocaaslan'a, ayrıca anlayışları ve destekleri için aileme, arkadaşlarıma ve emeği geçen herkese teşekkür ederim. Tezin gerek kaynak araştırmasında gerekse de yazım aşamasında rahat çalışma ortamını kullandığımız İSAM Kütüphanesi'ne de teşekkür ederim.

Diğer çalışmalarda olduğu gibi bu çalışma esnasında da beni yalnız bırakmayan, arazi ve arşiv çalışması için yapılan Sivas, Erzurum, Konya ve Niğde yolculukları sırasında bana eşlik eden, bütün çalışmalarımı maddi ve manevi açıdan her zaman destekleyen babam İsmet Denknalbant ve annem Emine Denknalbant'a anlayışları ve yardımları için sonsuz teşekkür ederim.

Tez çalışması İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından da maddi olarak desteklenmiştir, teşekkür ederim.

Ayşe DENKNALBANT

Yedikule, Eylül 2010

İÇİNDEKİLER

Öz	iii
Abstract	iv
Önsöz	v
İçindekiler	vii
Fotoğraf Listesi	x
Harita – Çizim – Plan Listesi	xxii
Kısaltmalar Listesi	xxvi
Giriş	1-3
Çalışmanın Amacı ve Yöntemi	1
1. ANADOLU'DAKİ SİYASİ VE EKONOMİK ORTAMA GENEL BİR BAKIŞ	4-28
1.1. Siyasi Durum ve Olaylar	4
1.1.1. Moğol Devleti'nin Kurulması ve Anadolu'ya Gelmelerinden Önceki Gelişmeler	4
1.1.2. Kösedağ Savaşı Öncesi Anadolu'ya Moğol Akınları ve Kösedağ Savaşı	6
1.1.3. Kösedağ Savaşı Sonrası Anadolu'da Moğollar	9
1.1.4. İlhanlı-Selçuklu Devleti İlişkileri	10
1.2. İlhanlı Döneminde Mali Durum	18
1.3. İlhanlıların Dine Bakışı ve Banilerin İnşa Ettirdikleri Yapılarla Olan İlişkileri	25
2. MİNARE GELİŞİMİ VE ÇİFTE MİNARENİN ORTAYA ÇIKIŞI	29-65
2.1. Minare Gelişimi	29
2.2. Çifte Minarenin Ortaya Çıkışı	41

3. ÇİFTE MİNARELİ YAPILAR 66-361
3.1. Anadolu'daki Yapılar 67-220
3.1.1. Konya Sahip Ata Camii 67
3.1.2. Sivas Gök Medrese 96
3.1.3. Sivas Çifte Minareli Medrese 125
3.1.4. Erzurum Çifte Minareli Medrese 152
3.1.5. Erzurum Yakutiye Medresesi 181
3.1.6. Niğde Sungur Ağa Camii 201

3.2. Anadolu Dışındaki Yapılar 221-361
3.2.1. İran 222-299
3.2.1.1. İsfahan Mescid-i Cuması 222
3.2.1.2. Sengbest Arslan Cazip Külliyesi 228
3.2.1.3. Tabas Çift Minareli Medrese 234
3.2.1.4. Ardistan İmam Hasan Camii 243
3.2.1.5. Kum Çift Minareli Taçkapı 258
3.2.1.6. Öştorcan Mescid-i Cuması 267
3.2.1.7. İsfahan Derdeşt Minareleri 280
3.2.1.8. İsfahan Darüzziyafe Minareleri 287
3.2.1.9. Abarkuh Nizamiye Camii 294

3.2.2. Azerbaycan 300-351
3.2.2.1.Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi 301
3.2.2.2. Nahçıvan Karabağlar Külliyesi 314
3.2.2.3. Babi Şeyh Baba Yakup Külliyesi 341

3.2.3. Hindistan 352-361
3.2.3.1.Ajmer Camii 352

4. DEĞERLENDİRME 362-461

4.1. Anadolu Yapıları 362-405

4.1.1. Ön Cephe Düzeni 362

4.1.2. Anadolu'da Çift Minareye Sahip Yapıların Tartışmalı Yönleri 367

4.1.3. Taçkapı-Minare İlişkisi 393

4.1.4. Cephenin İç Mekânla İlişkisi 399

4.2. Anadolu Dışındaki Yapılar 406-439

4.2.1. Ön Cephe Düzeni 406

4.2.2. Anadolu Dışında Çift Minareye Sahip Yapıların Tartışmalı Yönleri 411

4.2.3. Taçkapı-Minare İlişkisi 427

4.2.4. Cephenin İç Mekânla İlişkisi 436

4.3. Kronolojik Değerlendirme 440-446

4.4. XIV. Yüzyılın Ortalarından İtibaren Çifte Minareli Yapılardaki Gelişim 447-461

SONUÇ 462-467

KAYNAKÇA 468-507

ÖZGEÇMİŞ 508-510

FOTOĞRAF LİSTESİ

		Sayfa
F.1	:Halep Ulu Camii Minaresi (2008)	32
F.2	:Kalan Minare (http://www.bura.org/haberler/haberoku.asp?hid=594 23.09.2010)	33
F.3	:Vabkent Minaresi (http://www.orexca.com/img/monument/vabkent/1-1 23.09.2010)	33
F.4	:Çar Kurgan Minaresi (http://www.orexca.com/photogalleryfull/203 23.09.2010)	33
F.5	:Isfahan Pa Menar (2010)	35
F.6	:Isfahan Çihil Duhteran Minaresi (2010)	35
F.7	:Isfahan Sareban Minaresi (2010)	35
F.8	:Hasankeyf Er-Rızk Minaresi (2007)	36
F.9	:Mardin Ulu Camii Minaresi (2007)	36
F.10	:Konya İnce Minareli Medrese (Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi)	37
F.11	:Ankara Arslanhane Camii Minaresi (2006)	37
F.12	:Antalya Yivli Minare (1999)	37
F.13	:Erzurum Tepsi Minare (2007)	39
F.14	:Sivas Ulu Camii Minaresi (2010)	39
F.15	:Taraz İdris Peygamber Türbesi (Emel Esin, "Türk san'at tarihinde Kara-hanlı devrinin mevkii", **VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s.100-130, L.III/Res.1, Kibirof'tan)	42
F.16	:Taraz Ayşe Bibi Türbesi (Gözde Ramazanoğlu, **Orta Asya'da Türk Mimarisi**, Ankara 1988, s.54)	43
F.17	:Taraz Ayşe Bibi Türbesi köşe kulesi (minare) (Emel Esin, "Türk Minaresinin Orta Asya'daki Öncüleri Hakkında", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi, Memoriam Prof.Albert Gabriel Özel Sayısı**, Ankara 1978, s.104-147, L.VII)	44
F.18	:Mihne Ebu Said Türbesi (Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Ankara 1999, s. 341, R.85).	47
F.19	:Mardin Ulu Camii (2007)	53
F.20	:Kızıltepe Ulu Camii, avlu ve kuzeydoğu köşede yer alan minare kaidesi (2007)	55
F.21	:Sahip Ata Camii taçkapı üzerinde yer alan kitabe (Sevinç Dündar, "Konya Sahip Ata Külliyesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü, Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1970, R.11)	68

F.22 :Taçkapının batısındaki sebil üzerinde yer alan kitabeli madalyonlar (2010) 69
F.23 :Sahip Ata Camii, Taçkapısı genel görünüşü (2010) 71
F.24 :Sahip Ata Camii, Taçkapının onarım sırasındaki görünüşü (2007) 80
F.25 :Taçkapının onarım sırasındaki görünüşü, arka cephe (2007) 80
F.26 :Sahip Ata Camii'nin kuzey cephede yer alan taçkapısı (2010) 83
F.27 :Taçkapı giriş açıklığı ve süslemeli bordürler (2010) 84
F.28 :Taçkapının süslemeli bordürlerinden ayrıntı (2010) 85
F.29 :Taçkapının batı yönünde bulunan sebil penceresi (2010) 86
F.30 :Taçkapının sol tarafındaki düzenleme (2010) 88
F.31 :Taçkapının sağ tarafındaki düzenleme (2010) 88
F.32 :Taçkapının Sarre'nin 1910'larda tespit ettiği durumu (Karamağaralı, **a.g.e.** 1982, s.55, R.1) 89
F.33 :Taçkapının batısında bulanan minare kaidesi ve minare (2010) 91
F.34 :Minarenin restorasyon öncesi durumu (2006) 92
F.35 :Minarenin restorasyon öncesi durumu (2006) 92
F.36 : Minarenin restorasyon sonrasında gövdedeki çinileri ve bordürlerinin yenilenmiş durumu (2010) 93
F.37 :Taçkapının arka cephesi, restorasyondan sonra (2010) 94
F.38 :Minarenin restorasyon sonrası görünümü (2010) 95
F.39 :Gök Medrese, Sivas Kalesi'nden genel görünüş (2008) 97
F.40 :Taçkapıda giriş açıklığı üzerinde yer alan kitabe (2010) 98
F.41 :Taçkapının sivri kemeri üzerinde yer alan kitabe (2010) 98
F.42 :Taçkapının köşelerindeki kartuşlarda yer alan mimar kitabeleri (2008) 99
F.43 :Taçkapının köşelerindeki kartuşlarda yer alan mimar kitabeleri (2008) 99
F.44 :Gök Medrese, restorasyon öncesi ön cephe (2006) 107
F.45 :Gök Medrese restorasyondan sonra önce cephe (2010) 107
F.46 :Taçkapı arka cephesi, mescit ve darülkurra pencereleri (2005) 110
F.47 :Doğu cephe, restorasyondan önce (2005) 110
F.48 :Taçkapının süslemeli bordürleri ve kapı açıklığı (2010) 112
F.49 :Taçkapının sol tarafından süsleme bordürleri ayrıntısı (2010) 113
F.50 :Taçkapı ve minareler (2010) 114
F.51 :Taçkapının sağ tarafında kaide üzerinde süslemeler (2010) 115
F.52 :Kaide ayrıntısı (2010) 115
F.53 :Kuzey minare, kaide ayrıntısı (2005) 117
F.54 :Kuzey minare, çini panolar (2005) 117
F.55 :Taçkapıda minareler ve çini panoların restorasyon sonrası durumu (2010) 118
F.56 :Güney minarenin yan cephesi, çini panolar (Tuncer, 119

a.g.e., 2008, s.45)
F.57 :Güney minarenin arka cephesinde çini kalıntılar (Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.53) 119
F.58 :Güney minare üzerindeki bordürde süslemeli bordür kalıntısı (Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.52) 120
F.59 :Güney yöndeki minare (2005) 121
F.60 :Kuzeydeki minare ayrıntısı (2005) 121
F.61 :Kuzeydoğu köşedeki destek kulesi (2005) 122
F.62 :Ön cephenin solunda yer alan çeşme (2005) 123
F.63 :Ön cephenin sağında yer alan mescit penceresi (2005) 123
F.64 :Çifte Minareli Medrese ve I.İzzeddin Keykavus Şifahanesi (http://www.sivas.bel.tr/album/showp.asp?padid=114&paid=1 / 02.11.2010) 125
F.65 :Taçkapı giriş açıklığı üzerinde inşa kitabesi (2010) 126
F.66 :Taçkapının solunda süslemeli bordürler arasında yer alan kitabe (2010) 127 127
F.67 :Sivas Çift Minareli Medrese'nin 1920'li yıllarda arka cephesi tamamen, yan cephesinin de büyük kısmı yıkık haldeki durumu (Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928, R.15) 131
F.68 :Çifte Minareli Medrese, doğu cephesi (2010) 134
F.69 :Taçkapıda yer alan geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler (2005) 135
F.70 :Medresenin taçkapısının sol tarafındaki süslemeli bordürlerden ayrıntı (2005) 137
F.71 :Taçkapıda bitkisel süslemeli kabartmalar ve bordürler (2005) 138
F.72 :Taçkapıda sütunçe başlıkları (2005) 138
F.73 Taçkapının arka cephesi ve minare kapıları (2005) 139
F.74 :Güney yöndeki minare (2007) 140
F.75 :Minare pabuçluğundan ayrıntı (2005) 140
F.76 :Kuzey yöndeki minarede çini süslemeli pano (2007) 141
F.77 :Güney yöndeki minare (2007) 141
F.78 : Minareler ve çinili panolar, onarımdan sonra (2010) 142
F.79 :Minare kaidelerinin arka cephesinde kufi yazılı panolar (2007) 143
F.80 :Minare kaidelerinin arka cephesinde kufi yazılı panolar (2007) 143
F.81 :Taçkapı arka cephesinin onarım sonrası durumu (2010) 144
F.82 :Cephenin sol tarafındaki pencere (2005) 145
F.83 :Cephenin sağ tarafındaki pencere (2005) 146
F.84 :Sağ tarafta İnce Minareli Medrese'nin kapısına benzeyen pencere (2005) 146
F.85 :Sol köşedeki destek kulesi (2005) 147
F.86 :Sağ köşedeki destek kulesi (2005) 147
F.87 :Taçkapının arka cephesi ve günümüze ulaşan mekan izleri 148

(2005)
F.88 :Medresenin kazılarla tespit edilen planı (2005) 150
F.89 :Medresenin restorasyonda yükseltilen temelleri ve planı (2010) 150
F.90 :Çifte Minareli Medrese (2007) 152
F.91 :Curzon'un gravüründe Erzurum ve Çifte Minareli Medrese (Robert Curzon, **Armenia, A Year At Erzeroom and On The Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, New York 1854, s.51) 162
F.92 :Çift Minareli Medrese, avlu ve revaklar (2007) 164
F.93 :Ana eyvan ve kümbet girişi (2007) 164
F.94 : Çifte Minareli Medrese, ön cephe ve çift minareler (2007) 166
F.95 :Taçkapı ve çift minareler (2007) 167
F.96 :Taçkapının sol tarafındaki bordürlerde süsleme ayrıntısı (2007) 168
F.97 :Taçkapının sağ tarafında kaide başlangıcı ve figürlü süsleme, pencere (2007) 169
F.98 :Taçkapının aynı zamanda minare kaidelerini oluşturan yan kanatları (2007) 170
F.99 :Minareler, kaide ve gövdelerden ayrıntı (2007) 171
F.100 :Minareler, kaide ve gövdelerden ayrıntı (2007) 171
F.101 :Taçkapının batı tarafındaki çini pano (2007) 172
F.102 :Taçkapının doğu tarafındaki çini pano (2007) 173
F.103 :Batı yöndeki minare kaidesi ve pabuçluk ayrıntısı (2007) 173
F.104 :Doğu yöndeki minare kaidesi ve pabuçluk ayrıntısı (2007) 174
F.105 :Avluya bakan nişteki süsleme (2008) 175
F.106 :Doğuya bakan nişteki süsleme (2008) 175
F.107 :Dış cepheye bakan nişteki süsleme (2008) 176
F.108 :Batıya bakan nişteki süsleme (2008) 176
F.109 :Batıdaki minareden süsleme ayrıntısı (2007) 177
F.110 : Doğudaki minareden süsleme ayrıntısı (2007) 177
F.111 :Batı yöndeki minarede süsleme kuşağı (2007) 178
F.112 :Doğu yöndeki minarede süsleme kuşağı (2007) 178
F.113 :Taçkapının sağ tarafında yer alan mescit penceresi (2007) 179
F.114 :Taçkapının sol taraftaki çeşme (2007) 179
F.115 :Yakutiye Medresesi ön cephe (2008) 181
F.116 :Yakutiye Medresesi, genel görünüş (2008) 182
F.117 :Yakutiye Medresesi kitabesi (2008) 183
F.118 :Eyvan yan duvarlarında yer alan vakıf kitabeleri (2008) 184
F.119 :Eyvan yan duvarlarında yer alan vakıf kitabeleri (2008) 184
F.120 :Yakutiye Medresesi, etrafında binalar inşa edilmiş durumda (EKTVKK Arşivi, 25.00.145 no'lu dosya) 186
F.121 :Yakutiye Medresesi iç mekan (2008) 187
F.122 :Giriş cephesinin iki katlı düzenlemesinde avluya açılan mahfil (2008) 188
F.123 :Medresenin batı cephesi ve kümbet (2008) 189

F.124 :Yakutiye Medresi, Taçkapı (2008) 190
F.125 :Taçkapı nişi ve süslemeli bordürler (2008) 190
F.126 :Taçkapıdan süsleme bordürleri ayrıntısı (2008) 191
F.127 :Taçkapının yan yüzlerinde yer alan figürlü ve bitkisel süsleme (2008) 192
F.128 :Güney köşede minare (2008) 194
F.129 :Kuzey köşede yer alan minare kaidesi 194
F.130 :Kuzey cephe ve minare kaidesi (2008) 195
F.131 :Güney yöndeki minare (2008) 198
F.132 :Minarede çini süsleme ayrıntısı (2008) 198
F.133 :Matrakçı Nasuh'un Erzurum minyatürü (Hüseyin Yurdaydın, **Nasuhu's Silah-i (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i**, Ankara 1976, R.1, (Varak 23b) 199
F.134 :Niğde Sungur Ağa Camii, doğu cephe (2007) 201
F.135 :Minare kaidesindeki vergi kitabesi (2007) 203
F.136 :Sungur Ağa Camii, 1930'lardaki durumu (Gabriel, **a.g.e.,** 1934, Pl.XXXVI) 208
F.137 :Sungur Ağa Camii, 1960'lı yıllardaki durumu (Gabriel, **Niğde Türk Anıtları**, Ankara 1962, PL.VII) 208
F.138 :Sungur Ağa Camii, harim mekanı (2007) 210
F.139 :Caminin doğu cephesinde taçkapı ve minarelerin kaideleri (2007) 210 202
F.140 :Taçkapı, genel (2007) 211
F.141 :Giriş eyvanı yan nişi (2007) 212
F.142 :Giriş eyvanında süslemeli panolar(2007) 213
F.143 :Taçkapıda süslemelerden kalan izler (2007) 214
F.144 :Kuzey yöndeki kaide ve minare (2007) 215
F.145 :Kuzey yöndeki kaide üzerinde süsleme ayrıntısı (2007) 215
F.146 :Güney yöndeki kaide (2007) 216
F.147 :Güney yöndeki kaide, süslemeli bordürler (2007) 216
F.148 :Kuzey yöndeki kaide (2007) 219
F.149 :Minareler, kuzeydeki minare şerefesinden (2007) 219
F.150 :Sengbest Arslan Cazip Türbesi ve Minare **(**http://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/architecture/arslan-jadhib / 21.12.2009) 228
F.151 :Sengbest minaresi kitabe ayrıntısı (Dominique Sourdel, Janine Sourdel-Thomine, "A propos des monuments de Sangbast", **Iran**, Vol.7, 1979, Pl.Ic) 229
F.152 :Sengbest Minaresi, doğu yönü (http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=13594820/12.10.2009) 231
F.153 :Sengbest minaresi, süsleme ve kitabe (Thomine, Thomine Sourdel, **a.g.e.,** 1979, Pl.Id) 231
F.154 :Minare, doğu ve güneydoğu yönlerden (http://archnet.org/library/images/oneimage- 233

large.jsp?location_id=3760&image_id=135947/ 12.10.2009)
F.155 :Güneybatı yöndeki minare girişi 233
(http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=135951 (12.10.2009)
F.156 :Tabas minarelerinden sağdaki üzerinde kitabeler 236
(http://archnet.org/library/images/one-image large.jsp?location_id=13243&image_id=123632 ve 123633 / 16.05.2006)
F.157 :Tabas minarelerinden sağdaki üzerinde kitabeler 236
(http://archnet.org/library/images/one-image large.jsp?location_id=13243&image_id=123632 ve 123633 / 16.05.2006)
F.158 :Tabas minarelerinden soldaki üzerinde kitabeler 236
(http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13243&image_id=123636 ve 123637 / 16.05.2006)
F.159 :Tabas minarelerinden soldaki üzerinde kitabeler 236
(http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13243&image_id=123636 ve 123637 / 16.05.2006)
F.160 :Çift minareli medresenin ön cephesi ve taçkapısı 239
(http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id= 123628 / 16.05.2006)
F.161 :Medresenin iki katlı avlu düzeni 240
(http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id= 123629 / 16.05.2006)
F.162 :Minarelerin orijinal durumu, (Andre Godard, "Ardistan Et Zaware", **Athar-e Iran**, I/II, Paris 1936, s.300, Fig.197) 241
F.163 :Minarelerin restorasyon sonrası 1970'li yıllardaki durumu 242
(http://archnet.org/library/images/one-image.jsp?location_id=13243&image_id=123630)
F.164 :Minarelerin şerefe kısımlarından ayrıntı, restorasyon sonrası (http://archnet.org/library/images/one-image.jsp?location_id=13243&image_id=123631) 242
F.165 :İmam Hasan Camii, doğu cephesi (2009) 243
F.166 :Taçkapının sol tarafında yer alan kitabe bordüründen ayrıntı (2009) 245
F.167 :Taçkapının sağ tarafında yer alan kitabe bordüründen ayrıntı (2009) 245
F.168 :Taçkapının arka cephesi ve sağ tarafta mescit mekanı (2009) 246
F.169 :Yapının ön cephesinde çift minareye sahip taçkapı (2009) 248
F.170 :Taçkapının sol tarafındaki nişler (2009) 249
F.171 :Taçkapının sağ tarafındaki niş (2009) 249
F.172 :Giriş eyvanında soldaki niş (2009) 250

F.173 :Giriş eyvanında sağdaki niş (2009) 250
F.174 :Ön cephe genel görüntüsü, (2009) 250
F.175 :Minare yıkılmadan önce (Godard, **a.g.e.,** 1936, s.299, Fig.196) 253
F.176 :Taçkapı üzerinde yer alan minarelerden güneydekinin günümüzdeki durumu (2009) 254
F.177 :Güney yöndeki minare ve kaidesi (2009) 255
F.178 :Güney yöndeki minare üzerindeki kemer izi ve kitabe (2009) 255
F.179 :Üst örtüden taçkapının üzerine ve güney yöndeki minareye bakış (2009) 256
F.180 :Taçkapı nişinde yer alan kitabenin ayrıntısı 256
F.181 :Çift minareli taçkapnın sokak dokusu içindeki yeri (2009) 258
F.182 :Soldaki minare üzerinde kitabe parçası (2009) 259
F.183 :Taçkapıda yan yüzeylerde yer alan iki katlı nişler (2009) 260
F.184 :Taçkapı nişlerinde alçı süsleme izleri, sol (2009) 260
F.185 :Taçkapı nişlerinde alçı süsleme izleri, sağ (2009) 260
F.186 :Taçkapının sol tarafında yer alan minare (2009) 261
F.187 :Taçkapının sağ tarafında yer alan minare (2009) 261
F.188 :Dieulafoy'un seyahatnamesinde yer alan taçkapının gravürü (Jane Dieulafoy, **La Perse La Chaldee Et La Susiane**, Paris 1887, s.181) 262
F.189 :Taçkapının arka cephesi (Donald Wilber, **The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period**, New Jersey 1955, R.156) 264
F.190 :Taçkapı, günümüzde arka cephenin durumu (2009) 265
F.191 :Taçkapının arkasında yok olan yapının yerinde bulunan pazar ve dükkânlar (2009) 266
F.192 :Yapının doğu taçkapısı üzerinde bulunan tarih kitabesi (2009) 267
F.193 :Yapının kuzeydoğu taçkapısında yer alan bani kitabesi (2009) 269
F.194 :Öştorcan Mescid-i Cuması, batı cepheden genel bakış (2009) 271
F.195 : Kubbeli mescit mekânı, doğu cephesi (2009) 272
F.196 :Mihrap cephesi ve doğu cephe, genel bakış (2009) 273
F.197 :Kuzey cephede çift minareli taçkapı (2009) 274
F.198 :Yapının kuzey cephesinde yer alan çift minareli taçkapı (2009) 276
F.199 :Taçkapı üzerinde minarelerden ayrıntı (2009) 277
F.200 :Yapının avlusu ve kuzey yönde taçkapı üzerinde çift minarelerin görünüşü (2009) 278
F.201 :Taçkapı üzerindeki minarelerin avlu içinden görünüşü (2009) 278
268
F.202 :Taçkapıda çinili bordür altında Kufi yazı kalıntısı (2009) 279
F.203 :Taçkapıda çinili bordür altında Kufi yazı kalıntısı (2009) 279
F.204 :Türbe ve çift minareli taçkapı, günümüzdeki durumu 280

(2009)
F.205 :Çift minareli taçkapı ve türbe (Wilber, **a.g.e.,** 1955, R.158) 281
F.206 :Taçkapının arka cephesi, (Wilber, **a.g.e.,** 1955, R.159) 283
F.207 :Çift minareli taçkapı, ön cephe (2009) 284
F.208 :Taçkapı girişi yan duvarlarında çini panolardan ayrıntı (2009) 285
F.209 :Taçkapı üzerinde soldaki minare (2009) 286
F.210 :Taçkapı üzerinde sağdaki minare (2009) 286
F.211 :Darüzziyafe Minareleri genel görünüş (2009) 287
F.212 :Darüzziyafe, çift minareli taçkapının arkasındaki yapı yok olduktan sonraki sokak dokusu (Myron Bement Smith, "The Manars of Isfahan", **Athar-e Iran**, I/II, Paris 1936, s.348, Fig.29) 288
F.213 :Taçkapının ön cepheden genel görünüşü (2009) 289
F.214 :Taçkapı kemeri ve çini süslemeli bordürlerden ayrıntı (2009) 290
F.215 :Taçkapı minarelerinin çokgen kesitli kaideleri (2009) 291
F.216 :Soldaki minareden ayrıntı (2009) 291
F.217 :Taçkapının sol tarafında yıkılmış yapıya ait kemer ve duvar izleri (2009) 292
F.218 :Taçkapının sol tarafında kemer izleri (2009) 292
F.219 :Nizamiye Cami çift minareli taçkapı, genel görünüşü (2009) 294
F.220 :Taçkapı genel görünüşü (2009) 295
F.221 :Taçkapı, kemer açıklığı (2009) 296
F.222 :Taçkapı açıklığı yan duvarlarında panolu düzenleme (2009) 296
F.223 :Taçkapı, ön cephesi 1930'lu yıllardaki durumu (Andre Godard, "Abarkuh (Province de Yazd)", **Athar-e Iran**, I/I, Paris 1936, Fig.51) 297
F.224 :Taçkapı, arka cephe (2009) 297
F.225 :Taçkapı üzerinde çift minareler (2009) 299
F.226 :Taçkapı üzerinde soldaki minare (2009) 299
F.227 :Taçkapı üzerinde sağdaki minare (2009) 299
F.228 :Mümine Hatun Kümbeti, (2008) 301
F.229 :Mümine Hatun kümbeti, taçkapı üzerinde inşa kitabesi (2008) 303
F.230 :Kümbetin kubbe eteğinde yer alan bani kitabesinin bir bölümü (2008) 304
F.231 :Kümbetin taçkapı kemeri üzerinde mimar kitabesi (2008) 305
F.232 :XX. yy. başlarında cami, kümbet ve taçkapı yıkılmadan önce (Eduard Jacopsthal, **Mittelalterliche Backstein Bauten Nachtschewan Im Araxesthale**, Berlin 1899, s.5, R.1) 307
F.233 :Kümbet ve çift minareli taçkapı, De Montpereux'un gravürü (Bretaniski, **XII-XIV. Asrlarda Azerbaycan** 309

	Mimarlığı ve Onun Kabağ Şark Ülkelerinin Arhitekturasında Mövkeyi, Moskva 1966, s.29, R.7)	
F.234	:Çift minareli taçkapı ve kümbet, (Jane Dieulafoy, La **Perse La Chaldee Et La Susiane**, Paris 1887, R.4)	310
F.235	:Çift minareli taçkapının yıkılmadan önceki durumu (Jacopstahl, **a.g.e.,** 1899, s.13, R.3)	311
F.236	:Kümbet ve çift minareli taçkapı, gravür, (Oktay Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, İstanbul 1979, s.77, R.55)	312
F.237	:Günümüze ulaşmayan cami sol tarafta, çift minareli taçkapı sağ tarafta yer almaktaydı. Kümbetin güneybatıdan görünüşü, (2008)	313
F.238	:Taçkapı açıklığı üzerinde yer alan kitabenin başlangıcı (2008)	316
F.239	:Kitabede Kudi Hatun'un ismi geçen son bölümü (2008)	316
F.240	:Taçkapıda minare kaideleri ve minareler (2008)	319
F.241	:Taçkapı açıklığı ve kitabe, restorasyon sonrası (2008)	320
F.242	:Çift minareli taçkapı ve kümbet, (Useynov, Bretaniski, Salamzade, **Istoriya Arhitekturi Azerbaidjana**, Moskva 1963, s.129)	321
F.243	:Taçkapının arka cepheden görüntüsü (Bretaniski, **XII-XV Asrlarda Azerbaycan Me'marlığı ve Onun Kabağ Şark Ölkelerinin Arhitekturasında Mövkeyi**, Moskva 1966, s.169, R.92)	322
F.244	:Minareler ön cepheden (Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963, s.129)	323
F.245	:Minareler arka cepheden (Bretaniski, **a.g.e.,** 1966, s.169, R.92)	323
F.246	:Taçkapı ve ön cehphesinin ilk onarım sonrası görüntüsü (Turgay Yazar, **Nahcivan'da Türk Mimarisi**, Ankara 2007, s.289, R.89)	324
F.247	:Taçkapı, önce cephe çift minareli taçkapı günümüzdeki durumu (2008)	325
F.248	:Taçkapı açıklığı ve minare kaideleri (2008)	328
F.249	:Minare kaideleri ve minare (2008)	329
F.250	:Batıdaki minare kaidesi ve minare (2008)	329
F.251	:Doğu yöndeki minare (2008)	330
F.252	:Batı yöndeki minare (2008)	330
F.253	:Batı yöndeki minarede kitabe ve minare ayrıntısı (Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.295, R.98)	331
F.254	:Doğu yöndeki kitabe ayrıntısı, (Abdüsselam Uluçam, "Nahçıvan-Karabağlar'daki Mimari Manzume ve Düşündürdükleri", **XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.I, Ankara 2005, R.7)	332
F.255	:Batı yöndeki kitabe ayrıntısı (Salamzade, Memmedzade, **Azerbaycan Mi'marlığının Nahcivan Mektebi**	332

Abideleri, Baki 1985, s.150, R.87)
F.256 :Kapı açıklığının doğu yanında çimentoyla sıvanmış bölümler (2008) 333
F.257 :Kapı açıklığının batı yanında çimentoyla sıvanmış bölümler (2008) 333
F.258 :Doğu yöndeki pabuçluğun duvarla kapatılmış yanları (Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.294, R.95) 334
F.259 :Batı yöndeki pabuçluğun duvarla kapatılmış yanları (Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.294, R.96) 334
F.260 :Kaideler ve pabuçluklar arasındaki duvar ve kemer kalıntıları (2008) 335
F.261 :Taçkapının arkasında onarımlarda inşa edilen iki katlı giriş birimi ve temel izleri (2008) 337
F.262 :Karabağlar Kümbeti (2008) 339
F.263 :Şeyh Baba Kümbeti (http://myfuzuli.files.wordpress.com-seyx_babi_turbasi1 / 25.11.2010) 342
F.264 :Kümbedin kapısı üzerindeki kitabe (Meşedihanım Nemetova, **Asrların Daş Yaddaşı**, Baki 1987, R.28) 342
F.265 :Kümbet, yakınındaki hamam ve mezarlık alanı (Nemetova, **a.g.e.,** 1987, R.27) 347
F.266 :Kümbet ve minareye güneybatıdan bakış (Useynov, Bretaniski, Salamzade, a.g.e., 1963, s154, R.149) 348
F.267 :Kümbet ve cami önündeki minare, doğudan bakış (M.Memmedzade, **Azerbaycan'da İnşaat Senedi (IV-XVI. Esrler**, Baki 1978) 349
F.268 :Minare, kuzeydoğudan (Salamzade, Memmedzade, **Arazboyu Abideler**, Baki 1979, s.65) 350
F.269 :Minare kaidesindeki kemer ve duvar izleri (http://azerbaijanfoundation.az/az/uploads/posts/2008-10/1225109932_fiz8.jpg&imgrefurl 24.09.2010) 350
F.270 :Kümbet ve minare, kuzeybatıdan bakış, (http://myfuzuli.files.wordpress.com-seyx_babi_turbasi1 / 25.11.2010) 351
F.271 :Kaidede kapı açıklığı, duvar izleri, doğu yöne doğru giden duvar parçası (Yakub Mahmudov, Kerim Şükürov, **Qarabağ.Real tarix, faktlar, senedler**, Bakı 2007) 351
F.272 :Minare ve kaide, batıdan (Rizvan Qarabağlı, **Qarabulaktan Fuzuliyedek**, Baki 2004, s.71) 351
F.273 :Ajmer Camii genel görünüşü (http://www.ioc.u-tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai1/) 353
F.274 :Kuzey minare üzerindeki kitabe (Robert Hillenbrand, "Political Symbolism in Early Indo-Islamic mosque Architecture: The Case of Ajmir", **Iran**, Vol.26, 1988, Fig.7) 354
F.275 :Kuzey minare üzerindeki kitabe (Simon Digby, "Iletmish or Iltutmish? A Reconsideration of the Name of the Dehli Sultan", **Iran**, Vol.8, 1970, Pl.Ia) 355

F.276	:Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen cephe ve minareler (http://www.citypictures.org/details.php?image_id=3914 / 25.06.2010)	358
F.277	:Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen cephe ve minareler (http://www.citypictures.net/r3916.search.htm 25.06.2010)	359
F.278	:Ajmer Camii, batı yöndeki anıtsal cephe (http://www.ioc.u.tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai6)	360
F.279	:Ajmer Camii, merkezi kemer üzerinde çift minareleri arka cephesi (http://www.ioc.u.tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai8)	361
F.280	:Taçkapının arkasında kazı sonucunda ortaya çıkan giriş birimi (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.61, R.16)	367
F.281	:Taçkapının arkasında kazı sonucunda ortaya çıkan giriş birimi (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.61, R.17)	368
F.282	:Onarım sırasında taçkapının arkasında açılan duvar, (2007)	373
F.283	:Onarım sırasında taçkapının arkasında ortaya çıkan ve yıkılan minareye ait olan merdiven kalıntıları (2007)	374
F.284	:Sahip Ata Camii arka cephesi (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.58, R.8)	375
F.285	:Konya İnce Minareli Medrese, (SÜSAM Arşivi)	377
F.286	:İnce Minareli Medrese için Akok'un önerisi (Mahmut Akok, "Konya'da Restore Edilmesi Yoluyla Kurtarılması Düşünülen Üç Eser. Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli Medreselerin Restorasyon Projeleri", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XXIV-1/1977, Ankara 1977)	378
F.287	:Gök Medrese'nin giriş birimi ve yan cephelerinde ikinci kat (Gabriel, **a.g.e.,** 1934)	381
F.288	:Çifte Minareli Medrese'nin arka cephesi, onarımdan önce (2007)	385
F.289	:Medresenin giriş cephesinde mahfil düzenlemesi (2007)	389
F.290	:Taçkapının tonozu üzerinde yer alan mahfil (2007)	390
F.291	:Caminin harim mekânına açılan ve günümüzde kapalı olan minare kapısı (2007)	403
F.292	:Minarenin gövdesindeki duvar izi ve niş (http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=135953 12.10.2009)	412
F.293	:Minarenin kaidesindeki niş (Alireza Anisi, "Early Islamic Architecture in Iran (637-1059)", The University of Edinburg, Ph.D Thesis, 2007, Pl.26.5)	412
F.294	:Mümine Hatun Kümbeti, kitabe kuşakları (2008)	416

F.295 :Tabas minareleri, Kufi kitabe kuşağı ayrıntısı (http://archnet.org/library/images/one-image large.jsp?location_id=13243&image_id=123632/ 16.05.2006) 417
F.296 :Isfahan Mescid-i Cuması kuzeydoğu taçkapısı (Andre Godard, "Isfahan", **Athar-e Iran**, II, 1937, s.22, Fig.2) 419
F.297 :Ardistan İmam Hasan Camii, taçkapıda kitabe ayrıntısı (2009) 420
F.298 :Öştorcan Mescid-i Cuması, taçkapıda kitabe ayrıntısı (2009) 420
F.299 :Karaman Emir Musa Medresesi, (Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri, Kapalı Medreseler, Bir Kısmı Ayakta Olan Medreseler, Kaynaklardan Bilinen Medreseler**, C.2, İstanbul 1972) 448
F.300 :Selçuk İsa Bey Camii (2005) 450
F.301 :Sultaniye Mescid-i Cuması'nın çift minareli taçkapısı (Lisa Golombek, Donald Wilber, **The Timurid Architecture of Iran and Turan,** C.II, New Jersey 1988) 451
F.302 :Sultaniye Mescid-i Cuması'nın çift minareli taçkapısı (Golombek, Wilber, **a.g.e.,** 1988) 452
F.303 :Bab-el Zuveyla üzerinde çift minareler (Doris Behrens Abouseif, **Islamic Architecture of Cairo**, Leiden vd. 1989) 454
F.304 :Bağdat Mercan Medresesi taçkapısı (Abdüsselam Uluçam, **Irak'taki Türk Mimari Eserleri**, Ankara 1989) 455
F.305 :Herat Ziyaretgah Camii (Golombek, Wilber, **a.g.e.,** 1988) 456
F.306 :Isfahan Mescid-i Cuması (2010) 457
F.307 :Semerkant, Registan Meydanı (John Lawton, **Samarkand and Bukhara**, London 1991, s.45) 459
F.308 :Semerkant Şirdar Medresesi (Lawton, **a.g.e**., 1991, s.48) 459
F.309 :Semerkant Çar Minar (Lawton, **a.g.e**., 1991, s.12) 460
F.310 :Delhi Kirki Camii (Percy Brown, **Indian Architecture (Islamic Period**, India 1981, Pl.XII) 460
F.311 :Champir Camii (Brown, **a.g.e.,** 1981, Fig.1) 461
F.312 :Burhanpur Bibiki Camii (Brown, a**.g.e.,** 1981, Fig.2) 461

Kaynak belirtilmeyen resimler Ayşe Denknalbant tarafından çekilmiştir.

HARİTA – ÇİZİM – PLAN LİSTESİ

		Sayfa
H.1	:Anadolu'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı	66
H.2	:İran'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı	221
H.3	:Azerbaycan'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı	300
H.4	:Çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı	440
Ç.1	:Turfan Koço'da birçok idiz-ev'den oluşan tapınağın rekonstrüksiyonu, (Emel Esin, "Türk Minaresinin Orta Asya'daki Öncüleri Hakkında", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi, Memoriam Prof.Albert Gabriel Özel Sayısı**, Ankara 1978, s.104-147, L.III-a)	31
Ç.2	:Turfan Koço'daki tapınağın rekonstrüksiyonu, (Emel Esin, "Muyanlık Uygur Buyan Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.75-102, L.XVA/b)	41
Ç.3	:Ribat-ı Melik rekonstrüksiyonu (Emel Esin, "Ribat-ı Melik Hakani Sülalesinden İbrâhim-Oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harcang'de H.471/1078'de Yaptırdığı Külliyye", **Erdem**, C.2, S.5, Ankara 1986, s.405-424, L.VI/b)	49
Ç.4	:Sayad Hoca Meşhed Camii ve Türbesi, cephe restitüsyonu (S. Hmelnitskiy'den, İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.315, Ş.2.361).	50
Ç.5	:Sayad Hoca Meşhed Camii ve Türbesi, aksonometrik restitüsyon (S. Hmelnitskiy'den, Çeşmeli, **a.g.e.,** 2005, s.316, Ş.2.362)	50 76
Ç.6	:Sahip Ata Camii, kuzey cephe rekonstrüksiyonu (Haluk Karamağaralı,"Sahib Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", **Röleve ve Restorasyon Dergisi**, S.3, Ankara 1982, s.74,Ş.7)	
Ç.7	:Texier'in taçkapının iki minareli durumunu gösteren rekonstrüksiyonu (Orhan Cezmi Tuncer, "Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler", **Vakıflar Dergisi**, S.13, Ankara 1981, s.486, Ç.15)	90
Ç.8	:Sivas Gök Medrese ön cephe rölövesi (Orhan Cezmi Tuncer, **Sivas Gök Medrese (Sahip Ata Medresesi)**,	106

Ankara 2008, s.40)
Ç.9 :Kaidelerdeki kufi yazı, "Allah", (Ömür Bakırer, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara 1981, C.II, Ş.80) 143
Ç.10 :Minare gövdesindeki yazı, "Muhammed" (Bakırer, **a.g.e.,** 1981, Ş.43) 143
Ç.11 :Sivas Çifte Minareli Medrese, ön cephe rölövesi (Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, Ankara 1986, s.23) 151
Ç.12 :Batı minaresi süslemesi çizimi (Bakırer, **a.g.e.,** 1981, Ş.42) 177
Ç.13 :Çifte Minareli Medrese ön cephe restitüsyonu (Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.70) 180
Ç.14 :Yakutiye Medresesi Minaresi, desen çizimi (**Rahmi Hüseyin Ünal, Les monuments İslamiques anciens de la ville d'Erzurum et de la Region**, Paris 1968) 193
Ç.15 :Medresenin giriş eyvanı üzerinde iki katlı mahfil (Nusret Çam, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülahazalar", **Vakıflar Dergisi**, S.XX, Ankara 1988, s.308) 197
Ç.16 :Yakutiye Medresesi ön cephe rölövesi (Tuncer, **a.g.e,** 1986, s.33) 200
Ç.17 :Sungur Ağa Camii doğu cephe rölövesi (Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.35) 220
Ç.18 :Taçkapı restitüsyonu (Behdjat, **a.g.e.,** 1978, P.14'teki ölçülere göre Y.Mimar Restoratör Eren Bali Gürsoy tarafından yapılmıştır) 252
Ç.19 :Öştorcan Mescid-i Cuması Aksonometrik perspektif (Anonim, **a.g.e.,** 2004a, s.151) 270
Ç.20 :Darüzziyafe Minareleri, ön cephe rölövesi (Cultural Heritage, Handcrafts&Turism Organization of Esfahan Province Arşivi'nden) 293
Ç.21 :Mümine Hatun Külliyesi yerleşim planı (Azer Layihe Berpa Enstitüsü'nden) 302
Ç.22 :Karabağlar Külliyesi'nin kasaba içindeki konumu (Azer Berpa Layihe Enstitüsü Arşivi) 314
Ç.23 :Minareler ve kaidelerin çeşitli onarımlardan önceki durumu (Rayihe Amanzade, **Azerbaycan Memarlığında Baştaglar**, Bakı 1995, Ç.4) 319
Ç.24 :Karabağlar Zaviyesi, rekonstrüksiyon (izometrik perspektif) (Yazar, **a.g.e.,** 1999, Ç.27) 340
Ç.25 :Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nin tahmini vaziyet planı (Mimar Nebi Musayev'in verdiği bilgilere göre) 343
Ç.26 :Ajmer Camii'nde merkezi eyvan üzerinde çift minarenin yer aldığı cephe görünüşü (Hillenbrand, **a.g.e.**1988, Fig.1) 357
Ç.27 :Konya Sahip Ata Camii, giriş birimini iki katlı planlayan rekonstrüksiyonu (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, 72, Ş.5) 369

Ç.28 :Sahip Ata Camii'nin rekonstrüksiyonu (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.75, Ş.8) 370
Ç.29 :Sivas Çifte Minareli Medrese'nin iki katlı rekonstrüksiyonu (Hersek, **a.g.e.,** 1993) 384
Ç.30 :Yakutiye Medresesi güney-kuzey kesitinde çift minareli düzenleme (Çam, **a.g.e.,** 1988, s.310, Ş.7) 391
Ç.31 :Gök Medrese, mescit, darülkurra ve minarelerin avluya bakan cepheleri (Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.78) 400
Ç.32 :Çifte Minareli Medrese, taçkapı cephesinin arkasındaki mekan izleri, rölöve (SVBM Arşivi) 401
Ç.33 :Mümine Hatun Kümbeti, kitabe kuşağı, (Donald Wilber, "The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran", **Ars Islamica**, Vol.6, No.1, 1939, s.37, Fig.14) 416
Ç.34 :Tabas minareleri, Kufi kitabe kuşağı ayrıntısı (Wilber, **a.g.e.,** 1939, s.38, Fig.15) 417
Ç.35 : Gunabad Mescid-i Cuması kuzey eyvanı üzerinde çift minareler (Anonim, "Gonabad Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.8, 2004b, s.98) 433

P.1 :Harrekan, doğu yöndeki türbenin planı (Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Kümbetleri Selçuklu Dönemi**, C.1, Ankara 1986, s.28). 45
P.2 :Serahs Ebu'l Fazl Türbesi planı (Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Ankara 1999, s. 62, Ç.15). 46
P.3 :Mihne Ebu Said Türbesi Planı (Sayan, **a.g.e.**, 1999, s.66, Ç.17) 47
P.4 :Kızıltepe Ulu Camii planı (Ara Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971a, s.191-200, s.85, P.8) 54
P.5 :Sahip Ata Camii ve taçkapının kazı sonuçlarına göre planı (Karamağaralı, **a.g.e.,**1982, s.69, Ş.2) 81
P.6 :Sahip Ata Camii ve taçkapının restitüsyon planı (Karamağaralı, **a.g.e.,**1982, s.70, Ş.3) 81
P.7 :Gök Medrese Rölöve Planı (Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.38) 108
P.8 :Gök Medrese Restitüsyon Planı (Tuncer,**a.g.e.,** 2008, s.144) 108
P.9 :Çifte Minareli Medresenin rölöve planı (Can Hersek, "Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Kenti Anıtları", Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999) 130

P.10	:Erzurum Çifte Minareli Medrese Alt Kat Planı (Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C.I, Ankara 1969)	163
P.11	:Erzurum Çifte Minareli Medrese Üst Kat Planı (Kuran **a.g.e.,** 1969)	163
P.12	:Yakutiye Medresesi planı (Kuran, **a.g.e.,** 1969)	182
P.13	:Niğde Sungur Ağa Camii planı (Albert Gabriel, **Monuments turcs D'Anatolie Amasya, Tokat, Sivas**, Paris 1934, s.124, F.76)	207
P.14	:İsfahan Mescid-i Cuması planı (Albert Gabriel, "Le :Masdjid-i Djum'a d'Isfahan", **Ars Islamica**, Vol.2, No.1, 1935, Fig.2)	224
P.15	:İsfahan Mescid-i Cuması Selçuklu dönemi planı (Andre Godard, "Historique Du Masdjid-e Djum'a D'Isfahan", **Athar-e Iran**, I/II, Paris 1936, s.278, Fig.182)	225
P.16	:İsfahan Mescid-i Cuması Selçuklu dönemi planı (Gabriel, **a.g.e.,** 1935, Fig.34)	226
P.17	:İmam Hasan Camii, Çift minareli taçkapı ve mescit mekânı planı, (Akbar Behdjat, "Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1978, P.14'teki ölçülere göre Y.Mimar Restoratör Eren Bali Gürsoy tarafından çizilmiştir)	247
P.18	: Öştorcan Mescid-i Cuması planı, (Anonim, "Oshtorjan Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.7, 2004a, s.152)	270
P.19	:Derdeşt Minareleri ve Sultan Baht Ağa Türbesi planı (Wilber , **a.g.e.,** 1955, R.43)	282
P.20	:Taçkapı ve arkasındaki yapının kazıda tespit edilen planı (Azer Berpa Layihe Enstitüsü Arşivi)	327
P.21	:Yapının temel izlerine göre yapılmış olan restitüsyon planı (Turgay Yazar, Nahcivan Mimarisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999)	327
P.22	:Sahip Ata Camii, kazı sonuçlarına göre giriş birimi restitüsyonu (Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, Ş.4)	399
P.23	:Yakutiye Medresesi giriş biriminin üst kat planı (Çam, **a.g.e.,** 1988, Ş.5)	402
P.24	:Semerkant, Bibi Hanım Mescidi planı (Golombek, Wilber, **a.g.e.,** 1988, P.26	458

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
byy.	: Basım yeri yok
C.	: Cilt
Ç.	: Çizim
dp.	: Dipnot
EKTVKK	: Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu
F.	: Fotoğraf
Fig.	: Figür
Fs.	: Fascicule
H.	: Hicri
L.	: Levha
M.	: Miladi
No.	: Numara / Number
P.	: Plan
Pl.	: Plate /Planş
R.	: Resim
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SÜSAM	: Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi
SVBM	: Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü
Ş.	: Şekil
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.	: Tom / Tome
t.y.	: tarih yok
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
yy.	: yüzyıl
Y.	: Yıl

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Tezde ele alınan Anadolu yapıları hakkında çalışmalar olmakla birlikte bazı mimari problemlerinin de çözülememiş olduğu görülmektedir. Bu problemler üzerinde çalışarak sonuca ulaşmak başlıca amaçlardan birisidir. Bu mimari tipin Anadolu'da ve Anadolu dışında ortaya çıkışı ve gelişim çizgisinin saptanması da amaçlanmaktadır.

Çift minare düzeninin erken örnekleri Anadolu dışında, özellikle İran, Azerbaycan ve Hindistan'da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca İran'da İlhanlı dönemine ait yapılarda XIV. yüzyılda çift minare kullanımının yoğunluğu dikkat çekmekte, Anadolu yapılarından biraz geç olmakla birlikte mimari özellikleriyle paralellik gösteren yapılar değerlendirilmektedir. Bazı örnekler kaynaklardan tanınmakla birlikte söz konusu yapıların yerinde incelenmeleri ihtimalinde ortaya çıkan sonuçların yeni veriler elde edilmesini sağlayacağı düşünülmektedir. Bu yapıların daha önce de belirtildiği gibi benzer ve farklı özelliklerinin vurgulanarak çalışılması amaçlanmaktadır. Yapılar arasındaki mimari özellik ve üslup birliğinin kıyaslanması, böylece mimari gelişim çizgisinin daha sağlam bir temele oturacağı düşüncesiyle, yapılar tek tek mimari özelliklerinin yanı sıra bütün içinde değerlendirilerek çalışılmıştır.

Genel olarak kabul edilen, çifte minare uygulamasının Anadolu'da Moğol tesiriyle (1243 Kösedağ Savaşı sonrası) uygulanmaya başladığı görüşünün yanı sıra Orta Asya, İran ve yakın çevresindeki yapılarda (cami, medrese, ribat ve türbe gibi farklı yapılarda da olmak üzere) görülen uygulamalar da tezde değerlendirilecektir. Böylece Anadolu yapıları ve Anadolu dışındaki gelişim çizgisi izlenerek aradaki bağlantıların tespit edilmesi öngörülmektedir. Anadolu dışında devam etmekle birlikte, Anadolu'da yalnızca XIII.-XIV. yüzyıllarda uygulama alanı bulan bu mimari tipin özel durumunun ortaya konması amaçlanmıştır.

Taçkapı ve çift minare özelliğiyle ele alınarak Anadolu'da ve Anadolu dışında incelenmesi planlanan yapılar öncelikle tezin kapsamını oluşturmaktadır. Bu çalışmayla yapılardaki bazı mimari problemlerin açıklığa kavuşturulması, Anadolu dışındaki örneklerin de ayrıntılı bir şekilde çalışılarak bu mimarin tipin ortaya çıkış süreci, yapıların mimari gelişim çizgisi içindeki yerlerinin saptanması, mimari biçim üzerindeki var olan etkenlerin araştırılması, yapılarda çalışan mimarlar, malzeme-teknik ve süsleme gibi özelliklerin de göz önünde bulundurularak araştırılması hedeflenmiştir.

Planlanan tezde XIII-XIV. yüzyıllarda inşa edilen bu yapıların, Anadolu'da ve komşu coğrafyalardaki gelişmelerinde gözlenen paralellik ve farklılıklar araştırılmıştır. Yapıların kaynak ve kökenleri, planlanan çalışmayı geniş bir coğrafi ve kültürel alt yapıda düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Bu amaçla özellikle Azerbaycan ve İran'da, bu mimari tipe öncülük yapabilecek nitelikte erken tarihli ve Anadolu'daki yapılarla aynı yüzyıllarda inşa edilmiş yapılar önem kazanmaktadır.

Tez kapsamında değerlendirilecek olan çifte minareye sahip yapılar Anadolu örneklerinde cami ve medreselerde karşımıza çıkarken, Orta Asya ve İran'daki örneklerde medreseler dışında türbeler ve ribatlarda da görülmektedir. Minarelerin yapı köşelerine ya da taçkapılara yerleştirilme geleneğinin Orta Asya ve İran'daki gelişimi, Anadolu'daki yapılar için önemli bir yere sahip olmalıdır. Tezde bu mimari gelişim çizgisi takip edilerek ele alınan yapılar değerlendirilmiştir.

Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese'de süren restorasyonlar, Sahip Ata Camii'nde sonuçlanmış olmakla birlikte Sivas Gök Medrese'de devam etmektedir. Restorasyon çalışmaları sırasında yapılarla ilgili yeni mimari bulgulara ulaşılmıştır. Sivas Çifte Minareli Medrese'de de hala sürmekte olan restorasyon sonucunda temeller temizlenmiş ve duvarları yükseltilmiştir. Söz konusu yapılarda çini restorasyonları da yapılmıştır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de restorasyonlar çalışmaları yapılmıştır. Aynı şekilde Niğde Sungur Ağa Camii'nde de restorasyon için çalışmalar yapılmaktadır. Anadolu'da yer alan bütün yapılar üç sene boyunca

çeşitli dönemlerde ziyaret edilmiş, restorasyon çalışmalarına paralel olarak durumları izlenmeye çalışılmıştır.

Azerbaycan'da Bakü ve Nahçıvan'a yapılan ziyaretlerde hem tezde ele alınan Mümine Hatun Kümbeti ve Karabağlar Kümbeti ile çevresindeki mimari kalıntılar görülmüş, ayrıca kütüphane ve arşiv çalışmaları yapılmıştır. Tezde yer alan yapılardan biri olan ve Fuzuli bölgesinde bulunan Babi Köy'ünde Şeyh Baba Kümbeti ve mimari yapılar, bölgenin özel konumu nedeniyle yerinde incelenememiş, kaynaklardan bilgi edinilmiştir. Tez kapsamında incelenen ve İran'da bulunan yapıların hepsi yerinde incelenmiş, ayıca kütüphane çalışması da yapılması amacıyla Tahran, Kum, Isfahan, Öştörcan, Zevvare, Natanz, Ardestan, Yezd, Abarkuh ve Tabas gibi farklı merkezler ziyaret edilmiştir.

Söz konusu çalışmada yapıların son durumları fotoğraf çekimleriyle tespit edilmiş, planları ve eski görüntüleri de kullanılmak suretiyle, kaynaklardan elde edilen bilgilerin de desteğiyle değerlendirilmiştir.

1. ANADOLU'DAKİ SİYASİ VE EKONOMİK ORTAMA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Siyasi Durum ve Olaylar

1.1.1. Moğol Devleti'nin Kurulması ve Anadolu'ya Gelmelerinden Önceki Gelişmeler

Orta Asya bozkırlarında kabileler halinde yaşayan Moğollar Cengiz Han döneminde bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmışlar, 1214 yılında Pekin'i fethedip 1215 yılında Türkistan'ın fethine başlamışlardır. 1218'de Karahıtay Devleti üzerine sefere çıkılmış, Issık Göl, Talas ve Doğu Türkistan Moğollara bağlanmıştır[1].

Gittikçe güçlenerek Batı'ya doğru ilerleyen Moğollar, Harzemşahlarla ticaret ilişkileri kurmuş, Moğollardan Harzemşahlara giden bir ticaret heyetinin öldürülmesinden sonra Cengiz Han sefere çıkarak Otrar'ı ele geçirmiştir[2]. Moğol istilasına karşı koyamayan Harzemşah Devleti, Celaleddin Mengübirti 1220'lerde hükümdar olduğunda neredeyse tamamen işgal altındaydı. Moğollarla mücadelesini sürdürerek çekilen Celaleddin Mengübirti 1225 yılında Azerbaycan'da Meraga kentini başkent yapmış, İran'ın büyük bölümünü, ayrıca Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirleri, Maveraünnehir'in büyük bölümünü de ele geçirmiştir[3].

Bu arada Ögedey 1227 yılında Cengiz Han'ın yerine kağan seçilmiş ve Curmagun Noyan'ı otuz-kırk bin kişilik bir ordu ile Celaleddin Harzemşah'ın üzerine göndermiştir[4]. Hakim olduğu bölgede faaliyet göstererek Moğolların ilerlemesini

---

[1]Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", **Türkler**, C.8, Ankara 2002, s.269-270.
[2]Özkan İzgi, "Harezmşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", **Türk Kültürü**, Y.XV, S.170, Ankara 1976, s.92-93, 98-99; Bertold Spuler, **İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Ankara 1987, s.33-35.
[3]Osman Çetin, "Sultan I.Alâeddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Y.4, C.4, S.4, Bursa 1992, s.111; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara 1995, s.463-464; Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.150, İstanbul 2004, s.156; H.Ahmet Özdemir, **Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hûlagû Dönemleri**, İstanbul 2005, s.145-179.
[4] Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, Ankara 1970, s.1.

engelleyen Celaleddin Mengübirti, bu amaçla Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'la dostluk kurmuştur. Ancak 1230'da Ahlat'ı ele geçirmesi sonrasında Erzurum Melik'i ve Eyyubi hükümdarının kışkırtmalarıyla Celaleddin Mengübirti ile Alâeddin Keykubad'ın arası bozulmuştur. Anadolu Selçuklularıyla Harezmşahlar arasında yapılan Yassıçemen Savaşı'nda Harzemşahlar'ın yenilmesi üzerine kurulmak istenen ittifak sonuçsuz kalmış, bu arada Harzemşahlar'ın ortadan kalkmasıyla Anadolu Moğol akınlarına açık bir hale gelmiştir. Yenilgiye rağmen anlaşma yapmak istemeyen Celaleddin iyice zayıf duruma düşmüş, kendisini takip eden Moğol güçlerinden kaçarken, 1231'de öldürülmüştür. Ancak Celaleddin Mengübirti'yi takip eden Moğollar 1231'de Doğu Anadolu'ya girerek Artuklu ve Eyyubi kalelerini tahrip etmiş, Sivas yakınlarına kadar ilerlemişlerdir. I. Alâeddin Keykubad, durumun tespiti için Kemaleddin Kamyar'ı Sivas'a göndermiştir. Görüşmeler sonucunda Moğolların Gürcüleri kendilerine karşı kışkırttıklarını anlayan Selçuklular Gürcistan üzerine yürüyerek bir takım kent ve kaleleri ele geçirmişlerdir. Gürcülerin Selçuklu hâkimiyetini tanımasından sonra, 1232'de Ögedey'e bir barış elçisi gönderilmiş, bundan başka Celaleddin Harzemşah ve Doğu Anadolu bölgesinin Selçuklu hâkimiyetine alınmasına karar verilmiştir. Böylece sultan, Moğol tehlikesini kendi sınırlarında karşılamak düşüncesiyle Kemaleddin Kamyar'ı bölgeye sefere göndermiş, kısa sürede Ahlat, Van, Bitlis, Adilcevaz ve çevresi alınarak harap haldeki kaleler de onartılmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde başıboş dolaşmakta olan Kayır Han ve Bereket Han gibi Harezmli beyler de askeri güçleriyle birlikte Selçuklulara katılmıştır. Ahlat ve çevrelerindeki yerlerin Selçuklulara geçmesiyle daha önce buraları elinde tutan Eyyubiler de hareketlenmiş, Harput önlerinde gerçekleşen savaşta Eyyubiler yenilgiye uğramışlardır. Harput Kalesi'nin ele geçirilmesiyle sonlanan bu savaştan sonra Selçuklu ordusu Urfa, Siverek, Harran ve Rakka gibi şehirleri de almış, Güneydoğu Anadolu'da birlik sağlanmaya çalışılmıştır[5]. Zaten sultan daha önce, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen göçebeler yüzünden sınır boylarına dikkat etmiş, Konya, Sivas,

[5]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.3-5; Çetin, **a.g.e.,** 1992, s.111-114; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.464-466; Paydaş, **a.g.e.,** 2004, s.156.

Kayseri, Erzurum, Amasya, Malatya ve Erzincan gibi şehirlerin kale ve surlarını da tamir ettirmiştir[6].

I. Alâeddin Keykubad'ın elçi göndermesiyle başlayan Selçuklu-Moğol ilişkilerinde 1236 yılına gelindiğinde Moğol Hanı Ögedey Sultan'a bir elçi göndererek kendi hâkimiyetini kabul etmesi durumunda barış içinde bulunacaklarını iletmiştir. I. Alâeddin Keykubad da Ögedey'in elçisini çok iyi karşılamış ve teklifini kabul etmiştir. Ögedey'e değerli armağanlar da gönderen Sultan'ın Moğol hâkimiyetini tanımış olması, Moğol tehlikesini karşılayacak cesaret ve gücü görememiş olmasına bağlanırken, sultan bu tabiiyetle Anadolu'yu muhtemel Moğol saldırısına karşı bir süre daha korumayı başarmış olmaktadır. Sultan Moğolların üstün savaş gücünü görerek, bu güce aynı şekilde karşılık verilmesinin yerine barışçı tutumlarla durdurulmalarının daha doğru olacağını düşünmüş olmalıdır[7].

1.1.2. Kösedağ Savaşı Öncesi Anadolu'ya Moğol Akınları ve Kösedağ Savaşı

I. Alâeddin Keykubad'ın 1237'de ölümünden sonra, yerine küçük oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht bırakmasına rağmen, Vezir Sadeddin Köpek'in çabalarıyla tahta II. Gıyaseddin Keyhüsrev çıkmıştır. Babasının sağlığında göndermek için hazırladığı elçiyi Ögedey'e gönderen sultan, Eyyubi hükümdarları Melik'ül Kamil ve Melik'ün Nasr ile daha önce yapılmış antlaşmaları yeniledi. Melik'ün Nasr'ın kızkardeşi ile de evlenerek bağlarını güçlendiren sultana diğer Eyyubi melikleri ve Artuklu emirleri de tabi olmuştur[8].

Ancak yeteneksiz ve iradesiz Sultan'ın iktidara yeterince sahip çıkmadığı, Moğol tehdidi altında sıkıntılı bir durumda olan Anadolu Selçuklu Devleti'nde Vezir Sadeddin Köpek'in oldukça etkili olduğu bu dönem, vezirin hırsları ve entrikalarıyla dolu geçmiştir. Sadeddin Köpek, kendisine rakip gördüğü ve pek güvenmediği Kemaleddin Kamyar, Şemseddün Altunaba ve Taceddin Pervane gibi önemli ve değerli devlet adamlarını, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklularının

[6]Çetin, **a.g.e.,** 1992, s.110.
[7]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.6; Çetin, **a.g.e.,** 1992, s.114; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.466.
[8] Sevim, Merçil, **a.g.e.**, s.468; Önder Kaya, **Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler**, İstanbul 2007, s.45-48.

himayesine giren Kayır Han gibi Harzem Beylerini etkisiz hale getirmek, hatta çoğunu öldürtmek için Sultan'a baskı yapmış ve başarılı olmuştur[9].

Gıyaseddin Keyhüsrev'in durumu geç de olsa anlamasıyla düzenlenen bir tertiple 1238'de Sadeddin Köpek öldürülmüş, ancak pek çok değerli devlet adamının ve dolayısıyla da Anadolu Selçuklularının yetişmiş kadrosunun ortadan kaldırıldığı bu süreç ve başta Babai Ayaklanması (1240) gibi güçlükle bastırılan ayaklanmalar Anadolu Selçuklu Devleti'ni oldukça sıkıntılı bir duruma sokmuş, sonucunda da Moğol akınlarının Anadolu'ya yaklaşmasına cesaret vermiştir[10].

Bu arada 1241 yılında vefat eden Ögedey'in yerine tahta henüz kimse seçilmemiş, Göyük tahta çıkana kadar işler bir süre Ögedey'in karısı Töregene Hatun tarafından yönetilmiştir. Baycu Noyan ise Moğol ordusunun başına gelmiştir[11].

II. Gıyaseddin'in başarısız yönetiminin yanı sıra din adına siyasi bir amaçla hareket eden Babai Ayaklanması'nı da güçlükle bastırabilen Selçuklular zayıf düşmüştü. Baycu Noyan bunu fırsat bilerek 1242 yılında Erzurum üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve çok geçmeden şehri işgal ve tahrip etti. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, böylece Anadolu'yu işgal etmeye başlayan Moğollara karşı işbirliği yapmak için Eyyubi hükümdarına değerli hediyelerle birlikte elçiler yollamış, Moğollara karşı birlikte hareket etmek gerektiğini bildirmiştir. Bu çağrıya karşılık yalnızca Halep hükümdarı Melik el-Nasır Selahaddin olumlu bir cevap vererek iki bin kişilik bir askeri güç göndermiştir. Halep kuvvetleri ile birlikte Gürcü, Frank ve Kıpçak askerlerinden oluşan seksen bin kişilik bir ordu da Selçuklu ordusuna katılarak Sivas'a ulaştırılmıştır. Deneyimli devlet adamları ve komutanların, ordunun Sivas'ta beklemesi ve muhtemelen buraya gelene kadar yorgun düşmüş olacak Moğol ordusuna karşı savunma durumunda bulunulması uyarısına karşılık, Baycu Noyan'ın

[9] Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.7; .Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.468-469; Paydaş, **a.g.e.,** 2004, s.156-160.
[10] Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.7; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.469-471. Babai Ayaklanması ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü**, İstanbul 2000; Mehmet Ali Gürel, "Anadolu'da Moğol İsyanları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001, s.26-28.
[11] Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 9; Spuler, **a.g.e.,** 1987, s.48, 51, 53; Sevim, .Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.471.

idaresindeki Moğol ordusu Sivas'a doğru ilerlerken Selçuklu ordusu da 4 Temmuz 1243'de Kösedağ'da saldırıya geçmiştir. Selçuklular donanımlı, güçlü ve kalabalık bir ordu olmalarına rağmen yanlış savaş taktikleri ve Sultan'ın başarısızlığı sonucunda dağılmış, Sultan ve ordunun bir kısmı savaş meydanından kaçmış ve Kösedağ Savaşı çok kısa bir süre içinde Selçukluların mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır[12].

Selçuklu ordugâhında sayısız ganimet ele geçiren Baycu Noyan Sivas üzerine yönelmiştir. Sivas Kadısı Necmeddin, şehrin ileri gelenleri ve değerli armağanlarla birlikte Baycu Noyan'a itaatlerini bildirmişler, böylece Sivas yıkım ve kıyımdan kurtulmuş, ancak hazineye el konduğu gibi şehir üç gün yağma edilmiştir. Bundan sonra Kayseri üzerine yürüyen Moğol ordusu, direnen şehri zorla ele geçirmiş, geniş çapta kıyım ve tahribat yapmışlardır. Erzincan'da da benzer şekilde kıyım ve yağma yapan Moğollar daha sonra tekrar gelmek üzere Anadolu'dan ayrılmışlardır[13].

Kösedağ bozgunundan sonra merkezi hâkimiyetini kaybeden Selçuklu Devleti'nde sultan Antalya'ya çekilmişti. Amasya'ya kaçan Vezir Mühezzibüddin Ali ise değerli armağanlarla birlikte Baycu Noyan'ın arkasından Muğan'a gitmiş, bozguna rağmen Selçukluların geniş bir askeri güce, pek çok sağlam kaleye sahip olduğunu ve Anadolu'nun Moğollar tarafından ele geçirilmesinin çok uzun bir süre alacağını belirterek barış antlaşması yapmıştır. Selçukluların vergi ödemesi koşuluyla yapılan antlaşmaya göre Selçuklular, Moğollara yıllık 360 bin gümüş para, 10 bin koyun, bin sığır ve deve vermek zorunda olacaklardı. Bu dönemde, Mühezzibüddin Ali gibi İranlı yöneticiler sarayda oldukça mühim bir yer almış, onun ölümü üzerine vezir olan Isfahanlı Şemseddin, Batu Han tarafından ülkeye hâkim ilan edilmiş ve önemli memuriyetlerin pek çoğuna da hemşerilerini getirmiştir. Türk kökenli beyler devlet

[12]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 9; Mehmet Ali Çakmak, "Kösedağ Savaşı (1243)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara 1990, s.56-86; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.471-472; Kemal Göde, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, Isparta 1995, s.169-170, Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)**, İstanbul 1999, s.429-437.

[13]Çakmak, **a.g.e.,** 1990, s.87-94; Göde, **a.g.e.,** 1995, s.170-173; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.472, Turan, **a.g.e.,** 1999, s.538-443.

yönetiminde pek varlık gösterememiş, Mühezzibüddin Ali'nin oğlu Pervane döneminde de ülke bir Moğol eyaleti haline düşmüştür[14].

Türkiye tarihinde bir dönüm noktası olan bu savaştan yıllar sonra bile Anadolu'da bu olayların olduğu dönem acı bir hatıra olarak "Baycu Yılı" diye anılmış, İbn Bibi ve Aksarayi de Kösedağ Savaşı mağlubiyetini Anadolu'da buhran ve felaketlerin başlangıcı olarak zikretmişlerdir.

1.1.3. Kösedağ Savaşı Sonrası Anadolu'da Moğollar

1242-1246 yılları arasında Ögedey Kağan'ın hanımı Töregene Hatun saltanat naipliği yapmış, 1246'daki kurultayda ise Göyük büyük han seçilerek 1248'e kadar iktidarda kalmıştır[15]. Göyük Han tahta çıktıktan sonra II. İzzeddin Keykavus'un yerine IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı Selçuklu sultanı yapmıştır. Bunun üzerine ülkede yaşanan iç karışıklıkta II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. Alâeddin Keykubad Celaleddin Karatay'ın girişimleriyle, 1249'da aynı anda tahta çıkmış ve ülkede "üç kardeş saltanatı" başlamıştır[16].

1251'de yapılan kurultayda büyük han seçilen Mengü, 1253 yılında küçük kardeşi Hülagü'yü, Bağdat halifesini ve Mezopotamya'yı hâkimiyet altına almak, İran ve Suriye'yi fethetmekle görevlendirilmiştir[17]. Aynı yıllarda, 1254'te önemli devlet adamı Celaleddin Karatay ölmüş, bunun yanı sıra üç kardeşin yürüttüğü saltanat da bozulmuştur. II. Alâeddin Keykubad zehirlenerek öldürülmüş, diğer iki kardeş arasında devam eden taht kavgası ise II. İzzeddin Keykavus'un tek başına tahta çıkmasıyla sona ermiştir[18].

Bu devirde, Baycu Noyan ve diğer devlet adamlarına anlaşma dâhilinde ödenen yıllık vergilerden başka pek çok kez altın ve gümüş gönderilmiş, Fahreddin Ali bunu önlemek için Batu Han'a giderek bir ferman almayı başarmıştır. Fakat hem bu tutum,

[14]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 10-11, Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.473-474.
[15]Spuler, **a.g.e.,** 1987, s. 51.
[16]Göde, **a.g.e.,** 1995, s.173-174; Sevim, .Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.475-477; Turan, **a.g.e.,** 1999, s.468-472.
[17]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.11; Spuler, **a.g.e.,** 1987, s. 59 vd.
[18]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.476-477.

hem de Hülagü'nün İran'a genel vali olarak atanması Baycu Noyan'ı rahatsız etmiş, Anadolu'da yaylak ve kışlak bulmak üzere sefere çıkarak Muğan'dan ayrılmıştır. Anadolu'yu daimi oturma yerlerinden biri yapma amacıyla ikinci bir sefer düzenleyen Baycu Noyan, mühim bir kuvvetle 1256'da Aksaray'a gelmiş ve Sultan Han'ı yakınlarında Selçuklu ordusunu mağlup etmiştir. Bundan sonra Konya'yı da işgal ve tahrip etmek için yola çıkmıştır. Bu sırada II. İzzeddin Keykavus ailesiyle birlikte Alanya'ya kaçmıştır. Nizameddin Ali'nin halktan topladığı altınlarla Konya şehri büyük bir tahribattan kurtulmuş, ancak Moğollar şehir surlarının bir kısmını yıkmıştır[19].

Baycu Noyan bir süre sonra Sultan'ı yanına çağırmış, ancak Sultan bu davete uymayarak İznik Bizans İmparatorluğu'na sığınmıştır. II. İzzeddin Keykavus, bir süre sonra ise Hülagü'nün Bağdat seferine Baycu Noyan'ı da götürmesiyle yakaladığı fırsatı değerlendirmiş ve II. Theodoros Laskaris'in askeri yardımıyla 1257'de Selçuklu tahtına tekrar çıkmıştır. Konya'ya dönen ve büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Keykavus, bu dönemde Malatya da dahil olmak üzere Orta Anadolu'nun doğusuna sahip olmuş, kışı da Pervane'yle birlikte Erzincan'da geçirmiştir[20].

1.1.4. İlhanlı-Selçuklu Devleti İlişkileri

Hülagü'nün 1258'de Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifesi'ni ortadan kaldırması, ardından da Irak, Azerbaycan ve Suriye'yi alması Anadolu'nun daha büyük bir baskı altına girmesine sebep olmuştur. Hülagü, aynı yıllarda Anadolu'yu Sivas'tan Bizans sınırına kadar olan bölüm II. İzzeddin Keykavus'un ve Sivas'tan Erzurum'a kadar

[19]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 30-31; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.477. Bazı kaynaklar da Konya şehrinin büyük bir yıkımdan kurtulmasını Mevlana Celaleddin'e bağlamaktadır. Mevlana daha sonraları Pervane Muineddin Süleyman ve Cacaoğlu Nureddin gibi Moğol kökenli yöneticilerle de dost olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz., İsmet Kayaoğlu, "Mevlana'nın Moğol Yöneticilerle Münasebetleri", **Selçuk Üniversitesi 2. Milli Mevlana Kongresi (Tebliğler) 3-5 Mayıs 1986**, Konya 1986, s.162-164; Mehmet Demirci, "Moğollar ve Mevlana", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Y.1, S.9, İstanbul 1987, s.54-57; Turan, **a.g.e.,** 1999, s.479-485.

[20]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.30-32; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.477-478, Turan, **a.g.e.**, 1999, s.478-480, 486.

olan bölüm de IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın olmak üzere ikiye bölmüş ve her iki sultanla da ayrı vergi anlaşmaları yaparak alınan vergiyi iki katına çıkarmıştır[21].

Bundan sonra II. İzzeddin Keykavus Antalya'da yaşamış, her ne kadar güçsüz ve zor durumda da olsa ülkesini Moğol boyunduruğundan kurtarmak için bazı çabalar göstermiştir. Keykavus, Mısır Türk Sultanı Baybars'tan yardım istemiş ancak olumlu bir cevap alamamıştır. IV. Rükneddin Kılıçarslan ve onun işlerini yürüten Pervane Müineddin Süleyman için bu bir fırsat olmuş ve bu durumu Hülagü'ye bildirerek Keykavus'un öldürülmesi için emir almışlardır. Bu arada Pervane, İlhanlılarla işbirliği yaparak II. İzzeddin Keykavus aleyhine çalışmış, Alıncak Noyan komutasındaki İlhanlılar, Altınapa Kervansarayı önünde Keykavus'un kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. II. İzzeddin Keykavus ise önce İstanbul'a Mikhail Paleologos'un yanına sığınmış, hayatını ise Kırım'da tamamlamıştır. Pervane Müineddin Süleyman'ın İlhanlılar arasındaki büyük çaba ve etkinlikleriyle IV. Rükneddin Kılıçarslan Selçuklu tahtına çıkmış, ancak 1262-1277 yılları arasındaki bu on beş sene yönetim Pervane Müineddin Süleyman'da olmuştur[22].

Anadolu'da siyasi açıdan bu kadar karmaşık bir süre yaşanırken 1265'de Hülagü Han ölmüş, yerine Büyük Kubilay Han tarafından ancak beş sene sonra tasdik edilen Abaka, han seçilmiştir. Bu arada Pervane ise Abaka Han'ın iznini de alarak 1266'de IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı öldürtmüş ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkarmıştır. Abaka Han da Anadolu'daki hâkimiyetini güçlendirmek için oğlu Argun'u, III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi (aynı zamanda IV. Kılıçarslan'ın kızı) Selçuk Hatun'la Tebriz'de evlendirmiştir[23].

Bu sıralarda Pervane Müineddin Süleyman yönetimdeki gücünü korumak için Selçuklu sultanlarına bağlılıkla hizmet eden değerli devlet adamı Sahip Ata Fahreddin Ali'yi de etkisiz duruma getirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır.

[21]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.33; Sevim, .Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.478; Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul 1998, s.474; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000, s.103.
[22]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.34-35; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.478-479.
[23]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.480-482.

Pervane, bu sıralarda Anadolu'da bulunan Abaka'nın kardeşi Acay Noyan'dan olan şikâyetlerini Abaka'ya iletmişti. Bu durumu Acay'ın öğrenmesi sonucunda Pervane'nin durumu daha da kötüye gitmiş oluyordu. Siyasi ortamdaki bu karmaşa ve bölünmüşlük ülkedeki Türkmenleri harekete geçirerek güçlerinin artmasını sağlamıştır. Pervane'nin kendilerine yönelik bir hareketinden şüphe duyan Türkmenler, Şerafeddin Hatiroğlu liderliğinde, bir süredir gizlice haberleştikleri Memluk Sultanı Baybars'ı Anadolu'ya davet etmişlerdir. Pervane de kendi çıkarları doğrultusunda Baybars'ın Anadolu'ya gelmesini istemiştir. Baybars olumsuz bir cevap vermemiş olmakla birlikte Anadolu'ya ancak gelecek sene gelebileceğini bildirmiştir. Bu sırada Abaka'nın Acay'ı Anadolu yönetiminden almasıyla rahatlayan Pervane, bu duruma ses çıkarmamıştır. Moğollar ise çok hızlı bir şekilde Hatiroğlu isyanını bastırarak çok acımasız cezalar uygulamışlardır[24].

Bütün bunlar olurken, Pervane için dengeler değişmiş, tekrar Anadolu'daki Moğol komutanların baskısından rahatsızlık duymaya ve onlarla mücadele içinde olmaya başlamıştır. Memluklulara sığınmaya karar veren Pervane, Baybars'a tekrar haber göndermiş ve zaten öncesinde sefere çıkmaya hazırlanan Sultan Baybars Anadolu'ya gelerek 1277'de Elbistan Ovası'nda İlhanlıları bozguna uğratmıştır. Baybars büyük bir başarı elde etmiş, ancak Anadolu'daki beylerden beklediği ve vaad edilen yardımı görememiştir. Kayseri'ye gelen ve burada üç gün kadar kalan Baybars Pervane'yle görüşmek istemiş, Tokat'a kaçmış olan Pervane'nin on beş günden önce gelemeyeceği haberini göndermesi üzerine ordusunu toplayarak Anadolu'dan çekilmiştir. Böylece Sultan Baybars ve Memluk ordusunun Anadolu seferi ve dönüşleri bir hafta içinde gerçekleşmiş, Anadolu'nun belki de Moğol baskısından kurtulmak için son fırsatları da böylece yok olmuştur. Baybars'ın arkasından Anadolu'ya gelen Abaka, Moğol ölülerinin çokluğu karşısında büyük bir öfkeye kapılmış, bazı illerin yağmalanmasını ve halkın öldürülmesini emretmiştir. Vezir

[24]Göde, **a.g.e.,** 1995, s.177-179; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.482-483; Melek Göksu, "Şerefeddin Hatîroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2000, s.38-62; Gürel, **a.g.e.**, 2001, s.41-42.

Şemseddin Cüveyni Sivas'ın yarısını ve diğer bazı şehirleri satın alarak buraların yağmalanmasını önlemiş, halkın hayatını kurtarmıştır[25].

Anadolu'da binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan bu olayların ardından Pervane yakalanarak Tebriz'e götürülmüş ve 1277'de orada öldürülmüştür[26]. Böylece Moğol yanlısı tavırlarıyla Anadolu'da pek çok felakete sebep olan Pervane Dönemi sona ermiştir. Buna rağmen, Pervane bütün Moğol baskılarıyla uğraşıp yönetimi elinde tutmuş ve Selçuklu Devleti'nin başıboş kalmasını engellemiştir. Onun ölümünden sonra, Moğolların güvenini kazanmış olan ama Selçuklu sultanlarına da bağlılıkla hizmet eden vezir Fahreddin Ali samimi bir şekilde Selçuklu Devleti'ni ayakta tutmaya çalışmıştır[27]. Abaka ise Anadolu'da düzenin sağlanması ve korunması için kardeşi Kongurtay'ı görevlendirerek Aladağ'a dönmüştür[28].

Anadolu'da yaşanan bu kaos ortamının bir fırsat olduğunu düşünen Türkmenler de Karamanoğlu Mehmet Bey liderliğinde harekete geçerek Konya'yı ele geçirmişler, Selçuklu tahtına Siyavuş'u çıkarmışlardır. Bu siyasi zaferin yanında Farsçanın yerine Türkçeyi de resmi dil olarak kabul etmişlerdir. Ancak Moğollar bu Türkmen hareketini de çok şiddetli olarak bastırmışlardır. Memluklarla olan mücadeleler, Anadolu'da Türkmenlerin çıkardığı ayaklanmalar gibi sebeplerle oldukça yıpranmış ve sıkıntıda kalmış olan İlhanlılar, bu durumu kontrol altına almaya çalışmışlardır. Şemseddin Cüveyni, çıkan ayaklanmaları bastırmak, şehrin imarıyla ilgilenmek, Selçuklu maliyesini Moğol maliyesine göre düzenlemek ve bozulan hâkimiyeti yeniden sağlamak gibi önemli görevlerle Anadolu'da bulunmaktaydı. Bu dönemde

[25]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.38-45, Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.5, Kayseri 1994, s.90-95; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.483-484; Faruk Sümer, "Abaka", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1988, s.8; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.481-483; Talat Sakallı, "Memluk Sultanı Baybars'ın Üç Günlük Kayseri Hakimiyeti", **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu, Kayseri 30-21 Mayıs 1996**, Kayseri 1996, s.68-71; Bahattin Keleş, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", **II.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)**, Kayseri 1998, s.282-286; Turan, **a.g.e.,** 1999, s.540-557; İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XX, S.31, Ankara 2000, s.15; Göksu, **a.g.e.**, 2000, s.62-65.

[26]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.44; Keleş, **a.g.e.,** 1998, s.286.

[27] Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.484.

[28] Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.43.

Anadolu'daki Moğol valilerinin güçleri artırılmış, mali alanda da yeni düzenlemeler yapılmıştır[29].

1282 yılı Nisan ayında Abaka Han'ın ölümüyle 17 yıllık hükümdarlık dönemi sona ermiş, bundan sonra yerine oğlu Argun değil, kardeşi Teküder geçmiştir. İslamiyeti kabul ederek Sultan Ahmed adını alan Teküder 1282-1284 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Bu dönemde Şemseddin Cüveyni'yi "Sahib-i Divan" makamına getirerek onun tavsiyelerine uymuş ve Memluklarla dostluk anlaşması yapmak istemiştir. Ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde Selçuklu ülkesi tekrar III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Gıyaseddin Mesud arasında bölünmüş, III. Gıyaseddin Keyhüsrev bundan memnun kalmasa da İlhanlılarda taht dolayısıyla mevcut bulunan karışıklıklardan dolayı girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Samimi bir Müslüman olan Teküder, vaktinin çoğunu merkezi Arran'da bulunan bir şeyhin müritleriyle ve ayinlerde geçirdiği için devlet işleriyle hiç ilgilenmez olmuş, kendisine karşı olanların gizlice Argun'la ittifak yaptıklarını bile fark etmemişti. İnancı dolayısıyla da Moğol yasalarına ihanet etmekle suçlanmış, Argun ve onun yandaşlarının girişimleri sonucunda tahttan indirilerek öldürülmüştür[30].

Sultan Ahmed'in öldürülmesinden sonra tahta çıkan Argun 1284-1291 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Kardeşleri Hülecü ve Geyhatu'yu Anadolu'ya gönderen Argun, 1284'te Şemseddin Cüveyni'yi öldürtmüş, aynı yıl II. Gıyaseddin Mesud'u da tahta çıkarmıştır. Geyhatu ve vezir Sahip Ata Fahreddin Ali'nin gayretleriyle Karamanoğulları, Eşrefoğulları ve Germiyanoğulları Konya'da bulunan Sultan'a çıkarak itaatlerini bildirmişlerdir. Devletin Moğollar hâkimiyetinde ezilmekte olduğu bir dönemde ustaca yönetimi sayesinde devleti korumayı başarmış olan başarılı devlet adamı Sahip Fahreddin Ali'nin 1288'de ölümüyle Anadolu'da zaten sıkıntılı olan düzen büsbütün bozulmuş, 1289'da Tebriz'den gönderilen Fahreddin Kazvini ise çok ağır vergiler koyarak halkı daha büyük bir sıkıntının içine

[29]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.486; Erdem, **a.g.e.,** 2000, s.15-16; Gürel, **a.g.e,** 2001, s.45-47.
[30]Hamid Algar, "Ahmet Teküder", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1989, s.139; Göde, **a.g.e.,** 1995, s.180-181; İlhan Erdem, "İlhanlılarda Ahmet Teküder Dönemi ve Selçuklular", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,** C.XXII, S.35, Ankara 2004, 104-111.

sokmuştur. Bu dönemde gelen İranlı memur topluluğuyla da Selçuklu devletinde neredeyse sultan ve maiyetinden başka Selçuklu görevli kalmamıştır. Bunun sonucunda da iki yıl boyunca süren ve Geyhatu tarafından bastırılan yeni ayaklanmalar çıkmıştır[31].

Argun Han'ın ölümü üzerine Geyhatu Han 1291-1295 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Eşi Padişah Hatun'la birlikte Anadolu'ya gönderilen Geyhatu Han başta Karamanoğulları olmak üzere Anadolu'nun orta, batı ve uç bölgelerinde bulunan Türkmen beylikleri üzerine sefere çıkmıştır. Larende, Denizli ve Menteşe toprakları yağmalanmıştır. Bu dönemde İlhanlı siyasi ve mali istikrarsızlığı had safhaya ulaşmış bulunuyordu. Kağıt paranın kullanılmaya başlanması da bu durumda bir iyileşme sağlamamış, ülkedeki ticari ve sosyal hayat sıkıntıya girmiştir. 1295'te Geyhatu tahttan indirilerek yerine Baydu çıkarılmış, aynı senenin sonuna doğru ise Argun'un oğlu Gazan Han İlhanlı tahtına çıkmıştır[32].

Gazan Han'ın hükümdar olmasıyla bu siyasi karışıklık bir süreliğine durulmuştur. Gazan Han huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla sivil, asker ve hanedan üyesi olduğuna bakmaksızın pek çok kişiyi de öldürtmüştür. Kendisi de Müslüman olan Gazan Han, Müslümanlığı devletin resmi dini haline getirmiş, ancak bu durum Anadolu'daki halkın refahını ve rahatlığını sağlamamıştır. Bu dönemde de isyanlar çıkmış, hatta Tuğaçar, Baltu ve Sülemiş gibi Moğol valileri de isyan edenler arasında olmuştur.

Bu dönemde Anadolu dört mali bölgeye ayrılmış, buralara atanan memurlar acımasızca topladıkları vergilerin yanı sıra halkın malına-mülküne de el koymaya başlamışlardır. Bu vergi yükünü çekemeyen bölge halkları ya öldürülmüşler ya da yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Gazan Han döneminde önce II. Mesud

[31]Faruk Sümer, "Argun", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1991, s.356; Göde, **a.g.e.,** 1995, s.181-183; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.488-489; Erdem, **a.g.e.,** 2000, s.20.
[32]Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1991, s.45; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.489; Erdem, **a.g.e.,** 2000, s.23.

tahttan indirilip (1296) yerine III. Alâeddin Keykubad çıkarılmış (1298), bir süre sonra da II. Mesud tekrar tahta çıkmıştır (1302)[33].

1304-1316 yılları arasında İlhanlı tahtında bulunan Olcaytu Han, Gazan Han'ın kurduğu düzeni devam ettirmiş, böylece ülkenin huzur ve güvenliğini sağlamıştır. Kazvin ile Tebriz arasında Sultaniye isimli bir şehir kurarak devletin merkezini buraya taşımıştır. II. Mesud'un Selçuklu tahtında bulunduğu süre içinde ise herhangi bir girişim olmamış, onun 1308 yılındaki ölümünden sonra ise Selçuklu Devleti yıkılmıştır[34].

Olcaytu Han'ın ölümünden sonra çocuk yaştaki oğlu Ebu Said Bahadır Han (1317-1335) Atabeg Sevinç tarafından tahta çıkarılmış ve İlhanlı yönetimi bir süre Atabeg'in denetiminde sürmüştür. Bu dönemde İlhanlıların güçlü bir emiri olan Emir Çoban da yönetimde söz sahibi olmuş ve devletin çeşitli eyaletlerine de oğullarını vali olarak atamıştır. 1317'de Anadolu'ya gönderdiği oğlu Timurtaş bir hükümdar gibi görev yapmıştır. Emir Çoban'a karşı olan bazı hareketlerin sonuçları Anadolu'ya da yansıyarak buradaki İlhanlı beylerinin Timurtaş'a karşı ayaklanmasına yol açmış, Karamanoğulları 1320'de Konya'yı almışlarsa da Timurtaş burayı geri almış ve düzeni de yeniden kurmuştur. Adına hutbe okutup para kestirmiş, hatta Ebu Said Bahadır Han'a karşı Memluklardan yardım istemiş, bunu duyup Anadolu'ya gelen babası Emir Çoban'la bile savaşmaktan çekinmemiştir. Babasının kendisini yakalayıp sultanın huzuruna çıkarmasından sonra Ebu Said Bahadır Han kendisini affederek tekrar Anadolu valiliğine atamıştır. Timurtaş'ın İlhanlılar lehine çalıştığı bu dönemde Ebu Said Bahadır Han, Emir Çoban'ın evli olan kızı Bağdat Hatun'u eşinden ayırarak kendisi evlenmiştir. Bu durumda Sultanla Emir Çoban'ın arası bozulmuş, bir süre sonra da ailesinin öldürüldüğünü öğrenen Timurtaş yerini emir Eratna'ya bırakarak Memluklara sığınmış, 1328'de de idam edilmiştir[35].

[33]Sevim, Merçil, **a.g.e**, 1995, s.490-492; Abdülkadir Yuvalı, "Gazan Han", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.13, İstanbul 1996, s.431; Yuvalı, **a.g.e.,** 2000, s.103; Gürel, **a.g.e.**, 2001, s.53-59.
[34]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.493; Yuvalı, **a.g.e.,** 2000, s.103.
[35]M.Zeki Oral, "Anadolu'da İlhani Devri Vesikaları. Temurtaş Noyin zamanında yapılmış eserler ve kitabeleri", **V.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler Ankara 12-17 Nisan 1956**, Ankara 1960, s.209; Abdülkadir Yuvalı,"Ebu Said Bahadır Han", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.10, İstanbul 1994, s.218-219; Göde, **a.g.e.,** 1995, s.185-189.

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü ve tahta çıkacak bir varis bırakmaması sonucu İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına yol açmış, Bağdat Hatun'un eski kocası Hasan-ı Büzürg ve Emir Çoban'ın oğlu Hasan-ı Küçek taht kavgalarından faydalanarak bir süre diledikleri kişiyi tahta çıkarmışlardır. İlhanlıların hâkim oldukları topraklarda bir süre sonra Karakoyunlular, Celayirliler, Eratnaoğulları gibi devletler kurulmuştur[36]. Anadolu Selçuklularının dağılmasından sonra ise Anadolu topraklarında Karamaoğulları ve Eşrefoğulları gibi pek çok Beylik ortaya çıkmıştır.

[36]Kemal Göde, **Eretnalılar (1327-1381)**, Ankara 1994, s.9-15.

1.2. İlhanlı Döneminde Mali Durum

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren ekonomik gelişmenin önemini kavrayan devlet adamları, fetihlerini de bu yönlerde yapmışlardı. 1086'da Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra Halep alınmaya çalışılmış, Haçlı seferleri sonucunda ise önemli liman ve ticaret merkezleri kaybedilmişti. II.Kılıçarslan ile başlayan ve 1243'teki Moğol istilasına kadar süren devre Selçuklular için çok parlak olmuş, yeni gelişme ve büyüme stratejileri belirlemişlerdi. Artık yalnızca Batı değil, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde de etkin olmaya başlamışlardır[37].

Ticaretin gelişmesi ve yaygınlaşması için en önemli unsurlardan biri olan kervansaraylar II. Kılıçarslan döneminde yapılmaya başlanmıştır. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca, kervansarayların inşasına devam edilmiş ve ticaretin sağlanması için gerekli huzur ve güven ortamı yaratılmaya çalışılmıştır.

Antalya'nın Selçukluların eline geçmesi, sonrasında I.İzzeddin Keykavus ve Kıbrıs Krallığı arasında imzalanan antlaşmalarla ticaret doruk noktasına çıkmış, Venediklilere serbest ticaret hakkı tanındığı gibi bazı kıymetli mallardan da gümrük kaldırılmıştır. Sinop ve Trabzon limanlarından başlayan ticaret yolu Anadolu'dan geçtiği gibi, Sivas da ticaretin merkezi durumundaydı. Sinop'un da alınmasıyla ticarette daha çok söz sahibi olma imkânı bulunmuştur[38].

Bu dönemde zenginliğin en büyük kaynaklarından olan toprak alanında doğru politikalar uygulayan Selçuklular Anadolu'yu yeşillik ve mamur bir ülke durumuna getirmişlerdir. Devlet, elindeki araziyi işlemesi üzerine ikta olarak kişilere veriyor, tohum ve tarım aletlerini dağıtıyordu. Bu şekilde tarım ve hayvancılık da Selçuklu ekonomisinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Devletin bu gelirlerden topladığı

[37]İlhan Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXIV, S.38, Ankara 2005, s.2.
[38]İlhan Erdem, "Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s.137-142; Erdem, **a.g.e.,** 2005, s.2-4.

vergiler de Öşür, Haraç, Cizye ve ticari bir vergi olan Bâc vergisi idi. Kaynaklara göre Sivas, Kayseri, Konya ve Malatya, ticari merkezler olmalarının verdiği destekle de en gelişmiş şehirlerdir. Böylece Alâeddin Keykubad döneminin sonlarında devletin zenginliği oldukça artmış, devlet hazinesi altın, sikke ve kıymetli mücevherlerle dolmuştu. Bölgesinin en güçlü ve saygın devleti haline gelen Selçuklulara çevrelerindeki birçok devlet tabi olup vergi vermekteydi[39].

Ancak 1236'da I.Alâeddin Keykubad'ın Ögedey'e elçi göndermesiyle başlayan Selçuklu-Moğol ilişkilerinde, gittikçe ağırlaşan ve halkın üzerinde büyük sıkıntı yaratan, ülke içinde çeşitli huzursuzlukların çıkmasına sebep olan vergiler önemli yer tutmaktadır. Alâeddin Keykubad, Ögedey'in gönlünü hoş etmek için elçilerle birlikte değerli armağanlar da göndermiştir[40]. Bundan sonra Moğol baskısı Anadolu topraklarında devamlı surette hissedilmiş, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Baycu Noyan'ın Sivas'ı tamamen tahrip etmesi ancak değerli armağanlar verilmesi ve Baycu'nun hazineye el koymasıyla engellenebilmiştir[41]. Kösedağ bozgunundan sonra merkezi hâkimiyetini kaybeden Selçuklu Devleti'nde Vezir Mühezzibüddin Ali değerli armağanlarla birlikte Baycu Noyan'ın arkasından Muğan'a gitmişti. Selçukluların vergi ödemesi koşuluyla yapılan barış antlaşmasına göre Selçuklular, Moğollara yıllık 360.000 gümüş para, 10.000 koyun, 1000 sığır ve 1000 at vermek zorunda olacaklardı. Bu verginin siyasi ve iktisadi hayat üzerinde henüz çok ağır bir yük oluşturmadığı Anadolu'da inşası devam eden dini ve sivil mimariden anlaşılabilmektedir[42].

II. İzzeddin Keykavus'un tahtta olduğu dönemde Baycu Noyan ve diğer devlet adamlarına anlaşma dâhilinde ödenen yıllık vergilerden başka pek çok kez altın ve gümüş gönderilmişti. Fahreddin Ali bunu önlemek için Batu Han'a giderek bir ferman almayı başarmış ve 1256'ya kadar vergi ödeme konusunda bir nebze

[39]Erdem, **a.g.e.,** 2005, s.5.
[40]Çetin, **a.g.e.,** 1992, s.114; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.466.
[41]Sevim, .Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.472.
[42]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 10-11, Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.473-474; Erdem, **a.g.e,** 2003, s.50; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", **XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara 1994, s.582.

kurtulabilmişlerdir[43]. Anadolu'yu daimi oturma yerlerinden biri yapma amacıyla ikinci bir sefer düzenleyen Baycu Noyan, mühim bir kuvvetle 1256'da Aksaray'a gelmiş ve Selçuklu ordusunu mağlup ettikten sonra Konya'yı da işgal ve tahrip etmek için yola çıkmıştır. Nizameddin Ali'nin halktan topladığı altınlarla Konya şehri büyük bir tahribattan kurtulmuştur[44].

1258'e kadar olan dönemde Selçukluların Moğollara ödedikleri yıllık haraç miktarları çeşitli kaynaklarda farklı verilmiştir. Moğollara ödenecek olan vergiler hususunda dönemin kaynaklarında çeşitli bilgiler bulunduğunu belirten İlhan Erdem, 1250'li yıllardaki eserlerden birinde günlük 1.000 dinar nakit, at, köle, cariye ve cins köpek verilmesinin kabul edildiğini, dönem kaynaklardan bir diğerinde yıllık 400.000 dinar vergiden bahsedildiğini, diğer bir kaynakta ise yıllık 300.000 dinar nakit, 500 ton ipekli kumaş, 500 deve, 5.000 sığır ve koyun, ayrıca bunların Muğan'a taşınması için gelip-gidecek olan Moğol elçilerin masraflarının vergi olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Bu bilgilerden genel olarak 360.000-400.000 dinar arası nakit, ayrıca Anadolu atları, develeri, sığırları, koyunları ve ipeklileri başta olmak üzere yüklü bir verginin Selçuklularca kabul edildiğini anlamak mümkündür. Ödenecek miktarlar Anadolu için fazla görünmüyorsa da yıldan yıla eklenen masraflarla Selçuklu hazinesi ve mali sistemi iflas etmiştir[45].

Anadolu'da halk her ne kadar bu dönemde sıkıntı çekmiş olsa da, burada henüz gücünü koruyan bir devlet ve akıllı devlet adamlarıyla karşılaşan Moğollar istedikleri vergileri tamamen alamamışlardır[46].

Hülagü tahta çıktıktan sonra, Anadolu'yu Sivas'tan Bizans sınırına kadar olan bölüm II. İzzeddin Keykavus'un ve Sivas'tan Erzurum'a kadar olan bölüm de IV.

[43]Erdem, **a.g.e.,** 2005, s.9. Araştırmacılar 1256 tarihlerinde vergi miktarının 200.000 dinar, 500 parça Antalya kemha kumaşı, 3000 parça ipekli kumaş, 500 adet at, 500 deve veya katır ve 5000 adet küçükbaş hayvan olduğunu tahmin etmektedir. Bkz. Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.583-584.
[44]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s 30-31; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.477.
[45]Erdem, **a.g.e.**, 1995, s.94-95; Erdem, **a.g.e.,** 2005, s.6.
[46]Erdem, **a.g.e.**, 2005, s.9.

Rükneddin Kılıçarslan'ın olmak üzere ikiye bölmüş ve her iki sultanla da ayrı vergi anlaşmaları yaparak alınan vergi iki katına çıkarmıştır[47].

Vergilerin getirdiği ekonomik anlamdaki yük zaten sıkıntıda ve huzursuz olan halk üzerindeki baskıyı daha da arttırmış, ayrıca siyasi ortamdaki bu karmaşa ve bölünmüşlük ülkedeki Türkmenleri harekete geçirerek güçlerinin artmasını sağlamıştır. Ancak bu dönemde çıkan pek çok isyan Moğollar tarafından çok hızlı bir şekilde bastırılmış ve çok acımasız cezalar uygulanmıştır[48].

Bu gelişmeler sonucunda, 1277'de Sultan Baybars Elbistan'da İlhanlı ordusunu mağlup etmiş, sonrasında savaş meydanına gelip Moğol ölülerinin çokluğunu gören Abaka ise tarifsiz bir öfkeye kapılmıştı. Bazı illerin yağmalanmasını ve halkın öldürülmesini emrettiyse de vezir Şemseddin Cüveyni Sivas'ın bir kısmını satın alarak buraları kurtarmayı başarmıştır[49]. Memluklarla olan mücadeleler ve Türkmenlerin çıkardığı ayaklanmalar gibi sebeplerle oldukça yıpranmış olan İlhanlılar, çıkan ayaklanmaları bastırmak, şehrin imarıyla ilgilenmek için Kongurtay'ı ve Selçuklu maliyesini Moğol maliyesine göre düzenlemek göreviyle de Şemseddin Cüveyni'yi Anadolu'ya göndermişti. Bu dönemde araziden alınan gılan, hayvanlardan alınan kobçur ve ticaret yapanlardan alınan tamga gibi vergiler getirilmiştir[50].

Moğollar Anadolu'nun mali durumuyla ilgilenmesi işini önce Argun'a vermişlerdi. Argun Moğol askerlerinin vergi toplamak için halk üzerinde yaptıkları baskı ve zulmü görerek bu iş için sivil memurlar görevlendirdi. Böylece Anadolu'ya ilk Moğol vergi memurları gelmiş oluyordu. Bunlar halktan muhtemelen Moğol asker ve Noyanlarının masrafları ile Kaan'a gidecek haracı topluyorlardı[51].

---

[47]Sümer, **a.g.e.,** 1970, s.33; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.478; Yuvalı, **a.g.e.,** 1998, s.474; Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.584; Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.52.
[48]Göde, **a.g.e.,** 1995, s.177-179; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.482-483.
[49]Sümer, **a.g.e.,** 1970; s.38-45, Göde, **a.g.e.,** 1994, s.90-95; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.483-484; Sümer, **a.g.e.,** 1988, s.8; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.481-483; Keleş, **a.g.e,** 1998, s.282-286; Erdem, **a.g.e.,** 2000, s.15.
[50]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.486; Erdem, **a.g.e.**, 1995, s.142-149; Erdem, **a.g.e,** 2000, s.15-16; Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.585; Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.53-54.
[51]Erdem, **a.g.e.,** 2005, s.6-7.

Geyhatu'nun döneminde ise İlhanlı siyasi ve mali istikrarsızlığı had safhaya ulaşmış bulunuyordu. Kağıt paranın kullanılmaya başlanması da bu durumda bir iyileşme sağlamamış, ülkedeki ticari ve sosyal hayat sıkıntıya girmiştir[52]. Geyhatu'nun önce Erzincan daha sonra Aksaray'da oturduğu sürede emrindeki ordunun masrafları Selçuklu hazinesinden karşılanmaktaydı. Anadolu'da pek çok mimari eser meydana getirmiş olan vezir Sahip Ata Fahreddin Ali, bu masrafı karşılamaya zorlanmış, vezir Karahisar'daki kendi hazinesi ve Erzincan'dan toplanan vergilerle bunu ödemeye çalışmıştır. Bundan sonra Anadolu'nun mali, idari ve kültür alanındaki parlak devirleri geride kalmış, yöre halkı Moğolların uygulamalarıyla büyük sıkıntı çekerken, toprak sisteminin bozulmasından kaynaklanan kıtlık da baş göstermeye başlamıştır[53].

Sahip Fahreddin Ali'nin de 1288'de ölümüyle Anadolu'da zaten sıkıntılı olan düzen büsbütün bozulmuştur[54]. 1289'da Tebriz'den gönderilen Fahreddin Kazvini ise beraberinde Tebriz, Hemedan, İsfahan, Tiflis ve Nahcivan'lı idareciler getirerek Anadolu'nun bütün idaresini eline almıştır. Kazvini, ödenemeyecek kadar ağır ve keyfi vergiler koyarak halkı daha büyük bir sıkıntının içine sokmuştur. Bu derece fazla vergileri ödeyemeyen halk ise Moğolların henüz ulaşamadığı bölgelere kaçıyordu[55].

Gazan Han'ın hükümdar olmasıyla siyasi karışıklık bir süreliğine durulmuştur. Anadolu mali olarak dört bölgeye ayrılmış, buralara atanan memurlar acımasızca topladıkları vergilerin yanı sıra halkın malına-mülküne de el koymaya başlamışlardır. Bu vergi yükünü çekemeyen bölge halkları ya öldürülmüşler ya da yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır[56].

[52]Yuvalı,**a.g.e.,** 1991, s.45; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.489.
[53]Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.586; Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.54, 56; Erdoğan Merçil, "Sahip Ata", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul 2008, s.516.
[54]Göde, **a.g.e.,** 1995, s.181-183; Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.488-489.
[55]Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.582; Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.55.
[56]Sevim, Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.490-492; Yuvalı, **a.g.e,** 1996, s.431.

Gazan Han bir türlü düzelmeyen iktisadi durum üzerine yeni kararlar almış, vergilerin yılda bir kere ve aracılar olmadan halk tarafından toplanmasına karar vermiştir[57].

Gazan Han'ın vergilere dair verdiği bir fermanda, her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceklerine, kimlerin vergiden muaf olacağın dair bilgilerin cami kapısı, kale kapısı ya da minare gibi halkın görebileceği bir yerde taş vb. bir levha üzerinde yazılmasını emretmektedir[58]. Gazan Han'ın vergilerin düzgün toplanması için yaptığı bu düzenleme, Ebu Said Bahadır Han zamanında da sürmüş, bu dönemlerden günümüze ulaşan kitabeler, Ani'de, Ankara Kalesi kapılarından biri üzerinde, Kırşehir Caca Bey Medresesi'nde ve Niğde Sungur Ağa Camii doğu kapısı üzerinde ve kuzey minare kaidesi üzerinde tespit edilmiştir[59]. Gazan Han bir yandan da imara yönelik olarak kervansaray, medrese, hankah, mescid gibi yapıların inşasına başlamış ancak 1304 ölümü üzerine bu işler yarım kalmıştır. Kendisinden sonra gelen Olcaytu ise onu izlemekte başarılı olamamıştır[60].

Anadolu Selçuklu Devleti'nde askeri, mali, idari ve sosyal kurumların işleyişini temin eden toprak idaresi İlhanlılar'ın daha kısa sürede daha çok vergi toplama isteklerinden dolayı bozulmuş, bu da devletin dağılması ve ülkenin harap olmasına neden olmuştur. Anadolu'daki askeri ve sivil İlhanlı memurları yalnızca topladıkları vergileri düşündükleri için yerli halk büyük sıkıntı çekmiştir. Sivas, Erzincan, Ahlat Diyarbakır ve Mardin gibi Anadolu'nun ticaret ve kültür merkezleri istilaya uğramış, bu siyasi ve ekonomik buhrandan etkilenmiştir. Olcaytu zamanında Cemaleddin Hoca Yakut tarafından Yakutiye Medresesi'nin inşa edildiği Erzurum bile eski önemini kaybetmişti. Selçuklu devlet memurlarının da İlhanlılar tarafından belirlenmesi sonucunda zaten bir süre sonra devlet idaresindeki bütün personel Moğol kökenli olmuş, Selçuklu devlet adamları söz sahibi olamamıştır.

---

[57]Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.57-59; Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.589.
[58]W.Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet",**Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,** C.1, İstanbul 1931, s.135.
[59]Paul Wittek, "Ankara'da Bir İlhani Kitabesi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C1, İstanbul 1931, s.161-163; Barthold, **a.g.e**., 1931, s.135-138; W.Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", **Belleten**, C.XIII, S.52, Ankara 1949, s.771-782.
[60]Erdem, **a.g.e.,** 2003, s.59.

Gazan Han Selçuklu sultanlarının sembolik olarak yaşatılmasını uygun görmüş, Olcaytu ise Anadolu'da inşa edilen eserlerin kitabelerinde ismine yer vermiştir. Ancak bu dönemde ödenen ağır vergiler ve İlhanlı askerlerinin masraflarıyla Anadolu'nun kıymetli madenleri ve serveti İran'a taşınırken Anadolu fakirleşmiştir. Bu durumda Anadolu'da yaşanan iktisadi sıkıntının en önemli göstergelerinden biri de ilmi, dini ve sosyal amaçlı inşa edilen mimari eserlerin inşasının büyük oranda sekteye uğraması olmaktadır[61].

Tez kapsamında incelenen yapılardan Anadolu'da bulunan Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese, mali ve siyasi açıdan sıkıntıda olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin güçlü bir temsilcisi durumundaki Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından inşa ettirilmiş yapılardır. Sivas Çifte Minareli Medrese, İlhanlılar'ın bölgede ağırlığının hissedildiği bu dönemde Anadolu'ya gönderilen İran'lı Cüveyni tarafından inşa ettirilmiştir. Bu dönemde yapıların inşa masraflarını vezirlerin ya da valilerin de kendi hazinelerinden karşıladıkları ortaya çıkmaktadır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin tartışmalı olan banisinin Padişah Hatun olduğu kabul edildiğinde bu yapının inşa masrafları da öncesinde Kirman sultanı olan Padişah Hatun tarafından karşılanmış olmalıdır. Yakutiye Medresesi'ni kapıdaki kitabesine göre Hoca Yakut inşa ettirmiş, masraflarının ise Gazan Han ve Bolugan Hatun tarafından ödendiği belirtilmiştir. Niğde Sungur Ağa Camii'nin inşa masrafları da Konya ve Sivas'taki uygulamalara benzer olarak Niğde'nin idarecisi görevindeki Sungur Ağa tarafından karşılanmış olmalıdır.

Yapılar için sonraki yıllarda yapılacak masrafları karşılaması amacıyla vakıflar düzenlenmiş, incelenen yapılardan Sivas Gök Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin vakıfları günümüze ulaşmıştır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin kitabesi olarak değerlendirilmiş olan belgenin ise daha sonraları yapının vakfiyesi olabileceği düşünülmüştür.

[61]Yuvalı, **a.g.e.,** 1994, s.594-600.

1.3. İlhanlıların Dine Bakışı ve Banilerin İnşa Ettirdikleri Yapılarla Olan İlişkileri

Erken tarihlerden itibaren bakıldığında Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın bütün dinlere serbestlik tanıdığı görülmektedir. Budist, Nestorien, Taoist, Hıristiyan ve Müslüman din adamları arazi, ticaret ve diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır. Rubrouch'un seyahatnamesinde Karakurum'da 2 cami, 1 Nesturi kilisesi ve Budist tapınakların varlığından bahsedilmektedir[62].

İlhanlı hükümdarları arasında Cengiz Han ve Ögedey geleneksel dinleri olan Göktanrı inancını benimsemişlerdi. Bunların yanısıra Budist, Müslüman ve Hıristiyan eğilimli olanlar da vardı. İlk zamanlarda İlhanlı hükümdarlarının hemen hepsinin Budist olduğu bilinmektedir. Şamanlığı ilgisi bulunan Möngke'nin karısı ve oğlu Hıristiyan'dı. Möngke Han zamanında değişik dinlerin yan yana yaşadığı bilinmektedir. Möngke Han takdis ve vaftiz ayinlerinde bulunmak, papazlara yardım etmek ve Hıristiyanlara bazı imtiyazlar vermek gibi hususlarla Hıristiyanlıkla ilişki içinde bulunmuştur. Göyük Han da pek çok Hıristiyan'la yakın dosttu. Hülagü döneminde de Hıristiyanlığa karşı gösterilen imtiyazlar devam etmiştir. Hülagü'nün en değerli eşi olan Dokuz Hatun Hıristiyan'dı ve kurduğu kiliselerdeki ibadetlere kendisinin yanı sıra Hülagü de katılıyordu[63].

Bu dönemde siyasi rakipleri ve düşmanları Mısır Memluklu Devleti olduğu için Müslümanlara şüpheyle bakmaktaydılar. Budizm İlhanlı ailesi ve devlet adamları gibi elit bir zümreye dayalı olarak fazla gelişme gösteremediği gibi, Hıristiyanlık da daha çok ilk dönem içinde görülmüş, bundan sonra İlhanlı Devleti çoğunluğu Müslüman olan halka yakın olarak İslamlaşmaya başlamıştır. Teküder (Sultan Ahmed) döneminde başlayan Müslümanlaşma Gazan Han döneminde devletin resmi dini olmuştur.

---

[62] Bertold Spuler, **İran Moğolları, Siyaset, İdare ve kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Ankara 1987, s.199-202, 220-237.
[63] Spuler, **a.g.e.,** 1987, s.199-202, 220-237.

Hülagü ve Abaka Han dönemlerinde hükümdar ailesi ve devlet adamları arasında Müslümanların sayısı sınırlı idi. Ahmet Teküder'in Müslümanlığı kabul etmesi ise Büyük Han tarafından hoş karşılanmamıştı[64]. Annesi Hıristiyan olan Teküder, merkezi Azerbaycan'ın Fuzuli bölgesi, Babi köyünde bulunan Şeyh Baba'nın ve arkadaşlarının müridi olmuş, Müslümanlığa da bu hareketi Şeyhin ölümünden sonra Arran ve çevresinde yürüten Şeyh Abdurrahman'ın tesiri ile geçmişti[65]. Kaynaklara göre, şeyhin Arran'daki dergâhına sık sık gelip gitmeye başlayan Sultan Ahmed, bu sebepten dolayı devlet işlerini aksatmaya başlamıştı. Bu durumdan dolayı hoşnutsuzluklarını belirten emirler Argun'la gizli ittifak yapmaya başlamışlardı. Sultan Ahmed bu dönemde Memluklarla olan ilişkileri düzeltmeye çalışırken, bir taraftan da Anadolu'da Türkmenlere büyük katliamlar yapan Kongurtay'dan Argun'la görüştüğüne dair şüphelenmeye başladı. Kongurtay'ı öldürten Sultan Ahmed'in Argun'u da öldürteceğinden şüphelenen Argun yandaşları, önce Argun'un güvenliğini sağlamış sonra da Sultan Ahmed'in peşine düşerek onu yakalamışlardır. Annesi Kutuy Hatun'un bütün yalvarmalarına rağmen Sultan Ahmed öldürülmüştür[66].

Yapıların tarihlendirilmesiyle ilgili bakıldığında Sultan Ahmed ve Cihan Koday (Kudi) Hatun isimleri önemli olmaktadır. Cihan Koday (Kudi) Hatun'un ismi Karabağlar'daki çift minareli taçkapıda, kapının iki yanında yer alan çini mozaik kitabede yapıyı yaptıran kişi olarak geçmektedir. Hıristiyan olan Koday (Kudi) Hatun'dan Abaka Han'ın sekizinci eşi olarak bahsedilmektedir[67]. Ancak bu hatunun yapıyı inşa mı ettirdiği ya da daha önceki dönemlerde inşa edilmiş bu yapıda yaptırdığı bazı onarımlardan sonra mı kitabenin taçkapıya konulduğu hakkında tartışmalar vardır. Bundan başka Sultan Ahmed'in annesi olarak ismi geçen bir Kutuy Hatun vardır. Tez çalışması esnasında isimlerin birbirine çok yakın olması dikkat çekmiş ve kaynaklar incelendiğinde Koday (Kudi) Hatun ile Kutuy Hatun'ın

[64]Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", **XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara 1999, s.545-649.
[65]Meşedihanım Ne'metova, **Esrlerin Daş Yaddaşı**, Baki 1987, s.15.
[66]Erdem, **a.g.e.,** 2004, s.104-105, 110.
[67]Turgay Yazar, **Nahcivan'da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)**, Ankara 2007, s.44.

aynı kişi olduğu ortaya çıkmıştır. Abaka'nın Koday (ya da Kutuy, Kudi) isminde bir eşi bulunmamaktadır. Kudi Hatun, Hülagü'nün eşi ve Sultan Ahmed'in de annesidir. Kudi Hatun'un ismi, Karabağlar'daki çift minareli taçkapıda geçtiği için bu yapının banisi olarak görülmüşse de muhtemelen burada yapılan büyük bir onarımdan sonra bu kitabe konmuştur[68].

Anadolu'da görev yapmış olan Geyhatu ve karısı Padişah Hatun da bu anlamda önemli isimler olmaktadır. Kaynaklarda tartışmalı bir şekilde ve genel görüşe göre Erzurum Çifte Minareli Medresenin banisi olarak kabul edilen Padişah Hatun, Abaka'dan sonra Geyhatu ile evlenmiş ve onunla birlikte Anadolu'ya gelmişti. Geyhatu'nun Anadolu valiliği dönemi, siyasi ve ekonomik açıdan oldukça sıkıntılı bir dönemdir. Buna karşılık, Padişah Hatun Çifte Minareli Medrese'nin banisi olarak kabul edildiğinde, zaten Kirman Sultanı ve Müslüman olan bu hatunun bu yapıyı yaptırmak için gerekli parayı kolaylıkla sağlayabileceği düşünülebilir.

Sultan Ahmed'den sonra Budist Argun hükümdar olmuş, o da babası Abaka gibi Hıristiyanlara sempatiyle yaklaşırken Müslümanlara düşman kesilmiştir. Abaka sayesinde Hıristiyanlık sarayda tekrar nüfuzlu hale gelmişti. Argun döneminde de bu durum devam ederken, Hıristiyanlık İlhanlılar arasındaki son nüfuzlu zamanlarını yaşamaktaydı. Eşi Müslüman olan Geyhatu ise Hıristiyan, Müslüman, Musevi ve Budist din adamlarının hepsiyle görüşüyordu[69].

Gazan Han döneminde ise Müslümanlık devletin resmi dini haline gelmiş, 1295'te Müslümanlığı seçen Gazan Han döneminde İlhanlı Devleti'nin idaresinde Müslümanlar yer almıştır. Oğlu Olcaytu da Müslüman olmuş, önce Hanefi, Şafii ve sonra Şii mezheplerini seçmişti. Sünni olan Ebu Said Bahadır Han döneminde ise Müslümanlık İlhanlı sarayında imtiyazlı bir din haline gelmiş, şehzade ve hatunlar Müslümanlığı seçmiştir[70].

[68] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Karabağlar Külliyesi, "Bani" başlığı.
[69] Spuler, **a.g.e.,** 1987, s.238-241.
[70] Yuvalı, **a.g.e.,** 1999, s.549.

İran coğrafyasındaki Müslümanlar ise İlhanlı hâkimiyeti döneminde de Sünni kalmışlardır. Bağdat'tan başka Isfahan ve Şiraz da Sünniliğin diğer merkezleri idi. İbn Battuta'ya göre bu şehirlerde halkı Şiiliğe döndürme faaliyetleri uygulanmışsa da halk ve âlimler bu uygulamaya karşı çıkmışlardı[71].

Çalışmasının bir noktasında bu konuya değinen O.C.Tuncer, yapıları analiz ettiği bölümde, İlhanlıların bu dönemde Anadolu'da hiç cami yaptırmadıklarına, İslam dinine girseler de henüz inançlarının yüzeysel olduğuna işaret etmektedir. Medreselerle ilgili olarak da Kayseri Sahibiye ve Sivas Gök Medrese gibi iki yapının banisinin de aynı kişi, Sahip Fahreddin Ata olduğuna dikkat çeker. Erzurum Hatuniye Medresesi ve Yakutiye Medresesi ise İran-İlhanlı odaklıdır. Tuncer, bu dönemde Anadolu'da Şiiliğin ne derecede etkili olduğunun ve yayılma alanlarının bulunup bulunmadığının incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Darülhadislerden de yine Konya Darülhadisi'ni (İnce Minareli Medrese) ve Sivas Çifte Minareli Medrese'yi (Cüveyni Darülhadisi) örnek verirken yine birinin Selçuklu veziri Sahip Ata, diğerinin de İran kökenli Şemseddin Cüveyni tarafından yaptırıldığına dikkat çekmektedir. Tuncer'e göre Sahip Ata'nın Sivas'taki medresesinin vakfiyesinde Sünni mezhebin üzerinde ısrarla durulması, Şafilere de öncelik verilmesi gibi hususlara dikkat etmek gerekmektedir. Tuncer, bu süreçte inşa edilen yapılardan medrese ve darülhadis gibi dinsel eğitim yapıları dikkati çekerken, Sahip Ata'nın da üç medrese inşasıyla (muhtemelen Şii olan?) İlhanlılara karşı Selçuklu Sünni ortamını savunmaya çalışmış olabileceğini belirtir[72].

Banilerin inançlarıyla cephede çift minare kullanımının doğrudan bir ilişkisi bulunmadığı gerçeğinin yanı sıra yukarıda da belirtildiği gibi İlhanlı döneminde henüz Müslümanlığı seçmemiş olan yöneticilerin ve eşlerinin de hâkimiyetleri altındaki Müslüman halkla olan ilişkilerini iyileştirmek amacıyla cami ve medrese gibi yapıların inşasını destekledikleri ve çalışılan yapıların hepsinin de bu dönemde inşa edildikleri görülmektedir.

---

[71]A.Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din (Religion Under The Mongols)", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XX, S.32, Ankara 2002, s.227.

[72]Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, Ankara 1986, s.51-52.

2. MİNARE GELİŞİMİ VE ÇİFTE MİNARENİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.1. Minare Gelişimi

Minareler İslam mimarisinde oldukça geniş bir coğrafyada ve bölgelere göre değişik mimari tiplerde karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli araştırmacılar minare kelimesinin kökeni ve bu mimari tipin gelişimi konusunda görüşler ileri sürmüşlerdir. Manara veya Minar kelimesi İslam ülkelerinde her türlü kule anlamında kullanılmıştır. İslamiyet'ten önce ise gözetleme kulesi, işaret kulesi veya zafer kulesi olarak kullanıldığı düşünülen kuleleri karşıladığı düşünülmektedir. Kaynaklar, uzaktan kervanlar için bir işaret noktası ve kulesi olan Manara'ların Çin'den Büyük Okyanus'a kadar, Asya bozkırlarında rastlandığını belirtmektedir[1].

Türk topluluklarında "kargu" ya da "karguy", İran'da "mil" olarak adlandırılan gözetleme kuleleri bozkırlarda, özellikle sınır bölgelerinde düşmanın geleceği yönü takip etmek ve kervanların güven içinde yol almalarını sağlamak üzere inşa edilmişlerdi. Türkmenistan bozkırlarında özellikle şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim yerlerinin civarlarında kerpiçten silindirik gövdeli veya kare planlı gözetleme kuleleri bulunmaktadır. Kervanların uğrak yeri ve ipek yolunun geçtiği büyük merkezlerden biri olan Buhara'da XII. yüzyıla ait Kalyan Camii'nin minaresinde daima yanan ateş, kervanlara bir menzile yaklaştıklarını gösteren "işaret kulesi" vazifesi görüyordu. Buna göre, Orta Asya'da tespit edilen gözetleme kulelerinin biçimleri, Ortadoğu'da minare olarak gelişmeye başlamıştır. İran'da Selçuklular döneminde Kirman bölgesinde kervan yolları üzerinde bu türde inşa edilmiş kulelerin varlığı bilinmektedir (Mil-i Nadirî gibi). Horasan'da Mil-i Nadirî'ye benzer

[1]Ernst Diez, Semavi Eyice, "Minare", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul 1979, s.324, Dilek Çetinkaya, "Türk Minarelerinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1968, s.1.

olarak kare kaide üzerinde silindirik gövdeli Hüsrevgird minaresi gözetleme kulesi vazifesi de görmekteydi. İran'da Selçuklu dönemine ait XII. yüzyıldan Firuzabad kulesi ve Sistan Kasımabad kulesi tuğla süslemeleriyle de bu türün önemli örnekleridir[2].

Türkistan ve Horasan bölgelerindeki minarelerin muhtemelen o bölgelerde mevcut olan kule mimarisi geleneğini sürdürdüğünü ileri süren araştırmacılar, gözetleme kuleleri ve Hint Kralı Asoka'nın M.Ö.250-232 arasında inşa ettirdiği zafer kulelerine dikkat çekmiştir. Asoka Budizm'i kabul edince yükseklikleri 12-15 m. civarındaki taş sütunlar diktirmişti. Dikkat çekilen diğer noktalardan biri ise Türk minaresinin prototipleri arasında değerlendirilen idiz-evlerin çok köşeli, yivli veya silindirik gövdeli külahlı birer dini yapı olmasıdır[3](Ç.1). Horasan ve Türkistan bölgesinde yoğunlukla görülen idiz-evler ve kuleler, bölge İslamlaştıkça minarelerin de ilk inşa edilmeye başladığı bölgeler olarak dikkat çekmiş ve bu yapılar arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır[4]. Ayrıca Göktürk ve Uygur Türklerinde askeri gözetleme kulesi olarak yaptıkları ve tepesinde haberleşmek için ateş yakılan, yukarı doğru daralan dikdörtgen planlı "kargu"ların çok sayıda olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı dört köşe planda ve basit yapılı askeri kuleler olurken dini mahiyette veya devlet timsali sayılan kargular ise Türk minaresinin öncüleri arasında değerlendirilmiştir[5].

[2]Nejat Diyarbekirli, "Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri", **Ars Turcica Akten Des VI. Internationalen Kongresses Für Türkische Kunst München Vom 3. Bıs 7. September 1979, I. Architektur**, C.I-Text, München 1987, s.201-209.
[3]Diez, Eyice, **a.g.e.,** 1979, s.323-324; Çetinkaya, **a.g.e.,** 1968, s.1-2; Emel Esin, "Minare", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXIV, Ankara 1976, s.207-211; Emel Esin, "Türk Minaresinin Orta Asya'daki Öncüleri Hakkında", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi, Memoriam Prof.Albert Louis Gabriel Özel Sayısı**, Ankara 1978, s.104, 107, 110, 115, L.III-a, L.V.
[4]Diez, Eyice, **a.g.e.**, 1979, s.324; Esin, **a.g.e,** 1978, s.117,121.
[5]Esin, **a.g.e.,** 1976, s.208; Esin, **a.g.e.,** 1978, s.110-111.

Ç.1.Turfan Koço'da birçok idiz-evden oluşan tapınağın rekonstrüksiyonu (Esin, 1978)

Araştırmacılar İslam ülkelerinin minarelerini batı ve doğu minareleri olarak iki grupta incelemişlerdir. Buna göre Batı İslam minareleri Kuzey Afrika ve İspanya'dan Suriye'ye kadar yayılan bölgelerde, destekler ve silmelerle katlara ayrılmış ve cephelerine pencereler açılmış dört köşe kulelerdir[6]. Şam Emeviye Camii (M.705) minaresi ilk İslam minaresi olup diğer önemli bir minare de Halep Ulu Camii (M.1098) minaresidir (F.1). Mısır'da en eski minare İbn Tulun Camii'nde (868-905 Tulunoğulları dönemi) yer alırken, Fatimi döneminden Hakim Camisi'nin minareleri de kare planı devam ettirirler. Afrika'daki en eski örnek ise Kayravan'da Sid-i Okba Camisi'nin (724) üç şerefeli minaresidir. Madinat-az Zahra Ulu Camii (941) ve Cordova Ulu Camii (945/946)'nin minareleri de kare plandaki minare geleneğini devam ettirmektedirler[7].

[6]Diez, Eyice, **a.g.e.,** 1979, s.324; Aygün Ülgen, **Klasik Devir Minareleri, Osmanlı Cami Planında Minarenin Konumu**, İstanbul 1996, s.2.

[7]K.A.C. Creswell, "The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-I", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.276, March 1926, s.134-140; K.A.C. Creswell, "The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-II", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.278, May 1926, s.252-259; Robert Hillenbrand, J. Burton-Page, G.S.P.

F.1. Halep Ulu Camii Minaresi (2008)

Doğudaki İslam minareleri ise çoğunlukla silindirik ve ince gövdeli abidevi yapılardır[8]. Irak'ta en eski iki minare Halife Mütevekkil'in yaptırdığı Cami-i Kebir ve Ebu Dülaf Camisi minareleri olurken, Selçuklulardan kalan Sincar Kutbeddin Ulu Camii ve Dahuk Camii minareleri ikişer şerefeli, Musul Ulu Camii minaresi (1148-1172) ise kare üzerine konik gövdelidir.

Türk minaresinin çeşitli şekillerinin ortaya çıktığı Türkistan ve Afganistan'da Karahanlı dönemi minareleri anıtsal yapıda olup çokgen kaide üzerinde yukarı doğru

---

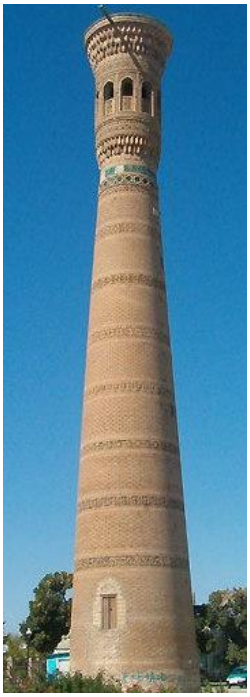
Freeman-Grenville, "Manara, Manar", **Encyclopaedia of Islam**, C.VI, Leiden 1991, s.363-368; Diez, Eyice, **a.g.e.,** 1979, s.325-326; M.Emin Başar, "XII. XIII. Yüzyıl Anadolu Minareleri", Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 1997, s.8-10.

[8]Diez, Eyice, **a.g.e.,** 1979, s.324; Ülgen, **a.g.e.**, 1996, s.2.

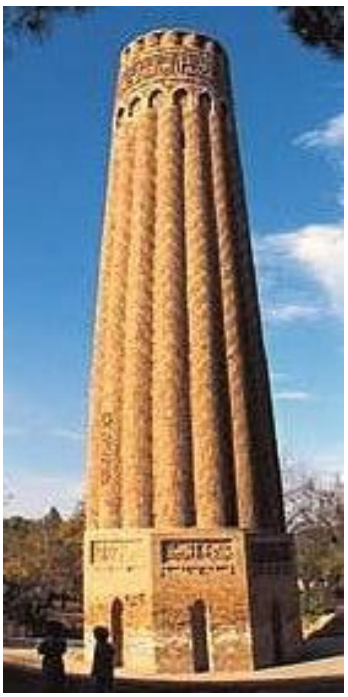
daralan kalın silindirik gövdelidirler. Çoğunun bağlı bulundukları camiler yıkıldığı ya da tek başlarına inşa edildikleri için bağımsız durmaktadırlar. Burana (XI.yy), Uzgend (XI.yy), Buhara Kalan (1127-1129) (F.2), Vabkent (1197-1198) (F.3), Tirmiz Car Kurgan (1108-1109) (F.4) minareleri bu türdendir[9].

F.2. Kalan Minare[10]

F.3. Vabkent Minaresi[11]

F.4. Çar Kurgan Minaresi[12]

Afganistan'daki minareler ise Gazneliler devrinden kalmıştır. Kare taş kaideli, sekiz köşeli yıldız gövde üzerinde silindirik bir bölümden meydana gelen Sultan III. Mesud minaresi (1099-1114) ve bu minarenin yakınında inşa edilmiş sekizgen kaide üzerinde tuğladan sekiz köşeli yıldız gövdeli Behramşah minaresi (1117-1153) önceleri gözetleme kulesi zannedilmiş olan minarelerdir[13]. Hindistan'ın en önemli minaresi ise Kutbeddin Aybek tarafından başlatılıp İltutmuş döneminde bitirilen

[9] İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.495-502, 508-509, 512, 514, 516.
[10] http://www.bura.org/haberler/haberoku.asp?hid=594 (23.09.2010)
[11] http://www.orexca.com/img/monument/vabkent/1-1 (23.09.2010)
[12] http://www.orexca.com/photogalleryfull/203 (23.09.2010)
[13] Janine Sourdel-Thomine, "Deux minarets d'epoque seljoukide en Afghanistan", **Syria**, T.30, Fasc.1/2, 1953, s.108-136.

Kutup Minar'dır. Yarım daire ve üçgen yivlerin alternatif olarak yerleştirildiği gövdesi ve kitabe kuşaklarıyla oldukça dikkat çekicidir.

İran 'da günümüze ulaşmış XI-XII. yüzyıl minareleri ise güzel tuğla işçilikleriyle Büyük Selçuklu dönemine aittirler. Büyük Selçuklu minarelerinin kaideleri genellikle silindirik şekilde inşa edilmiş, bazı örneklerde dörtgen ya da sekizgen prizma gibi örneklere de rastlanmıştır. Damgan Tarıhane minaresi, (1058'den önce), Damgan Mescid-i Cuma minaresi (1058), Save Mescid-i Cuma minaresi (1060), Mescid-i Pa Menar (1068-1069) (F.5), Kaşan Mescid-i Cuma minaresi (1073), Barsiyan Mescid-i Cuma minaresi (1079), Gulpayegan Mescid-i Cuma minaresi, Isfahan'da; Cihil Duhteran (1107-1108) (F.6), Bistam (1120), Sareban (1128-1153) (F.7), Mescid-i Ali (1128-1153), Sin (1131-1132) ve Simnan (1170-1171) minareleri çeşitli geometrik kompozisyonlarla süslenmiş, gövdelerinde ve kitabe kuşaklarında sırlı tuğla kullanılmış önemli örneklerdir[14].

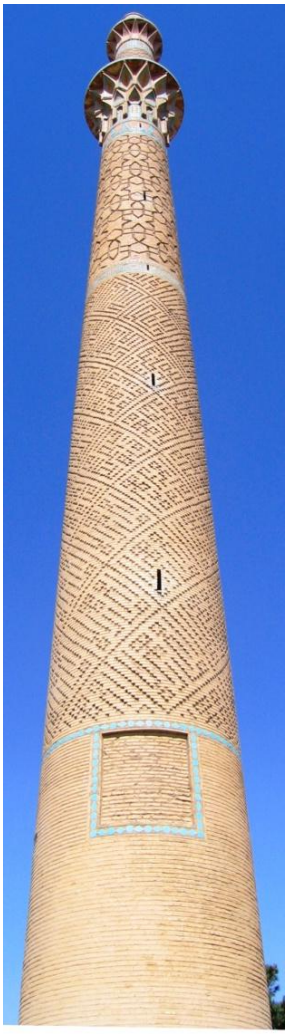
[14]K.A.C. Creswell, "The Evollution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-III", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.279, June 1926, s.290-298; Y.A. Godard, Myron Bement Smith, "Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture: II. Manar and Masdjid, Barsian (Isfahan)", **Ars Islamica**, Vol.4, Michigan 1937, s.6-41; Myron Bement Smith, "Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture: III. Two Dated Seljuk Monuments at Sin (Isfahan)", **Ars Islamica**, Vol.6, No.1, Michigan 1939, s.1-10; Hillenbrand, Burton-Page, Freeman-Grenville, **a.g.e.,** 1991, s.363-368, s.368-370; Diez, Eyice, **a.g.e**., 1979, s.327-328; Çetinkaya, **a.g.e.,** 1968, s.4-16; Gönül Öney, "Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme", **Kültür ve Sanat**, Y.2, S.4, Ankara 1976, s.6-8; Jonathan Bloom, **Minaret, Symbol of Islam, Oxford Studies in Islamic Art VII**, Oxford, 1989, s.157-174; ; Ülgen, **a.g.e.,** 1996, s.3-4; Başar, **a.g.e.,** 1997, s.10-15.

F.5. Pa Menar (2009)

F.6. Çihil Duhteran Minaresi (2009)

F.7. Sareban Minaresi (2009)

Anadolu'da XII. XIV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan minarelerin tipolojik bir değerlendirilmesi yapıldığında farklı etkiler nedeniyle iki grup halinde geliştikleri görülmektedir: kalınlıkları ve yükseklikleri farklılık göstermekle birlikte silindirik veya silindiriğe yakın çokgen gövdeli minareler ve kare kaide üzerinde prizmatik gövdeye sahip minareler[15]. Özellikle Artuklu bölgesinde, Suriye bölgesi yapı geleneğine bağlı olarak kare kaideli, dikdörtgen prizma gövdeli taş minareler inşa edilmiş olabileceği görüşü üzerinde durulmaktadır. Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe

[15]Seyfi Başkan, "Başlangıcından 14.Yüzyıl Sonuna Kadar Anadolu Türk Mimarlığında Minareler", **Kültür ve Sanat**, 1/4, 1989, s.75.

Ulu Cami'nin avlularının dış köşelerinde bulunan ikişer kare minare kaidesi bu görüşü desteklemektedir. Mardin Ulu Camii'nin günümüze ulaşan minaresi, tekrar ele alındığı tarih olarak XIX. yüzyıla tarihlense de 1409 tarihli Hasankeyf Er-Rızk Camii minaresiyle karşılaştırılarak XV. yüzyıla kadar tarihlendirilmesi mümkün olmuştur (F.8). Bu durumda Mardin Ulu Camii (F.9), Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii minareleri, Eyyubi dönemine tarihlenen kare minareler şeklinde düşünülmüş olabilirler. Halep Ulu Camii'nin XI.yy. sonuna ait minaresi göz önünde bulundurulduğunda, Mardin Ulu Camii minaresinin kaidesinin buna uygun olduğu ortaya çıkmaktadır[16].

F.8. Hasankeyf Er-Rızk Camii Minaresi (2007)

F.9. Mardin Ulu Camii Minaresi (2007)

[16]Ara Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971a, s.199-200; Ara Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul 1971b, s.290-291.

XII. yüzyılın başına ait ilk örnekler olan Harput ve Van Ulu Camilerinin minareleri ve Erzurum Tepsi Minare'nin (F.13) gövdeleri kısa olup geniş çaplı ve silindiriktir. Kayseri, Sivas (F.14) ve Bayburt Ulu Camilerinde kaideden şerefeye doğru başlayan incelme, Malatya Ulu Camii (1224) ve Konya İnce Minareli Medrese'nin (1258) (F.10) yıkılan çift şerefeli minaresinde belirgin hale gelmiştir.

F.10. Konya İnce Minareli Medrese[17].

F.11.Ankara Arslanhane Camii (2006)

F.12.Antalya Yivli Minare (1999)

[17]Konya İnce Minareli Medrese fotoğrafı, Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi (SÜSAM) Arşivi'nden alınmıştır.

Kaideden şerefeye kadar çapını koruyan ve şerefeden sonraki kısmı incelen bir grup ise Ankara Arslanhane Camii (1289-1290) (F.11) ve Kırşehir Cacabey Medresesi (1272-1273) minarelerinde görülmektedir. XIII. yüzyılda yoğunlaştığı dikkati çeken bir diğer minare grubu yivli minareler olmaktadır. Konya Sahip Ata Camii (1258) minaresi, Antalya Yivli Minare'de (XIII.yy.) (F.12) ve Erzurum Hatuniye Medresesi (XIII.yy.) minarelerinde yarım daire ve üçgen kesitli yivlerin minare gövdelerini oluşturdukları görülmektedir[18].

Bunların yanı sıra minareler yapıda aldıkları yere göre de gruplandırılabilmektedirler. Erzurum Tepsi Minare (F.13), Kayseri Ulu Camii (XIII.yy.başı), Sivas Ulu Camii (XIII.yy.) (F.14), Siirt Ulu Camii, Bayburt Ulu Camii, Kırşehir Cacabey Medresesi, Konya Hatuniye Mescidi minareleri, Antalya Yivli Minare (F.12) ve Aksaray'da Kızıl Minare, ait oldukları yapıdan bağımsız, kendi kaideleri üzerinde durmaktadırlar. Akşehir Güdük Minare Mescidi (1226) ve Taş Medrese (1250) minareleri ana yapı kütlesinin bir kenarına eklenmişken, Malatya Ulu Camii ve Harput Ulu Camii minareleri ise hem kendi kaideleri üzerinde, hem de ana yapı kitlesi içinde yer almaktadırlar. Taçkapı kompozisyonu ile birlikte tasarlanan minarelerden taçkapının bir yanına bitişen örnekler Ankara Arslanhane Camii (F.11) ile Afyon Ulu Camii (1272) minarelerinde görülmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise taçkapı ve minarenin birleşmesiyle meydana gelen çift minareli taçkapılar görülmeye başlanır. Konya Sahip Ata Camii (1258), Sivas Gök Medrese (1271), Sivas Çifte Minareli Medrese (1271), Erzurum Hatuniye Medresesi (XIII.yy. sonu) ve Niğde Sungur Ağa Camii (1335 civarı) minareleri taçkapılarda çift olarak yer almıştır[19].

[18]Selçuk Mülayim, "Yivli Minare ve Geleneği", **Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri 26-27 Aralık 1987**, Antalya 1988, s.11-25; Başkan, **a.g.e.,** 1989, s.75. Ayrıca Harran Ulu Camii, Harput Ulu Camii ve Antalya Yivli Minare resimleri aynı kaynakta yer almaktadır.

[19]Diez, Eyice, **a.g.e.,** 1979, s.330-331; Ömür Bakırer, "Anadolu'da XIII.Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971, s.338-343; Başkan, **a.g.e.**, 1989, s.75-76.

F.13. Erzurum Tepsi Minare (2007)

F.14. Sivas Ulu Camii Minaresi (2010)

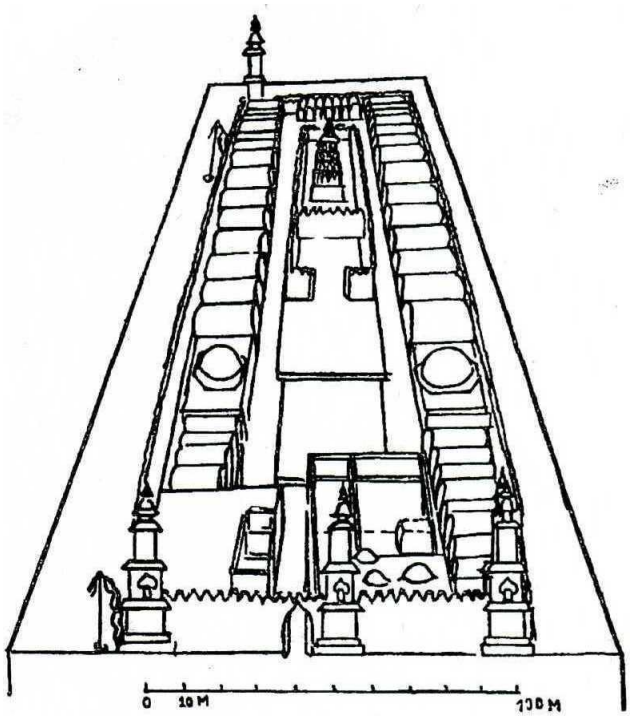
Anadolu minareleri İran'la karşılaştırıldığında çini ve sırlı tuğla süslemede büyük bir zenginlik gösterirken tuğla işçiliği açısından daha sadedir. Ancak. Erken örneklerde sırlı tuğla yalnızca firuze renkli olarak kufi yazılı bordürlerde ve tuğla derzleri arasına yerleştirilmiş olarak görülmektedir. Anadolu'da XIII. yüzyılın ortalarından itibaren çift minare, çift şerefe ve yivli minare gövdeleri firuze, patlıcan moru, lacivert renkli sırlı tuğlalarla ve zengin desenlerle bezenmeye başlanmıştır. Konya Sahip Ata Camii, Konya İnce Minareli Medrese, Antalya Yivli Minare (F.12), Sivas Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minareleri yivli gövdeleri, motif ve renk zenginliği ile XIII. yüzyılın tipik örnekleri olarak ortaya çıkmışlardır. Akşehir Taş Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese, Kırşehir Cacabey Medresesi ve Afyon Ulu Camii minareleri gibi silindirik gövdeli minarelerde de firuze, patlıcan moru ve kobalt mavisi sırlı tuğla kullanımı ve desenler zenginleşmiştir. 1310 tarihli

Erzurum Yakutiye Medresesi'nin minaresi ise kabarık sırlı tuğlalardan oluşan geometrik desenli gövdesiyle zengin bir süslemeye sahiptir. Anadolu Selçuklu dönemi minarelerinde görülen çini süsleme ve geometrik desen zenginliği, XIV-XV. yy. Beylikler dönemi yapılarında aynı heyecanda devam etmemiş, Birgi Ulu Camii (1312-1313), Manisa Ulu Camii (1378-1379), İznik Yeşil Camii (1378) minareleri gibi birkaç örnekte Selçuklu geleneği sürdürülmüştür[20].

[20]Diez, Eyice, **a.g.e**., 1979, s.330-331; Öney, **a.g.e.**, 1976, s.8-10; Başkan, **a.g.e.,** 1989, s.76.

2.2. Çifte Minarenin Ortaya Çıkışı

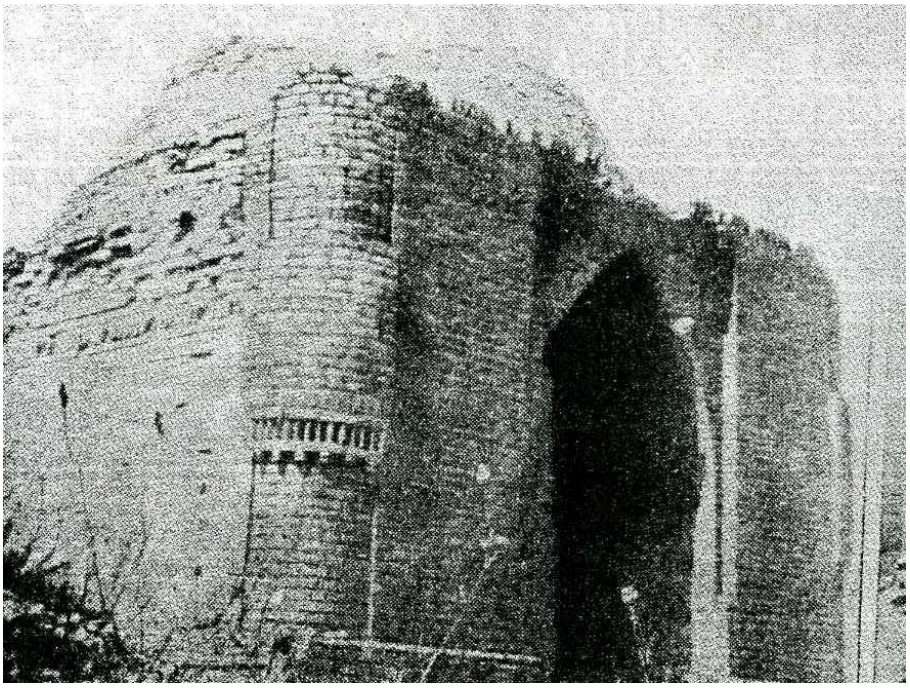
Anadolu Türk mimarisinde minare-cephe gelişimi incelenirken araştırmacıların dikkat çektiği önemli bir nokta, cephelerde kullanılmış olan köşe kuleleri olmuştur. Emel Esin, Türk minaresinin kökenlerini incelediği çalışmasında M.Ö.1050-249 yıllarında İç Asya'da surlu şehir veya kale inşa edilirken köşelere kule yapma geleneği olduğundan bahsetmektedir. Buna göre surlu Chou şehrinin baş kapısının iki yanında kuleler bulunmaktaydı. Orta Asya'dan bahsederken Budist külliyede yer alan bir idiz-ev'in iki kule arasında bulunduğuna değinmiş, Koço'da ve diğer Uygur şehirlerinde bulunan kule mahiyetindeki idiz-ev'lerin surlu külliyenin dört köşesinde ve giriş kapısının iki yanında bulunduğunu belirtmiştir[21] (Ç.2).

Ç.2. Turfan Koço'daki tapınağın rekonstrüksiyonu (Esin, 1972)

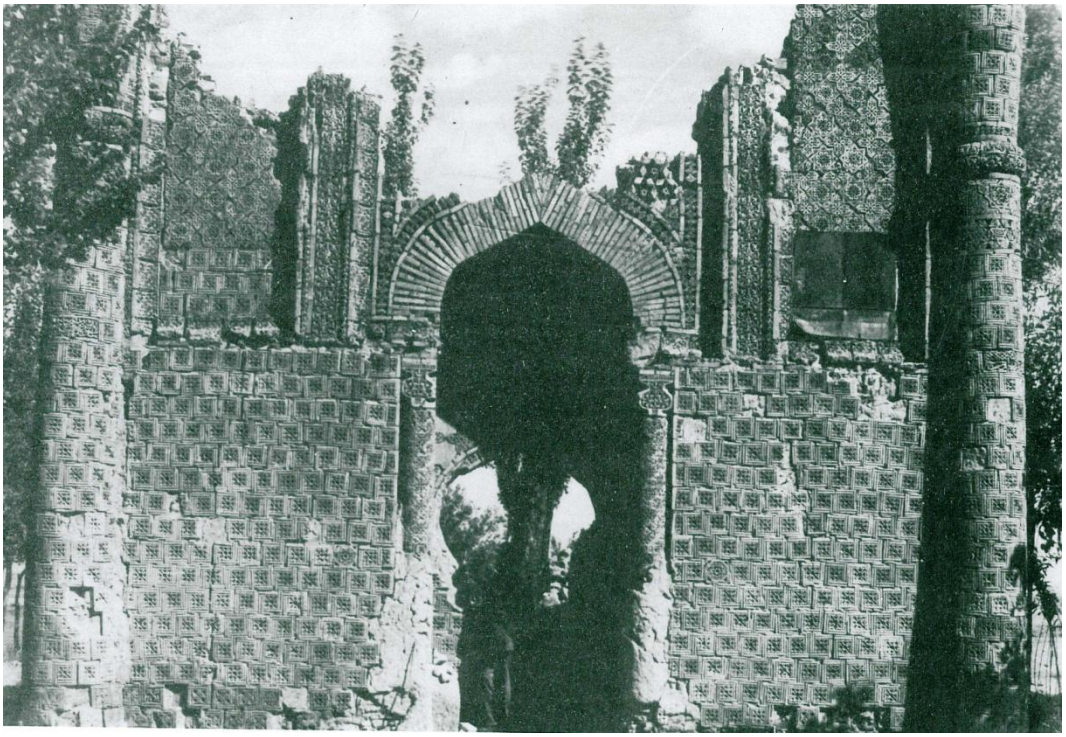
[21]Emel Esin, "Muyanlık Uygur Buyan Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlıgına (Ribat) ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.96-98, L.XV A-a,b; Esin, **a.g.e.**, 1978, s.105, 107, 113, 117, 121, s.140 L.V.

İdiz-ev'ler ve kule (kargu) mimarisinin abidevi Türk minaresinin kökenini oluşturduğunu öne süren Esin, Budist Doğu Türkistan'ın sütun-kule inşasındaki tecrübesinin İslami Maveraünnehir'e aktarılmasında Karahanlı Türk sülalesinin İslam'ı kabul etmesinin etkin olduğunu, böylece ilk Karahanlı minarelerinin meydana geldiğini söylemektedir. Esin'e göre Karahanlı devrinde minare mimarisi gelişirken ilk safhada, eski Orta Asya ve Uygur surlarında olduğu gibi minareler yapıların köşelerinde bulunmaktaydı. Esin, bunun için Kazakistan Taraz'daki İdris Peygamber Türbesi'ni örnek vermektedir (F.15). Kare planlı ve kubbeli bir yapı olan türbenin dikdörtgen çerçeve içinde, cepheye hâkim büyük sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Ön cephenin iki köşesi, muhtemelen çatı seviyesinde biten yarım yuvarlak kulelerle belirtilmişti[22].

F.15. Taraz İdris Peygamber Türbesi (Esin, 1967)

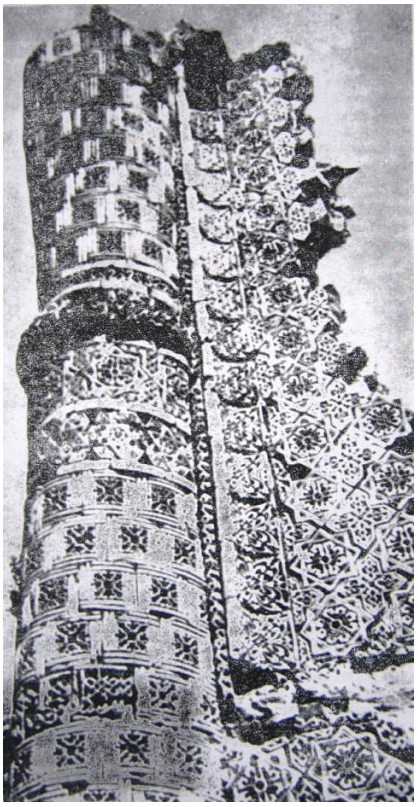
[22] Emel Esin, "Türk san'at tarihinde Kara-hanlı devrinin mevkii", **VI.Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s.124-125, L.III, R.1; Esin, **a.g.e.,** 1978, s.122.

F.16. Taraz Ayşe Bibi Türbesi (Ramazanoğlu 1988)

Esin, XI. yüzyıl Karahanlı minare gelişimini değerlendirdiği ikinci safhayı Taraz'da Ayşe Bibi Türbesi'ni örnek vererek anlatmış ve köşe kulelerinin yükselmeye başladığını belirtmiştir[23]. Kare planlı türbenin her cephesinde dikdörtgen çerçeve içinde, iki sütunçeye oturan sivri kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır (F.16). Ayşe Bibi Türbesi, dört köşesinde yer alan boğumlu silindirik köşe kuleleri ve çok çeşitli desenlerdeki terracota süslemeleriyle araştırmacıların ilgisini çekmiştir[24] (F.17). Aslanapa, yapının cephe köşelerinde yer alan altta ve üstte geniş, ortada boğumlu düzeniyle değişik bir görünüşe sahip bu silindirik köşe kulelerinden minare olarak bahsetmişse de[25], burada da yukarıda belirttiğimiz şekilde cepheleri ve taçkapıyı vurgulamak amaçlı bir kullanım olduğunu düşünülebilir.

[23]Esin, **a.g.e.**, 1967, s.124-125; Esin, **a.g.e.**, 1978, s.122.
[24]Esin, **a.g.e.,** 1978, L.VII; Rüçhan Bubur, "Kazakistan, Jambul'da, Ayşe Bibi Türbesi", **Sanat Tarihi Dergisi Yrd.Doç.Dr.Lale Bulut'a Armağan**, S.XIV/1 İzmir 2005, s.29-43.
[25] Oktay Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara 1996, s.213-216.

F.17. Taraz Ayşe Bibi Türbesi köşe kulesi (minare) (Esin, 1978)

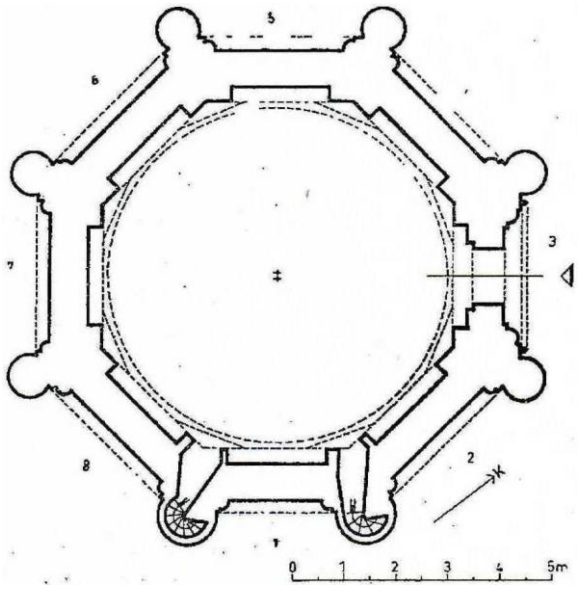
Orhan Cezmi Tuncer, Anadolu kümbetlerini incelediği çalışmasında, mezar anıtlarının köşelerinde veya giriş cephelerinde yer alan desteklere değinmiştir. Buhara'da bulunan İsmail Samanî Türbesi (IX. yüzyılın ikinci yarısı) kare planlı ve kubbeli olup her cephesi tuğlaların değişik istifiyle elde edilen yoğun süslemeli ve sivri kemerli açıklıklıdır. Yapının köşelerinde yine tuğla süslemeli kalın sütunçeler kullanılmıştır[26].

Tuncer, mezar anıtlarında köşe desteklerinin içine yerleştirilmiş olan merdivene sahip örnekler üzerinde özellikle durmakta ve bu düzenlemeye bağlı olarak geliştiğini düşündüğü çift minare kompozisyonlarına ilişkin düşüncelerini belirtmektedir. Büyük Selçuklu yapılarından Harrekan'daki iki kümbet, bu gelişim çizgisi içinde değerlendirilmektedir. Bunlardan doğudaki M.1067-1068 tarihli sekizgen gövdeli kümbetin köşelerinde silindirik destekler yer alırken, tuğla gövdenin her cephesi, tuğla örgüyle elde edilmiş zengin geometrik düzenlemelerle

[26] Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Kümbetleri, Selçuklu Dönemi**, C.1, Ankara 1986, s.13-14.

bezenmiştir. Kümbetin girişinin solunda kalan doğu yüzündeki iki silindirik destek ise diğerlerinden geniş tutulmuş ve içlerine merdiven yerleştirilmiştir (P.1). M.1093 tarihli olan batıdaki kümbette de benzer mimari ve süsleme özellikleri görülmekte olup, burada yalnızca bir silindirik destek içinde merdiven yer almıştır[27]. Tuncer, Karahanlı yapılarından Ayşe Bibi Türbesi'nin köşe destekleri içinde yer alan merdivenlerle elde edilen mimari kompozisyonun üzerinde de durmuştur. Yapının ön cephesinin iki köşesinde yer alan ortadan boğumlu silindirik kuleleri, köşelerde minarelerin yer aldığı erken ve özgün bir örnek olarak değerlendirmiştir[28].

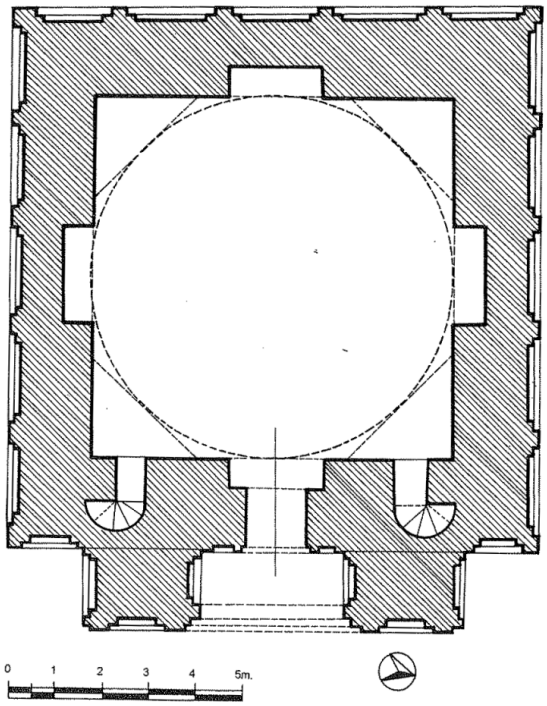
Bu gelişim çizgisinde, planda merdivenin yerleştirildiği yer açısından Tuncer'in dikkat çektiği diğer bir nokta ise eyvan benzeri girişe sahip olan yapılardır. Bunlar için de Serahs Ebü'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi ve Mihne Ebu Said Türbesi'ni örnek vermektedir.

P.1. Harrekan, doğu yöndeki türbenin planı (Tuncer, 1986)

[27] Tuncer, **a.g.e.**, 1986, s.28-35.
[28] Tuncer, **a.g.e.**, 1986, s.14-15.

Türkmenistan Serahs'ta XI. yüzyılın ortalarında inşa edildiği kabul edilen Ebü'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi kare planlı olup silindirik kasnağa sahip büyük bir kubbeyle örtülmüştür (P.2). Türbenin doğu cephesinde dışa taşkın olarak yerleştirilmiş sivri kemerli açıklıklı taçkapısı bulunmaktadır. Taçkapının yanları panolu düzenlemeli, ön cephe ise sivri kemerli düzenlemelidir. Bu ön cephede, taçkapının iki yanında duvar içine merdivenler yerleştirilmiştir[29].

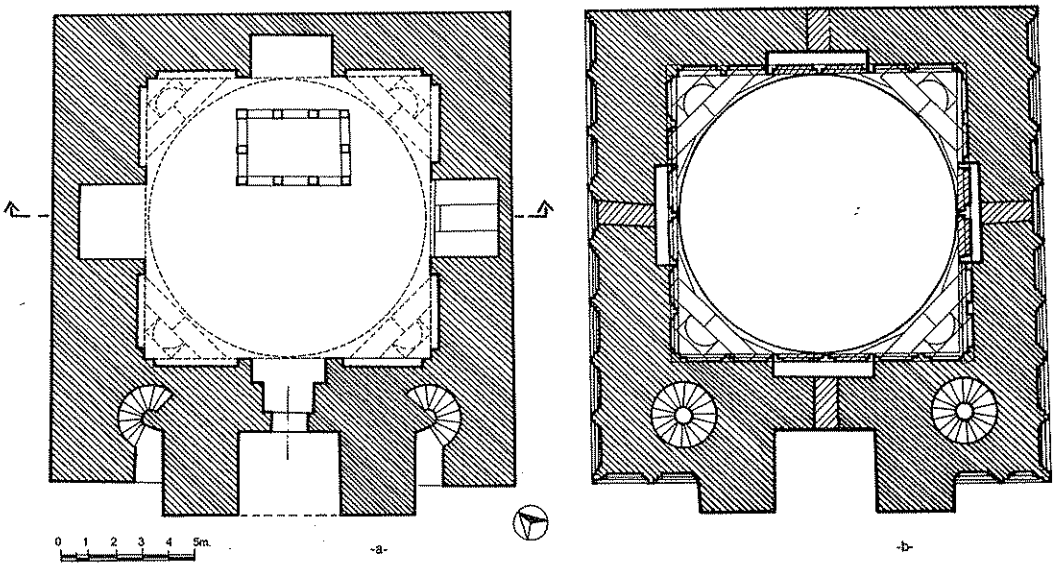

P.2. Serahs Ebu'l Fazl Türbesi planı (Sayan, 1999)

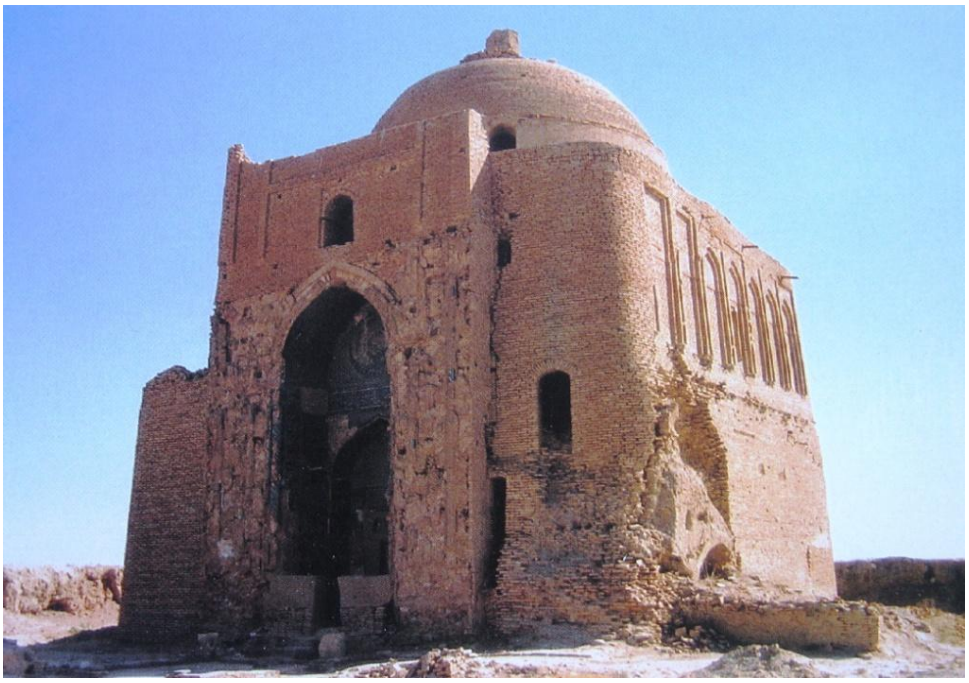
Türkmenistan Mihne'de XI. yüzyılın ortalarında inşa edildiği kabul edilen Ebu Said Türbesi'nin de cephe tasarımı bakımından İdris Peygamber Türbesi'yle benzerliği bulunmaktadır (P.3). Kare alt yapı üzerinde kubbeli olarak inşa edilmiş yapının üç cephesinde kubbeye yakın seviyede dikdörtgen çerçeveler içine yerleştirilmiş sivri kemerli sağır nişler bulunmaktadır. Yapının ön cephesinde yer alan taçkapı hafif dışa

[29]Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Ankara 1999, s.60-62, Ç.15, R.67-74. Giriş cephesinde duvar içine yerleştirilmiş olan bu merdivenlerin XV. yüzyıldaki onarım sırasında yapılmış olabileceği düşüncesi ileri sürülmüştür. Mihne'deki Ebu Said Türbesi'nin giriş cephesinde kapının iki yanında benzer şekilde yerleştirilmiş merdivenlerin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, buradaki merdivenlerin de türbenin inşa edildiği dönemle çağdaş olduğu düşünülebilir.

taşkın olarak dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli açıklıklı olup ön cephenin iki köşesi ise alttan yukarı doğru incelen yarım yuvarlak kulelerle vurgulanmıştır (F.18). Planına göre bu iki köşede yer alan merdivenlerle de ikinci kat ya da kubbe seviyesine çıkılabilmektedir[30].

P.3. Mihne Ebu Said Türbesi planı (Sayan 1999)

F.18. Mihne Ebu Said Türbesi (Sayan, 1999)

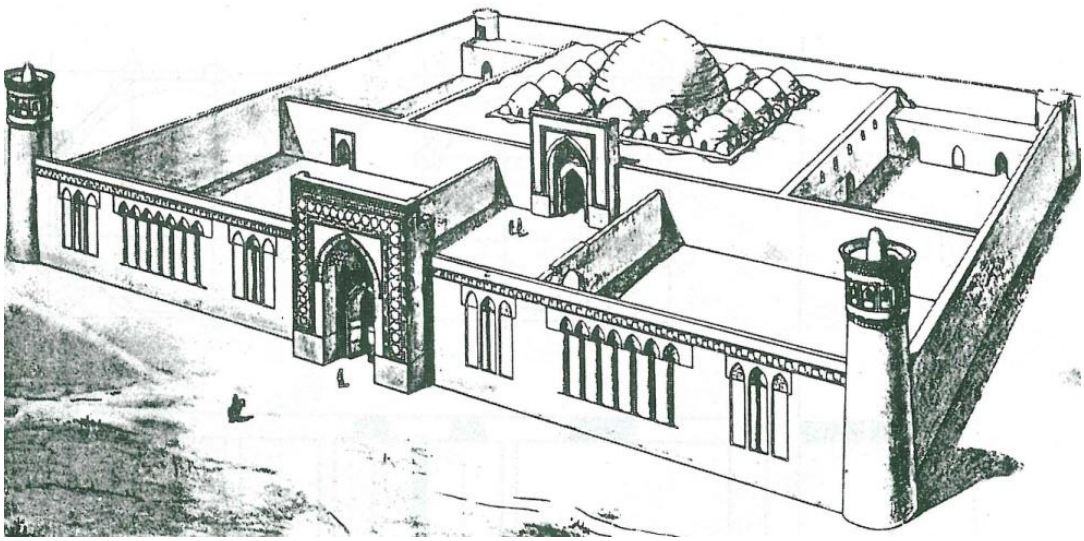
[30]Yüksel Sayan, **a.g.e.,** 1999, s.66-72, Ç.17, R.85-87.

Tuncer, kapıyla birlikte ve gövdeden taşkınlık yapacak kadar gövde yüksekliğince tasarlanan merdivenli destek kuleleri ve giriş birimlerinin bu şekilde henüz gövdeyle bitişik bir konumda ele alındığını söylemektedir. Harrekan kümbetleri ve Ayşe Bibi Türbesi'nde merdivenlerin köşe desteklerinde yer almasından sonra, Mihne Ebu Said Türbesi'nde yapının cephesini aşan boyutlarıyla taçkapı düzenlemesinin iki yanında yer alan merdivenli düzenlemeler simetrik konumlarıyla da dikkat çekmiştir. Tuncer'e göre giriş-merdiven ilişkisi taçkapı-merdiven ve buradan da taçkapı-minare ilişkisine dönüşmüştür. Nahçivan Mümine Hatun Kümbeti önündeki çift minareli taçkapı uygulamasında, bu gelişim çizgisi sonucunda minarelerin kümbetin gövdesinden ayrılarak, bir çevre yapı üzerinde yer almasıyla kendine özgü bir mimari kompozisyon haline gelmiş olmalıdır. Köşe destekleri ve merdivenin planda yer almasının kaynağının, E. Esin'e paralel olarak Orta Asya Türk mimarisinde ve yakın kültürlerinde aranması gerektiğini söyleyen Tuncer, çift minareli taçkapı kompozisyonlarının ise ancak XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'da ortaya çıktığını söylemektedir. Buna göre, Moğollar henüz Anadolu'ya gelmeden önce önlerinden kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenlerin getirdiği akımla taçkapı ve çift minare anlayışı önem kazanmaya başlamıştır. Tuncer'e göre, daha önce kümbetlerde görülen bu mimari tip, artık camilerde ve medreselerde uygulanmaya başlanmıştır[31].

Esin çalışmalarında Karahanlı hükümdarı Nasr bin İbrahim Şems ul-Mülk'ün 1079'da Buhara yakınlarındaki Harçang'da yaptırdığı Ribat-ı Melik'in köşe kulelerine de değinmektedir[32]. Önceleri bir kervansaray olduğu sanılan yapının son çalışmalarla bir hükümdar kalesi olabileceği düşünülmektedir. Kare planlı bir alanı kaplayan yapının güney cephesinde kenarları yıldız motifli abidevi bir taçkapısı ve iri yivlerden oluşan kemerli bir cephesi vardı. Günümüze yalnızca taçkapısı ulaşan yapı, önde dikdörtgen planlı avlularından sonra ortada kubbeli bir bölüm ve bunun yanlarındaki mekânlardan oluşmaktaydı[33]. Yapının ön cephesinin iki köşesinde ise

[31] Tuncer, **a.g.e**., 1986, s.318-320, 359-360.
[32]Esin, **a.g.e.**, 1978, s.122, Emel Esin, "Ribât-ı Melik, Hakani Sülâlesinden İbrahim-Oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harcang'de H.471/1078'de Yaptırdığı Külliye", **Erdem**, C.2, S.5, Ankara 1986, s.415-424.
[33]İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.489-490.

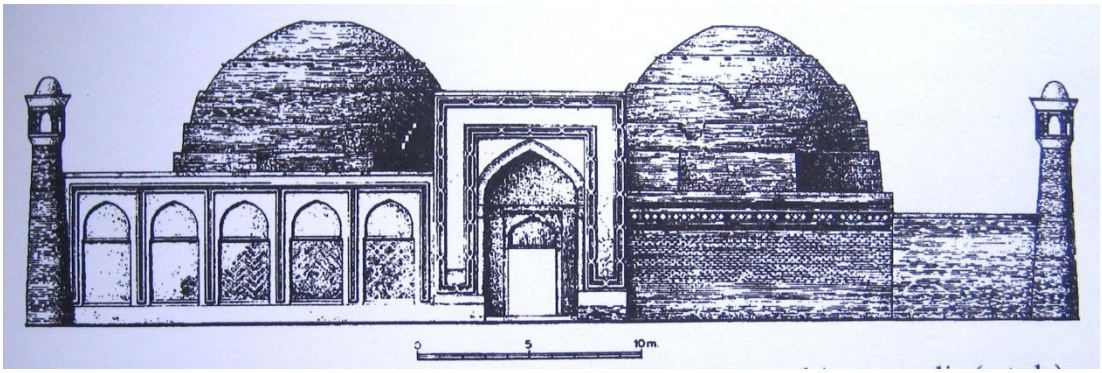
biri oldukça yüksek, diğeri biraz daha bodur olmakla birlikte kuleler, Esin'in belirttiğine göre ise minareler bulunmaktaydı (Ç.3). Yapının günümüze ulaşan resimlerinden yüksek olan köşe kulesinin yıkılmadan önceki durumu görülmekte, yapının rekonstrüksiyon çizimlerinde de ön cephenin iki köşesinde yer alan kulelerin cepheye daha abidevi bir özellik kazandırdığı anlaşılmaktadır[34].

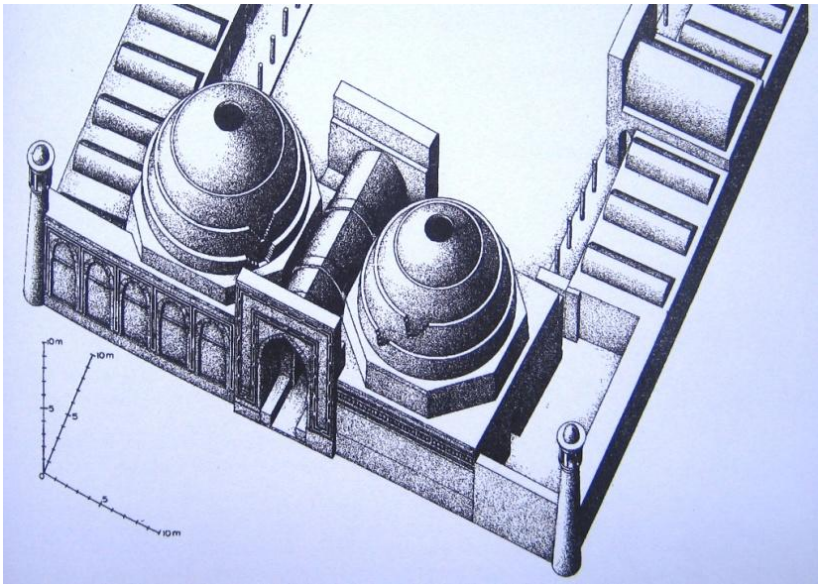
Ç.3. Ribat-ı Melik Rekonstrüksiyonu (Esin, 1986)

Tacikistan'ın Sayad kasabasında Hoca Meşhed adıyla tanınan yapı cami, türbe ve medreseden oluşmaktadır. Yapı çeşitli araştırmacılar tarafından XI-XII.yy.'a veya XIII.yy.'ın başlarına tarihlenmiştir. Kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı yapının güney cephesinde dikdörtgen planlı ve sivri kemerli açıklıklı taçkapısı, bunun solunda cami ve sağında türbe, arkada ise medrese bölümleri yer almıştır. Yapının ön cephesinin köşelerinde alttan yukarı doğru daralan silindirik formda ve üstleri kubbeciklerle sonlanan kemerli açıklıklı şerefeye sahip birer minare yer almaktaydı. Bu minareler, yapının ön cephesinde meydana gelen tahribat sonucu ayakta kalamamış, yapılan çalışmalar sonucunda, restitüsyon ve aksonometrik restitüsyon görünüşlerinde yer almıştır[35] (Ç.4-5).

[34]Esin, **a.g.e.,** 1967, s.125; Esin, **a.g.e.,** 1978, L.VI-a, b; Esin, **a.g.e.,** 1986, L.II/c, VI/b, VI/c.
[35]Bubur, **a.g.e.**, 2005, s.35; Çeşmeli, **a.g.e.,** 2005, s.307-309, 315, Ş.2.361, 316, Ş.2.362.

Ç.4. Sayad Hoca Meşed Camii ve Türbesi, cephe restitüsyonu (Çeşmeli, 2005)

Ç.5. Sayad Hoca Meşhed Camii ve Türbesi, aksonometrik restitüsyon (Çeşmeli, 2005)

Minarelerin inşa edildikleri yapıyla olan organik bağları açısından dikkat çeken önemli bir grup ise çifte minareli yapılardır. Bu yapıların ortaya çıkışı Anadolu dışında, özellikle Azerbaycan ve İran'da gerçekleşmiş, Anadolu'da en güzel örnekleri ortaya konmuş, ancak bu yapıların XIV. yüzyıldan sonra devamı Anadolu dışında, İran ve Orta Asya'da olmuştur.

Çifte minareli yapıların gelişim süreci incelendiğinde, Anadolu'daki en erkeni XIII. yüzyılın ortasına ait olan yapılardan daha erken bazı örneklere sahip olunması gerekmektedir. Bu konuya değinen bazı araştırmacılar, Nahcivan'da 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti'ni çevreleyen duvar üzerinde yer alan taçkapı ve buna iki yandan bitişik minare düzenlemesinden hareketle, bu yapıyı öncü olarak görmüştür. Ancak minare geleneğinin oldukça değişik örnekler ortaya koyduğu İran'daki bazı örnekler, erken tarihli bazı yayınlarda değerlendirildikten sonra pek incelenmemiş, dolayısıyla da gelişim sürecinde bazı kopukluklar olduğu düşünülmüştür.

Taçkapılarda çift minare uygulamasının Anadolu yapılarından önceki örnekleri için, çeşitli araştırmacılar görüşler öne sürmüşler, bu araştırmalarda Nahcivan Mümine Hatun Külliyesi'nde, yapıları çevreleyen duvar üzerinde bulunan çift minareli taçkapı (1187) ilk örnek olarak değerlendirilmiş ve gelişim çizgisinin de bu yapıyla başladığı kabul edile gelmiştir.

Andre Godard, İran yapıları üzerine hazırladığı çalışmalarda Büyük Selçuklu dönemi cami ve medreselerinden bilgiler vermiş ve çift minareye sahip yapılarla ilgili en erken tarihli çalışmayı yapmıştır. Zevvare'yi konu aldığı çalışmasında Tabas'ta ve Ardistan'da bulunduğunu söylediği iki yapıdan ilkini medrese, ikincisini cami olarak değerlendirmiştir. Tabas'taki medresenin çift minareye sahip taçkapısının, yalnızca minarelerin görüldüğü kısmın resmini yayınlamış, Ardistan'da İmam Hasan Mescidi olarak bahsettiği yapının ise taçkapı üzerinde tek minare yer alan resmini vererek diğer minaresinin ise yıkılmış olduğundan bahsetmiştir. Godard'a göre, taçkapısında iki minarenin yer aldığı en erken tarihli örnekler bu iki yapı olmaktadır[36].

Oktay Aslanapa, iki tarafında minareler bulunan taçkapının Anadolu Selçuklu medreselerindeki durumundan bahsederek XII. yüzyıl sonlarına ait olan bu örneğin önemine dikkat çekmiştir[37]. Aslanapa'ya göre, Taraz'da Ayşe Bibi Türbesi'nin cephesinde köşelerde yer alan altta ve üstte geniş, ortada daralan minarelerden (?)

[36]Andre Godard, "Ardistan Et Zaware", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/II, Paris 1936, s.298-300, F.196, F.197.
[37]Oktay Aslanapa, "Azerbaycan'da Türk Abideleri", **Türk Kültürü, Azerbaycan Sayısı**, C.XII, S.19, Ankara 1964, s.59.

sonra bu gelenek Azerbaycan yolu ile Anadolu'ya gelmiş ve Anadolu Selçuklu mimarisindeki örnekler ortaya çıkmıştır[38].

Seydi Görgeçir lisans tezi olarak hazırladığı çalışmasında Ayşe Bibi Türbesi'nin cephelerindeki kuleleri minare olarak değerlendirdikten sonra, Büyük Selçukluların Tabas ve Ardistan'daki iki örnekte olduğu gibi medrese ve cami taçkapılarında çift minare kullandıklarına değinmiştir. Kazvin Mescid-i Cuması'nın eyvanında yer alan minarelerin orijinalinde Büyük Selçuklu döneminde yapılmış olabileceğini söylerken, Nahcivan'da bulunan çift minareli taçkapının bu mimari tipin en abidevi örneği olduğunu belirtmektedir. Karabağlar'da yer alan çift minareli taçkapıya da vurgu yaptıktan sonra bu geleneğin Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya geldiğini söylemekte ve Anadolu yapıları üzerinde durmaktadır[39].

Ara Altun, Anadolu'da Artuklu dönemi mimarisini ve gelişimini incelediği çalışmalarında Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camileri'nin önemli mimari özellikleri üzerinde durmuştur. Mardin Ulu Camii'nin mihraba paralel üç nefli ve mihrap önü kubbeli harim mekânına kuzeyden birleşen avlusuna giriş batı ve doğuda yer alan çapraz tonozlu giriş mekânlı birer kapıyla olmaktadır (F.19). Avlunun doğu ve kuzey yönlerinde de gerek kapalı ve tonozlu, gerekse de revaklı ve mimarisi oldukça değişmiş mekânlar bulunmaktadır. Yapının günümüze ulaşmış ve mimari olarak değişimler geçirmiş olduğu anlaşılan minaresi avlunun kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Caminin tarihlendirilmesinde kitabeler göz önünde bulundurulmuş olup yapıda XI. yüzyıldan başlamak üzere XIX. yüzyıla kadar çeşitli kitabeler tespit edilmiştir. Altun, kitabelere ve yapıdaki mimari özelliklere dayanarak yapının bugünkü şeklini XII. yüzyılın son çeyreğinde almış olabileceği sonucuna varmaktadır[40]. Altun, Ali Emiri'nin yapının vakfiyesinde caminin iki minareye sahip olduğunun belirtildiği bilgisi üzerinde de durmuştur. Buna göre cami vakfiyede iki minareli olarak kaydedilmiştir. Minarenin kaidesinde 1176 tarihi bulunmakla birlikte, kare oturtmalık kısmından sonra örgüsünün değiştiği ve minare kapısının da

[38] Aslanapa, **a.g.e.,** 1996, s.136.
[39]Görgeçir, **a.g.e.,** 1977, s.4-8.
[40]Altun, **a.g.e.**, 1971b, s.35-41, P.3; Altun, **a.g.e**, 1971a, s.191-194.

1888/1889 tarihli olarak geç devir üslubuna işaret ettiğini söylemektedir. Buna göre zeminde kare oturtmalıkla başlayan minare, güney yüzündeki kitabeli bölümü dışında geç devire aittir[41]. İbrahim Artuk'un Mardin Artukoğulları Tarihi isimli kitabında geçen bilgilerde caminin biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere iki minaresinin bulunduğu ve 1400 senesinde Mardin'i işgal eden Timur tarafından batıdaki minarenin yıkıldığı bilgisinin verildiğinden bahsetmektedir[42].

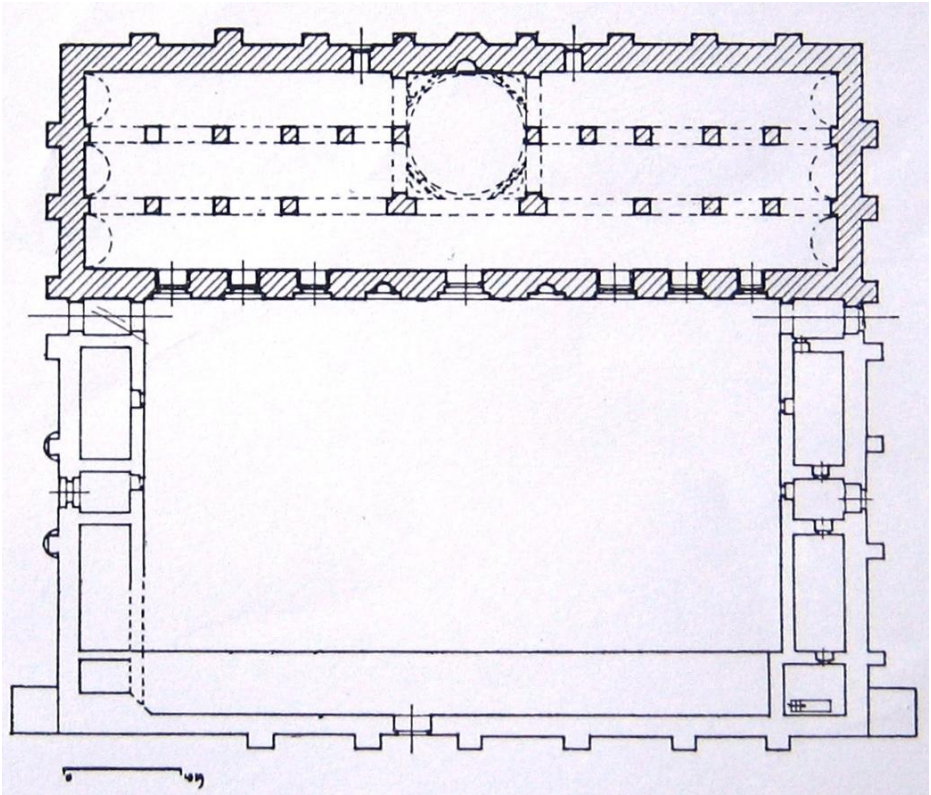

F.19. Mardin Ulu Camii (2007)

Altun, Kızıltepe Ulu Camii'nin, enine dikdörtgen harimde mihraba paralel üç nefli ve mihrap önü kubbeli olup avlulu plan şemasıyla Artuklu camileri içinde olgun bir örnek olarak kabul edildiğini belirtmektedir (P.4). Camiye kuzeyinden birleşen avlunun durumu 1970'li yılların başında yapılan kazılarla açıklığa kavuşturulmuştur. Böylece avluyu üç yönde çeviren mekânların varlığı ve beş giriş tespit edilmiştir. Bu

[41]Altun, **a.g.e.,** 1971b, s.34, 36, 39; Altun, **a.g.e.**, 1971a, s.194; Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi**, İstanbul 1978, s.66.
[42]Altun, **a.g.e.,** 1971b, s.40-41, dp.55; Altun, **a.g.e.,** 1971a, s.197-198, dp.21; Altun, **a.g.e**., 1978, s.66, dp.63.

sıradaki çalışmalarda tespit edilen ve daha öncesinde Mardin Ulu Camii minarelerinin de benzer kompozisyonda ele alınmış olabileceğini düşündüren önemli bulgular ise avlunun köşelerinde yer alan minare kaidesi temelleridir. Kuzeydoğu köşede bulunan 4x4 m. boyutlarındaki kare kesitli ve avludan dışa taşkın konumdaki kaide tamamen tespit edilmiş, kuzeybatı köşedeki minarenin ise varlığı kesinleştirilmiştir (F.20). Altun, bu yapıda harim, avlu, avluda yer alan ve iki katlı olduğu düşünülen mekânlar ile avlu köşelerinde yer alan minarelerle Anadolu Türk mimarisinde çifte minareye sahip olgun bir örnek ortaya çıktığını vurgulamaktadır[43].

P.4. Kızıltepe Ulu Camii planı (Altun, 1971a)

[43]Altun, **a.g.e.**, 1978, s.79-80, 85-P.8. Kahire'de bulunan Fatimi döneminden Hâkim Camii avlulu düzeni ve avlunun iki dış köşesinde bulunan minareleriyle bu bölgedeki erken tarihli önemli bir örnek olmaktadır. M.990 yılında inşasına başlanan cami, Hâkim Biemrillâh döneminde tamamlanmıştır. Kuzeybatı yöndeki minare kare kaide üzerinde başlayıp caminin çatı seviyesi üzerinden sekizgene dönüşmüş, kuzeydoğu yöndeki minare ise kare kaide üzerinde silindirik gövdeli olarak devam etmiştir. Her iki minare de zengin taş işçiliğiyle geometrik ve bitkisel bordürlerle süslenmiştir. Kuzeydoğu yöndeki minarede Hâkim Biemrillâh'ın adını ve M.1003 tarihini taşıyan geniş bir kufi kitabe bordürü bulunmaktadır. Minarelerin çevresindeki duvarların da M.1010'da yapıldığı bilinmektedir. K.A.C. Creswell, **The Muslim Architecture of Egypt**, V.I, New York 1978, s.65-106; Doris Behrens Abouseif, "Hâkim Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C15, İstanbul 1997, s.184-185.

Altun, Mardin ve Kızıltepe Ulu Camii'lerinde revaklı avluların köşelerine yerleştirilmiş çift minarelerin Anadolu Türk mimarisinde karşılaşılan ilk çifte minareli cephe kompozisyonları olduğunu ve özellikle Kızıltepe Ulu Camii'nde iki minareli medreseli avlunun mimari gelişim çizgisinde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Beylikler döneminden Selçuk İsa Bey Camii ve Klasik Osmanlı mimarlığında Edirne Üç Şerefeli Camii'nde revaklı avluların köşelerine yerleştirilen minarelerin erken örneklerde Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camii'nde görüldüğünü belirten Altun, gelişim çizgisi içinde taçkapıda çift minarenin kullanıldığı Konya'da Sahip Ata Camii ile Sivas ve Erzurum'daki medreselere değinerek konunun geniş bir biçimde incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Altun'a göre Mardin ve Kızıltepe Ulu Cami'lerinde uygulanan bu fikir, Konya, Sivas ve Erzurum'daki örneklerde olduğu gibi taçkapıda çift minare olarak anıtsal bir şekilde uygulanmış, Osmanlı cami mimarisinde avlunun köşelerinde yer alan minarelerle son şekline ulaşmıştır[44].

F.20. Kızıltepe Ulu Camii, avlu ve kuzeydoğu köşede yer alan minare kaidesi (2007)

Mardin Ulu Camii'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan kare kaide üzerindeki silindirik gövdeli minarenin kaidesinin bir bölümü dışında tamamen geç devre ait olduğu görülmektedir. Minarenin günümüzdeki halinin 1409 tarihli Hasankeyf minaresiyle karşılaştırılarak tarihinin XV. yüzyıl başına kadar inebileceğini belirten Altun, Halep

[44] Altun, **a.g.e.,** 1971a, s.199-200, Altun, **a.g.e**., 1978, s.290-291.

Ulu Camii'nin Zengi dönemindeki minaresine benzer olarak Mardin Ulu Cami'nin minaresinin orijinal halinin kare kaide üzerinde kare gövdeli olabileceğini söylerken Artukluların Musul ve Halep merkezleriyle olan siyasi ve kültürel ilişkilerine değinerek bu görüşünü desteklemektedir[45].

Zafer Bayburtluoğlu, XII. ve XIII. yüzyılda inşa edilmiş yapıların ön cephe düzeni üzerine yaptığı çalışmasında, cami, mescid ve medreselerde görülen minarelerin ön yüz düzenine katkıda bulunup genel yapı kompozisyonunu etkilediğini belirtmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında medreselerde taçkapının iki yanına birer minare eklenmesiyle taçkapı daha anıtsal bir görünüm kazanmaktadır. Bayburtluoğlu, Konya, Sivas ve Erzurum'daki örnekler üzerinde dururken yapıların köşelerinde bulunan kulelerin de, taçkapının üzerinde zengin süslemeleriyle dikkati çeken minarelerle denge yaratmak amaçlı kullanıldığını belirtmektedir. Bayburtluoğlu'na göre, minare kullanımı sanatçıları düşündürmüş ve kompozisyonda denge arayışına yöneltmiştir. Böylece minareler de dayanak ve köşe kuleleri, yan kanatlar, çeşme, niş ve süslemeli bordürler gibi ön cepheyi oluşturan önemli ögeler olmuş, kütlesi, yüksekliği ve etkisi nedeniyle önemle kullanılmıştır[46].

Tanju Cantay, Anadolu'da XII. ve XIII. yüzyıllardaki cephe gelişimini incelediği doktora tezinde söz konusu çifte minareli yapıları incelemiş, Konya Sahip Ata Camii taçkapısındaki çift minare konusu, Erzurum Hatuniye Medresesi'nin tarihlemesi ve banisi, Erzurum Yakutiye Medresesi'nin yapı işlevi gibi hususlarda yeni görüşler öne sürmüştür. Cantay, çifte minarenin cephe tasarımına güçlü bir denge ve simetri getirirken taçkapı üzerinde ya da köşelerde yükselen minarelerin taçkapıya kendi başına bir anıt ifadesi kazandırdığını belirtir. Cantay'a göre, çifte minareli taçkapı, cephe tasarımında bütünlük ve denge arayışının etkili bir anlatımla ortaya konduğu bir uygulamadır[47]. Çalışmanın bir bölümünde Talas'ta Ayşe Bibi Türbesi'nin köşe minareleriyle değişik bir görünüşte olduğunu söylerken, bu gelişim çizgisinin XV.

[45] Altun, **a.g.e.,** 1971a, s.199.
[46]Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni", **Vakıflar Dergisi**, S.XI, Ankara 1976, s.81-82.
[47]Tanju Cantay, "XII.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da Cephe Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, s.75.

yy.'da Timurlu mimarisinde etkileri görülecek bir cephe mimarisi ortaya koyduğunu belirtir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu dışındaki İlhanlı mimarisine de değinen Cantay, cephe mimarisinin Anadolu'da İlhanlı döneminde inşa edilen eserlerden farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Öştörcan Mescid-i Cuması ve Abarkuh Nizamiye Mescidi taçkapısı gibi XIV. yüzyılın ortalarına tarihlenen İlhanlı yapılarından bahsederken, bu örneklerden daha erken tarihli bir yapının günümüze ulaşmadığını belirtmiştir[48].

Rahmi Hüseyin Ünal, Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisindeki taçkapıları incelediği çalışmasında, Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese taçkapıları üzerinde durmuştur. Ünal da taçkapıda çift minare uygulamasının en eski örneği olarak Mümine Hatun Külliyesi'ndeki taçkapıyı göstermektedir. Ünal'a göre, taçkapının iki yanında yer alan minareler Anadolu'daki yapılarda değişik şekilde uygulanarak kaidelerin taçkapıyla bir bütün oluşturması sağlanmıştır. Bunlardan sonra ise İran'da İlhanlı döneminden XIV. yüzyıla ait çift minareli bazı yapılardan örnekler vermektedir[49].

Orhan Cezmi Tuncer, bu dönem taçkapıları üzerine yaptığı bazı modülasyon çalışmalarında Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese üzerinde durmuştur. Ön yüzlerinde tutarlı bir geometrik düzenleme olduğunu söylediği bu yapılardan başka çifte minareli taçkapıya sahip diğer yapılar için de değerlendirmeler yapmıştır. Tuncer, aynı makalesinde Sahip Ata Camii'nin tek ya da çift minareli olma durumunu da tartışmakta ve tek minareli olduğu görüşüne varmaktadır[50]. Anadolu Selçuklu mimarisi ve Moğollar ile ilgili çalışmasında da, doğu için yeni olmayan taçkapıda çift minare uygulamasının ilk örneğinin Nahcivan Mümine Hatun Külliyesi'nde olduğundan bahsetmektedir[51]. Anadolu'daki çift minareli yapıları değerlendirirken ise "İlhanlı günlerinde minarenin günün modasına karıştırıldığı" nı

[48]Cantay, **a.g.e.,** 1982, s.115, 119, 126.
[49]Rahmi Hüseyin Ünal, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar**, İzmir 1982, s.22-23.
[50]Orhan Cezmi Tuncer, "Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler", **Vakıflar Dergisi**, S.XIII, Ankara 1981, s.455-456.
[51]Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, Ankara 1986, s.85.

söylemektedir. Tuncer, 1243'ten sonra inşa edilen bu yapılarda Azerbaycan yorumundan başka Moğolların görkem isteğiyle "cami veya medrese oluşuna bakılmaksızın, plana, kesite ve hatta taçkapının ana kurgusuna hemen hemen hiç dokunmaksızın, yanına kanat ekleyip üstüne iki minare koymakla" bir ön yüz düzenlemesine gidildiğini belirtir[52].

Turgay Yazar, Nahcivan mimarisiyle ilgili yaptığı yüksek lisans ve doktora tezlerinde çift minareli taçkapılarla ilgili en erken olarak Mümine Hatun Külliyesi'nden bahsetmektedir[53].

Aynı araştırmacının doktora tezinde ele aldığı yapılardan biri de çift minareli taçkapıya sahip olan Karabağlar Zaviyesi'dir. Burada çift minareye sahip taçkapının kapı açıklığı oldukça haraptır. Yazar'a göre, duvar izleri ve mukarnas kavsaralı kapı açıklığının yerleştiriliş biçimi, bu bölümün taçkapıda minare kaideleri arasına sonradan eklendiğini göstermektedir. Yazar, minarelerin daha erken bir dönemde, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğinden bahsederken, dikdörtgen kaideler üzerindeki silindirik minarelerin Anadolu'da inşa edilen çift minareye sahip yapıların öncüsü olduğunu belirtmektedir[54]. Yazar'a göre bu etki büyük bir olasılıkla Moğollar tarafından Anadolu'ya taşınmıştır[55].

Ilona Turánszky, Karabağlar Zaviyesi'ndeki çift minareli taçkapının tarihiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Burada yer alan kümbetin ve önünde çift minareli taçkapıya sahip yapının farklı tarihlerde inşa edildiği, minarelerin bunlardan daha erken olarak XII. yüzyıl içinde yapıldığından bahsedilmektedir[56].

[52]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.85, 115.
[53]Turgay Yazar, "XIII-XIV. Yüzyıl Nahçıvan Türbeleri", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994, s.75; Turgay Yazar, Nahçıvan Mimarisi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 1999, s.155; Turgay Yazar, **Nahçıvan'da Türk Mimarisi, Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar**, Ankara 2007, s.48.
[54]Yazar, **a.g.e.,** 1999, s.81-82, 92.
[55]Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.48.
[56] Ilona Turanszky, **Azerbaijan Mosquees Turrets Palaces**, Budapeste 1979, s.42, 45.

Bazı araştırmacılar tarafından inşası XIV. yüzyıla tarihlenen kümbetle aynı dönem içinde değerlendirilmiş olan çift minareli taçkapının XII. yüzyıl sonu - XIII. yüzyıl ilk çeyreğinde inşa edilmiş olduğu kabul edilirse, Mümine Hatun Külliyesi'ndeki taçkapıdan sonra diğer bir erken tarihli yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bunların yanı sıra, taçkapılarda çift minare uygulamasını Anadolu'da 1243'teki Kösedağ Savaşı sonrasında, Moğolların Anadolu'ya gelişine bağlayan görüşler mevcuttur[57]. Bu konuda kesin bir veri olmamasına karşın, Anadolu'daki çift minareli yapıların Selçuklu yönetiminin İlhanlı kontrolünde olduğu dönemde inşa edilmiş olmaları dikkatleri bu noktada toplamıştır. Moğol saldırısı sonrasında, Moğol idaresi, Anadolu'daki Selçuklu idarecilerini kendi belirliyor, ayrıca kendini temsil eden bir de vali gönderiyordu[58]. Ancak söz konusu çift minareye sahip yapılardan üç tanesi (Sivas Çifte Minareli Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Yakutiye Medresesi) İlhanlı yöneticilerinin yapıları, diğer iki tanesi (Sivas Sahib Ata Camii ve Sivas Gök Medrese) ise Selçuklu veziri Sahib Ata'nın inşa ettirdiği yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bazı araştırmacılar tarafından Anadolu'da 1243'ten sonraki yapıların "İlhanlı dönemi yapısı", "İlhanlı etkili" ve "Moğol yapısı" olarak tanıtılmasını bir sorun olarak gören Z. Bayburtluoğlu, daha sonraları konuyu bir makalesinde ele almıştır. Bayburtluoğlu, Moğollar'ın Anadolu'ya gelişinden ve Anadolu'ya Moğol asıllı yöneticiler bırakmalarından önce de Anadolu'da var olan yapı/mimarlık ortamına dikkat çekmektedir. Selçuklular bu döneme kadar zaten cami, medrese, kervansaray, hamam, türbe ve köprü gibi bütün mimari tiplerde yapılar yapmış, yetkin örnekler vermişlerdi[59].

---

[57]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.85, 115; Yazar, 2007, s. 48; İlyas Kamalov, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.140, İstanbul 2002, s.174.

[58]Kamalov, **a.g.e.,** 2002, s.175.

[59]Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı/Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 2002) Bildiriler**, Kayseri 2002, s.3.
Anadolu'da 1243 Kösedağ Savaşı sonrasındaki İlhanlı hakimiyeti döneminde inşa edilmiş olan yapıları mimari ve süsleme açısından inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Haluk Karamağaralı bu dönemi incelediği çalışmasında son cemaat yerlerinin ilk defa bu dönem yapılarında görüldüğünü, camilerde ve medreselerde taçkapıda çift minare kullanımının başladığını, minare gövdelerinin dilimli düzenlendiğini, medreselerin iki katlı olmasının ve dört eyvanlı plan şemasının avlusunun üzeri kapalı

Aynı dönemde, göçer bir ulus olan Moğolların geldikleri coğrafyada kendi kurdukları kentleri ya da yapıları yoktu. Selçuklu coğrafyasına geldiklerinde plan tipleri ve süslemeleriyle döneminin en önemli örnekleri olan yapılarla karşılaşmışlardı. Bayburtluoğlu, A. Altun'un yukarıda bahsedilen görüşlerine paralel olarak, Moğol etkili olduğu en çok bahsedilen konulardan biri olan çift minare ya da cephelerde minare kullanımıyla ilgili, Kızıltepe ve Mardin Ulu Cami'lerinin avlularının dış iki köşesinde yer alan minarelerini öncelikle hatırlamak gerektiğini belirtmektedir[60].

Bayburtluoğlu'na göre, cephede çift minare kullanımı veya minarelerin taçkapı üzerine yerleştirilmesi, başlı başına birer anıt olan taçkapı ve minarenin aynı yapıda birleşmesi mimari gelişimin bir sonucudur. Ayrıca, Anadolu'da 1243'ten önce inşa edilmiş pek çok cami, medrese ve kervansarayın zaten oldukça büyük planlı ve

---

medreselerde tam olarak uygulandığını vurgulamaktadır. Üzerinde durduğu diğer bir konu mezar yapılarındaki değişimdir. Bu dönemde mezar anıtlarının sayılarının fazlalaşmış ve planlarında da değişimler meydana gelmiştir. Daha önceki dönemlerde çok fazla görülmeyen kare ve onikigen gövdeler bu dönemde daha yaygın hale gelmiştir. Pahlanmış kaideler üzerinde silindirik, dilimli ve çift katlı gövdeye sahip kümbetler sivri külahlara sahiptir. Kapalı eyvan türü türbeler, ya da kümbet-eyvan düzenlemeleri yine bu dönemde görülmektedir. Bunların yanı sıra yapıların ön cephelerinde taçkapı dışında bütün cephenin düzenlemeye dahil edildiği görülmektedir. Cephelerde taçkapının iki yanına yerleştirilen pencerelerle masiflikten kurtulmuştur. Taçkapılar daralmış ve yükselmiştir. Cephelerin üst kenarlarını dolaşan mukarnas kornişler ve süsleme şeritleriyle, ayrıca yüzeyleri bezenmiş köşe kuleleriyle ön cephelerin bir bütün olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra bu dönem yapılarındaki süslemelerdeki bazı değişikler de araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Selçuklu tezyinatında karakteristik olarak görülen yıldız geçmeli kompozisyonlardan ziyade geometrik ağlar, halat örgüler, silmeler ve kabarık rumi, palmet, lotus, hayat ağacı ve kıvrık dallarla oluşturulan kompozisyonlarda gölge-ışık kontrasıyla yaratılan derinlik etkisi kullanılmıştır. Rumi, palmet ve lotus motifleri yivlenerek yapraklarının damarlı görünümü, ayrıca palmet yapraklarının artarak katmerlenmesi süslemelerde dikkati çeken özelliklerdir. Bundan başka, süslemeli geniş bordürler yerini daha ince bordürlere bırakmış olup bordürlerin sayısı da fazlalaşmıştır. Haluk Karamağaralı, "Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1965, s.52-55; Ülkü Ü. Bates, The Impact of the Mongol on Turkish Architecture", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.9, No.1, Newyork 1978, s.23-32; Nermin Şaman Doğan, "Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.20, S.1, Ankara 2003, s.150-166.

[60]A. Altun, 1971 tarihli makalesinde Mardin ve Kızıltepe Ulu Camii'lerinin avlunun iki köşesinde yer alan minareleriyle Anadolu'nun belki de en erken tarihli çifte minareli yapıları olduğunu vurgulamaktadır. Anadolu Selçuklu mimarisinde taçkapılardaki çift minare uygulamasının, bu yapılar da göz önünde bulundurularak incelenmesi gerektiğine erken tarihlerde dikkati çekmiştir. Altun, **a.g.e.**, 1971a, s.196-200.

ihtişamlı olduklarına dikkat çekerek konunun "Moğol'un ihtişam ve görkem arzusu" olarak ele alınmasındaki çekincelerini belirtmiştir[61].

Bayburtluoğlu'nun dikkat çektiği bir başka nokta; Anadolu'da görevlendirilen Moğol valilerin, zamanla İslam'ı kabul ederek Anadolu geleneğinde yapı yaptırmaları ve onartmalarıyla yapılaşmaya katkıda bulunmalarıdır. Bu yapıları yaptıranların Moğol olmaları ancak küçük ayrıntılarda kalmış, yapılara etkilenme boyutunda bir değişiklik getirmemiştir. Bayburtluoğlu, 1243'ten sonra inşa edilen yapılar da dahil olmak üzere Anadolu mimarlık ortamında çalışmış ve tespit edilebilen yapı sanatçıları arasında Moğol asıllı olduğu belirlenebilen bir sanatçı olmadığı ve bu yüzden de Moğol asıllı sanatçılarca Anadolu'ya getirilmiş bir etkiden söz edilemeyeceğini, zaten Moğolların Anadolu'ya geldikleri dönemde, bu ortama katkı oluşturabilecek bir birikimlerinin olmadığını özellikle belirtmektedir. Moğolların XIV. yüzyıldan önce (1295'ten önce) inşa edilmiş herhangi bir yapılarının olmaması da Bayburtluoğlu'na göre, Moğolların 1243'ü izleyen yıllarda Anadolu yapılarına bir katkı sağlayamayacaklarının kanıtıdır[62].

Haluk Karamağaralı doçentlik çalışmasında Anadolu'da Moğol istilası sonrası inşa edilmiş yapıları incelemiştir. Karamağaralı, minarenin Moğol istilasından önce yalnızca cami ve mescitlerde tek olarak yer aldığını, minarenin yapıda bulunduğu yerin de değişebildiğini belirtir. Bu devirde inşa edilen minarelerin dilimli gövdelere sahip olmasına dikkat çekmektedir. Üzerinde durduğu diğer bir konu ise Moğolların Anadolu'ya gelişinden önce inşa edilen bütün medreselerin minaresiz olmasıdır. Camilerde de Konya Sahip Ata ve Niğde Sungur Ağa Camii'nde taçkapıda çift minare uygulamasının bu dönemde görüldüğünü, Sivas'taki Gök Medrese ve Çifte Minareli Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin de bu dönemde çift minareli olarak inşa edilmiş yapılar olduğuna dikkat çeker. Karamağaralı, Yakutiye Medresesi'nde girişin solundaki silindirik kaidenin de diğer minareye ait olduğunu

[61]Bayburtluoğlu, **a.g.e.,** 2002, s.4-5.
[62]Bayburtluoğlu, **a.e**, s.6-7.

kabul ederken, burada iki minarenin taçkapının üzerinden yapının köşelerine alınmasının cephenin bir bütün olarak kavranmasını sağladığını düşünmektedir[63].

Karamağaralı, minarenin ilk defa Akşehir Taş Medrese'de ve Konya İnce Minareli Medrese'de, mescit ile birlikte ön cephede yapı kompozisyonuna girdiğini belirtmektedir. Daha önce inşa edilmiş örnekler bulunup bulunmadığı konusunda kaynaklarda İran ve Afganistan'da bulunan bazı minarelerin tamamen ortadan kalkmış olan medreselere ait olabileceğinin söylendiğini, ancak yeterli iz bulunmadığını belirtir. Buna göre tamamen yok olmuş Büyük Selçuklu medreselerinde minare bulunup bulunmadığının bilinmediğini böylece, minareli medreselerin en erken örneklerinin Anadolu'da bulunduğunu söylemektedir. Karaman Emir Musa Medresesi'nin Anadolu'da inşa edilmiş son minareye sahip medrese olduğunu belirtirken, İran'da minareye sahip medreselerin en eski örneğinin Kum'da bulunan XIV. yüzyıla ait iki minareli taçkapı olduğunu söylemektedir. Çift minarenin Batı Anadolu'da Selçuk İsa Bey Camii'nde iki avlu kapısı üzerinde kullanımını Sahip Ata Camii'nde başlayan geleneğin tek minareli uygulaması olarak değerlendirmektedir. Karamağaralı'ya göre burada yeni olarak görülen özellik minarelerin ayrı ayrı olarak avlu ile harimin birleştiği köşelere konulmuş olmasıdır ve bu da klasik Osmanlı camilerinde uygulanmaya devam edecektir [64].

Yukarıda bahsedilen araştırmacıların çalışmaları incelendiğinde bilinen ilk örnek olan Nahcivan'daki çift minareli taçkapının dikkate alındığı ve Anadolu'daki benzerlerinin bu yapıdan yola çıkarak şekillendiği genel olarak görülmektedir. Bazı araştırmacıların Anadolu'daki uygulamaları Moğol etkisinin şekillendirdiği yönündeki görüşleri, bu dönemde kendi coğrafyalarında herhangi bir anıt eser yapmamış olmalarından dolayı kabul edilebilir görülmemektedir. Buna karşılık, Anadolu'daki örneklerden önce, Karabağlar örneği ile Nahcivan coğrafyasında ikinci bir yapının varlığı göz ardı edilmemelidir. Bunların yanı sıra, yine aynı coğrafyada Babi'de yer alan yapılar topluluğunda bulunan minarenin de değerlendirilmesi

[63]Haluk Karamağaralı, "Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1965, s.25-30.
[64] Karamağaralı, **a.g.e.,** 1965, s.29-30, 72-73, dp.94.

gerekmektedir. Şu anda elimizde olan bilgilere göre çift minareli düzenlemeye sahip olduğu anlaşılan taçkapı, kümbetin yapım tarihi olan 1273-1274 tarihi göz önüne alınarak, XIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olması ihtimalinde dahi, gelişim çizgisi içinde önemli bir yere sahip olacaktır.

Yukarıda bahsedilen araştırmalar dikkate alındığında, yapıların ön cepheleri, ön cepheleri oluşturan öğeler ve minare ilişkisi boyutunun çoğunlukla modülasyon, oran-orantı, cephe düzeni ve süsleme özellikleri açısından ele alındığı görülmektedir. Çift minareli yapıların Anadolu mimarisinde görülmesinden önce ortaya çıkışı ve gelişimi araştırmacıların çok dikkatini çeken ve üzerinde tartıştıkları bir konu olmamış, bu yöndeki görüşleri Nahcivan Mümine Hatun Külliyesi'nde bulunan çift minareli taçkapıyı gelişim çizgisinin başına yerleştirmekle sınırlı kalmıştır. A. Godard, A.U. Pope ve E. Schoereder gibi araştırmacıların, tarihi kaynaklara dikkat etmesi ve bazı özellikleriyle dikkat çeken yapıları araştırmaları sonucunda Isfahan Mescidi Cuması, Sengbest'te yer alan Arslan Cazip Kümbeti ve yakınındaki minare, Tabas'ta bulunan ancak günümüze ulaşamamış olan çift minareli medrese ve Ardistan İmam Hasan Camii'nin çift minareli taçkapısı gibi yapıların, en erken çift minareye sahip yapılar olduğu düşünülerek tanıtılmıştır. Ancak daha sonra yapılan araştırmalarda bu yapıların gelişim çizgisi içindeki yerleri değerlendirilmemiş, Tabas'taki medrese 1970'li yıllardaki bir depremde yıkılarak yok olmuş, diğer yapılar ise geçirdikleri restorasyonlar sonucunda bazı değişikliklere uğramışlardır. Bu çalışmada üzerinde durulmamış olan bu yapılar da değerlendirilerek çifte minareli yapıların, Nahcivan Mümine Hatun ve Anadolu yapıları arasındaki başka örnekleri de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

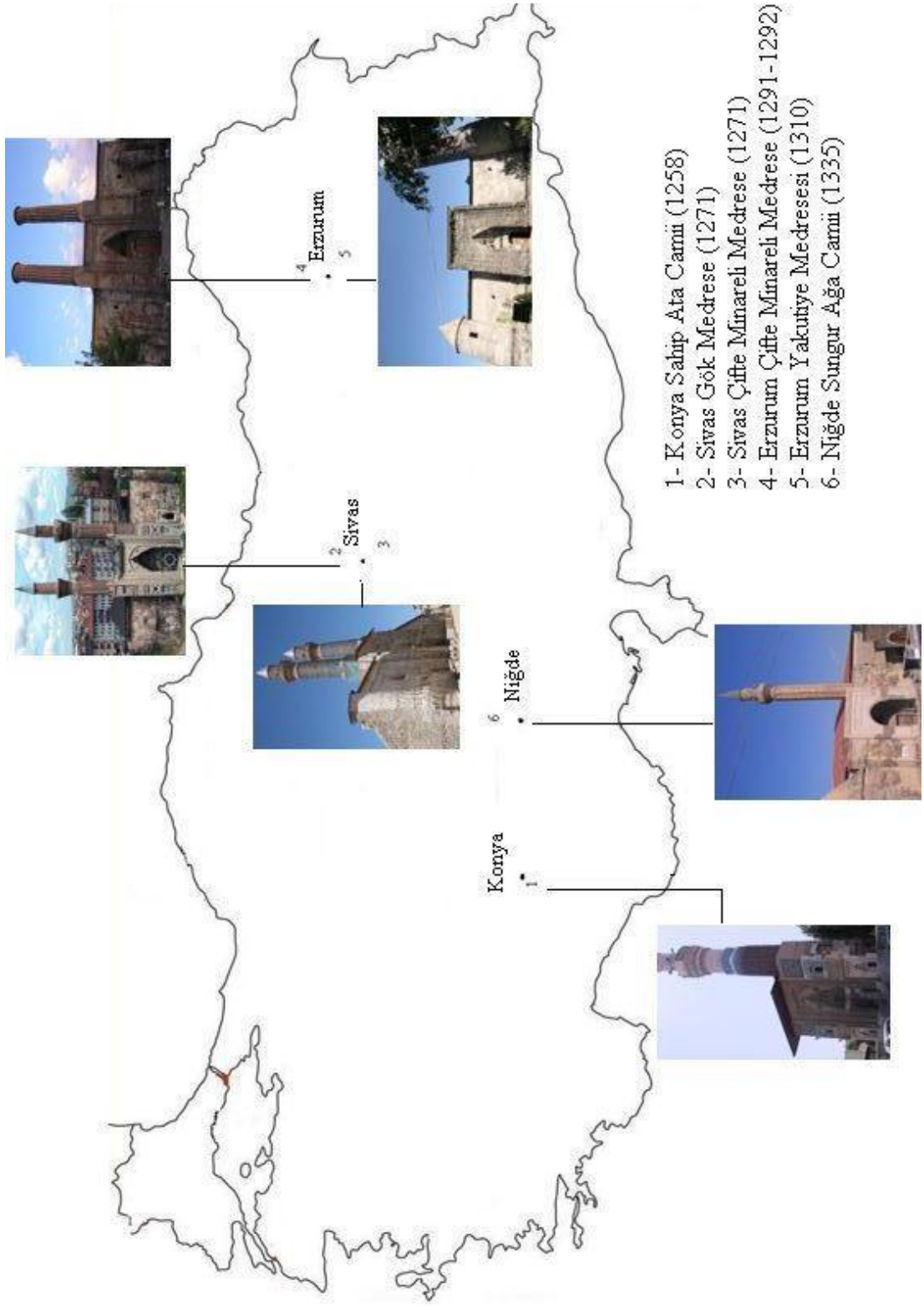
İncelenen yapılardan bazılarının çift minareye sahip olup olmadığı konusu tartışmalı olmakla birlikte, kaynaklara dayanılarak bu durumları açıklanmaya çalışılmıştır. Erken tarihli bu yapılardan Sengbest'te Arslan Cazip'a ait olarak tanınan türbe ve yakınındaki minare dikkat çekmektedir. Minarenin üzerindeki mimari izlerden ve seyahatnamelerdeki bilgilerden, minarenin Nahcivan'da Mümine Hatun Külliyesi'nin taçkapısına benzer olarak çift minareli inşa edilmiş olabileceği

düşünülebilmektedir. Mümine Hatun Külliyesi'ne oldukça yakın bir bölgede, Karabağlar'da inşa edilmiş çift minareye sahip yapı ve yine Azerbaycan'da yer alan Şeyh Baba Yakup Kümbeti yakınlarındaki çift minareden günümüze ulaşan tek minare, çift minareye sahip yapıların bu bölgedeki gelişimini izleyebilmek açısından önemli örnekler olmaktadır. Isfahan Mescid-i Cuması günümüze Safavi ve Kaçar dönemlerinde gördüğü onarımlar ve yenilenen süsleme düzeniyle ulaşmıştır. Yapıda Selçuklu'ya ait izler çok zor izlenebilmekte olup, camiye ait olduğu ya da camiye yakın başka bir yapıda yer aldığı kaynaklarda belirtilen, Selçuklu dönemine ait çift minare düzenlemesinin, yapının kuzey eyvanı üzerinde olabileceği üzerinde durulmuştur. İran'da taçkapısının üzerinde çift minare olan en erken tarihli örnek (XII.yy.ın ortaları) Tabas'ta bulunmaktadır. Depremde yıkıldığı için günümüze ulaşamayan yapının taçkapısı üzerinde geometrik desenli, kufi yazılı bordürlere sahip minareler bulunmaktaydı. Ardestan'da İmam Hasan adıyla tanınan yapının taçkapısı üzerinde de günümüze bir tanesi ulaşmış çift minare yer almıştır. Taçkapıyı çevreleyen firuze renkli kufi kitabesiyle güzel bir örnek olan yapı, XII. yy.ın ortalarından biraz sonra inşa edilmiş olmalıdır. Yine erken tarihli başka bir örnek, Hindistan'da Ajmer Camii'nde yer almaktadır. İltutmuş tarafından 1230 yılında camiye ek revaklar inşa edilirken, ana eyvan üzerinde Kutup Minar'ın birer küçük kopyası olan iki minareye yer verilmiştir.

Anadolu'da ise çift minareye sahip taçkapılı cepheler XIII.yy.'ın ortalarından itibaren görülmeye başlanmış, Konya Sahip Ata Camii 1258 yılında (günümüze ulaşanlar arasında) ilk örnek olmuştur. Bu yapının da çift minareli olup olmadığı bazı araştırmacılar tarafından tartışılmış, ancak restorasyonu sırasında çift minareye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bundan sonra Sivas'ta 1271-1272 yıllarında inşa edilen Gök Medrese ve Çifte Minareli Medrese oldukça abidevi yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Çifte Minareli Medrese olmak üzere, yapıların yüzyıllar içinde geçirdiği tahribat ve onarımlarla orijinal durumları değişmiş, bunlar hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüşse de mimari açıdan problemli durumları devam etmiştir. Yapıların geçirdiği yeni onarımlar ve çalışmalar da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Erzurum Hatuniye Medresesi inşa tarihi ve banisi açısından XIII. yüzyılın en problemli yapılarından biri olmuş, bu yapı hakkındaki çalışmalar da bu

kapsamda yeniden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Erzurum Yakutiye Medresesi, cephe köşelerinde yer alan minareli düzenlemesiyle incelenen örnekler içinde farklı özelliklere sahip olmaktadır. Anadolu'nun son çift minareli yapı ise XIV.yy. ortalarına tarihlendirilen Niğde Sungur Ağa Camii'dir.

Bundan sonra Anadolu'da alışılan düzende karşımıza çıkmayan çift minareler, İlhanlı hâkimiyetindeki İran'da inşa edilmeye devam etmiştir. Anadolu yapılarıyla benzerlik ve farklılıklarını anlayabilmek açısından, genel olarak XIV. yy. ortalarına tarihlenen Öştorcan Mescid-i Cuması, Kum'da bulunan çift minareli taçkapı, Isfahan merkezde yer alan Derdeşt'te çift minareli taçkapı, Darüzziyafe çift minareli kapı ve Abarkuh'ta bulunan Nizamiye Medresesi çift minareli taçkapı gibi örnekler de incelenmiştir.

H.1. Anadolu'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların dağılımı

3. ÇİFTE MİNARELİ YAPILAR

3.1. Anadolu'daki Yapılar

3.1.1. Konya Sahip Ata Camii

Yeri / Konumu

Sahip Ata Camii Konya, Larende Mahallesi'nde, Karaman-Meram yolunun kesiştiği köşede yer almaktadır[1].

Yapı, kaynaklara göre, günümüze ulaşamayan Konya surunun hemen dışında yer almaktaydı. Konya Kalesi'nin güneyinde bulunan sur kapılarından Larende Kapı civarında olduğu için buraya atıfla Larende Camii[2], hanikaha atıfla da Henergah-Henerge Camii isimleriyle de anılmıştır[3].

Yapım Tarihi

Külliyenin (cami, hanikah, türbe ve hamam) inşasına, cami taçkapısında yer alan tarihe göre H.656/M.1258'de başlanmıştır[4]. Hanikah, taçkapı kitabesine göre H.668/M.1269-70 tarihlidir[5]. Sahip Ata türbesinin tarihi ile ilgili değişik görüşler öne

[1]Haluk Karamağaralı, "Sahib Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, S.3, Ankara 1982, s.49; Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar,** Ankara 1986, s.9.

[2]Mehmet Önder, **Mevlana Şehri Konya**, Ankara 1971, s.60; M. Ferit-M.Mesut, **Selçuklu Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri,** İstanbul 1934, s. 36.

[3] Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.49.

[4]J.H.Lötyved, **Konia Inschriften Der Seldschukischen Bauten**, Berlin 1907, s.50; Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.36; Faik Soyman-İbrahim Tongur, **Konya Eski Eserler Kılavuzu**, Konya 1944, s.55; İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi**, Konya 1964, s.506'da H.656 tarihi doğru olarak verilmiş, M.1258 tarihi muhtemelen dizgi hatası ile M.1285 olarak geçmiştir; Önder, **a.g.e.,** 1971, s.109; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.49.

[5]Hanikahın tarihi Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s. 46-47'de H.668; Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s. 928'de, H.668; Önder, **a.g.e.,** 1971, s.115-116'da H.678; Remzi Duran, **Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir)**, Ankara 2001, s.61'de H.668, Zeki Sönmez, **Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Ankara 1995, s.270'de ise H.678/M. 1279 olarak verilmiştir.

sürülmüş, erken tarihlerdeki inşasından sonra yıkılıp M.1283'te tekrar inşa edildiği kabul edilmiştir[6].

Kitabe

Taçkapıda, sivri kemerli kapı açıklığı üzerinde yer alan alçak kabartma Selçuklu sülüsü ile yazılmış tek satırlık kitabe şöyledir (F.21):

> *"Bu mübarek mescidin yapılmasını, muazzam sultân, kölelerin azadcısı, Arap ve Acem Sultânlarının efendisi, İzzü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, fetihler babası, Keyhüsrev oğlu Keykâvus'un saltanatı günlerinde -Allah saltanatını daim etsin- Allah'ın rahmetine muhtaç, zayıf kul, Hacı Ebubekir oğlu Hüseyin oğlu Ali 656 yılında emretmiştir. Allah kendisini, anasını ve babasını affetsin"*[7].

F.21. Sahip Ata Camii taçkapı üzerinde yer alan kitabe (Dündar, 1970)

[6]Ömrünün sonlarına doğru devlet işlerinden çekilerek Akşehir-Nadir Köyü'ndeki çiftliğinde vefat etmiş olan Sahip Ata'nın sandukasındaki ölüm tarihi H.684 / M.1285'tir. Ferit-Mesut, **a.g.e,** 1934, s. 32-33. Ancak Aksarayi'de geçen H.687 / M.1288 tarihi çeşitli araştırmacılarca doğru tarih olarak kabul edilmiştir. Erdoğan Merçil, "Sahip Ata", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul 2008, s.516. İçinde M.1277, M.1287, M.1288 ve M.1292 tarihlerine ait sandukalar bulunan türbenin, Sahip Ata'nın kendisinden önce vefat eden çocukları için inşa ettirildiği, daha sonra bu yapının yıkılarak Sahip Ata'nın sandukasının da yer aldığı şimdiki türbenin inşasıyla son halini aldığı da ileri sürülmektedir. Külliye yapılarının inşasının M.1258'de başlayıp M.1283'te tamamlandığı araştırmacılarca kabul edilmiştir. Sönmez, **a.g.e.,** 1995, s.270.

[7]Duran, **a.g.e.,** 2001, s.58. Kitabe ayrıca şu kaynaklarda geçmektedir; Löytved, **a.g.e.,** 1907, s.51; Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.38; Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.506; Önder, **a.g.e.,** 1971, s.113.

Kitabeye göre külliyenin en erken tarihli yapısı olan cami, II. Keykavus'un saltanatı sırasında, H.656/M.1258 yılında Hacı Ebubekir oğlu Hüseyin oğlu Ali (Sahip Ata Fahreddin) tarafından inşa ettirilmiştir[8].

Mimarı

Caminin mimarı, taçkapının sağındaki sebilin cephesinde, madalyonlar içinde ismi verilen Kölük bin Abdullah'tır. Sağ taraftaki madalyonda *"Amel-i Kölük"*, sol taraftaki madalyonda ise *"bin Abdullah"* yazmaktadır[9] (F.22). Külliyenin diğer yapılarının mimarı konusunda kesin bir isimden söz edilememekte, Kalûyân el Konevi ile Kölük bin Abdullah isimleri üzerinde durulmaktadır.

F.22. Taçkapının batısındaki sebil üzerinde yer alan kitabeli madalyonlar (2010)

[8] Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.506; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.49; Duran, **a.g.e.,** Ankara 2001, s.58.
[9] Lötyved, **a.g.e.,** 1907, s.52'de 'Kelul bin Abdullah' olarak okumuştur. Leo Aryeh Mayer, **Islamic Architects and Their Works**, Geneve 1959, s.77'de mimar kitabesinin çeşitli kaynaklarda 'Kelül, Kallûl, Kalus, Mallûk ve Mamlûk' gibi değişik şekillerde okunduğu bilgisi verilmiş ve kitabe 'Kalûk b. Abdallah' olarak okunmuştur. Kitabenin 'Kölük bin Abdullah' olarak okunuşu için Bkz. Orhan Cezmi Tuncer, "Mimar Kölük ve Kalûyân", **Vakıflar Dergisi**, S.XIX, Ankara 1985, s.109; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.44; Sönmez, **a.g.e.,** 1995, s.270; Duran, **a.g.e.,** 2001, s.58. Değişik okunuşlara bağlı olarak sanatçının kimliği ve inşa ettiği yapılar üzerinde değişik yorumlar yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zafer Bayburtluoğlu, **Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları**, Erzurum 1993, s.132-133; Sönmez, **a.g.e.,** 1995, s.271-272.

Kölük bin Abdullah'ın Konya Felekabad Köşkü (1223 yılı civarı), Konya Nizamiye Medresesi (1237), Konya Sahip Ata Camii (1258) ve Konya Sahip Ata Darülhadisi (1258)'nin mimarı olduğu kaynaklarda ve yapı kitabelerinde belirtilmektedir. O.C. Tuncer, Mimar Kölük'ün, 1223'lerde Sultan Alâeddin Keykubad'a bir köşk yaptığına[10] göre adını duyurmuş, deneyimli ve güvenilir biri olduğu yorumunu yapmaktadır. Tuncer, mimarın bu tarihlerde 25-30 yaş civarında olduğundan yola çıkarak aynı zamanda nakkaş ve ressam olduğundan söz ettiği Kölük bin Abdullah'ın Konya Sahip Ata Camii'ni inşa ettiğinde ise 65-70 yaşlarında olması gerektiğini belirtir. Araştırmacılara göre Kölük bin Abdullah'ın inşa ettiği bütün yapıların başkentte yer alması Kölük'ün önemli bir mimar olduğunu, merkezde yapılar inşa etmesinin istendiğini ve hatta belki de baş mimar olduğu sonucunu ortaya koyabilir[11].

Kölük bin Abdullah'ın baba adına bakılarak gayrimüslim olabileceği düşünülmüşse de Anadolu topraklarına doğudan gelen bir sanatçı olduğu fikri de ileri sürülmüştür. "Cesur" anlamına gelen "Kölük" kelimesinden yola çıkılarak da Kölük bin Abdullah'ın ailesi Türk ve Müslüman sayılmıştır[12]. Karamağaralı da, Kölük'ün gayrimüslim kökenli olmayıp, doğudan gelmiş bir sanatçı olduğu üzerinde durmaktadır. Taçkapıda minare kullanımıyla ilgili eski örneklerin Türkistan ve İran'da görüldüğünü hatırlatan Karamağaralı, Sahip Ata Camii'nde bu üslubun ortaya çıkışını da mimarının doğu kökenli olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Bu dönemde Moğol istilasının etki ve sonucu olarak, doğulu sanatçıların ve doğulu mimari üslupların Anadolu'ya akıp geldiğine değinen Karamağaralı, Kölük bin Abdullah'ın da Türkistan ve Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya gelmiş olabileceğini öne sürmektedir[13].

[10]F.Sarre, **Konya Köşkü**, Ankara 1967, s.96.
[11]Tuncer, **a.g.e.,** 1985, s.108; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.44; Bayburtluoğlu, **a.g.e.,** 1993, s.132-133.
[12] Tuncer, **a.g.e.,** 1985, s.110; Sönmez, **a.g.e.,** 1995, s.272.
[13]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.52.

F.23. Sahip Ata Camii Taçkapısı genel görünüşü (2010)

Z. Sönmez ise Kölük bin Abdullah'ın mimarlığa Sultan Alâeddin Keykubad zamanında başladığını ve 1280'li yıllara kadar yaşamış olabileceğinin kabul edilebileceğini söylemektedir. Aslen Türk olan ailesinin Selçuklulardan önce Anadolu'ya gelerek Hıristiyan dinine girdiğini, mimar olarak çalışan Kölük'ün 1250 yıllarında Müslümanlığı seçerek inşa ettiği yapılara da Kölük bin Abdullah olarak ismini kitabe koyduğunu söylemektedir[14].

Sahip Ata Camii taçkapısındaki minare düzeni, yapının en dikkat çekici unsurlarından birini oluşturmaktadır. Taçkapının üzerinde tek minareli ya da çifte minareli olduğu araştırmalarda tartışılmıştır. Mimarın bu düzenlemeyi yaptığı birikimi sağlayan kaynak ve kökenler bu aşamada önemli olmaktadır.

[14] Sönmez, **a.g.e.**, 1995, s.272.

Kölük bin Abdullah'ın yaptığını kaynaklardan öğrendiğimiz Felek Abad Kasrı'nın mimarisi hakkında bilgi yokken, Emir Nizameddin Medresesi'nin kapı süslemeleri ise Büyük Selçuklu geleneğine yakın olarak değerlendirilmiştir. Tuncer'e göre 1258'lerde yapılarda geleneksel tasarımın bütününden ziyade ayrıntılara, kapı, pencere, çeşme, sütunçe gibi birimlere dayanan yeni düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu düzenlemelerde sadece Doğu mimarisindeki süsleme özellikleri ve görkem kullanılmıştır. Yapılarda çalışmaya gelen ustalar da Orta Asya ve Büyük Selçuklu kültüründendir. Azerbaycan ise bütün bu geçişlerde önemli bir köprü ve kaynaştırma bölgesidir. Tuncer, Kölük bin Abdullah'ın inşa ettiği Konya Sahip Ata Camii ve Konya İnce Minareli Medrese (Darülhadis)'nin birbirinden çok farklı olan taçkapıları üzerinde durarak, bunu mimarın benzer düzende eser ortaya koymamak için de uğraş verdiği şeklinde yorumlamaktadır[15].

Kölük bin Abdullah bu yapısında, doğudan gelen mimarların etkisi altında kalmış olabilir. Kendisi de doğudan gelmiş bir mimar olarak, belki de 1222 yıllarından önce Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya geçmiş, Nahçıvan Mümine Hatun Kümbeti'nde görüp benimsemiş olduğu çifte minareli düzeni Anadolu'daki bir yapıda uygulamak istemiştir[16]. Ancak Tuncer, Kölük bin Abdullah'ın bu düzeni Sahip Ata Camii taçkapısına tek minare yerleştirerek uyguladığını söylemektedir[17].

Banisi

Külliyenin banisi cami, hanikâh ve türbeye ait kitabelerde ismi verilen Anadolu Selçuklu Devleti vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali'dir[18].

M. Önder'e göre, Sahip Ata Camii'ndeki kitabeden Sahip Ata'nın babası Hüseyin'in, El Hac Ebubekir Elkonevi'nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır[19]. Konyalı olan[20] Sahip Ata 1246'da "Pervane", 1250'de "Emîr-i Dâd" olmuştur[21].

---

[15]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.44.
[16] Tuncer, **a.g.e.,** 1985, s.110; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.44-45.
[17] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.44.
[18]Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.506; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.49; Howard Crane, "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, Vol.XXXVI, Leiden E.J.Brill 1993, s.36; Duran, **a.g.e.,** 2001, s.58.
[19] Önder, **a.g.e.,** 1971, s.109.

Kendisine verilen Sahib ünvanının, kendisinden önceki ve sonraki Selçuklu vezirlerine de verildiği bilinmekte olup bu ünvanın vezir-i azamlara veya divanda mektübat ve nişancılık görevinde olanlara verildiği belirtilmektedir. Zekâ ve irfanı ile ön plana çıkan Sahip Ata'ya, "Ata" ünvanı ise III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında verilmiş olmalıdır. Fahreddin Ali ve Sahip Ata isimleri bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte kullanılmıştır[22]. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görevde bulunan Sahip Ata, Celaleddin Karatay'ın ölümünden sonra "Emîr-i Dâd" olmuştur. Bu dönemde Moğol büyük hanı Mengü'ye elçi olarak gönderilmiş ve değerli hediyeler sunmuştur. Ziyaret sonrasında Batu Han'dan Baycu Noyan ve diğer Moğol beylerinin saldırılarını önleyecek bir ferman almıştır. Böylece Sahib Fahreddin Ali Emîr-i Dâd olduğu bu dönemde Güyük Han (1246-1249) ve Mengü Han (1251-1260)'a elçilik yapmıştı[23]. Emîr-i Dâd Fahreddin Ali gittiği elçiliklerle diğer emirlerle aynı düzeye erişmiş, Sultan II. İzzeddin Keykavus tarafından vezir (Niyabet-i Saltanat) yapılmıştır (1259-1260)[24].

Sahip Ata, İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan, Alâeddin Keykubad ve oğulları III. Gıyaseddin Keyhüsrev ile II. Gıyaseddin Mesud olmak üzere beş Selçuklu sultanına yirmi seneden fazla vezir-i azamlık yapmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çok fırtınalı ve karışık yıllarında vezarette bulunan Fahreddin Ali temiz, dürüst ve mütevazı kişiliğiyle hem sultanların hem de Moğol yöneticilerin itimatını kazanmıştır[25].

Sahip Ata iki kez vezirlik makamına gelmiştir. İlk vezirliği 1271 yılına kadar sürmüştür. Sultan II. İzzeddin Keykavus Bizans'a sığındıktan sonra Kırım'a geçmiş, Sahip Ata da sultanına gizli para yardımına bulunmuştur. Düşmanlarının bu olayı

---

[20] Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.24.
[21] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.43.
[22]İbrahim Çapa, "Sâhib Ata Fahreddin Ali ve Oğulları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bölümü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994, s.18-20.
[23]Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.28; Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", **Belleten**, C.LIX, S.225, Ankara 1995, s.335'de, Fahreddin Ali bu sıralarda "Hakem-i Divan-ı Adl" ve "Mansıb-ı Emir-i Dad" idi.
[24] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.42; Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.336.
[25] Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.29.

koz olarak kullanmasıyla önce Osmancık Kalesi'ne hapsedilmiş, Abaka Han'ın duruma müdahale etmesiyle Tebriz'e gitmiştir. Olayın Muineddin Pervane'nin düşmanlığıyla gerçekleştiği ortaya çıkınca oğullarıyla birlikte 1272'de Konya'ya dönmüştür[26]. Konya'ya döndükten sonra bir süre sıkıntı içinde yaşayan Sahib Ata Abaka'nın huzuruna çıktı ve tekrar vezir tayin edildi. Sahib Ata vezir olunca Muineddin Pervane'yle çalışmaya devam etmiş ve bu ikinci vezirliği 1285 yılına kadar sürmüştür[27].

Sahib Ata, dönemindeki pek çok önemli olayın içinde yer almıştır. Rükneddin Kılıç Arslan'ın Abaka Han'ın oğluyla evlenecek olan kızını ve çeyizini Tebriz'e götüren heyette yer alan Sahip Ata, Hatiroğlu Şerefeddin'in Kayseri'de isyan etmesi üzerine İlhanlı askerleriyle beraber isyanı bastırmak üzere geri dönmüştür. Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferinde Moğolların yenilgisi üzerine III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Pervane'yle birlikte Tokat'a çekilmiş, sonrasında durumdan haberdar olması için Abaka Han'a gönderilen heyet içinde olmuştur. Sultan Mesud devrinde de vezirlik görevini sürdüren Sahib Ata, Selçuklu hazinesinde para kalmadığından Moğolların emir ve askerlerinin ihtiyaçlarını kendi hazinesinden karşılamışlardır. Bunun için neredeyse hayatı boyunca yaptığı birikimini Erzincan'a getiren Sahip Ata Anadolu'nun bir süre rahat ve huzurunu sağlamaya çalışmıştır[28].

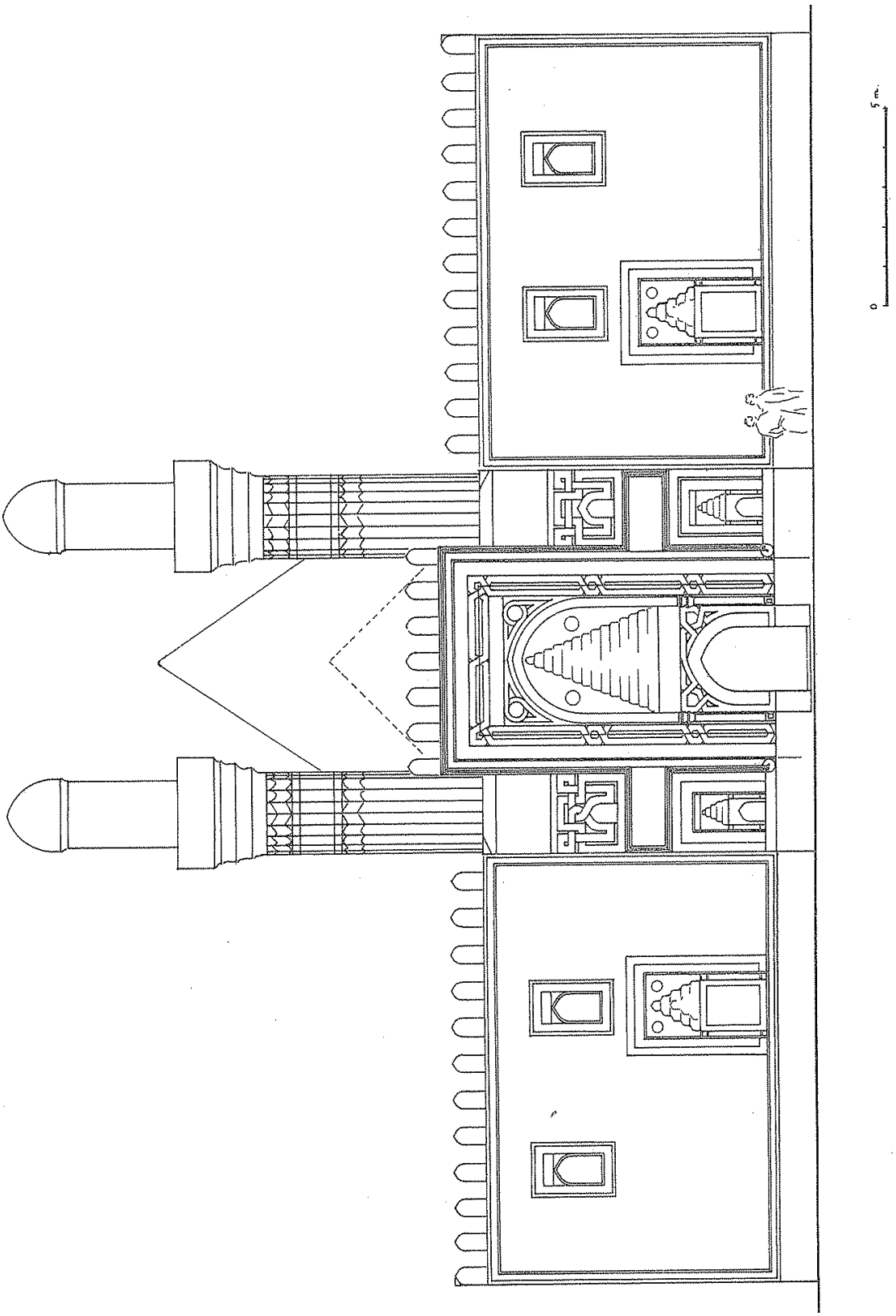
Karamanoğulları ve Eşrefoğulları arasında başlayan karışıklıklarda Sahib Ata Selçuklu-Moğol ordusuyla birlikte Karamanoğulları'na karşı harekete geçmiş ve bunun sonucunda Karaman bölgesi tahrip edilmiştir. 1288 yılı başlarında İlhanlıların aşırı harcamalarından dolayı sıkıntı çeken Sahib Ata Tebriz'de Argun Han'la görüşmüş, ağır vergi isteklerinin devam etmesinden dolayı Konya'ya hasta olarak dönmüştür. 1288'in Kasım ayında ise Akşehir'in Nadir köyünde vefat ederek Konya'daki türbesine gömülmüştür[29].

[26]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.42-43; Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.29, 33.
[27] Merçil, **a.g.e.**, 2008, s.515.
[28] Merçil, **a.e.**, s.515.
[29] Merçil, **a.e.**, s.516.

C. Cahen ise, Fahreddin Ali'nin İranlı olduğunu, Abaka Han Anadolu'dan ayrılırken onun yalnızca vezir değil aynı zamanda da İlhanlıların vekili olarak görevi sürdürdüğünü ve Abaka Han'ın hükümetin yönetimini Sahip Ata'ya verdiği söylemektedir[30].

Kırk yıl süren devlet görevi sırasında Moğollarla iyi geçinmeye çalışarak devleti idare etmiş ve isabetli kararlarıyla halkın bir nebze olsun nefes almasını sağlamaya çalışmıştır. Servetini hayır işlerine harcadığı ve iyilikseverliği sebebiyle de "Ebü'l-hayrat" lakabıyla tanınan Sahib Ata'nın Mevlana'nın çevresine yakın olduğu da belirtilmektedir[31]. Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese'den başka Konya İnce Minareli Medrese, Kayseri Sahibiye Medresesi, Akşehir'de Taş Medrese ve Mescidi ve İshaklı (Sahib Ata) Kervansarayı da Sahib Ata'nın inşa ettirdiği önemli yapılardır.

[30]Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul 1979, s.332, 336.
[31] Merçil, **a.g.e.,** 2008, s.516.

Ç.6. Sahip Ata Camii, kuzey cephe rekonstrüksiyonu (Karamağaralı, 1982)

Vakfiye

Sadi Bayram ve A.H.Karabacak tarafından "Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri" olarak yayınlanan vakfiye, Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne intikal ederek korunmuştur[32]. İncelemeye göre, orijinal olmayan vakfiye Arapçadır. Oldukça yıpranmış vaziyette olduğu için bazı bölümleri karîne yolu ile okunmuştur. Aslı günümüze ulaşmayan vakfiyenin H.663/M.1264'te hazırlandığı, H.665/M.1265 ve H.679/M.1280 tarihlerinde ilaveler yapıldığı, bu ekleriyle birlikte tek vakfiye halinde korunmasına H.679/M.1280'de Konya Kadısı Ebu Bekr bin Ahmed Urmevî tarafından karar verildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyenin Arapça bir diğer kopyası da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 592 numaralı defterin 100-103. sayfalarında bulunmaktadır. Aslının tomar şeklinde olduğu tahmin edilen vakfiye ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 592 numaralı defterde bulunan vakfiye karşılaştırıldığında her ikisinin de aynı kopyadan ve muhtemelen oldukça harap halde bulunan vakfiyenin korunması amacıyla 14 Rebiulahır 317 (14 Ağustos 1889)'de Padişah'ın buyruğu üzerine kopya edildiği tespit edilmektedir. Her iki vakfiye kopyasında verilen bilgilerde yapıya vakfedilmiş köyler, araziler, dükkânlar ve evler belirtilmiştir[33].

Bu yayında verilen Konya İmaret Vakfiyesi, Sahip Ata Camii vakfiyesi gibi algılanmışsa da[34], O.C. Tuncer, bu yayından alıntılar yaparak[35], vakfiyenin aslında Konya İnce Minareli Medrese (Darülhadis)'ye ait olması gerektiğini belirtmiştir. Tuncer, İnce Minareli Medrese'nin Saray kapısı yönünde ve tek minareli mescitle bitişik konumuyla vakfiyedeki tarife daha uygun olduğunu, bu nedenlerle de vakfiyenin camiye değil de İnce Minareli Medrese'ye ait olabileceğini belirtir.

---

[32]Sadi Bayram-Ahmet H.Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas GökMedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi,** S.13, Ankara 1981, s.31-69.
[33]Bayram, Karabacak, **a.g.e.,** 1981, s.32-33.
[34]Bayram, Karabacak, **a.e.,** s.31-58.
[35]Bayram, Karabacak, **a.e.**, 31-69'da,
s.38'de, "…Konyalı Ali bin-i Hüseyin El-Hac Ebu Bekir, Konya'da Sultan Kapısı yolunda odun pazarı yakınında hendek hizasında bina ve tesis ettiği imaretin tamamını…";
s.38'de, "…Bu imaretin hududu… Fahru'd-dîn Ferhad milki ve iki taraftan yol ile son bulur ve adı geçen imaretin… onlara bitişik mescidle beraber bütün hudut ve hukukî ile vakfeyledi."
s.38'de, "…adı geçen Vakıf, birbirine bitişik ve tümünün sınırları belirtilen medrese ve mescid ve minarenin yararına olmak üzere aşağıdaki gayrimenkulleri vakfetti…";
s.39'da, "...birbirine bitişik bulunan Medrese ve Mescid ve minarenin yararına vakfetti…";
s.40'da, "…İş bu vakfiye 679 senesi Ramazan ayının son on gün içinde yazılıp tanzim edilmiştir…".

Tuncer'e göre, yapıların aynı kişi ve aynı yıllarda yaptırılması sonucu bir karışıklık olması muhtemeldir[36].

Bunların yanı sıra, yapının kitabelerinde mimar ismi geçtiği halde, vakfiyede mimar ismine rastlanmamaktadır. Ancak mimara vakıf gelirlerinden her ay 30 dirhem ücret verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur[37].

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Camide gerçekleştirilen ilk müdahale güneyine eklenen türbenin inşası sırasında olmuştur. Kaynaklarda caminin iki kez yangın geçirdiği belirtilmektedir. M.1570 yılında gerçekleştirilen tamirat için yapılan keşifte masrafların yüksek oluşu yapının ciddi tahribatlar geçirdiğini göstermektedir. M.1825 yılında Konya naibi Mevlana es-Seyyid Mehmed Tahir'in padişaha Sahip Ata Camii'nin tamamen harap ve tamire muhtaç durumda olduğunu arz etmesiyle yapıda bir keşif daha yapılmıştır. Keşif sırasında yapının doğu ve kuzey taraflarındaki duvarları ile kıble duvarının mihraba kadar harap olduğu, sakıfının ise kaldırılarak yerine yeni ahşap ilave edilmesi gerektiği, ayrıca caminin içinin beyaz sıva ile sıvanmasına karar verilmiştir. Bu keşif sırasında bahsedilen "on adet yuvarlak dikme" de muhtemelen caminin ilk yapıldığı ağaç direkli planına işaret ediyor olmalıdır. M.1848 yılında da hanikah, türbe, hamam ve buzhane bir takım onarımlar görmüştür[38]. 1871'de bugünkü cami inşa edilmiştir[39].

1964'te Haluk Karamağaralı tarafından günümüzdeki cami ve taçkapı arasında kalan avlu kısmında sondaj ve kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında öncelikle caminin kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerinde sondajlar açılmış, burada temel izlerine rastlanmıştır. Ancak caminin genişliği düşünüldüğünde bulunan temellerin yapının asıl cephe duvarlarına ait olamayacağı sonucuna varılmıştır. Caminin tamamen harap olmasından sonra yeniden inşası sırasında birer sahın içe

[36]Tuncer, **a.g.e.**, 1986, s.11, dpn.2.
[37]Bayram, Karabacak, **a.g.e.,** 1981, s.37, 40.
[38]Zeki Atçeken, **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması**, Ankara 1998, s.112-113.
[39]Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.512.

çekilerek küçültüldüğü fikriyle yola çıkan Karamağaralı, yapının doğu ve batı yönlerinde yaptığı çalışmalarda ise tahminleri doğrultusunda eski yapının beden duvarlarını köşe dönüşleri ile birlikte tespit etmiştir. Ayrıca kuzey yönde taçkapının arkasındaki temeller de ortaya çıkarılmıştır[40] (P.5).

1974 senesinde Ömer Yörükoğlu tarafından caminin avlusunda yapılan temizlik ve sondaj çalışmalarında kandiller, bol miktarda keramik, minareye ait olabileceği düşünülen çini parçaları gibi küçük buluntular ele geçirilmiştir. Bu çalışma sırasında daha önceki çalışmada tespit edilmiş olan temeller, cami zemininden 0.60 m. aşağıda kalacak şekilde taşlarla örülerek yükseltilmiştir. Taçkapının eşiğinin orijinal olup olmadığının anlaşılması için bu kısımda da bir çalışma yapılmış, kapı eşiğinin orijinal kotunda olduğu tespit edilmiştir[41].

2006 senesinde başlatılan restorasyonda caminin dış cephesinde, üst örtüde, harimde yer döşemeleri, üst örtüyü taşıyan ahşap dikmeler ve çini mihrapta yapılan çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca taçkapıda ve minarede de temizlik ve restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

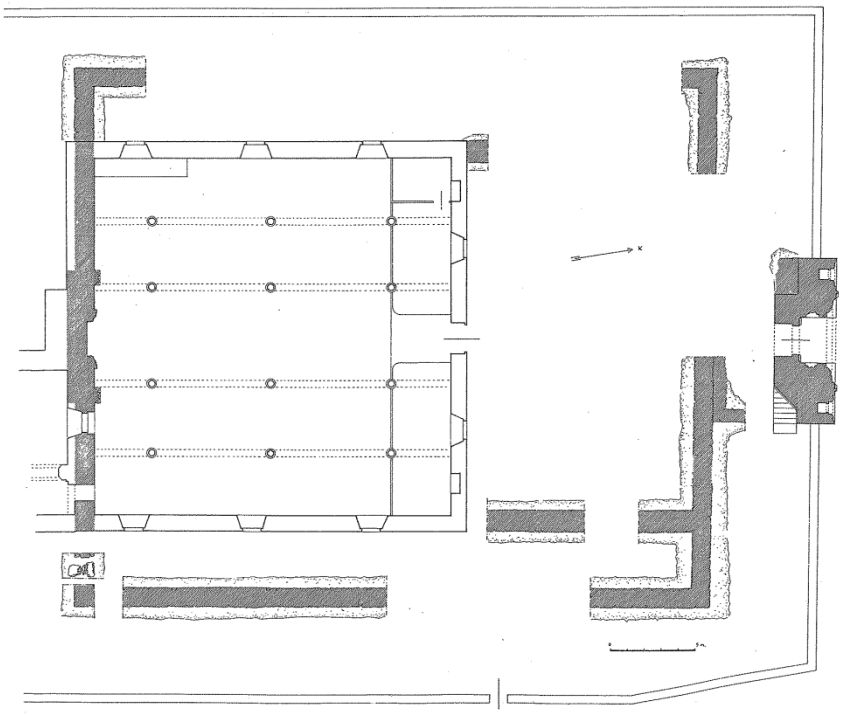
[40]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.50-51.
[41]Ömer Yörükoğlu, "Sahip Ata Araştırması", **VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara 1981, s.899-903.

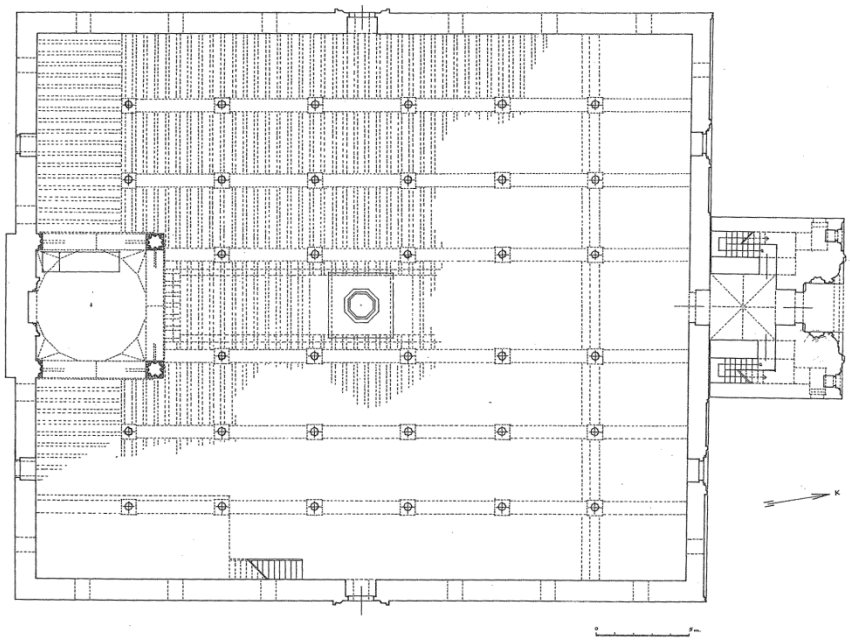
F.24. Sahip Ata Camii taçkapının onarım sırasındaki görünüşü (2007)

F.25. Taçkapının onarım sırasındaki görünüşü, arka cephe (2007)

P.5. Sahip Ata Camii ve taçkapının kazı sonuçlarına göre planı (Karamağaralı, 1982)

P.6. Sahip Ata Camii ve taçkapının restitüsyon planı (Karamağaralı, 1982)

Mimarisi ve Süslemesi

Cami

On iki ahşap direkle taşınan bir tavana sahip bugünkü cami, mihrap eksenindeki daha geniş olmak üzere kıble duvarına dik beş sahından oluşan kare planlı bir yapıdır[42].

Camiye girişi sağlayan kündekâri tekniğindeki ahşap kapı, kıble duvarı ve mihrabı ilk inşa tarihinden günümüze ulaşan orijinal kısımlardır. Kıble duvarının ortasında, bir kısmı zemine gömülü durumda olan mozaik çini tekniğinde bir mihrap yer alır. Mihrabın iki yanındaki yarım yıldız planlı iki kâgir ayak, karşısındaki ortadan kalkmış serbest iki ayakla birlikte mihrap önü kubbesini taşımaktaydı[43].

Karamağaralı tarafından 1964'te yapılan tespitlerle, caminin planının kuzeydeki taçkapıya kadar uzanan kıble duvarına dik yedi sahınlı, mihrap önü kubbeli, ahşap direkli bir yapı olduğu anlaşılmıştır[44]. Hanikâhın girişindeki ahşap direkli sundurmayı gösteren fotoğraflarda görülen stalâktitli başlıklar muhtemelen yangınlardan kurtarılabilmiş camiye ait son parçalardır[45]. Bugünkü başlıklar düz ve özelliksizdir. Kuzey yönündeki ahşap mahfil ile güneybatı köşedeki minber camiye sonradan eklenmiştir.

İlk caminin ortadan kalkmasından sonra inşa edilen cami ile taçkapı arasında bir alan kalmış ve burada bir avlu oluşmuştur.

Eski halinde camiye bitişik olan taçkapı günümüzde yapıdan kopuk olarak tek başına durmaktadır. Karamağaralı'ya göre, caminin eski halinde, İnce Minareli Medrese'de olduğu gibi taçkapıdan bir mekâna geçiliyor olmalıydı. Bu mekân hem harime

[42] Mahmut Akok, "Konya'da Sahib-Ata Hanikâh, Camiinin Röleve ve Mimarisi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XIX-II 1970, Ankara 1972, s.7; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.69, Ş.2.

[43]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.51, 70-Ş.3.

[44]Karamağaralı, **a.e.**, s.50-51.

[45] Yılmaz Önge, "Anadolu Mimari Sanatında Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları", **Önasya**, C.4, S.37, 1968, s.8-9.

açılıyor hem de merdivenlerle mahfile belki de minare kapıları önündeki sahanlığa çıkıyor olmalıdır[46] (P.6).

Çift Minareli Taçkapı

Bağlı bulunduğu yapının ortadan kalkması sonucu bir avlu duvarı üzerinde tek başına ayakta kalan kuzeydeki taçkapı camiye girişi sağlamaktaydı (Ç.6). Yazı şeridi, geometrik düzenlemeli şeritler ve düğümlü silmelerden oluşan dikdörtgen çerçevelere sahip taçkapının niş içinde sivri kemerli ve mukarnaslı kapı açıklığı bulunmaktadır. Taçkapıda yer alan yivli minare batı yöndedir (F.23, F.26).

F.26. Sahip Ata Camii'nin kuzey cephede yer alan taçkapısı (2010)

9.50 m. genişliğindeki taçkapının ortasındaki sivri kemerli kapı açıklığının kemeri çift renkli taş geçme olarak yapılmış, kemer köşeliklerinde kalın silmeler sivri uçlu düğümlerle geometrik geçmeler meydana getirmiştir (F.27). İki yanında geometrik geçme düzenlemeli sütunçeler ve akantus yapraklı sütun başlıklarına sahip kapı nişinin iki yanına yerleştirilmiş olan yan nişler, rumi desenli ince bordürlerle

[46]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.51.

çevrelenmiş, zar başlıklı küçük sütunçeli, beş sıralı mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahiptir. Kemer köşeliklerindeki madalyonlar boş bırakılmış olup vaktiyle burada yapılmış bir restorasyona işaret ediyor olmalıdır. Nişin içi ise sekiz kollu yıldız ve altıgenlerden gelişen geometrik süslemeli olup geniş bir kitabe bordürüyle sonlanmaktadır.

F.27. Taçkapı giriş açıklığı ve süslemeli bordürler (2010)

Kapının üzerinde on dört sıradan oluşan mukarnas kavsara kalın silmelerden oluşan sivri bir kemer ile çevrelenmiştir. Mukarnas kavsaranın köşeliklerinde günümüze kırık olarak ulaşmış geometrik süslemeli kabaralar yer almaktadır. Sivri kemerin köşelikleri ise iri silmelerle dairesel formlu düğümlü düzenlemelidir[47] (F.26). Bu kompozisyonun üzerinde de yapının tarihini ve banisinin ismini veren kitabe yer almaktadır (F.21). Bundan sonra mukarnaslı kapı açıklığını kademeli bordürler çevrelemektedir. Kapının köşesinde biri kıvrık dallarla bağlanmış rumi desenli,

[47] Düğümlerin ortalarında dikkati çeken delikler, zamanında buralarda firuze ya da benzeri renklerde sırlı kabaralar yerleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

diğeri geometrik geçmeli iki bordürün aralıklarla altıgen şeklinde düğümlenmesiyle meydana gelen ve kapıyı üç yönden saran geniş bordürün başlangıcında zar başlıklı, gövdeleri yivli Y süslemeli birer küçük sütunçeye yer verilmiştir. Bu kompozisyonun iki yanındaki yazı şeridi içbükey bir yüzey üzerinde yer almaktadır. Burada Selçuklu sülüsüyle Besmele ve on üçüncü ayetin sonuna kadar Fetih Suresi yazılmıştır[48]. Kapıyı çevreleyen son ince bordür ise kırık hatlardan oluşan geometrik geçmeli düzenlemeye sahiptir (F.27-28).

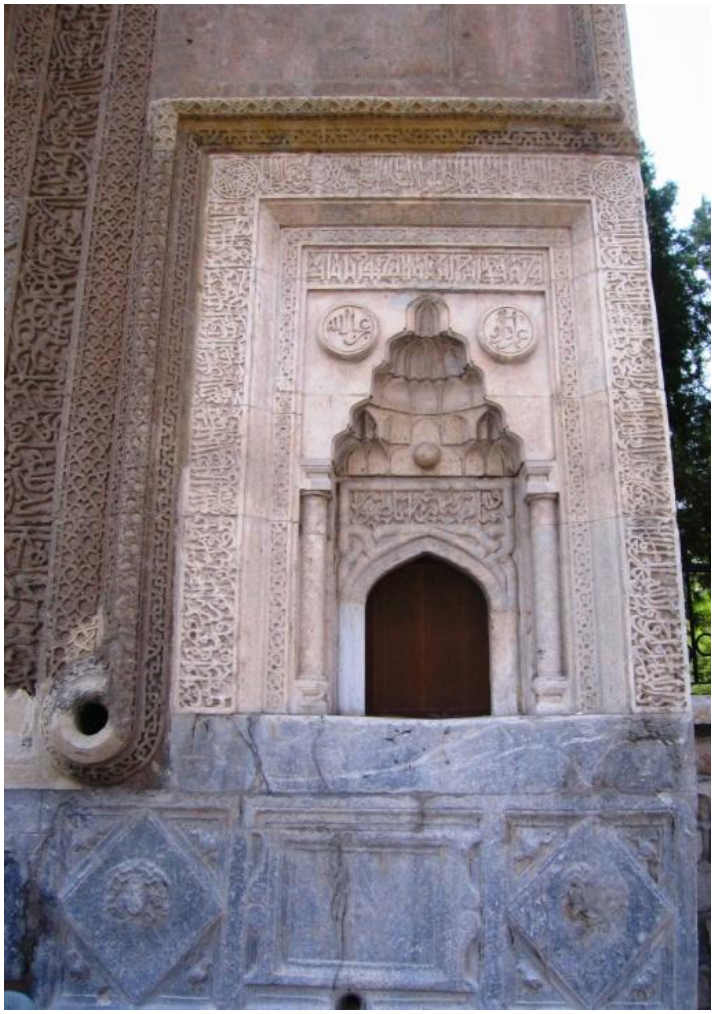

F.28. Taçkapının süslemeli bordürlerinden ayrıntı (2010)

Taçkapının iki yanı ana hatlarıyla simetrik olarak tasarlanmıştır. Yan bölümlerde sırlı tuğla düzenlemeli panolar, altında iri silmelerle oluşturulmuş düğümlü kompozisyon içinde iri mazgal pencereler, daha altta ise sebil pencereleri yer almıştır. Batı yönde minare altında kaide konumunda yer alan tuğla kitlenin ön yüzünde tuğla ve firuze renkli sırlı tuğla örgülü kompozisyonda *"Ebubekir"* yazılı kufi düzenleme yer almaktadır[49]. Bu panonun altında yivli iri silmelerle oluşturulmuş sivri kemerli iri

[48] Sevinç Dündar, "Konya Sahip Ata Külliyesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1970, s.12.
[49] Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.42.

mazgal pencerenin alınlığı yivli silmelerin geçmeleriyle meydana gelmiş köşeli formlu düğümlü kompozisyona sahiptir. Yaklaşık kare formlu bu iki bölümden sonra yatay dikdörtgen alan boş bırakılmış, altta ise taçkapının küçük bir benzeri olan sebil penceresi yer almıştır (F.31).

F.29. Taçkapının batı yönünde bulunan sebil penceresi (2010)

Sebil penceresini üç yönde kitabe şeridi dolaşmakta, geometrik ve rumi süslemeli ince bordürlerden sonra beş sıralı mukarnas kavsaralı açıklığa ulaşılmaktadır. Açıklığın iki yanında zar başlıklı küçük sütunçeler bulunmaktadır. Kavsaranın üzerinde bir kitabe yer almakta, kavsaranın köşeliklerindeki yuvarlak madalyonlar dikkati çekmektedir. Madalyonlardan sağdakinde *"Amel-i Kölük"*, soldakinde ise *"bin Abdullah"* yazısıyla yapının mimarının ismi verilmektedir. Sebil açıklığının

sivri kemeri üzerindeki köşeliklerde iri kaval silmelerin oluşturduğu köşeli düğümler buradaki kitabeyi de çevrelemektedir. Sebil teknesi ise üzerinde eşkenar dörtgen alanlar içinde medusa başı ve dört köşesinde kuş figürlü süslemeli devşirme bir malzeme olan antik lahitten oluşmaktadır (F.29).

Kapının doğu yanındaki düzenlemede firuze renkli sırlı tuğlalı alanda *"Ali"* ismi kufi olarak yer almıştır[50]. Alttaki kare panoda sivri kemerli pencereyi oluşturan yivli silmeler, pencere üzerinde yuvarlak formlu bir düğümden sonra yine kare formlu geçmeli düzenlemelere dönüşmüştür. Aradaki yatay dikdörtgen açıklıklı bölümden sonra sebil açıklığı yer almıştır. Sebil penceresini üç yönden çevreleyen yazı kuşağı yüzey üzerine kazıma olarak işlenmiştir. Yazı çerçevesinden sonra on kollu yıldızdan gelişen geometrik süslemeli bordür kademeli bir yüzeyde yer almaktadır. Diğer sebil penceresine benzer olarak iki yanında zar başlıklı sütunçeli ve beş sıralı mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahip olan bu pencerede de kavsara üzerinde bir kitabe ve kavsara köşelerinde geometrik bezemeli kabaralar yer almaktadır. Sivri kemerli açıklığın köşeliklerini iri kaval silmelerin üstte kitabeyi de çevrelediği geometrik geçmeli kompozisyonları doldurmaktadır. Bu yöndeki sebil teknesini de iç içe kaydırmalı olarak yerleştirilmiş dairelerden oluşan geometrik desenli devşirme antik bir lahit oluşturmaktadır. Sebil pencerelerinde yer alan kitabe kuşakları su ile ilgili ayetlerdir[51] (F.30).

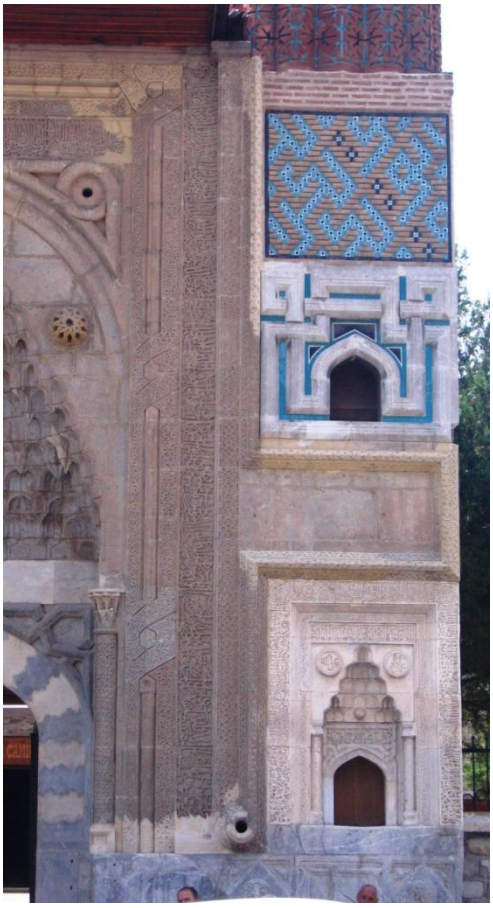
---

[50] Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.42.

[51]Sağ sebilde; H. Karaman, A.Özek, vd., **Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Ankara 2007, s.323, Enbiyâ Sûresi, 30.ayet: "*İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?"*; s.363, Furkan Sûresi, 48-49. ayet: "*Rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci olarak gönderen O'dur. Biz, ölü toprağa can vermek, yarattığımız nice hayvanlara ve nice insanlara su vermek için gökten tertemiz su indirdik.*"; s.581, en-Nebe' Sûresi, 14-15-16. ayet: "*Size tohumlar, bitkiler (ağaçları) sarmaş dolaş olmuş bağlar bahçeler yetiştirmek için üst üste yığılıp sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik.*"; s.459, Zümer Sûresi, 21. ayet: "*Görmedin mi? Allah gökten bir su indirdi, onu yerdeki kaynaklara yerleştirdi. sonra onunla türlü türlü renklerde ekinler yetiştiyor…*"; Dehır Suresi, 5-6. ayet: "*Allahüteala, muti müminler kafur mahlutu ile memlukaseler muhteviyatını içecekler o kafur Allah'ın has kullarının içecekleri ve istedikleri yerlere muhteviyatını nakledebilecekleri bir çeşmedir*"; Dehır Suresi, 16-17-18. ayet: "*Allahüteala, onlar için güneşten testiler ve kaseler gezdirecek ve istenildiği kadar doldurulacaktır. Zencebil mahlutu ile memlu billur gibi kaselerden içerek teskin, hararet edeceklerdir ki bu mahlut zencebil menbalarındandır. o cennette bir çeşme daha vardır ki adı selsebildir"*. Sol sebilde; sebil penceresi üç yönden dönen çerçevede Besmele ve Bakara Suresi'nden Ayet-el Kürsi 257. s.41. ayetin sonuna kadar yer almıştır. Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.39-41; Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.508-509; Dündar, **a.g.e.,** 1970, s.13,15.

F.30. Taçkapının sol tarafındaki düzenleme (2010)

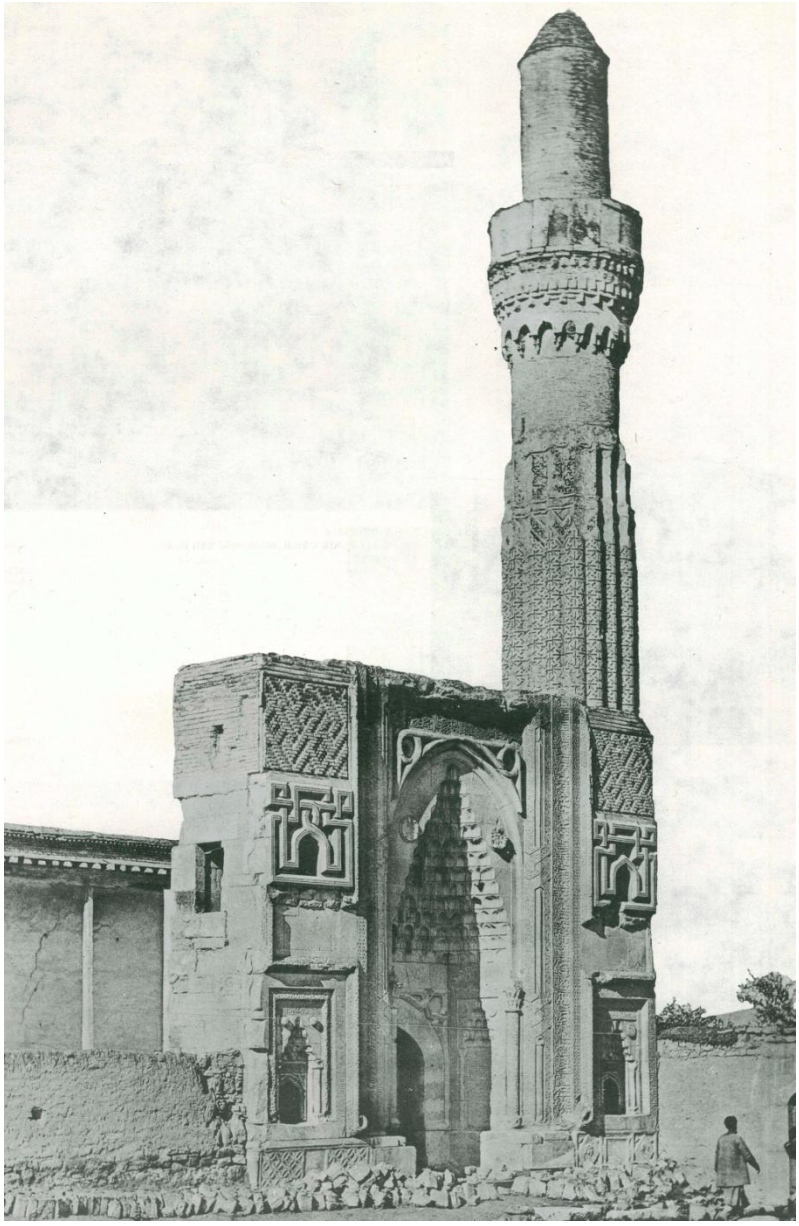

F.31. Taçkapının sağ tarafındaki düzenleme (2010)

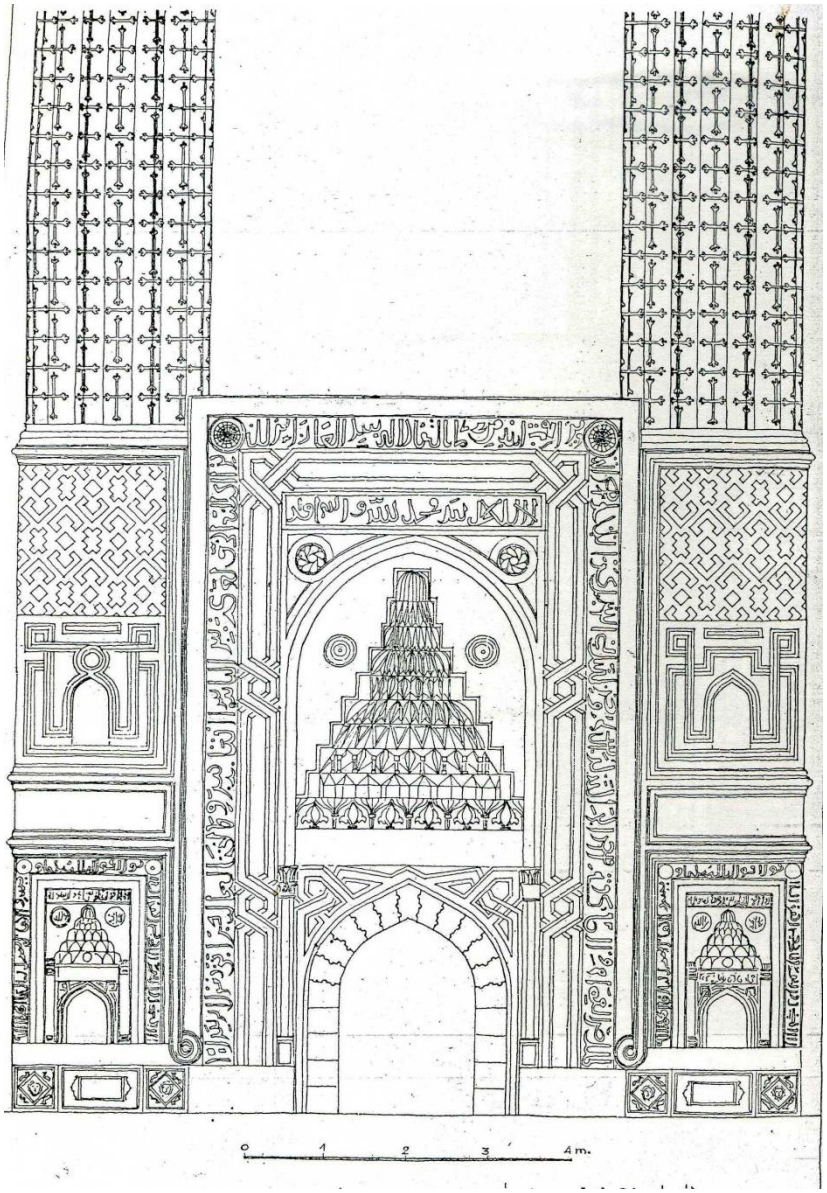
Taçkapının yan bölümlerinin düzenlemesinde dikkati çeken diğer bir özellik ise üstteki kare panoların, boş dikdörtgen alanın ve sebil pencerelerinin kenarlarını kırılarak dolaşan ve bu alanları birbirine bağlayan silmedir. Üzeri geometrik düzenlemeli bu silmeler sebil pencereleri hizasında, ortasında açıklık bulunan ve yuvarlak bir düğümle sonlanan küçük sebil açıklıklarıdır. Bu düzenleme pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş, bu açıklıkların ahşaptan yapılmış emzikler yardımıyla su içmek için kullanılmış olduğu ileri sürülmüştür.

Bugün taçkapının yalnızca sağında, on altı yivli gövdeye sahip, şerefe üstü yenilenmiş sırlı tuğla süslemeli bir minare bulunmaktadır.

Sahip Ata Camii taçkapısının günümüze ulaşamamış doğu yöndeki minaresiyle birlikte, Anadolu Selçuklu mimarisinde XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanılan çifte minareli taçkapı tasarımının Anadolu'da bilinen en erken tarihli örneği ve öncüsü olduğu düşünülmektedir (Ç.7).

F. 32. Taçkapının Sarre'nin 1910'larda tespit ettiği durumu (Karamağaralı, 1982)

Ç.7. Texier'in taçkapının iki minareli durumunu gösteren rekonstrüksiyonu (Tuncer, 1981)

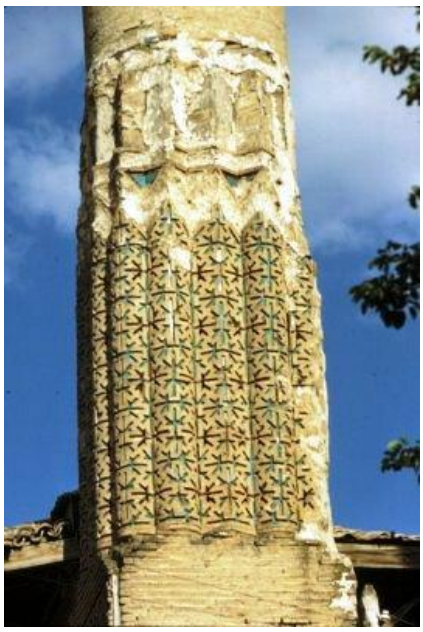
F.33. Taçkapının batısında bulanan minare kaidesi ve minare (2010)

Caminin taçkapısı aynı zamanda minarelerin kaidesini oluşturmaktadır. Pabuç kısmı bulunmayan minarelerin oturduğu alan, taçkapının iki yanında yer alan sebiller, pencere açıklıkları ve sırlı tuğla kufi düzenlemeli kare panolarla oluşturulmuş kare prizma gövdelerdir. Sebillerde, alttaki devşirme parçaların bulunduğu bölümde ve üstte düğümlü alınlıklı pencerelerde mermer malzeme, kare panolarda sırlı tuğla-tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir (F.33).

Tuğladan inşa edilmiş ve yuvarlak dilimli on altı yivli minarenin üzerinde değişik yönlere bakan yıldızların arasında gamalı haç benzeri geometrik düzenleme yer almıştır[52]. Bu motiflerin aralarında firuze, mor ve lacivert renkli çiniler

[52] Kaynaklarda minarenin biri yuvarlak biri sivri dilimli olmak üzere alternatif yerleştirilmiş on altı yivli olduğundan bahsedilmektedir. Ancak minarenin geçirdiği restorasyonlar sonucu günümüzde yivler yuvarlak dilimler halinde gözükmekte, aralarda da bozulmuş sivri yivler yer almaktadır.

bulunmaktadır. Minare gövdesini oluşturan dilimlerin arası dikey yerleştirilmiş firuze rengi çinilerle belirtilmiştir. Minare gövdesi gamalı haç motiflerinden sonra üç bordür halinde yerleştirilmiş süslemeyle devam etmektedir (F.36). Restorasyona kadar bu kısım da tamamen bozulmuş durumda olmakla birlikte, ilk bordürde zikzaklı yerleştirilmiş bir düzenleme içinde mor çinilerle oluşturulmuş bitkisel süsleme, daha ince olan ikinci bordürde yine bitkisel kıvrık dal süslemesi ve diğerlerine göre daha geniş olan üçüncü bordürde ise kalan izlerine göre örgülü kufi yazı şeridi bulunmaktaydı. Bordürlerdeki çiniler büyük oranda dökülmüş vaziyetteydi[53] (F.34-35).

F.34.

F.35.

Minarenin restorasyon öncesi durumu (2006)

Sarre ve Löytved'in birbirine çok yakın tarihlerde ve hemen hemen aynı açıdan çektikleri resimlerde, minarenin bordürlerinin harap da olsa henüz tamamen yok olmadığı görülmektedir. Minarenin alttaki bölüme göre çapı daha dar tuğla örgülü bölümünden sonra bir sıra mukarnas ve kirpi saçak örgülü şerefe altı kısmı, şerefenin

---

Dilimler süslemeli kuşaklara geçişten itibaren sivri dilimli olmakta ve yenilenen üst kısımlardaki bordürlerde de bu şekilde devam etmektedir.

[53]Dündar, **a.g.e.,** 1970, s.16; Şerare Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1986, s.74.

taş şebekeleriyle ve düz tuğla örgülü basit bir külahla kapalı hali XIX.yy. sonu-XX.yy. başındaki görüntüsüdür[54] (F.32). Minarenin dilimli gövdesinden sonraki kısmı çeşitli dönemlerde tamirat görmüş ve özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Akok, minarenin şerefe ve petek kısımlarının XVIII.yy.'da yenilendiğinden bahsetmektedir[55]. XIX.yy.'a muhtemelen bu dönemde yapılmış tamiratlarla ulaşmış olan minareye XX.yy. başlarında da müdahalede bulunulmuş, özgün olmayan şerefe ve mukarnaslar tamir edilmiş, üzeri kurşunla kaplı ahşap konik külah ile kapatılarak bir alem konmuştur. 1980'de yapılan tamiratında ise minarenin basamakları, külahı ve taçkapı arkasındaki merdivenler onarılmış, minarenin yıkılması ve yanlara açılmasını önlemek için ahşap hatıllar kullanılmıştır[56]. Minare daha sonra yenilenmiş bu bölümleriyle birlikte 13 m. yükseklikte son bulmaktadır. Günümüzde minareye, taçkapının arkasına bu onarımlardan biri sırasında eklenmiş olan merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven, taçkapının üstündeki küçük bir sahanlığa açılmaktadır. Minarenin kapısı doğu yöne bakmaktadır.

F.36. Minarenin restorasyon sonrasında gövdedeki çinileri ve bordürlerinin yenilenmiş durumu (2010)

[54]Lötyved, **a.g.e.,** 1907, s.50; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.55, R.1.
[55]Akok, **a.g.e.,** 1972, s. 9-10.
[56] Emin Başar, "Konya'daki Selçuklu Minareleri", **Yeni İpek Yolu, Konya I**, Konya 1998, s.311-312.

Konya Sahip Ata Camii'nde 2006-2007 yılında başlayan restorasyon, taçkapıda devam etmiş, taçkapının ön yüzünün temizlenmesi dışında taçkapının arka cephesi ve minarede çalışmalar yapılmıştır (F.37). Taçkapının ön cephesinde minarelerin altındaki tuğla örgülü kübik bölümlerde geometrik geçmeli örgü düzenlemesine sahip panolarda silmelerin arası firuze renkli çinilerle dolgulanmıştır. Bunların üzerinde, doğuda "Ali", batıda "Ebubekir" isimlerinin yer aldığı panolarda yazıların dökülmüş olan bölümlerinde firuze çiniler tamamlanmıştır. Minare gövdesinde dilimlerin yüzeylerinde yer alan geometrik süslemelerin içlerinde tahrip olmuş ve dökülmüş çiniler yenilenmiştir (F.30-31). Onarımda dilimlerin üzerinde yer alan süslemeli kuşaklardan ilk sıradakinde rumi dizisinden oluşan ince bir bordür yer almış, arada boş bırakılmış ince kuşaklardan sonra firuze üzerine siyah desenle geometrik düğümlü geçmeli bir kompozisyon işlenmiştir (F.38).

F.37. Taçkapının arka cephesi, restorasyondan sonra (2010)

F.38. Minarenin restorasyon sonrası görünümü (2010)

3.1.2. Sivas Gök Medrese (Sahip Ata Medresesi)

Yeri / Konumu

Gök Medrese, Sivas İç Kale (Toprakkale)'nin doğusunda, Kale-i Cedid Mahallesi'nin doğu sınırında kendi adını taşıyan mahalle içindedir[57]. Kuzey yönünde Gök Medrese Caddesi ve batı yönünde Üçlerbey Sokağı ile çevrelenmektedir[58]. XV. yy.dan itibaren Mahalle-i Mescid-i Medrese, Medrese-i Sahib ve XVIII. yy.ın başından itibaren ise Gökmedrese adını taşıyan mahalleler kayıtlarda yer almaktadır[59](F.39).

Gök Medrese olarak tanınan yapı, banisinin ismine atıf olarak Sahip Ata Medresesi, vakfiyesinde Medrese-i Sahibiyye-i Fahriyye[60], Evliya Çelebi seyahatnamesinde ise Kızıl Medrese isimleriyle de anılmıştır[61].

Yapım Tarihi

Yapı taçkapısındaki kitabesine göre, H.670 (Muharrem) / M.1271 (Ağustos)'de, Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali Hüseyin tarafından yaptırılmıştır[62].

---

[57]Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri. Beylikler Devri, Açık Medreseler**, C.1, İstanbul 1970, s.40; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.14.

[58]Mehmet Can Hersek, "Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Kenti Anıtları", Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s.169.

[59]Ömer Demirel, **Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü**, Ankara 2000, s.19, 71; Yegan Kahya, Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular, "Sivas Gökmedrese Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", **I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, C.I, Konya 2001, s.441.

[60]Demirel, **a.g.e.,** 2000, s.19.

[61] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C.5, İstanbul 1970a, s.90.

[62]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.40; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.14; Recep Gün, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun 1999, s.101-102; Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.441.

F.39. Gök Medrese, Sivas Kalesi'nden genel görünüş (2008)

Kitabe

Selçuklu sülüsü ile yazılmış Arapça tek satırlık kitabe medresenin taçkapısında, kavsaranın alt sırasında ve kapının yan nişlerinin üzerinde yer almaktadır. Mermer üzerine kabartma olarak işlenmiş kitabenin zemininde bitkisel motifler yer almıştır (F.40).

> "*Bu mübarek medresenin yapılmasını büyük Sultan, yüce şehinşah, din ve dünyanın yardımcısı, Kılıç Arslan oğlu Keyhüsrev zamanında, 670 (1271) yılının Muharrem ayı başlarında, Başvezir, düsturul muazzam, hayır ve iyilikler sahibi, din ve devletin övünç kaynağı, Hüseyin oğlu Ali -Allah sonunu hayırlı kılsın- emretti"*[63].

[63]Gün, **a.g.e.,** 1999, s.101-102; Ayrıca Bkz. Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.190; Sami Şahin, "Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerindeki Rivayetlerin Hadis Değeri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.X/1,Erzurum 2006, s.147.

F.40. Taçkapıda giriş açıklığı üzerinde yer alan kitabe (2010)

Kitabede medresenin IV. Kılıçarslan'ın oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında, 670 H./1271 M. yılında Hüseyin oğlu Ali (Sahip Ata) tarafından yaptırıldığı yazmaktadır.

Bu kitabenin üzerinde, saçağın altındaki geniş Arapça kitabe ise ikinci inşa kitabesi olup Selçuklu sülüsü ile yazılmıştır. Mermere kabartma olarak yazılmış olan kitabenin zemininde yine bitkisel süslemeler yer almıştır (F.41).

> "*Büyük Sultan, yüce şehinşah, din ve dünyanın yardımcısı Kılıçarslan oğlu Keyhüsrev –Allah devletini sonsuz kılsın- zamanında yaptırıldı*"[64].

F.41. Taçkapının sivri kemeri üzerinde yer alan kitabe (2010)

[64]Gün, **a.g.e.,** 1999, s.102-103; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.190-191.

Mimarı

Medresenin mimarı, taçkapının iki yanındaki köşe sütunlarının üstündeki kitabelerde güneyde *"Amel-i Üstad"* (F.42), kuzeyde *"Kalûyan'ül Konevi"* (F.43) olarak belirtilmektedir[65].

Mimar Kalûyan'ül Konevi, Kayseri Bünyan Ulu Camii, Konya Ilgın Kaplıcası ve Sivas Sahip Ata Medresesi'ni inşa etmiştir. Kölük Konya'da Sahip Ata Camii ve Sahip Ata Darülhadisi (İnce Minareli Medrese)'ni inşa ederken, Kalûyan Kayseri'de Bünyan Ulu Camii'ni yapmış, Konya'ya döndüğünde de ustasına yardım etmiş olmalıdır. Ilgın Kaplıcası oldukça harap olduğu için Kalûyan'ın gerçekleştirdiği mimari gelişmeler bilinememektedir. Ancak medresenin inşa edildiği 1271 yıllarına kadar mimari açıdan olgunlaştığı tahmin edilmektedir[66].

F.42

F.43.

Taçkapının köşelerindeki kartuşlarda yer alan mimar kitabeleri (2008)

[65]Metin Sözen, "Sivas Gökmedrese ve Düşündürdükleri", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi 1. Restorasyon Semineri Özel Sayısı**, S.4, 6-7 Mayıs 1982 Ankara, s.94-95; Tuncer, **a.g.e.,** 1985, s.109-111; Gün, **a.g.e.,** 1999, s.103. Kölük bin Abdullah ve Kalûyan'ül Konevi isimleri erken tarihli bazı çalışmalarda aynı sanatçı olarak değerlendirilmiştir. Kölük bin Abdullah'ın Müslüman olmadan önce isminin Kalûyan olduğu, Müslümanlığı seçtikten sonra da Kalûyan yerine Kölük ismini kullandığını öne süren araştırmacılar bazı yapılardaki kitabelerle bunu desteklemeye çalışmışlardır. Ancak kitabelerdeki isimlerin yanlış okunmasından da kaynaklanan bu durum, yapıların mimari üslupları ve kitabeleri incelendiğinde düzeltilmiş, Kölük ve Kalûyan'ın iki ayrı sanatçı olduğu ortaya konmuştur. ayrıntılı bilgi için Bkz. Tuncer, **a.g.e.,** 1985, s.110-111; Bayburtluoğlu, **a.g.e.**, 1993, s.107-113; Sönmez, **a.g.e.**, 1995 s.271;

[66] Tuncer, **a.g.e**., 1985, s.109-111; Bayburtluoğlu, **a.g.e.,** 1993, s.102-103.

Vezir Sahip Ata Fahreddin Ali'nin inşa ettirdiği yapılarda görev almış kişilerden Kalûyan'ül Konevi'nin belirli bir süreç sonucunda Sivas'ta inşa edilen Gök Medrese'de "üstad" düzeyine ulaştığı görülmektedir. Bu ustalık sürecinin Ilgın Kaplıcası (1267 / 1268) inşaatından sonra gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu nedenle de Gök Medrese'nin, sanatçının kendi içinde geçirdiği değişimi kanıtlayacak nitelikte olduğu düşünülmüştür[67].

Banisi

Külliyenin banisi medresenin taçkapısındaki kitabede ismi verilen Anadolu Selçuklu Devleti vezirlerinden Sahip Ata Fahreddin Ali'dir[68].

M. Önder'e göre, Sahip Ata Camii'ndeki kitabeden Sahip Ata'nın babası Hüseyin'in, El Hac Ebubekir Elkonevi'nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır[69]. Konyalı olan[70] Sahip Ata 1246'da "Pervane", 1250'de "Emîr-i Dâd" olmuştur[71].

Kendisine verilen Sahib ünvanının, kendisinden önceki ve sonraki Selçuklu vezirlerine de verildiği bilinmekte olup bu ünvanın vezir-i azamlara veya divanda mektübat ve nişancılık görevinde olanlara verildiği belirtilmektedir. Zekâ ve irfanı ile ön plana çıkan Sahip Ata'ya, Ata ünvanı ise III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında verilmiş olmalıdır. Fahreddin Ali ve Sahip Ata isimleri bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte kullanılmıştır[72]. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görevde bulunan Sahip Ata, Celaleddin Karatay'ın ölümünden sonra "Emîri Dâd" olmuştur. Bu dönemde Moğol büyük hanı Mengü'ye elçi olarak gönderilmiş ve değerli hediyeler sunmuştur. Ziyaret sonrasında Batu Han'dan Baycu Noyan ve diğer Moğol beylerinin saldırılarını önleyecek bir ferman almıştır. Böylece Sahib Fahreddin Ali Emîr-i Dâd olduğu bu dönemde Güyük Han (1246-1249) ve Mengü Han (1251-

[67] Sözen, **a.g.e.,** 1982, s.94-95; Bayburtluoğlu, **a.g.e.**, 1993, s.102-103.
[68]Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.506; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1982, s.49; Duran, **a.g.e.,** 2001, s.58.
[69] Önder, **a.g.e.,** 1971, s.109.
[70] Ferit, Mesut, **a.g.e.,** 1934, s.24.
[71] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.43.
[72]Çapa, **a.g.e.**, 1994, s.18-20.

1260)'a elçilik yapmıştı[73]. Emîr-i Dâd Fahreddin Ali gittiği elçiliklerle diğer emirlerle aynı düzeye erişmiş, Sultan II. İzzeddin Keykavus tarafından vezir (Niyabet-i Saltanat) yapılmıştır (1259-1260)[74].

Sahip Ata, İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan, Alâeddin Keykubad ve oğulları III. Gıyaseddin Keyhüsrev ile II. Gıyaseddin Mesud olmak üzere beş Selçuklu sultanına yirmi seneden fazla vezir-i azamlık yapmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çok fırtınalı ve karışık yıllarında vezarette bulunan Fahreddin Ali temiz, dürüst ve mütevazi kişiliğiyle hem sultanların hem de Moğol yöneticilerin itimatını kazanmıştır[75].

Sahip Ata iki kez vezirlik makamına gelmiştir. İlk vezirliği 1271 yılına kadar sürmüştür. Sultan II. İzzeddin Keykavus Bizans'a sığındıktan sonra Kırım'a geçmiş, Sahip Ata da sultanına gizli para yardımına bulunmuştur. Düşmanlarının bu olayı koz olarak kullanmasıyla önce Osmancık Kalesi'ne hapsedilmiş, Abaka Han'ın duruma müdahale etmesiyle Tebriz'e gitmiştir. Olayın Muineddin Pervane'nin düşmanlığıyla gerçekleştiği ortaya çıkınca oğullarıyla birlikte 1272'de Konya'ya dönmüştür[76]. Konya'ya döndükten sonra bir süre sıkıntı içinde yaşayan Sahib Ata Abaka'nın huzuruna çıktı ve tekrar vezir tayin edildi. Sahib Ata vezir olunca Muineddin Pervane'yle çalışmaya devam etmiş ve bu ikinci vezirliği 1285 yılına kadar sürmüştür[77].

Sahib Ata, dönemindeki pek çok önemli olayın içinde yer almıştır. Rükneddin Kılıç Arslan'ın Abaka Han'ın oğluyla evlenecek olan kızını ve çeyizini Tebriz'e götüren heyette yer alan Sahip Ata, Hatiroğlu Şerefeddin'in Kayseri'de isyan etmesi üzerine İlhanlı askerleriyle beraber isyanı bastırmak üzere geri dönmüştür. Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferinde Moğolların yenilgisi üzerine III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Pervane'yle birlikte Tokat'a çekilmiş, sonrasında durumdan haberdar

[73]Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.28; Merçil, **a.g.e.**, 1995, s.335'de, Fahreddin Ali bu sıralarda "Hakem-i Divan-ı Adl" ve "Mansıb-ı Emir-i Dad" idi.
[74] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.42; Merçil, **a.g.e.,** 1995, s.336.
[75] Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.29.
[76]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.42-43; Çapa, **a.g.e.,** 1994, s.29, 33.
[77] Merçil, **a.g.e.,** 2008, s.515.

olması için Abaka Han'a gönderilen heyet içinde olmuştur. Sultan Mesud devrinde de vezirlik görevini sürdüren Sahib Ata, Selçuklu hazinesinde para kalmadığından Moğolların emir ve askerlerinin ihtiyaçlarını kendi hazinesinden karşılamışlardır. Bunun için neredeyse hayatı boyunca yaptığı birikimini Erzincan'a getiren Sahip Ata Anadolu'nun bir süre rahat ve huzurunu sağlamaya çalışmıştır[78].

Karamanoğulları ve Eşrefoğulları arasında başlayan karışıklıklarda Sahib Ata Selçuklu-Moğol ordusuyla birlikte Karamanoğulları'na karşı harekete geçmiş ve bunun sonucunda Karaman bölgesi tahrip edilmiştir. 1288 yılı başlarında İlhanlıların aşırı harcamalarından dolayı sıkıntı çeken Sahib Ata Tebriz'de Argun Han'la görüşmüş, ağır vergi isteklerinin devam etmesinden dolayı Konya'ya hasta olarak dönmüştür. 1288'in Kasım ayında ise Akşehir'in Nadir köyünde vefat ederek Konya'daki Türbesi'ne gömülmüştür[79].

C. Cahen ise, Fahreddin Ali'nin İranlı olduğunu, Abaka Han Anadolu'dan ayrılırken onun yalnızca vezir değil aynı zamanda da İlhanlıların vekili olarak görevi sürdürdüğünü ve Abaka Han'ın hükümetin yönetimini Sahip Ata'ya verdiği söylemektedir[80].

Kırk yıl süren devlet görevi sırasında Moğollarla iyi geçinmeye çalışarak devleti idare etmiş ve isabetli kararlarıyla halkın bir nebze olsun nefes almasını sağlamaya çalışmıştır. Servetini hayır işlerine harcadığı ve iyilikseverliği sebebiyle de "Ebü'l-hayrat" lakabıyla tanınan Sahib Ata'nın Mevlana'nın çevresine yakın olduğu da belirtilmektedir[81]. Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese'den başka Konya İnce Minareli Medrese, Kayseri Sahibiye Medresesi, Akşehir'de Taş Medrese ve Mescidi ve İshaklı (Sahib Ata) Kervansarayı da Sahib Ata'nın inşa ettirdiği önemli yapılardır.

[78] Merçil, **a.g.e.,** 2008, s.515.
[79] Merçil, **a.e,**, s.516.
[80]Cahen, **a.g.e.,** 1979, s.332, 336.
[81] Merçil, **a.g.e.**, 2008, s.516.

Vakfiye

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 604 numaralı defterin 67-73. sayfaları arasında 90 sıra numarası ile kayıtlı olan vakfiye, Sadi Bayram ve Ahmet Hamdi Karabacak tarafından "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri" başlıklı makaleleriyle yayınlanmıştır. Orijinal vakfiyenin kopyası bozuk bir dilbilgisi ile Arapça olarak 12 Ramazan 1331 (12 Ağustos 1913)'de bu deftere kayıt edilmiştir. Vakfiyede geçen tarihler 24 Zilhicce 678 (24 Nisan 1280), Zilkade 680 (Şubat 1282) ve 19 Şevval 694 (19 Şubat 1290)'tür. Orijinal vakfiyenin M.1280 tarihli olduğu tahmin edilmektedir. Vakfiyede Sahip Ata Medresesi ve civarında inşa edildiği anlaşılan Darüzziyafe'ye ilgili bilgiler verilmektedir:

"...Sivas beldesi içinde Kale kapusu karşısında ilim adamlarının oturmalarına mahsus yazlık, kışlık odaları, bir abdestliği, biri sağ, diğeri sol tarafta iki minareyi, girişinde bir mescidi müştemil, Medrese-i Sahibiyye-i Fahriye namıyla meşhur binası muhkem ve avlusu geniş bir medrese bina etti. Suyunu akıttı ve bu medresenin haricinde bir de Dâr-ı Ziyâfet yaptırdı..."[82].

Vakfiyede Gök Medrese ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemekle birlikte yapının geniş avlusunun etrafında mescit ve abdest mekânlarının varlığı, ayrıca yazlık ve kışlık olarak ayrılan odaların bulunduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca yapı ile ilgili iki çeşmenin suyunun akıtıldığı, medreseye ve yoksullara hizmet veren bir Dar-ı Ziyafet binasının da yapının yakınlarında bulunduğu anlaşılmaktadır[83].

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Sivas Gök Medrese, Selçuklu döneminden itibaren çeşitli defalar onarım görmüş olmalıdır. M.1650'de Sivas'ı ziyaret eden Evliya Çelebi "Kızıl Medrese" olarak tanımladığı yapının "zaman nice yerlerini bozmuştur" diyerek harap durumda

[82]Bayram, Karabacak, **a.g.e.,** 1981, s.34-35, 53; Sözen, **a.g.e.,** 1982, s.94; Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.441-442.

[83]Bayram, Karabacak, **a.g.e.,** 1981, s.53; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.196; Sadi S.Kucur, "Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s.12, 36-37.

olduğunu belirtmiştir[84]. Yapının onarımıyla ilgili en erken bilgi, medresenin onarımına izin verildiğini bildiren 1719 M. tarihli bir Başbakanlık arşiv belgesidir[85]. Araştırmacılar yapının Osmanlı dönemi için başka özgün kaynak olmadığından bahsetmekte, Sivas şer'iye sicillerinin taranmasıyla da yapıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamadığına vurgu yapmaktadırlar[86]. Medresedeki en kapsamlı onarım, Müftü ve müderris Seyit Abdullah Efendi'nin ön ayak olmasıyla 1823-24 M. senesinde yapılmıştır. Bu onarımda doğu eyvanı ve yan mekânlarının bulunduğu kısım bir duvar örülerek yapının dışında bırakılmış, buraya bir onarım kitabesi de konulmuştur[87]. Yapının üzerinde ahşap mekânlarla ikinci bir katın da bu dönemde oluşturulduğu kaynaklarda geçmektedir[88]. 1904'te Vakıflar İdaresi tarafından bir onarım daha geçirmiş olan yapıda bu çalışma sırasında minarelerin şerefe ve petekleri de onarılmıştır[89]. Bir dönem askeri depo ve daha sonra da okul olarak da kullanılan yapı 1926'da Sivas Müzesi olmuştur[90]. 1937'de restorasyona yönelik bir temizlik çalışması yapılmış, 1944 senesinde de çalışmalar yapılarak etrafındaki bazı yapı kalıntıları kaldırılmıştır. 1967 yılına kadar müze olarak kullanılan binada 1968 yılında A. Özdural tarafından ayrıntılı bir tez çalışması yapılmıştır[91].

1978-79 yıllarında da O.C. Tuncer'in hazırladığı rölövelerle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir çalışma daha başlatılmış, çatı örtüsü kaldırılmıştır. Ancak çalışmaların tamamlanmaması sonucunda yapı daha çok hasar almak durumunda kalmıştır. 1995-96 yıllarında B. Bilget tarafından yapıda bir temizlik çalışması ve araştırma kazısı yapılmıştır[92]. 1997-98 yıllarından itibaren de yapıda İstanbul Teknik

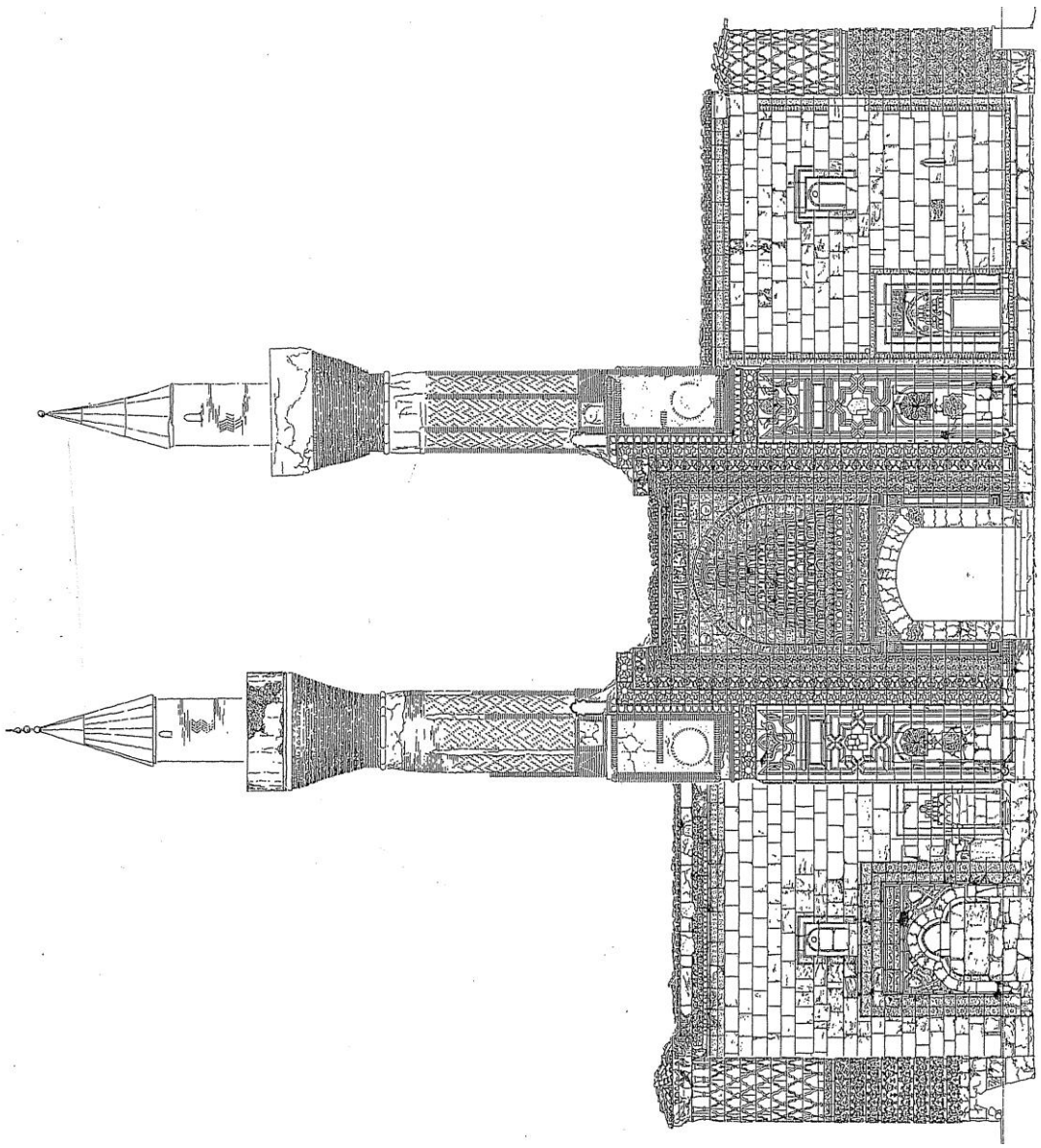
[84] Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 1970a, s.90.
[85]Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", **Vakıflar Dergisi**, C.VII, İstanbul 1968, s.164,187 (Um.Şk.Ahk.Df.Bşb.Arş.No.84, s.177).
[86]Ömer Demirel, **Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı**, Sivas 1998, s.45-46; Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.442.
[87]Rıdvan Nafiz-İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928, s.116; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.195'te kitabe metni şöyle verilmiştir: *"Müftü ve müderris Abdullah efendi ömrü (günlerinde) onardı. Bina ikinci olarak 1239/(1823) senesinde inşa oldu. Ramazan (ayının) aklığında (mübarekliğinde) hilesiz, halisen çalışanların Allah mükâfatını versin."*
[88]Nafiz, Uzunçarşılıoğlu, **a.g.e.,** 1928, s.116; Albert Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolia**, II, Paris 1934, Levha LII/2, LIV/1.
[89]Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.442; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.199.
[90]Nafiz, Uzunçarşılıoğlu, **a.g.e.,** 1928, s.117; Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.42.
[91]Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.443.
[92]Burhan Bilget, "Sivas Gökmedrese 1995-1996 Yılı Çalışmaları", **VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 Kuşadası**, Ankara 1998, s.607-616.

Üniversitesi'nden Y. Kahya, G. Tanyeli ve K. Kuzucular tarafından ölçme, fotogrametrik belgeleme, analitik rölöve ve hasar tespit çalışmalarını da içeren bir çalışma başlamıştır[93].

Günümüzde, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Y. Kahya, G. Tanyeli ve K. Kuzucular tarafından hazırlanan projelerle[94], Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından sürdürülen restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Bu çalışmalar kapsamında doğu duvarı kaldırılmış, özgün durumunda burada bulunması gereken eyvan ve iki yanındaki odalar tekrar inşa edilmiştir. Ayrıca güney cephede duvarlarda özgün olmayan ekler kaldırılmış, cephede sonraki dönemlerde açılmış olduğu düşünülen pencereler kapatılarak duvar örülmüştür. Mescit içinde mihrap ve kubbe içindeki çiniler restore edilmiştir. Minareler ve minare kaidelerinde bulunan sırlı tuğla süslemeler de restore edilmiş, tamamen dökülmüş olan alanlar çini ve boya ile yenilenmiştir. 2007'den itibaren yapının avlusunda, medrese odalarında, revaklarda, taçkapıda ve minarelerde devam etmekte olan restorasyon henüz tamamlanmamıştır.

[93]Kahya, Tanyeli, Kuzucular, **a.g.e.,** 2001, s.444.

[94]Yegan Kahya, Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular (Proje Müellifleri), **Sivas Gökmedrese Rölöve Restitüsyon Projesi**, İstanbul 2002, s. 1-29. (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı-Sivas Belediyesi-Sivas Gökmedrese Tarihi Eserleri Koruma ve Yaşatma Vakfı).

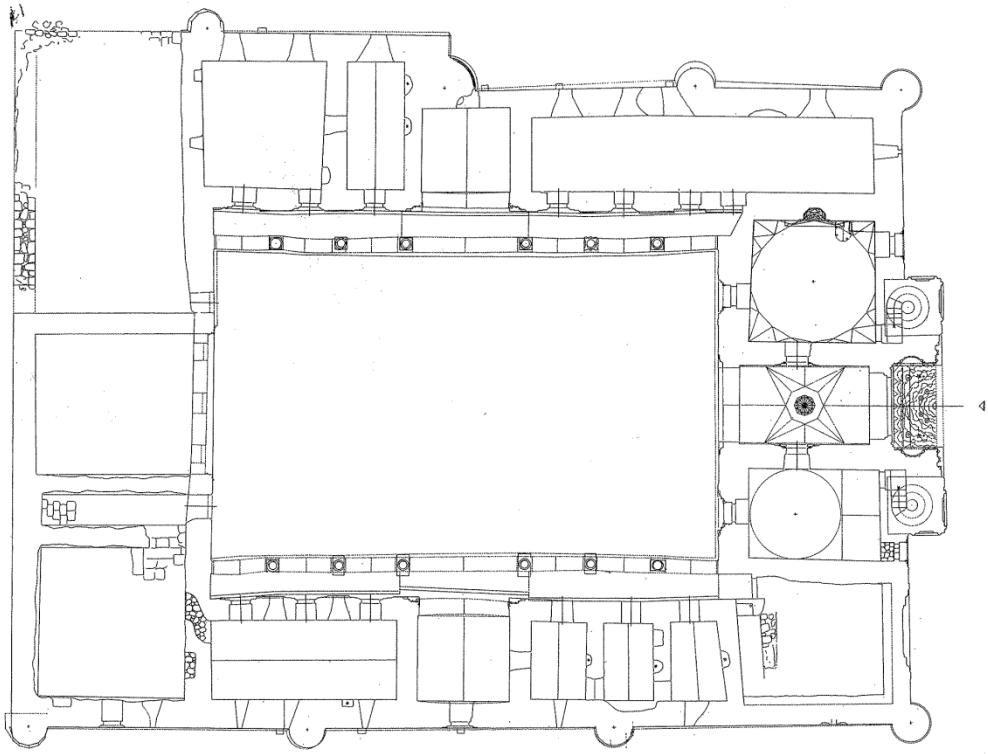
Ç.8. Sivas Gök Medrese ön cephe rölövesi (Tuncer, 2008)

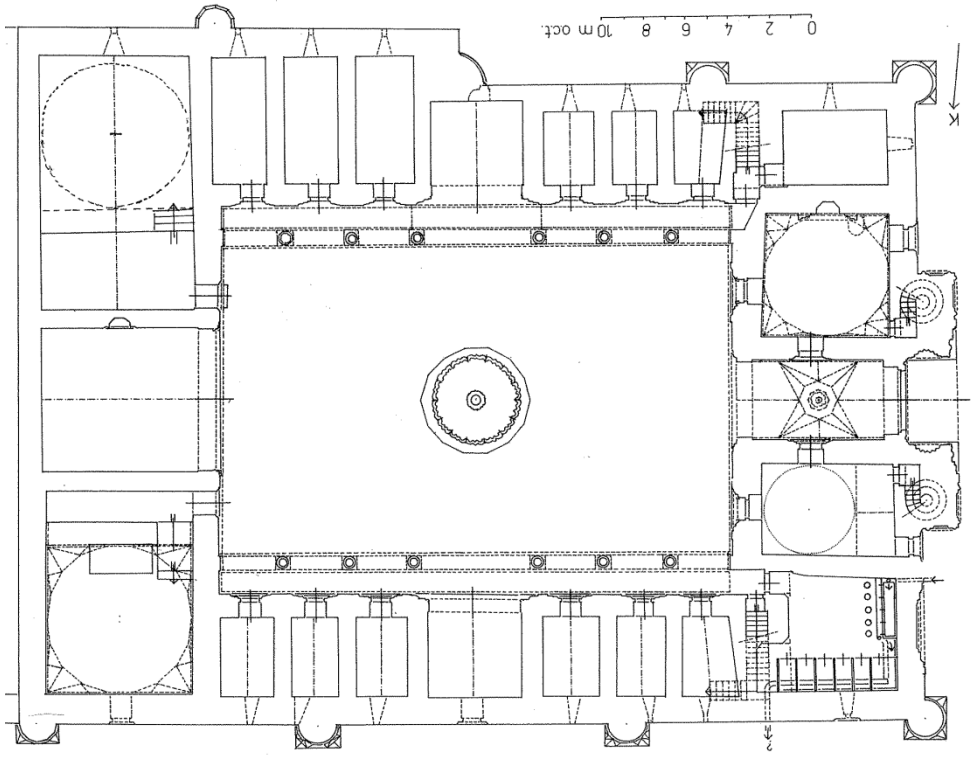
F.44. Gök Medrese, restorasyon öncesi ön cephe (2006)

F.45. Gök Medrese restorasyondan sonra önce cephe (2010)

P.7. Gök Medrese Rölöve Planı (Tuncer, 2008)

P.8. Gök Medrese Restitüsyon Planı (Tuncer, 2008)

Mimarisi ve Süslemesi

Sivas Gök Medrese, açık avlulu, revaklı ve dört eyvanlı plana sahiptir (P.7-8). İki katlı olup olmadığı tartışılan yapı, günümüzde tek katlıdır. Taçkapı, ön cephesinin bazı bölümleri, revakların iç kısımları ve eyvanı mermerden, minareleri tuğladan inşa edilmiştir. Yapının bazı bölümlerinde kalker malzeme de kullanılmıştır.

Yapıya taçkapıdan girildiğinde yıldız tonozla örtülü giriş eyvanına ulaşılmaktadır. Eyvanın sağ tarafındaki mekân, Türk üçgenleriyle geçilen kubbeyle örtülü, avluya ve dış cepheye birer pencereyle açılan ve güneydeki minareye çıkış için bir kapısı bulunan mescit mekânıdır. Kapının tam karşısına gelen mihrabı ve Türk üçgenleri, ayrıca kubbe eteği, bugün oldukça harap durumdaki mozaik çinilerle süslüdür. Eyvanın solundaki mekân ise, bir kemerle genişletilmiş kubbeli dershane mekânıdır. Dershanenin de hem avluya hem de dış cepheye açılan, dıştan oldukça süslemeli birer penceresi vardır. Bu mekânda da kuzeydeki minareye ulaşmak için kullanılan bir çıkış bulunmaktadır. Batı yönündeki bu cephe revaksız olup giriş eyvanına ait sivri kemerli bir kapı ile mescit ve dershaneye ait iki mukarnaslı pencereyle avluya açılmaktadır. Pencerelerin üst kısımları sonraki onarımlarda tuğla örülmüştür (F.46).

Avlunun kuzey ve güney yönündeki revaklar da mermer kaplamalıdır. Sivri kemerli revak kemerlerini taşıyan sütun ve sütun başlıklarından bazıları devşirmedir. Palmetli süslemeleriyle Selçuklu dönemine ait sütun başlıkları dikkat çekmektedir. İki yönde altı sütunla oluşan revakların ortasında karşılıklı ve revaklardan daha yüksek olmak üzere, sivri kemerli eyvanlar bulunmaktadır. Bu karşılıklı iki ana eyvan da, kalan izlere göre çinilerle kaplı olmalıdır. Cepheler, eyvanların kenarlarını da dolaşmak üzere çatı seviyesinde bir palmet dizisiyle çevrelenmektedir. Her iki yönde de, eyvanların sağında ve solunda üçer tane olmak üzere beşik tonoz örtülü medrese odaları bulunmaktadır. Medrese odalarının kapıları üzerinde de değişik kemer düzenlemeleri, geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler görülmektedir. Ayrıca avluda dikkati çeken diğer bir özellik ise medrese odaları kapılarının üzerlerinde

Kur'an'dan ayet ve hadislerin yer almasıdır. Bunlar çoğunlukla bilimle ve doğrulukla ilgili ayet ve hadislerden alınmıştır [95].

F.46. Taçkapı arka cephesi, mescit ve darülkurra pencereleri (2005)

F.47. Doğu cephe, restorasyondan önce (2005)

[95]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.46; Bilget, **a.g.e.,** 1989, s.10; Hikmet Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas t.y., s.99-100; Şahin, **a.g.e.,** 2006, s.149-150.

Yapının doğu eyvanı yıkılarak oldukça harap duruma geldiği için en problemli bölüm olarak görülmektedir. Bu yönde ana eyvan tamamen yıkılmış, yan odaların ise çok az bir kısmı kalmıştır. Bu duvardan günümüze ulaşan mermer kitabe parçaları ve mermer süslemeli mimari parçalardan anlaşıldığı kadarıyla ana eyvan oldukça zengin bir düzenlemeye sahipti. Günümüzde burada devam eden restorasyon çalışmalarıyla 1823-1824 M.'de inşa edilmiş ve özgün olmayan duvar kaldırılmıştır[96] (F.47). Ana eyvan ve yanındaki odaların yeniden inşa edilmesi çalışması devam etmektedir[97].

Medresenin ikinci bir katının bulunup bulunmadığı da tartışmalı konulardan bir diğeri olmuştur. A. Kuran, yapının bu durumuyla ilgili bazı sorular sormakta ve gerek merdiven izi bulunmaması gerekse de yan eyvan tonozlarının yüksek olması sebepleriyle yapının tek katlı olduğunu öne sürmektedir[98].

M. Sözen'e göre; ikinci kata çıkışı sağlayacak olan merdivenlerin araştırmada bulunmaması bir problem olmakla birlikte, ona göre, ön cephenin durumu ikinci bir kat olmasını gerektirmektedir[99].

B. Bilget'e göre, Evliya Çelebi'nin de bahsettiği ikinci kat, ahşap olarak XVII-XVIII. yüzyıllarda yapılmış ve XIX-XX. yüzyılın başına kadar da ulaşmış olmalıdır[100].

Tez çalışmasında yapının iki katlı olması durumunu kaynaklara da dayanarak ele almakta ve üst kat durumunu tartışan C. Hersek, bütün bir ikinci kat yerine yalnızca ana eyvanlara komşu hacimlerde ikinci bir kat olabileceğini söylemektedir[101].

[96] Medresedeki en kapsamlı onarım 1823-1824 M.'de yapılmıştır. Bu onarımda doğu eyvanı ve yan mekânlarının bulunduğu kısım bir duvar örülerek yapının dışında bırakılmış, buraya bir onarım kitabesi de konulmuştur.
[97] Yapıdaki restorasyon 2010 yazında hala devam etmekte olup iç mekandan fotoğraf çekilmesi ve kullanılmasına izin verilmemiştir. Bu nedenle yapının iç mekanıyla ilgili onarımdan önceki fotoğrafları kullanılmıştır.
[98] Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C.I, Ankara 1969, s.94-96.
[99] Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.46-47; Sözen, **a.g.e.,** 1982, s.95.
[100] Bilget, **a.g.e.,** 1989, s.34-35, Resim 6.
[101] Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.204-209.

Cephe ve Minareler

Ön cephede tamamen mermer malzemeden inşa edilmiş taçkapı dikkati çekmektedir. İki köşesinden sırlı tuğla ve çinilerle süslü tek şerefeli iki minarenin yükseldiği taçkapı, ön cephenin hemen hemen 1/3'ünü kaplamaktadır[102] (F.44-45).

12.30 m. genişliğindeki taçkapının ortasındaki basık kemerli kapı açıklığının kemeri çift renkli taş geçme olarak yapılmış, kemer köşeliklerinde rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel süslemeler yer almıştır. Kemerin her iki ucunda yüksek kabartma yaprak motifleri üzerinde fil, aslan, ördek, at, grifon başları görülmektedir. Kapı nişinin iki yanında çift katlı akantus yapraklı sütun başlıklarına sahip üzerleri kabarık çift yönlü palmet motifli sütunçeler zar şeklinde kaidelere oturmaktadır. Kapının iki yanındaki yan nişler, yaprak-rumi desenli ince bordürle çevrelenmiş olup akantus yaprağı desenli başlıklı ve geometrik desenli sütunçeli, altı sıralı mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahiptir. Mukarnas kavsaranın kenarlarını dolaşan silme en üstte yuvarlak bir düğümle sonlanmaktadır (F.48).

F.48. Taçkapının süslemeli bordürleri ve kapı açıklığı (2010)

[102]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.43.

Kemer köşeliklerinde boş kalmış yuvalarda vaktiyle kabaralar olduğu tahmin edilebilir. Nişin içi beş sivri kenarlı dilimlidir. Kırık hatlardan gelişen geometrik geçmeli süslemeli yüzey altta palmet dizisi, üstte ise örgü motifini andıran geometrik geçmeli bordürle sonlanmaktadır. Kapının iki yanında, köşe sütunçelerinin hemen üzerlerindeki sivri kemerli küçük kartuşlarda mimarın ismi verilmektedir (F.42-43).

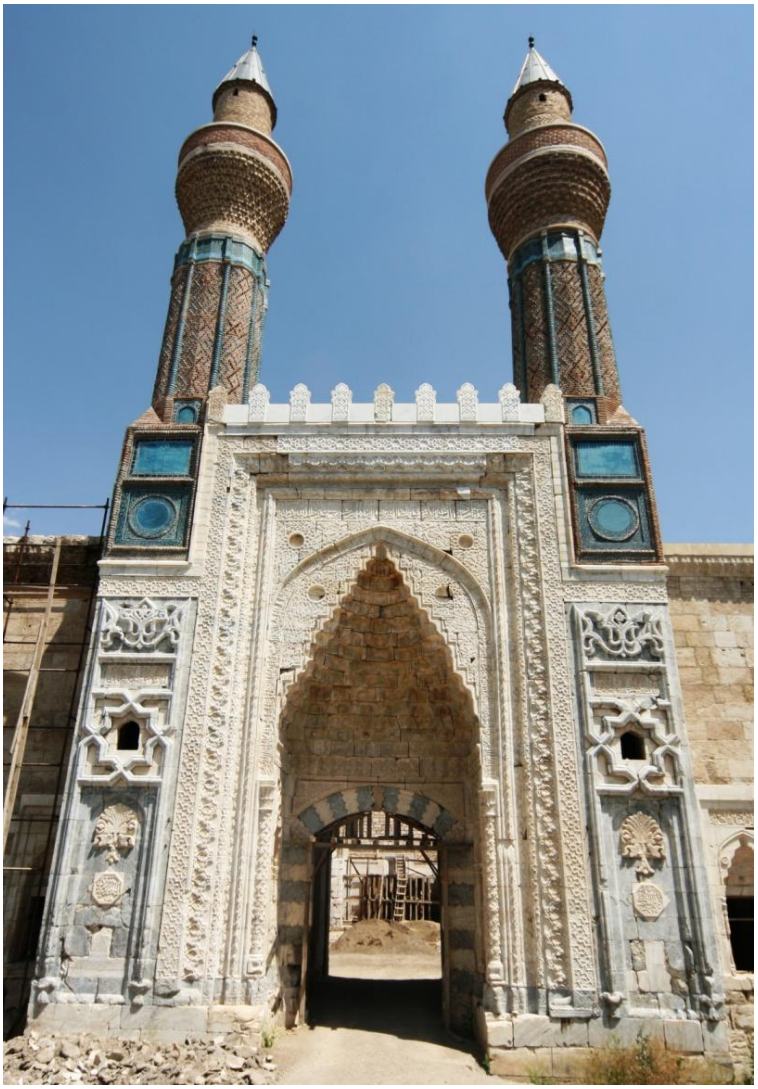
Sivri kemer içindeki on dört sıralı mukarnas kavsaranın hemen altında yapının inşa tarihini ve banisini belirten kitabe şeridi ve yüksek kabartma palmet-rumi dizisi kapıyı üç yönde dolaşmaktadır. Kavsarayı çevreleyen sivri kemer üzerinde "*Amene r-resulu*" ile başlayan Bakara Sûresi'nin 285. ve 286. ayetleri yazılmıştır[103]. Kemerin köşeliklerinde palmet ve rumi geçmelerinden oluşan süsleme, köşelerde de kabara yuvaları yer almıştır. Sivri kemerin üst kısmındaki köşeliklerde de rumi-palmet süslemeleri görülmektedir (F.48).

F. 49. Taçkapının sol tarafından süsleme bordürleri ayrıntısı (2010)

[103]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.195; Şahin, **a.g.e.,** 2006, s.152.

Bu bölüm en üstte tek satırlık bir kitabeyle sonlanmaktadır. Taçkapının bu orta bölümünü çeşitli kalınlıktaki dört bordür üç taraftan dolaşmaktadır. Çeşitli büyüklükteki rumi ve palmetlerin değişik desenlerle ve yüksek kabartma olarak işlendiği dört bordür kademeli çerçeveler üzerinde yer almıştır. Daha genişçe olan son bordürde kırık hatlı düzenlemelerle oluşan üç yapraklı geometrik süsleme kompozisyonu yüzeylerinde palmet ve rumiler işlenmiştir. Taçkapının aynı zamanda minarelerin kaidelerini oluşturan yan bölümleri simetrik olarak düzenlenmiştir (F.49).

F.50. Taçkapı ve minareler (2010)

Minarelerin kaideleri taçkapının yan bölümleri içine gömülmekte, taçkapı çerçevesine oturmaktadır. Aynı zamanda payanda vazifesi gören kaideler, taçkapının iki yanında yer aldığı için taçkapı geniştir. Kaidelerin ön ve yan yüzleri kabartma örgüler, geometrik desenli bordürler ve silmelerle çevrelenmiştir (F.50).

F.51. Taçkapının sağ tarafında kaide üzerinde süslemeler (2010)

F.52. Kaide ayrıntısı (2010)

Minarelerin altındaki bu bölümlerde ortada kalın silmelerden oluşan sekiz köşeli yıldız yer almaktadır. Bu formun ortasında sivri kemerli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bunların altında yüzeyden hafif çökertilmiş sivri kemerli panolar içinde yaprak, çiçek ve narlarla süslenmiş hayat ağaçları yer alır. Hayat ağacının üzerinde çift başlı kartal motifi, bunun iki yanında iki kuş figürü, yapraklarının üzerinde irili ufaklı narlar ve altta iki iri palmet motifi yer almaktadır. Bu kompozisyonların altında da yine sekiz köşeli yıldız formları içinde kitabeler

bulunmaktadır. Ortadaki sekiz köşeli yıldız motifinin hemen üzerinde ise kalın silmelerden oluşan iri bir palmet motifi iki yana doğru yaprak formunda silmelerle açılmaktadır. Bu iki düzenleme arasında da kitabeler yer almaktadır[104] (F.51-52).

Taçkapı üzerinde yer alan tuğla minarelerin aynı zamanda payanda görevi de olan kaideleri taçkapının iki yanında ve onun parçaları olarak yapıldığından, taçkapı oldukça geniş durmaktadır[105]. Bakırer'e göre, Gök Medrese'de minare kaideleri, taçkapı cephesini süsleyen taş işçiliğinin payandaların yüzeyinde de devam etmesi nedeniyle bağımsızlıklarını kaybetmişler ve taçkapının kitlesiyle kaynaşmışlardır.

Kaidelerin yan yüzlerinde ortada palmetle taçlanmış kalın silmeden oluşan kemer formu altında girift örgü motifiyle süslenmiş bir kitabe yer almış, bunun altında yine yüzeyden çökertilmiş sivri kemerli niş içinde sekiz kollu yıldız formu içinde bir kitabe yerleştirilmiştir. Kaidelerin üst kısmı ön cephelerdekinin aynısı palmetli düzenlemeyle sonlanmaktadır. Ön ve yan cephedeki bu düzenlemeler, altta hilal formlu motiflerden çıkan ikili kalın silmeyle çevrelenmiştir. Kaidelerin mermer kaplı bu bölümleri, taçkapının geometrik düzenlemeli son bordürünün ön ve yan cepheyi dolaşmasıyla sonlanmaktadır (F.51-52).

Bundan sonra kaidenin tuğla örgülü bölümleri başlamaktadır. Tuğla örgülü dikdörtgen prizmatik bölümler taçkapı yüksekliğinde tutulmuştur. Ön ve yan cepheleri tuğla silmelerle kare ve dikdörtgen panolara bölümlenmiş, kare alanların ortasında ise mozaik çini süslemeli oldukları anlaşılan yuvarlak panolar yer almıştır. Kaidelerin ve pabuçlukların ön, yan ve arka yüzlerinde panolar ve kemerli düzenlemeler içinde yer alan çiniler zamanla tahrip olarak dökülmüş, panolar çini izleriyle süslemesiz olarak kalmıştır (F.53-54). Harap olan bu bölümler daha önceki restorasyonlarda da elden geçmiş, çimento ve tuğla örgüyle değişikliğe uğramıştır. Hala sürmekte olan restorasyonda bu alanların ve minarelerin çinileri firuze renkli

[104] Yarısı güney minare, diğer yarısı da kuzey minare kaidesi üzerinde yer alan kitabelerde şu hadis bulunmaktadır. "*Hz. Peygamber (a.s) Allah'tan (c.c.) haber vererek buyurdu ki: Ben cömert olan kişiden kabir azabını ve kıyametin zorluklarını defederim. O kişi sabah akşam günahlardan arındırılır."* Şahin, **a.g.e.,** 2006, s.153-154.
[105] Kuran, **a.g.e**., 1969, s.94.

yeni çiniler ve bazı bölümlerde de firuze renkli boya kullanılmak suretiyle yenilenmiştir. İkiye bölünmüş haldeki panolardan kare olanda en dışta firuze zemin üzerinde siyahla kırık hatlardan oluşan geometrik geçmeli bir kompozisyon yer almış, ortadaki yuvarlak panonun kenarları dalgalı bir hatla belirlenirken orta bölümü firuze renkle düz bırakılmıştır. Köşeliklerde ince rumilerden gelişen bitkisel bir süsleme uygulanmıştır. Üstteki dikdörtgen panolarda ise lacivert çinilerden oluşan düz bir bordür içinde firuze renkli zemin düz bırakılmıştır (F.55).

F.53. Kuzey minare, kaide ayrıntısı (2005)

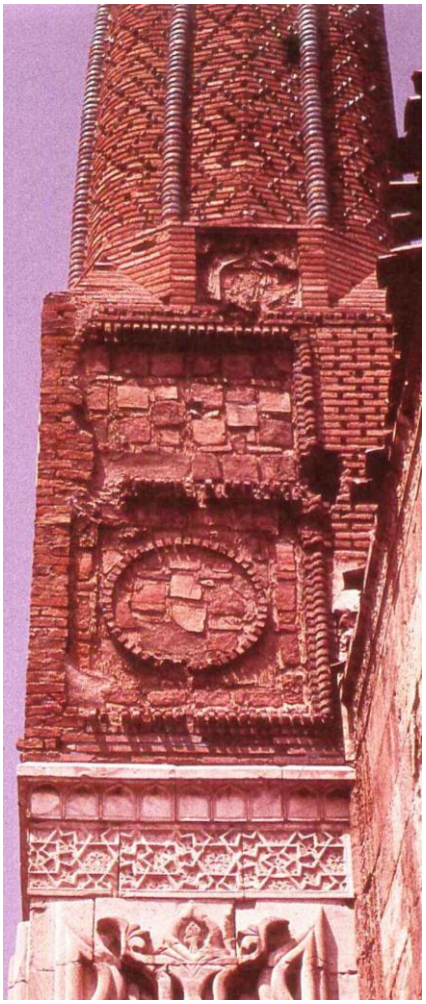
F.54. Kuzey minare, çini panolar (2005)

F.55. Taçkapıda minareler ve çini panoların restorasyon sonrası durumu (2010)

Minarelerin kare alt kısımları dört köşedeki üçgen prizma köşeliklerle (pahlarla) sekizgene dönmüş pabuç kısmıdır. Kalan izlerinden anlaşıldığı kadarıyla pahların arasındaki dikdörtgen bölümlerde sivri kemerler içinde firuze çinilerden kompozisyonlar oluşturulmuştur. Bunlardan güney yöndeki minarenin arka yüzündeki panodan bazı süslemeler günümüze ulaşmıştır. Dikdörtgen panolarda içi içe iki sivri kemer yerleştirilmiş olup dıştaki kemerin üzerinde firuze zemin üzerinde mor renkli çiniden çokgen motiflerin bulunduğu bir dizi görülmektedir. İçteki sivri kemerli bölümde ise firuze ve mor çinilerden oluşan bitkisel ve geometrik düzenlemeli bir süslemenin alt kısmı dökülmüş olarak günümüze ulaşmıştır. Kemerli düzenlemenin köşelikleri de firuze ve mor renkli küçük çini parçalarıyla dolgulanmıştır (F.57). Pabuçlukların dört yönünde bulunan sivri kemerli düzenlemeli diğer panoların çini süslemeleri tamamıyle dökülmüş olup bunlarda da günümüze ulaşan bir tanesinde gördüğümüze benzer süslemelerin yer aldığını tahmin

edilebilmektedir (F.56). Minarelerin bu bölümleri de sivri kemerleri süslemeli bordürle belirtilmek üzere günümüzde firuze renkli çiniler ve firuze renkli boyalarla dolgulanmıştır. Kaidelerin arka yüzlerinde (avluya bakan cephelerinde) ve yan cephelerinin yarısında, pabuçlukların altında kalan dikdörtgen alanlar ise sade tuğla örgülü olup tuğla dizilerinin arasında eksenleri kaydırılarak yerleştirilmiş firuze renkli kare çini parçaları bulunmaktadır.

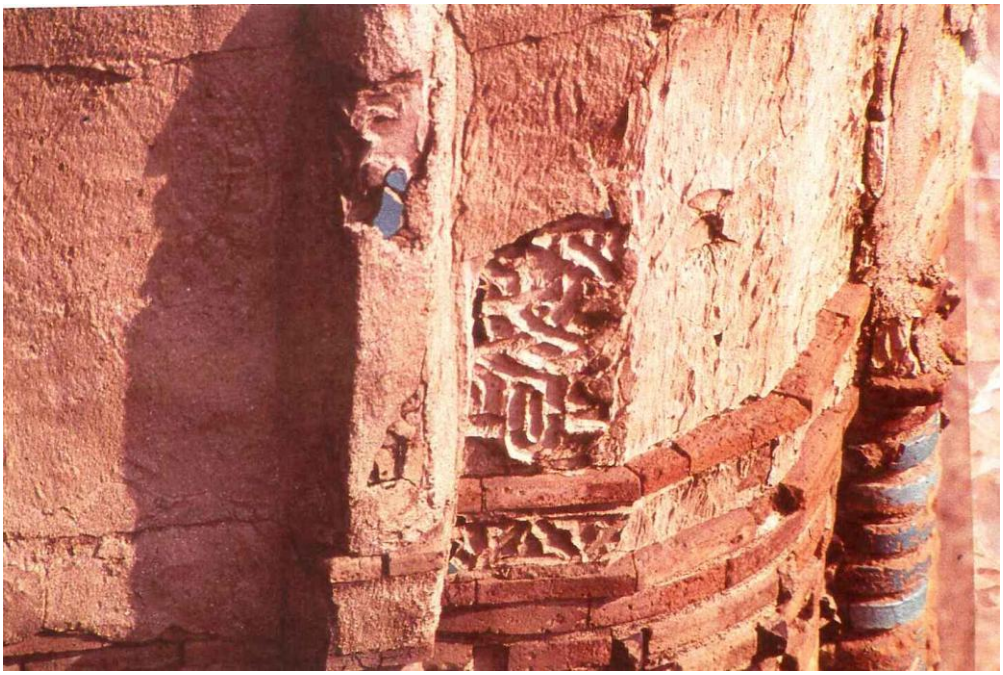
F.56. Güney minarenin yan cephesi, çini panolar (Tuncer, 2008)

F.57. Güney minarenin arka cephesinde çini kalıntılar (Tuncer, 2008)

Minare gövdeleri alternatif dizilmiş olmak üzere biri yarım yuvarlak biri sivri kenarlı yivli ve sekiz dilimlidir. Dilimler üzerinde alternatif olarak firuze ve mor renkli

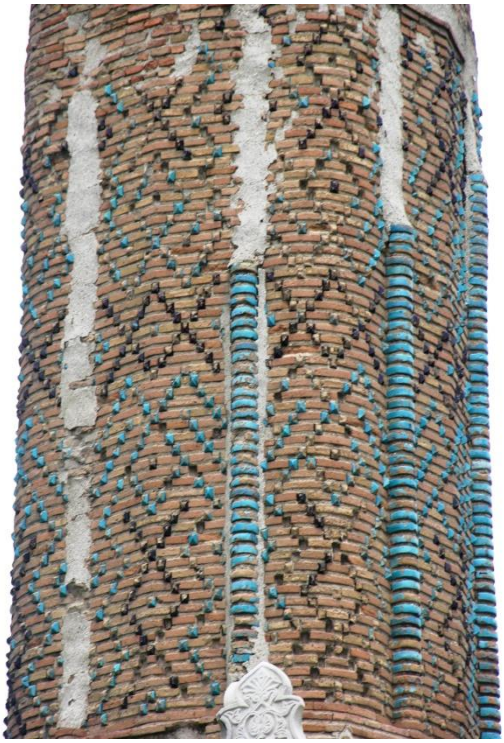
kabara biçiminde sırlı tuğlalarla baklava ve zig zag motiflerinin geçmeleriyle oluşturulmuş desenler yer almıştır. Dilimler firuze renkli sırlı tuğlalarla oluşturulmuş kaval silmelerle ayrılmıştır. Minare gövdelerinin şerefe altına kadar olan kısımları restorasyonlarda elden geçen bölümlerdir (F.57, F.60). Güney yöndeki minarenin şerefe altında kalan izlerinden burada süslemeli bir bordür yer aldığı anlaşılmaktadır. Eski resimlerindeki izlerinden anlaşıldığı kadarıyla bitkisel desenli olan bordür üzerinde firuze renkli çini izleri de bulunmaktaydı (F.58-59). Kuzeydeki minarenin bu kısmı da sıvayla kapatılmışken restorasyonda her iki bordür de altı kollu yıldızdan gelişen ve palmetlerle sonlanan geometrik geçmeli bir süslemeyle tamamlanmıştır. Bordürlerin her iki yanında bitkisel desenli ince birer bordür yer almaktadır (F.55). Her iki minarenin de şerefe altı mukarnaslı olup üst kısımları da tuğla örgüyle devam etmiş ve kurşun kaplı sivri külahla sonlanmıştır. Taçkapının üst kısmında yer aldığı tahmin edilen den danlardan biri sağ, diğeri sol minareye bitişik olmak üzere iki tanesi günümüze ulaşmıştır. Palmet benzeri bir formla sonlanan den danların yüzeyi de palmet desenleriyle süslenmiştir. Onarımlarda den danlar da taçkapının üzerinde devam edecek şekilde tamamlanmıştır.

F.58. Güney minare üzerindeki bordürde süslemeli bordür kalıntısı (Tuncer, 2008)

F.59.Güney yöndeki minare (2005)

F.60. Kuzeydeki minare ayrıntısı (2005)

Yapının ön cephesinin iki köşesinde yuvarlak köşe kuleleri-payandalar yer almaktadır. Köşe kulelerinin yüzeyi üzüm salkımı ve yaprağı dizisiyle süslenmiş ince bir bordürle ikiye ayrılmıştır. Altta kalan bölüm oldukça kabarık bir biçimde işlenmiş ve rumi desenleriyle-dallarla birbirine bağlanmış palmet motifleriyle doldurulmuştur. Üstteki alanda ise silmelerden oluşmuş üç kademeli kemer motifinin kaydırılarak birbirlerinin üzerine yerleştirilmesiyle ortaya çıkan geometrik düzenleme bulunmaktadır (F.61).

F.61. Kuzeydoğu köşedeki destek kulesi (2005)

Medresenin ön cephesinin kuzey tarafında üç dilimli kemeri, üstünde iki satırlık kitabesi ve geometrik süslemeli bordürleriyle çeşme bulunmaktadır (F.62). Çeşmenin dikdörtgen iki çerçevesi geometrik süslemelidir. Çeşmenin üç kademeli kemeri iki kattan oluşmuş olup ilk kemeri kalın bir silme, ikinci kemeri ise beyaz-gri mermerlerden geçmeli motiflidir. Kemer köşelikleri üzerleri yivli silmelerin köşeli ve kırık hatlarla düğümlenmesiyle meydana gelen geçme motiflidir. Mermer ve taş malzeme ile inşa edilmiş çeşmenin üç lüleli bir ayna taşı vardır. Kemer üzerinde iki satırlık kitabe yer almaktadır. Kitabenin metni şöyledir:

"Bu çeşmenin inşası şahlar şahı, büyük sultan dinin ve dünyanı yardımcısı, fethin babası Keyhüsrev oğlu Kılıç Arslan'ın devletinin günlerinde emredildi. Allah onun devletini daim kılsın. Büyük koruyucu ve büyük kanun koruyucu, iyilik ve

güzelliklerin babası dinin ve devletin fazileti Ali oğlu el Hüseyin. Allah onların sonlarını güzel kılsın."[106]

Cephede biri hemen çeşmenin yanında, diğeri güney kanatta olmak üzere taçkapıya yakın mermer, mukarnas kavsaralı açıklığıyla iki pencere yer almaktadır. Mermerden malzemeden inşa edilmiş pencerenin dikdörtgen çerçevesi üzerinde geometrik desenli süsleme görülmektedir. İki küçük sütunçeye oturan sivri kemerin köşeliklerinde küçük çiçek desenli rozetler bulunmaktadır. Dikdörtgen pencere açıklığı üzerinde beş sıralı mukarnas kavsara yer almaktadır. Sivri kemer üzerinde de tek satırlık bir kitabe vardır[107] (F.63). Çeşmenin yanındaki pencere de benzer özellikte olup üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Cephenin her iki yanında biraz daha yukarı kısımlarda düz taş söveli iki küçük pencere daha görülmektedir.

F.62. Ön cephenin solunda yer alan çeşme (2005)

F.63. Ön cephenin sağında yer alan mescit penceresi (2005)

[106]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.194; Şahin, **a.g.e.,** 2006, s.148.
[107]Şahin, **a.g.e.,** 2006, s.152'de; "*Yerlerin en faziletlisi camilerdir.*"

Yapının cephesinde taçkapının dışa taşkın bölümünün iki yanından başlamak üzere pencerelerin kenarlarını, cephenin alt ve üst kenarlarını dolaşan ve köşe payandalarının yüksekliğince devam eden rumi - palmet dizilerinden oluşan iki bordür bulunmaktadır.

Bütün cepheleri kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan medresenin batı yönündeki giriş cephesi hafif öne taşkın çift minareli taçkapısı, mukarnaslı düzenlemeli iki penceresi, çeşme nişi, mazgal pencereleri ve köşe kuleleri ile en görkemli cephedir. Yapının kesme taş kaplamalı kuzey cephesinde, biri batı cephesi ile ortak olmak üzere dört adet destek kulesi bulunmaktadır. Bu cephede bulunan mazgal pencereler iki ayrı seviyede açılmış olup başlangıç ve bitiş kotları da farklıdır. Yapının doğu cephesi bütünüyle yıkılmış olduğu için bu cephenin orijinal durumu hakkında bilgimiz yoktur. Yüzeyinde büyük boyutlu pencere açıklıkları bulunan güney cephedeki dört adet destek kulesi büyük oranda sağlamdır. Güneydoğu köşedeki beşinci kulesi tamamen yok olan duvar, üçüncü destek kulesinden itibaren dışa doğru çıkma yaparak devam etmiştir. Üst tarafı yer yer yıkılmış olan duvarın bu kısımları moloz taşla, ayrıca yeni yapılan çatı örtüsü için de tuğlayla örülmüştür.

3.1.3. Sivas Çifte Minareli Medrese (Cüveyni Darülhadisi)

Yeri / Konumu

Sivas ili merkezi Kale Mahallesi, Medreseler Sokağı'nda I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi'nin giriş cephesiyle karşılıklı konumda inşa edilmiştir (F.64).

Medrese banisine atıfla Vezir Şemseddin Medresesi, Cüveyni Darülhadisi[108], ayrıca Medrese-i Pervane Bey olarak da adlandırılmıştır[109].

F.64. Çifte Minareli Medrese ve I.İzzeddin Keykavus Şifahanesi
(http://www.sivas.bel.tr/album/showp.asp?padid=114&paid=1)

Yapım Tarihi

Yapı, taçkapısındaki kitabesine göre, H.670 / M.1271 tarihinde inşa edilmiştir[110].

---

[108]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.130.
[109]Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler", **Osmanlı Dönemi Sivas Şehri**, Sivas 2006, s.56.
[110]Gün, **a.g.e.,** 1999, s.99; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.151-152; Zeynep Demircan, "Orta Anadolu'daki İlhanlı Dönemi Eserleri", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2003, s.30.

Kitabe

Taçkapıda iki yandaki nişler ve basık kemerli giriş açıklığının üzerinde, tek satır olarak celi hatla yazılmış kitabe şöyledir (F.65):

"Bu medresenin yapımını, Baş Vezir, dünyadaki vezirlerin en yücesi, dünya ve dinin güneşi, divan sahibi Muhammed oğlu Muhammed oğlu Muhammed –Allah devletini sonsuz kılsın- 670/1271 yılında emretti"[111].

F.65. Taçkapı giriş açıklığı üzerinde inşa kitabesi (2010)

Mimarı

Çift Minareli Medrese'nin taçkapısında yer alan sanatçı kitabesi oldukça yıprandığı için okunamamıştır. Yapının mimarına ait olduğu tahmin edilen kitabe, taçkapının solunda, mukarnaslı bordürden önce, etrafını kıvrık dallı ince bir şeridin çevrelediği sivri kemerli bir kartuş içinde yer almaktadır. Üç sıra halinde yerleştirilmiş olan kitabenin ilk sırasında "*Amel-i (Üstad) ...*" yazısı okunabilmektedir. Tahrip olmuş ikinci ve üçüncü sıradaki kelimelerden bazı harfler seçilebilmekte ancak okunamamaktadır[112].

[111]Gün, **a.g.e.,** 1999, s.99; M.V.Berchem-H.Edhem, **Corpus Inscriptionum Arabicarum**, Cairo 1917, s.32'deki kitabe metnini Adnan Mahiroğulları, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001, s.193'te Türkçe çevirisiyle verirken "Şemseddin Muhammed" ifadesini kullanmışsa da kitabede vezirin ismi bu şekilde belirtilmemiştir. Ayrıca bkz; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.151-152; Demircan, **a.g.e.,** 2003, s.30.

[112]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.152; Bayburtluoğlu, **a.g.e**., 1993, s.98.

Taçkapı cephesinde köşedeki destek kulesinin yanında yer alan pencerenin Konya İnce Minareli Medrese taçkapısına olan benzerliğinden dolayı yapının mimarının Kölük bin Abdullah olduğu düşünülmüştür. Yazılar bozulmuş olsa da kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kitabede Kölük'ün ismi geçmemektedir. Böylece yapılardaki mimari benzerlikler belki de Kölük'ü tanıyan başka bir mimara işaret etmektedir[113].

F.66.Taçkapının solunda süslemeli bordürler arasında yer alan kitabe (2010)

Bunların yanı sıra söz konusu mimarın Kölük'ün öğrencisi Kâluyan olabileceği görüşü de öne sürülmüştür. Bu görüşe göre Kâluyan, ustası Kölük'ün Konya'da birbirinden farklı yorumlarda iki yapmasını izlemiş, Konya Darülhadis'in taçkapısını küçültüp pencere halinde Sivas Çifte Minareli Medrese'de uygulamıştır. Yapının mimari ve süsleme özellikleri göz önünde bulundurularak mimarının öncelikle Kölük ve sonrasında Kalûyan olarak düşünülmesinin yanı sıra Kölük ya da Kalûyan'ı izleyen sanatçılardan biri olabileceği de ileri sürülmüştür[114].

Banisi

Taçkapıda yer alan kitabeden yapının banisinin "*Muhammed oğlu Muhammed oğlu Muhammed Sahib-i Divan",* Isfahanlı Bahaüddin-i Cüveyni'nin oğlu ve ünlü tarihçi

[113] Bayburtluoğlu, **a.e.**, s.89.
[114] Tuncer, **a.g.e.,** 1985, 111-112.

Alâeddin Ata Melik Cüveyni'nin kardeşi olan Sahip Şemseddin Cüveyni olduğu anlaşılmaktadır[115].

Şemseddin Cüveyni de ailesindeki çoğu önemli kişi gibi, ülkenin mali işlerini yürütmekle görevli olarak "sahib-i divan"lık yapmış ve bu görevle tanınmıştır[116].

Hayatının erken dönemleri hakkında bilgi olmayan Şemseddin Cüveyni, Hülagu Han tarafından M. 1263 yılında Sahib Divanlığı'na getirilmiş, bu görevi Abaka Han döneminde de sürmüştür. Cüveyni, Abaka Han (1265-1282) tarafından Moğollara verilen vergileri gözden geçirmek, güvenlik ve huzuru sağlamak, Cimri Ayaklanması'nı bastırmak, yıkılan yerleri onarmak gibi önemli görevlerle ve büyük yetkilerle Anadolu'ya gönderilmiştir[117].

Bazı kaynaklarda Anadolu'ya geliş tarihi olarak 1277 yılı verilse de, Çifte Minareli Medrese'nin yapım tarihi olan M.1271 dikkate alındığında, Anadolu'ya bundan daha erken tarihlerde, 1268'te geldiği görüşü daha doğru olmalıdır[118]. Cüveyni, Anadolu'da işleri yoluna koymak için büyük çaba göstermiş, Karamanoğlu Mehmed Bey'in çıkardığı ayaklanmayı Selçuklu ordusuyla birlikte bastırmıştır. Devletin vergi işlerini ve mali idaresini düzene koymuş, Selçukluların İlhanlılar'a olan borçlarını da tasfiye etmiştir. Böylece Anadolu'nun durumunu elinden geldiğince düzenlemeye çalışmış bazı ıslahatlar yapmıştır. Erzincan ve yöresi bu dönemde Selçukluların borçlarına karşılık İlhanlılara geçmiştir[119].

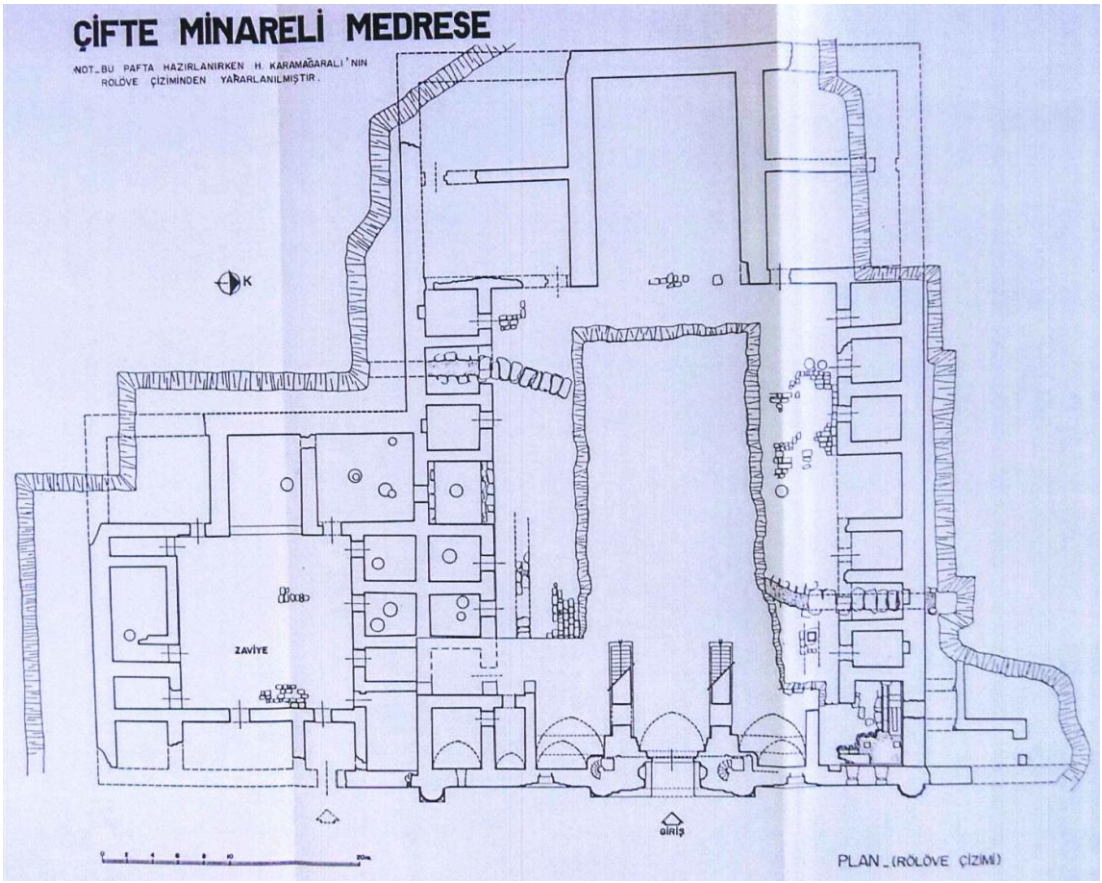
Şemseddin Cüveyni vezirlik yaptığı dönem içinde kapısı daima dilek sahiplerine açık olmuş, adil bir vergi sistemi uygulamış ve ülkede kanunun egemenliğini sağlamış iyi

[115] Tahsin Yazıcı, "Şemseddin Cüveyni", **TDV Diyanet Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul 1993, s.144.
[116] Münir Atalar, Sibel Kavaklı, "Sivas'ın İlk Valilerinden Şemseddin Muhammed b. Muhammed Cüveyni (ö.683/1284)", **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri 29 Eylül-1 Ekim 2005**, Sivas 2006, s.201.
[117] Yazıcı, **a.g.e.,** 1993, s.145.
[118] Atalar, Kavaklı, **a.g.e**., 2006, s.201.
[119] Atalar, Kavaklı, **a.e.**, s.201-202.

bir yöneticiydi. Bunların yanı sıra din, ilim ve sanatla uğraşan kişileri korumaya çalışmış, gelirlerinin büyük bölümünü de bu yolda harcamıştır[120].

1259-1284 yılları arasında başarılı bir şekilde 22 yıl vezirlik yapmış olan ve devlet adamı olmanın bütün özelliklerini taşıyan Şemseddin Cüveyni, uzun yılar kendi hizmetlerinde bulunan ve Abaka tarafından "devlet müfettişi" yapılan Mecdü'l-mülk-i Yezidi tarafından iftiraya uğramıştır. Buna göre Cüveyni'nin Mısır'lılarla ilişki kurup onları ülkeyi ele geçirmeye davet ettiğini ve kendisine de susması karşılığında 10.000 dinar verildiğini söyleyen Mecdü'l-mülk-i Yezidi'ye karşılık Cüveyni, Hülagü'nün eşi Olcaytu Hatun'a sığınarak kurtulabildi. Ancak bütün nüfuz ve servetini yitirdi. Abaka'nın ölümünden sonra Argun'a, Abaka'nın Cüveyni tarafından zehirlendiği söylenerek kendisine ikinci bir iftira atılmış, yapılan bir suçlamanın doğru olup olmadığına bakılmaksızın 16 Ekim 1284 tarihinde bütün ailesiyle birlikte öldürülmüştür[121].

[120] Atalar, Kavaklı, **a.e.**, s.202.
[121] Yazıcı, **a.g.e.**, 1993, s.146; Atalar, Kavaklı, **a.g.e.**, 2006, s.201-203.

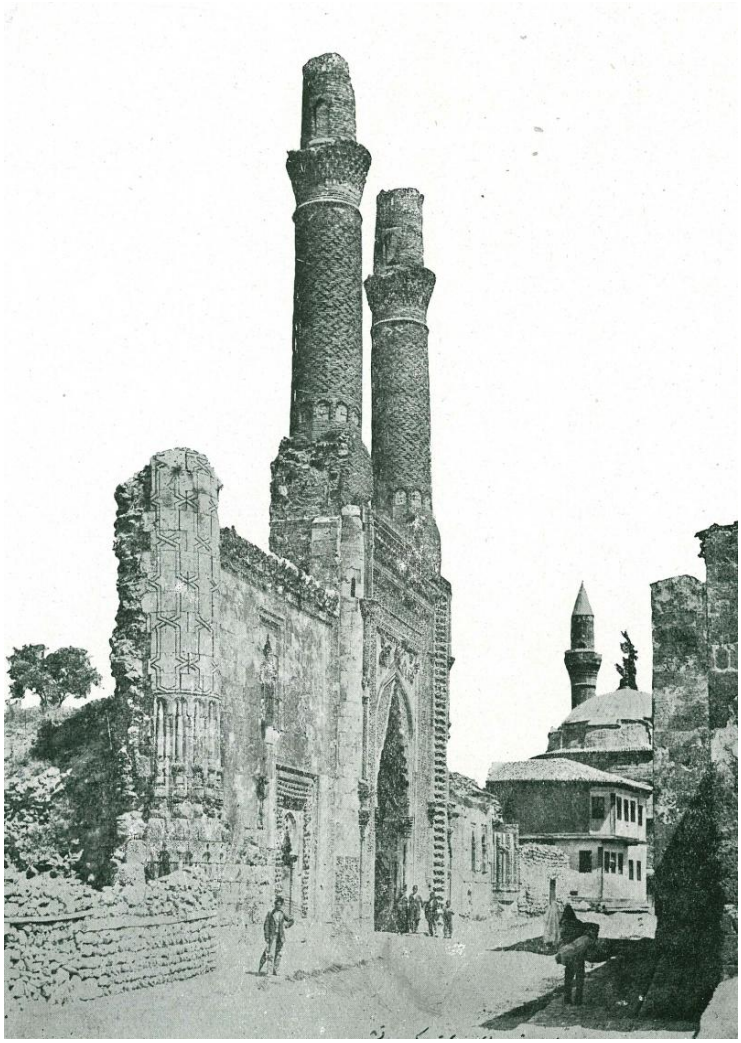

P.9. Çifte Minareli Medresenin rölöve planı (Hersek 1999)

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Mimari özellikleri ve süslemeleriyle Anadolu medreseleri içinde oldukça anıtsal yapılardan biri olan Çifte Minareli Medrese yakınındaki hamam ve zaviye ile birlikte külliye düzeninde ele alınmıştı. Medresenin her iki yanında bitişik konumda yapılar bulunmaktaydı[122].

[122]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.59, 61-62; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.165-168'de: Kazıda elde edilen kitabeye göre M.1218 tarihli olduğundan bahsettiği yapının kare avlu etrafında asimetrik yerleştirilmiş hücreli ve tek eyvanlı olduğunu söylemektedir. Çifte Minareli Medrese'nin güney eyvanından bir kapıyla buraya bağlantı olduğundan bahsetmekte, söz konusu yapının vakfiyelerde belirtilen Selçukiye Medresesi olabileceğini belirtmektedir. Ancak yapının içinde bulunan çini fırınlarının, Çifte Minareli Medrese yapılırken diğer yapının yıkılmış olduğunu gösterdiğini, bunun da büyük ihtimalle M.1240 yılındaki Moğol İstilası sırasında olabileceğini belirterek zaviye olma ihtimalinden de bahsetmektedir.

F.67. Sivas Çift Minareli Medrese'nin 1920'li yıllarda arka cephesi tamamen, yan cephesinin de büyük kısmı yıkık haldeki durumu (Nafiz, Hakkı 1928)

Günümüze medresenin yalnızca doğuda yöndeki anıtsal giriş cephesi, bu cephenin arkasındaki bazı mekânlar ve taçkapı üzerindeki minareleri ulaşmıştır (F.67).

Medresenin geçirmiş olduğu onarımlarla ilgili çok bilgi bulunmamakla birlikte, 1835-1836 yıllarından sonraki tarihlerde Sivas Vakıf Sayım Defterleri'nde hakkında kayda rastlanmaması bu dönemde çok harap durumda olan yapıda eğitim yapılmadığı ve vakıf gelirlerinin de durdurulduğunu gösterebilir[123]. 1853'te tamamen

[123]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.153.

harap olması nedeniyle 1882 yıllarında (Sırrı Paşa zamanında) yıktırıldığı bilinmektedir. Yapının yıkımda çıkan taşları Hacı İzzet Paşa (Osman Paşa) Camii'nin inşaatında kullanılmıştır[124]. C.Cuinet 1892'de Sivas'ı ziyaret ettiğinde harabe halinde kalmış dört medresenin varlığından bahsederken sadece Şifaiye ve Gök Medrese'nin isimlerini zikretmektedir. Buradan da yapının ön yüzü dışında kullanılamayacak kadar harap duruma düştüğü anlaşılmaktadır[125]. Medresenin yerine hastane olarak kurulmuş ancak daha sonra okul olarak hizmet veren bir yapı inşa edilmiştir. 1908 yılında Sivas Askeri Rüştiyesi'ne dönüştürülen yapı, 1933 yılından itibaren de İsmet Paşa İlkokulu olarak kullanılmıştır. Tamamen yıkılmaktan ise Halil Ethem Bey tarafından yapının ön cephesine yaptırılan istinat duvarları sayesinde kurtulmuştur[126].

Yapının Osmanlı döneminde geçirdiği onarımlara işaret edebilecek bir kayıt ise M. Erdoğan tarafından yayınlanmıştır. Sivas Beylerbeyi ve Kadısına gönderilen Evahir-i Zilhicce 1131 tarihli bu belgede "Pervane Medresesi" ismiyle geçen medresenin "cami-i şerifleri" ve "minarelerinin" bir miktar yerlerinin "mürur-u eyyam ile" harabe olmasından dolayı zikredilen vakıflarla tamire uygun durumda olduğundan bahsedilmektedir. Ancak tayin edilen mütevellilerin bu görevi yerine getirmediklerinden dolayı "ezan-ı şerif'in" okunamayıp vakıf koşulları yerine getirilemediği belirtilmekte, "mütevelli vakıf marifeti" ve "marifeti şerile" "tamir ve termim" olunması yolunda rica iletilmektedir[127].

1963-1965 yıllarında Haluk Karamağaralı tarafından yapılan kazılarla medresenin açık avlulu, dört eyvanlı ve iki katlı plan kuruluşu temel seviyesinde ortaya çıkarılmıştır (P.9). Kazı çalışmaları sırasında bulunan ve yakın zamana kadar bir tanesi medresenin içinde duran kısa sütunların medresenin üst katına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bundan başka devşirme sütun başlıkları ve bazı işlemeli taşlar

[124]Uzunçarşılı, .Nafiz, **a.g.e.,** 1997, s.140; Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler", **Osmanlı Dönemi Sivas Şehri**, Sivas 2006, s.56. Hacı İzzet Paşa Camii de günümüze ulaşmamıştır.
[125] Adnan Mahiroğulları, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001, s.134-135.
[126]Uzunçarşılı ve Nafiz 1899-1914 yıllarında Sivas Askeri Rüştiyesi olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Uzunçarşılı, Nafiz, **a.g.e.,** 1997, s.140; Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.58; Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.153-154.
[127]Erdoğan, **a.g.e.,** 1968, s.187.

gibi mimari malzemeye de kazılarda ulaşılmakla birlikte, bu parçaların "...koruma altına alındığı…" ancak "…bir kış mevsimi süresinde (halk tarafından) yağma edilerek büyük bir ihtimalle inşaat malzemesi olarak kullanıldığı…" bilgisinden başka günümüze maalesef herhangi bir bilgi ulaşmamıştır[128]. Yakın zamana kadar park düzenlemesi içinde açıkta duran temeller üzerine yaklaşık 1.25 m. yüksekliğinde duvarlar örülerek eyvanlar ve medrese odalarının planı ortaya çıkarılmıştır. Alanda bir kısmı toprak üstünde bulunan kısa sütunlardan başka bazı süslemeli mimari parçalar ve sütun parçaları da muhtemelen toprak altından çıkarılmıştır. Çeşitli çalışmalarda medresenin ikinci katına ait olduğu düşünülen kısa sütunlar ve yeni imal edilmiş sütunlar medrese odalarının önlerinde bir revak oluşturacak şekilde dizilmiştir. Ayrıca medresenin ön cephesi, taçkapı ve minareler üzerinde de restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar esnasında yapının cephesi temizlenmiş, kapalı olan pencereler açılmış, minareler ve kaidelerde bulunan çiniler de elden geçirilerek dökülmüş olan panolar ve minare gövdesindeki çiniler tamamlanmıştır.

Mimarisi ve Süslemesi

Cephe ve Minareler

Günümüze yalnızca doğu yöndeki anıtsal giriş cephesi ulaşmış olan Çifte Minareli Medrese'nin, 1963-1965 senelerinde H. Karamağaralı tarafından yapılan kazılarda çıkan temel izlerine ve mimari malzemelere göre açık avlulu, dört eyvanlı ve iki katlı anıtsal bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

[128]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.42.

F.68. Çifte Minareli Medrese, doğu cephesi (2010)

Medresenin I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi'nin giriş cephesi ile karşılıklı şekilde düzenlenmiş olan giriş cephesi yapıdan biraz dışarı taşan çifte minareli taçkapı ve pencere düzenlemeleriyle hareketlendirilmiş yan bölümlerden oluşmuştur. Birbirinden farklı mimari ve bezeme özellikleri gösteren köşe kuleleriyle desteklenen cephede değişik bezeme ve büyüklükte beş pencere yer almaktadır. Cephenin sağ tarafında üç, sol tarafında iki pencere vardır (F.68, Ç.11).

Medresenin taçkapısı mimari özelliklerinin yanı sıra süsleme özellikleri ile de dikkati çekmektedir. Cephedeki çifte minareli taçkapı, pencereler ve köşelerdeki destek kuleleri taş işçiliğinin yoğun bir biçimde görüldüğü yerlerdir.

Taçkapının geçmeli düzende meydana gelmiş sivri kemerli kapı açıklığının köşeliklerinde bitkisel süslemeli şeritler ve rozetler bulunmaktadır. Kapı nişinin iki yanında üzerlerinde ilk üç sırası kabarık palmet üstteki dört sırası ise yivli yaprak desenli yedi sıradan oluşan başlıklara sahip sütunçeler yer almıştır. Kapı nişinin derinliğine yerleştirilmiş olan yan nişler oldukça süslemelidir.

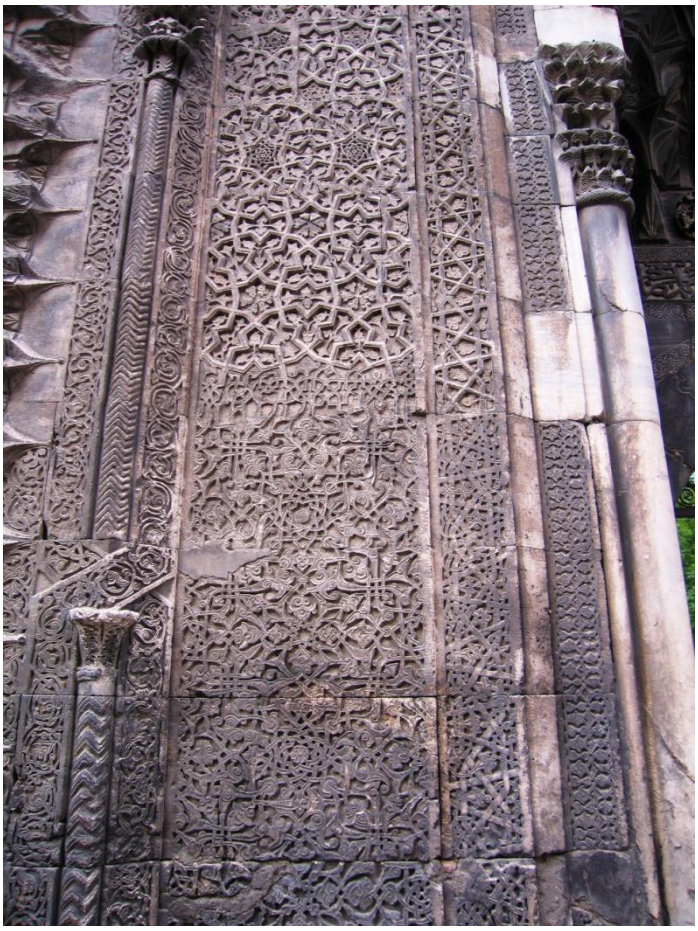
F.69. Taçkapıda yer alan geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler (2005)

Burmalı sütunçeler üzerinde iki katlı ve yaprak desenli başlıklara oturan beş sıralı mukarnas kavsaranın ilk sırasında, kemer köşeliklerinde ve niş içinde kavsaranın ilk sırasında rumi, palmet ve kıvrık dalların sık bir şekilde işlendiği kompozisyonlar yer almaktadır. Sivri kemer içindeki nişin üst kısmında ise halat silme motifli iki küçük sivri kemerli kartuştan birinin içinde rumi-palmet, diğerinde de geometrik örgü

kompozisyonuyla sonlanan yazı düzenlemesine yer verilmiştir. Nişleri çevreleyen dikdörtgen bordür üzerinde kare, dikdörtgen ve yuvarlak formların düğümlü geçmeleriyle meydana gelmiş geometrik bir süsleme görülmektedir. Karşılıklı nişlerde benzer düzenleme görülmekle birlikte kemer köşeliklerinde diğerinden farklı olarak geometrik düzenleme içine yerleştirilmiş ince kıvrık dallar ve küçük palmetler, dikdörtgen bordürde ise düğümlü geçmelerden oluşan rozetlerin, yine düğümlü şeritlerle birbirlerine bağlanmasıyla meydana gelmiş süsleme yer almaktadır. Her iki yan nişin üzerinde, alttaki kitabenin harflerinden çıkarak üstte geometrik örgülü bir form meydana getirmiş enli ve yüksek kabartma birer bordür bulunmaktadır. Bunun üzerinde kapıyı üç yönden dolaşan kitabe kuşağı vardır. Dokuz sıradan oluşan mukarnas kavsaranın ilk sırasında kartuşlar içinde palmet ve rumi süslemeleri, yüksek kabartma palmet motifleri ve daha sonraki sıralarında da yine küçük sivri kemerli düzenlemeler içinde kıvrık dallı-palmetli süslemeler yer almıştır. Kavsaranın kenarları yivli düzenlemeyle vurgulanmış, kavsarayı çevreleyen kademeli sivri kemeri, zarif palmet dizilerinden oluşan ince bir bordür kuşatmıştır. Kemerin köşeliklerinde ortadaki bir rozet etrafında açılan on iki kollu yıldızın uçlarındaki iki yönlü palmetler ve bunların kıvrık dallarla birbirine bağlanmasıyla meydana gelmiş girift bir kompozisyon yer almaktadır. Kapı nişini çevreleyen ince dikdörtgen bordürde yıldız geçmelerden meydana gelmiş geometrik düzenleme, bordürün üzerinde ise tek satırlık kitabe kuşağı yer almıştır. Dikdörtgen çerçevenin düz bırakılmış yüzeyinde yer alan palmet-kıvrık dal düzenlemeli hareketli bordürün iki ucunda düğümlerin çevrelediği yüksek kabartma palmet ve yapraklardan oluşan rozetler, ortasında ise iri bir palmet üzerine yerleştirilmiş yivli yapraklar ve dallar üzerinde çiçek kompozisyonları işlenmiştir (F.69).

Kapıyı üç yönden çevreleyen değişik genişlik ve süslemeye sahip bordürlerden ilki üzerinde hem bitkisel hem de geometrik düzenlemeye yer verilmiştir. Sekiz kollu bir yıldızdan çıkan yay şeklindeki kollar her yönden rumi, palmet ve kıvrık dal kompozisyonlarıyla örülmüş ve bu desen belli bir yüksekliğe kadar devam etmiştir. Daha sonra ise bu kollar ortadaki altı kollu yıldızdan yayılan bir kompozisyona dönüşmüş, kırık hatlar meydana getiren kollar üç yaprak ve kelebek benzeri düzenlemelerle geometrik desenler meydana getirmişlerdir. Kompozisyonun zemini

ise küçük palmetlerle doldurulmuştur. Bu geniş bordürün etrafını çevreleyen ve üzerinde palmet desenleri olan bordürler belli yüksekliklerde geçmeli kompozisyonlarla hareketlendirilmiş olup bordürlerin ortasına yerleştirilen

F.70. Medresenin taçkapısının sol tarafındaki süslemeli bordürlerden ayrıntı (2005)

sütunçelerin başlıkları da palmet ve yaprak motiflerinden oluşan katlı düzenlemeye sahiptir (F.70-71). Aynı zamanda taçkapıda bir kademelenme sağlayan bu alandan sonra üç sıra mukarnas dizisi taçkapıyı üç yönden dolaşmaktadır. Taçkapının hafif dışa taşkın kuruluşu, ön cepheye birleşme alanlarında yuvarlatılarak yumuşak bir geçiş sağlanmıştır. Yerden üçgen yüzeylerin alternatif yerleştirilmesiyle oluşturulmuş pahlı bir kaide olarak başlayan bu alanın yüzeyinde üç kat silme-ince sütunçe düzenlemesine yer verilmiş, yine palmet ve yaprak süslemeli, iki yandan boğumlu küre formlu sütun başlıkları yüzeyden oldukça taşkın olarak işlenmiştir (F.72)

F.71. Taçkapıda bitkisel süslemeli kabartmalar ve bordürler (2005)

F.72. Taçkapıda sütunçe başlıkları (2005)

Kesme taştan inşa edilmiş taçkapı üzerinde yer alan çift minareler tuğladan inşa edilmiştir. Çift minarelerin tuğla kaideleri diğer örneklerden farklı olarak taçkapının üst köşelerine arkadan eklenmiştir. Taçkapının dışa taşkın bölümlerinde köşeler yuvarlak hatlı geçildiği için minareler zeminden itibaren yükseliyormuş gibi hissedilse de tabanları taçkapı üzerine oturmaktadır (F.73).

F.73. Taçkapının arka cephesi ve minare kapıları (2005)

Minarelerin kare kaideleri prizmatik üçgenlerle onikigene dönüştürülmüş, bunların üzerinde de silindirik gövdeler yer almıştır (F.74-75). Kaidelerin taçkapının yüksekliği arkasında kalan ön yüzlerinde sade tuğla örgüler arasında kaydırılmış eksende yerleştirilmiş firuze renkli kare çiniler yer almaktadır. Kaidelerin dışa bakan iki yan cephesinde kare panolar içinde dairesel formlu rozetleriyle çini süslemeli alanlar bulunmaktadır. Panolarda dökülmüş çinilere ait izler de bulunmaktaydı (F.76). Yapının yakın zamanda geçirdiği restorasyonda bu alanlar da yenilenmiştir. Kare panolar içinde yer alan ilk bordür firuze zemin üzerine siyah renkle kırık hatlı geçmelerin oluşturduğu geometrik süslemeli olup dairesel rozet içinde rumi-palmet

dizisi yer almış ve ortası da firuze zeminle boş bırakılmıştır. Panoların köşeliklerinde de ince rumi, palmet ve kıvrık dal süslemeli kompozisyon yer almıştır (F.68, F.78).

F.74. Güney yöndeki minare (2007)

F.75. Minare pabuçluğundan ayrıntı (2005)

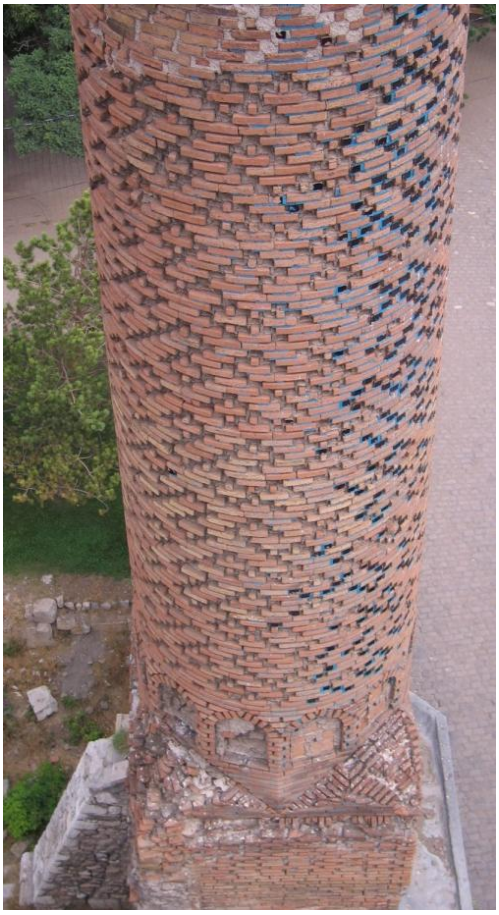
Kaidelerin arka yüzlerinde büyükçe bir alan boş bırakılmış, minare kapılarının hemen üstündeki kare alanlarda ise eğik yönde bir atlamalı yerleştirilen sırsız tuğla ve her eğik sırada bir küçük çini boyutunda kaydırılan firuze renkli çini birimler kufi "*Allah"* yazısı oluşturmuş, bu düzenleme panoda dört kere tekrarlanmıştır (Ç.9). Kaidelerin arka yüzünde kesme taş örgülü bölümlerde minareye çıkışı sağlayan sivri kemerli kapılar bulunmaktadır (F.79-F.80-F.81). Kaide kısmından sonra minare gövdelerinin eteğinde hafif içeri çökertilmiş yüzeye sahip on iki küçük sivri kemerli nişten oluşan bir dizi yer almaktadır. Bu nişlerin içlerinin çinilerle süslü olduğu, kenarlarında kalan firuze renkli çini izlerinden anlaşılmaktadır (F.75). Restorasyonda bu nişlerin içleri de firuze renkli çinilerle dolgulanmış, bazılarında ise firuze renkli zemin üzerinde siyah renkle yıldızdan gelişen ağ motifi benzeri süslemeye yer verilmiştir. Minarelerin gövdelerinde tuğlaların yatay sıralarda kaymasıyla elde

edilmiş makılı hatla *"Muhammed"* ismi defalarca tekrarlanmıştır (Ç.10). Tuğlaların minare yüzeyinden çökertilmesiyle elde edilmiş bu yazıların içi firuze ve lacivert renklerinde sırlı tuğlayla dolgulanmıştır. Minare gövdeleri beyaz mermer bilezikle sonlanmaktadır (F.77).

Minarelerin mukarnaslı şerefe ve külahlı bölümleri sonraki onarımlarda elden geçmiş bölümleridir. 1946 yılındaki restorasyonda minarelerin üstleri konik külahlarla tamamlanmıştır[129].

F.76. Kuzey yöndeki minarede çini süslemeli pano (2007)

F.77. Güney yöndeki minare (2007)

[129] Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.140

F.78. Minareler ve çinili panolar, onarımdan sonra (2010)

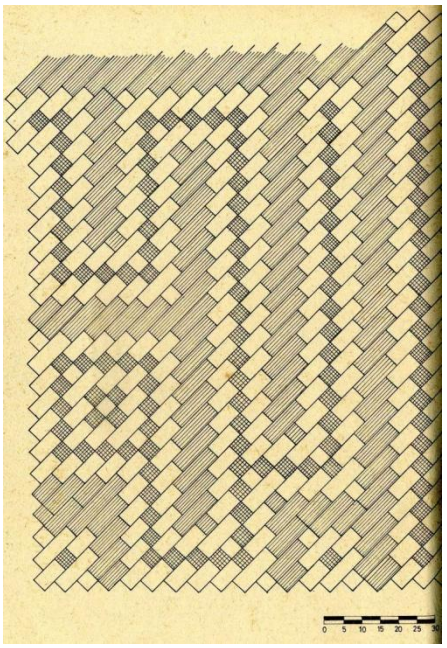
Günümüzde minarelere girişin arkasında yer alan ve sonraki dönemlerde inşa edilmiş bir merdivenle ulaşılmaktadır. Yapının bu bölümü de büyük hasar gördüğü için minarelerin ve bunlara geçişi sağlayan mekânların durumu anlaşılamamaktadır. Giriş cephesinin arkasının iki katlı olması halinde minare kaidelerindeki sırlı tuğla süslemeler duvar altında kalmaktadır. Ancak C. Hersek'in önerdiği biçimde, giriş cephesinin arkasındaki birimler tek katlı ve yüksek düzenlenirken, avlunun iki yanındaki bölümler ise iki katlı ve revaklı düzenlenmiş olmalıdır.

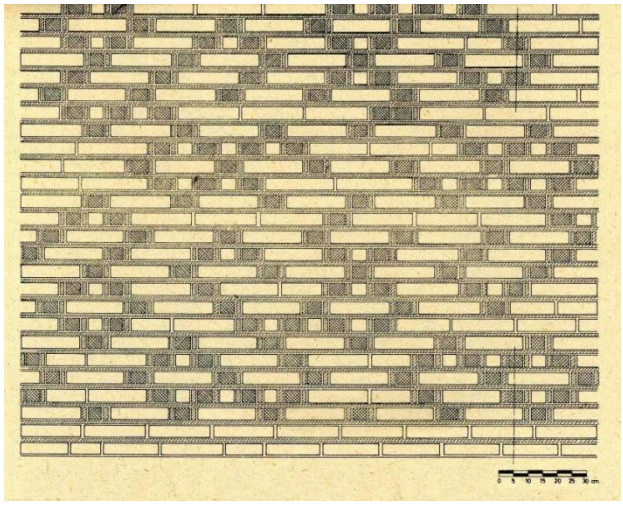

F.79. F.80.

Minare kaidelerinin arka cephesinde kufi yazılı panolar (2007)

Ç.9.Kaidelerdeki kufi yazı, “Allah” Ç.10.Minare gövdesindeki yazı “Muhammed” (Bakırer, 1981)

F.81. Taçkapı arka cephesinin onarım sonrası durumu (2010)

Taçkapı cephesinin sol tarafında iki pencere, sağ tarafında ise üç pencere bulunmaktadır. Sol taraftaki ilk pencere alt seviyede yer almaktadır (F.82). Düz lentolu pencere açıklığının iki yanındaki sütunçelerin üzeri palmet desenli olup bitkisel süslemeli çift katlı başlıkları bulunmaktadır. Beş sıralı mukarnas kavsaranın kenarlarını dolaşan silme üstte yıldız formuyla son bulmuştur. Kemer köşeliklerinde yıldız motifi ve bitkisel desenlerden oluşan rozetler yer almakta, bu kompozisyonu geçmeli ve bitkisel süslemeli bir bordür çevrelemektedir. Dikdörtgen çerçevenin köşelikleri boş bırakılmış, geniş bordür üzerinde yivli palmetlerin alternatif sıralı ve kabarık düzenlemeleriyle dikkat çekici bir bordür meydana getirilmiştir. Kademeli olan diğer bordür üzerinde düğümlü geçmelerden oluşmuş örgü motifleri yer almış, pencerenin en dıştaki ince bordüründe palmet ve rumi dizisi işlenmiştir. Pencere günümüzde kapalıdır. Üst seviyedeki diğer pencere sade ele alınmış olup iki yandaki düz gövdelere sahip sütunçeler üzerinde yer alan başlıklar iki katlı ve palmet-yaprak desenlidir. Beş sıralı mukarnas kavsaranın köşelikleri boş bırakılmış, üç yönü dolaşan palmet-rumi ve kıvrık dal motifli ince bordürden sonra kademe yapan düz bordür yer almaktadır.

F.82. Cephenin sol tarafındaki pencere (2005)

Sağ taraftaki pencerelerin hepsi hemen hemen aynı seviyededir. İlk pencerenin düz lentolu açıklığının iki yanındaki sütunçelerin gövdeleri palmet desenli olup mukarnaslı ve palmet desenli başlıklara sahiptir. Beş sıralı mukarnas kavsara sıralarında da kartuşlar içinde palmet düzenlemelerine yer verilmiştir. Sivri kemer formundaki bir halat silmenin çevrelediği kavsaranın köşelikleri boş bırakılmıştır. Kıvrık dallar ve palmet motiflerinden oluşan bitkisel süsleme pencereyi üç yönden dolaşan dikdörtgen bordür üzerinde yer almıştır. Diğer geniş bordür üzerindeki süsleme taçkapının bordürüne benzer olarak altı kollu bir yıldızdan yay şeklinde çıkan kolların aralarında palmet motifleriyle düzenlenmesiyle başlamış, bu süsleme mukarnas kavsaranın üst seviyesinden itibaren altıgen ve dokuzgenlerin iç içe geçmesi ve aralarına palmet motifleri yerleştirilmesi suretiyle geometrik bezemeye dönüşmüştür. Kademeli son bordürde düğümlü geçme motiflerinden oluşan örgü motifleri yer almıştır. Diğer iki pencereden ortadaki bitkisel süslemeli başlıklı sütunçeleri, beş sıralı mukarnas kavsarası ve süslemesiz dikdörtgen çerçevesiyle oldukça sade bir düzende ele alınmıştır. En sondaki pencere ise Konya İnce Minareli Medrese (Darülhadis)'nin taçkapısının bir minyatürü olması bakımından dikkat

çekmektedir. Hafif sivri kemerli pencere açıklığını iki yönden çevreleyen iki şerit ortada yuvarlak bir düğüm yaparak devam etmekte, üstte bir düğüm daha yaptıktan sonra pencerenin dikdörtgen çerçevesini oluşturmaktadır. Şeritlerden birinde bitkisel zemin üzerinde yazı yer alırken, diğerinde düğümlü geçmelerden oluşan örgülü motifler yer almaktadır. Pencere nişinin iki köşesine ise üzerleri yivli iri palmet motifleri, iri yapraklar ve kıvrık dallardan oluşan yüksek kabartma birer kompozisyon yerleştirilmiştir. Kemer köşeliklerinde geçmelerden oluşan birer rozet vardır (F.83-F.84).

F.83. Cephenin sağ tarafındaki pencere (2005)

F.84. Sağ tarafta İnce Minareli Medrese'nin kapısına benzeyen pencere

Taçkapıyı tamamlayan unsurlardan olan destek kuleleri üçgenlerle pahlanmış kaideler üzerinde yükselen silindirik gövdelere sahiptir. Destek kulelerinden soldaki üzerleri rumi ve palmet süslemeli üçgenlerle pahlanmış kaideye sahiptir. İnce rumiler ve kıvrık dallarla bezenmiş bordürden sonra dört geniş mukarnas sırası gelmektedir. Bundan sonra, altta şamdan benzeri formlara yerleştirilmiş yedi adet mum-kandil kabartma işlenmiştir. Kulenin silindirik formda devam eden üst kısmında silmelerin kırık hatlarla kesişmesinden meydana gelen geometrik düzenleme yer almıştır (F.85).

Sağdaki kule de üzerleri rumi ve palmet süslemeli üçgenlerle pahlanmış kaideye sahiptir. İnce rumiler ve kıvrık dallarla bezenmiş bordürden sonra üzerleri palmet kabartmalı şeritlerin belirli aralıklarla düğümlenmesiyle oluşan geçmeli bir kompozisyon yer almaktadır. Düğümlü geçmelerin ortalarında kalan bölümler yarım daire planlı kaval silmeler şeklindedir. Bu yöndeki kule de cephenin geri kalan kısmı gibi büyük oranda yıkılmış durumdadır. Yapının cephesini yan kenarlar, pencerelerin alt hizası ve saçak seviyesinde dikey ve yatay dolaşan rumi-palmet süslemeli ince bir bordür bulunmaktadır. Destek kulelerinin yanlarında, pencere kenarlarında ve cephenin taçkapıya yakın alanlarında buna bir de düğümlü geçmelerden oluşan örgü motifli geniş bir bordür eşlik etmektedir (F.86).

F.85. Sol köşedeki destek kulesi (2005) F.86. Sağ köşedeki destek kulesi (2005)

Yapının sağlam olan ön cephesinin arkasında, değişik ölçülere sahip tonozlu üç mekân da nispeten günümüze ulaşmış bölümlerdir. Büyük ölçüde yıkılmış olan giriş eyvanı kalan izlere göre sivri tonoz örtülü olmalıdır. Giriş eyvanının her iki yanında izleri görülen ve bir kemer oluşturacak şekilde yükselen kapı söveleri, odaların eyvana açıldığını göstermektedir. Kemerlerin içlerinde ve yan yüzlerinde palmet, rumi kabartmalı bitkisel süslemeler, düğümlü geçmelerden oluşan örgü motifleri

büyük oranda seçilebilmektedir. Cephenin güney köşesindeki iki mekân ve üst örtüleri ayaktadır. Eyvana bitişik üçüncü mekânın avluya bakan cephesi yıkılmıştır. Cephenin kuzey cephesindeki iki mekânın duvarları ve üst örtüsü ise büyük oranda yıkılmıştır. Günümüzde minarelere ulaşımı sağlayan iki yöndeki tek kollu merdivenler sonraki dönemlerde yapılmış olmalıdır. Ancak yapının orijinal durumunda da minarelere ulaşan benzer bir merdiven düzeni olduğu düşünülmektedir[130] (F.87). Taçkapının arka cephesinde dikkati çeken diğer bir özellik de günümüze orijinal ulaşan duvar parçaları ve kemer dönüşleri üzerindeki palmet-rumi ve geçmeli düğümlerden oluşan örgülü düzenlemelere yer verilmiştir.

F.87.Taçkapının arka cephesi ve günümüze ulaşan mekan izleri (2005)

Bu cephedeki giriş dehlizi ve tonoz kalıntıları, giriş cephesinin iki katlı olduğuna dair bazı soruları gündeme getirmiştir. Minare kapı kemerlerinin hemen üzerinde başlayan çini yazılı panolar, burada ikinci bir katın varlığı durumunda kapanıyor durumdadır. Giriş cephesinin güney bölümünde üst kotta yer alan pencerenin

[130]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.134.

arkasında bir mekân olup olmadığı da kesin değildir. Kazılar sonucunda ortaya çıkan diğer bir bulgu da giriş kapısının eşik kotunun orijinalde bugünkünden 0.70 m. daha aşağıda ancak avlu döşemesinden 1.10 m. yüksekte olduğudur. Buna göre, girişin yer aldığı doğu cephesi yüksek ve tek katlı bir düzenlemeye sahipken, yan cepheler daha derin bir kotta ve iki katlı olarak inşa edilmiş olmalıdır. Kazılarda ortaya çıkan kısa sütunlar ve çini parçalarının yoğunluğu da araştırmacılara çini bezemenin iki kat boyunca ve yoğun bir şekilde uygulandığını düşündürtmüştür[131].

Ana eyvanın iki yanında kalan mekânların bazı bölümleri uzun zaman toprak altında kaldıktan sonra, son yıllarda yapılan ve hala devam eden restorasyon çalışmalarıyla temeller temizlenerek açığa çıkartılmış ve temel duvarları bir miktar örülerek yükseltilmiş durumdadır (F.89). Ana eyvan kısmına sonradan inşa edilmiş bina yüzünden bu bölümdeki temeller zarar görmüş haldeydi. Medresenin kuzey ve güney cephelerindeki mekânlar yan eyvanların her iki yanında üçer tane olmak üzere düzenlenmiştir. Restorasyon öncesi, avlu cephelerini oluşturan duvarların bir kısmı zeminden itibaren bir-iki sıra taş dizisi halinde görülebilmekteydi (F.88). Kazılar sonucu ortaya çıkan sütun kaidelerinin düzenlenişinden avlunun revaklı olduğu ve karşılıklı iki kanatta altışar sütunun bulunduğu kabul edilmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan 1.60 m. yüksekliğinde ve düz başlıklara sahip sütunların üst kat revaklarına ait olduğu düşünülmüştür. Bu sütunlardan bir tanesi medresenin arkasındaki parkın içinde, bir diğeri ise Buruciye Medresesi'nin önünde durmaktayken günümüzde medresenin arka cephesinin yeniden düzenlenmesi sonucunda medrese odalarının önlerine konulmuştur.

Söz konusu sütunların başka yapıdan getirilerek devşirme olarak kullanıldığı da öne sürülmüştür[132]. Ancak çok benzeri sütunların Divriği İncili Hatun Türbesi olarak tanınan açık türbenin kemerlerinde de görülmesi dikkati çekmektedir.

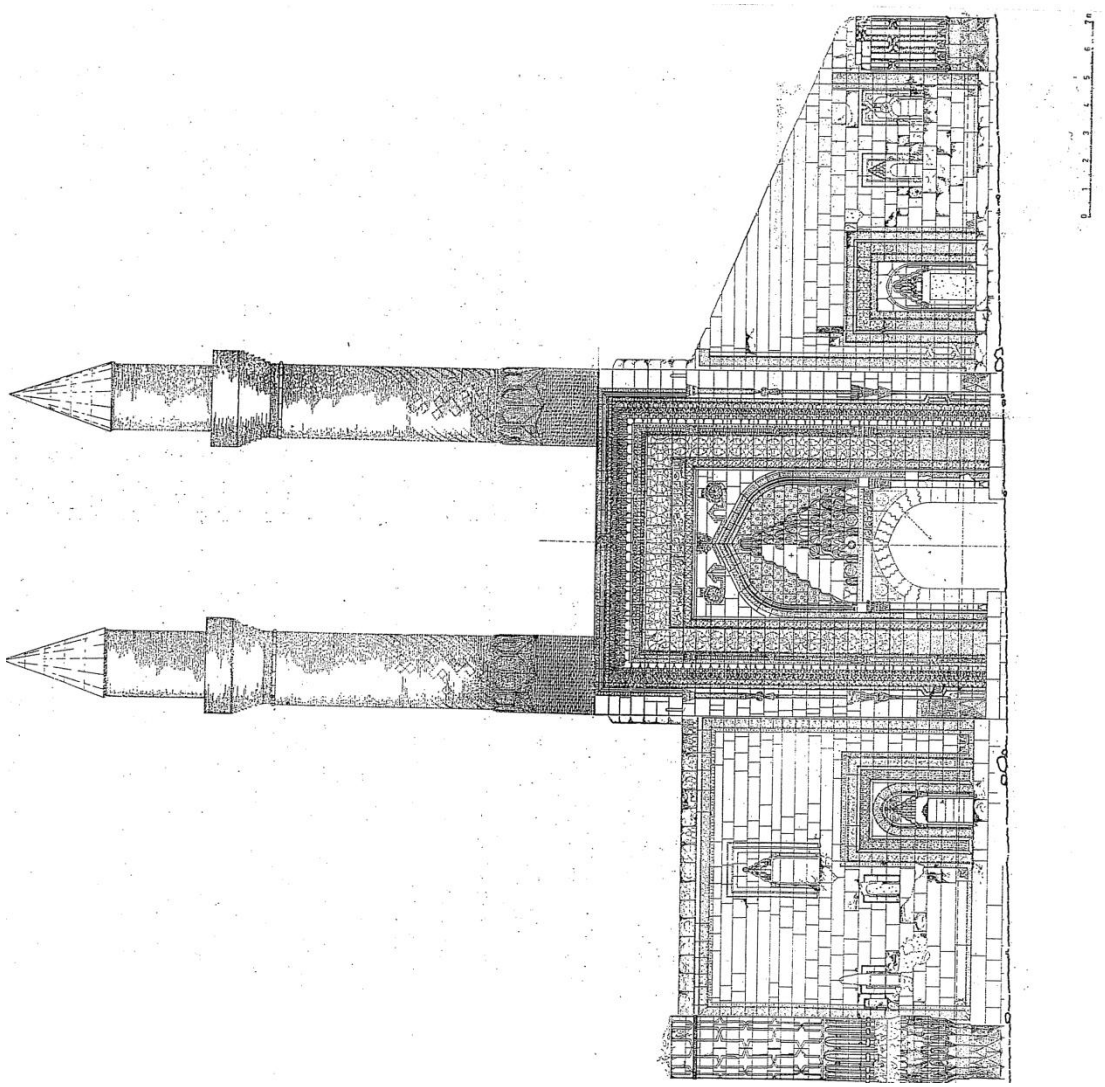
[131] Hersek, **a.g.e.,** 2001, s.391, Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.58, 61.
[132]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.137.

F. 88.Medresenin kazılarla tespit edilen planı (2005)

F. 89.Medresenin restorasyonda yükseltilen temelleri ve planı (2010)

Ç.11.Sivas Çifte Minareli Medrese, ön cephe rölövesi (Tuncer, 1986)

3.1.4. Erzurum Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi)

Yeri / Konumu

Çifte Minareli Medrese, Erzurum İç Kale Surları içinde, Tebriz Kapı'da, Erzurum Ulu Camii'nin doğusundadır[133] (F.90).

F. 90.Çifte Minareli Medrese (2007)

Yapım Tarihi

Medresenin kitabesi ve vakfiyesi bulunmadığı için yapının tarihi hakkında çeşitli araştırmacılar tarafından fikirler ileri sürülmüştür. Yapının kitabesi ile ilgili ilk tartışmalar, çeşitli yayınlarda H.351/M.962 tarihli Farsça bir kitabe kopyasının bahsedilmesiyle başlamıştır[134]. Kaynaklara göre bu kitabe, Rusların 1829'da

[133] Abrürrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi Anıtları Kitabeleri**, İstanbul 1936, s.116; İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.336; Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.64.

[134] Erol Kılıç, **Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum. Erzurum In Gravurs and Old Photograps**, İstanbul 1998, s.10'da, 1898'de Erzurum'a gelen seyyah H.F.Lynch'in verdiği bilgilere değinilmektedir. Buna göre Erzurum'un en önemli yapısının Çifte Minareli Medrese olduğu belirtilir ve 1840'larda İngiliz Konsolosluk Tercümanı'nın Prof.Karl Koch'a söylediği kufi bir yazıtta bu

Erzurum'u işgali sırasında sökülüp Rusya'ya götürülmüştü. Kopyasına dayanarak Belin'in yayınladığı[135] bu kitabede geçen "…*Sultan Melik Han'ın hilafeti zamanında*…", "…*bir mescid ve birkaç hücre yaptırayım da ilim talibleri o mahalde mesken tutsunlar*…", "…*Bu bina hicretin üçyüzellibir tarihindedir…"* gibi tabirler dikkat çekmiş ve bazı araştırmacılar tarihin yanlış yazılmış olması ihtimali üzerinde durarak bir çözüme ulaşmaya çalışmış ancak bir sonuca varılamamıştır[136].

Erzurum vakıflarının Kanuni döneminde yeniden tespiti sırasında düzenlenen Erzurum ve Pasin Livaları Mufassal Defteri'ndeki "*Vakf-ı Medrese-i Huand Hatun bint-i Keykubad bin Keyhüsrevi'l-Meşhur Sultan Aliyyu'd-din der mûcib-i Defter-i Atik*" kaydını dikkate alan Beygu, Çifte Minareli Medrese'nin Sultan Alaaddin Keykubat'ın kızı Hundi Hatun tarafından yaptırılmış olduğunu, Van Berchem'in eserinde yapının tarihinin H.651 olarak gösterildiğini ve bunun da medresenin yapılışına uygun olduğunu söylemektedir[137]. E. Diez ve S.K. Yetkin gibi araştırmacılar da A. Ş. Beygu'dan yola çıkarak, Çifte Minareli Medrese'nin H.651/M.1253'de Alaaddin Keykubad'ın kızı "Hond Hatun" tarafından yaptırılmış bir Selçuklu eseri olduğunu ileri sürmüşlerdir[138].

İ.H. Konyalı ise Erzurum ve Pasin Livaları Mufassal Defteri'ndeki kaydın ve bu kayda dayanılarak elde edilen tarihin yanlış olduğunu, medresenin XIII. yüzyılın sonu ya da XIV. yüzyılın ilk on yılı içinde, muhtemelen de Geyhatu'nun karısı "Hand Padişah Hatun" tarafından inşa ettirildiğini ileri süren ilk araştırmacı olmuştur[139]. M. Sözen de sonraki yıllarda aynı düşünceyi benimsemiştir[140].

---

yapının ve bitişiğindeki caminin 962'de Melek Han döneminde yaptırıldığının yazılı olduğu, ayrıca yazıtın iki bölüm halinde birer minarede bulunduğu söylenmektedir.

[135] J.M.Rogers, "The Date of The Çıfte Mınare Medrese at Erzurum", **Kunst Des Orients**, VIII 1/2, Wiesbaden t.y., Pl.I, Fig.I.

[136] Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı**, Ankara 1971,s. 209-214.

[137] Beygu, **a.g.e.,** 1936, s.129-130.

[138]Beygu, **a.e.,** s.127-128; E.Diez, 1946, 72; Suut Kemal Yetkin, "Çifte Minare", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II-III, Ankara 1952, s.46.

[139]Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.338-348.

[140]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.64-65.

H. Karamağaralı, İ.H. Konyalı'nın görüşünü desteklemektedir. 1965 tarihli doçentlik tezinde konuya değindikten sonra medresenin tarihi ve banisi hakkında bir araştırma yapmıştır[141]. Karamağaralı, o güne kadar yapılan araştırmalardaki görüşleri karşılaştırarak bazı çelişki ve yanlışlıkları ortaya koymaya çalıştığı bu makalesinde, mimari ve süsleme özelliklerini, ayrıca Anadolu'da İlhanlı egemenliğinde gelişen tarihi olayları da göz önünde tutarak bir sonuca varmıştır. Buna göre, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Anadolu'da bulunan Şehzade Geyhatu'nun eşi Padişah Hatun tarafından H.690/M.1291'de yaptırılmıştır. Ancak Padişah Hatun bu tarihlerde Kirman tahtına tekrar çıkmak için ülkesine geri dönmüş ve medresenin inşaatı da tamamlanamamış olmalıdır. Karamağaralı'ya göre, medresenin kitabesinin bulunmamasının sebebi de budur[142].

J.M. Rogers, yapı hakkındaki çeşitli çalışmaları inceleyerek öne sürdüğü görüşleri 1971'deki Dördüncü Uluslararası Türk Sanatları Kongresi'nde sunmuş, daha sonra da bir makalede toplamıştır. Özellikle Karamağaralı'nın çalışmaları üzerinde durmuş, Belin'in yayınladığı ve bir dönem yapının kitabesi olduğu düşünülen bilgilerdeki yapıyı yaptıran kişi ve tarihi gibi verileri yeniden incelemiştir. Rogers, Karamağaralı'nın çalışmalarında yapının banisi ve tarihi hakkındaki görüşleri kabul etmemektedir. Belin'in yayınladığı kitabeyi incelerken çeşitli tarihler ve bu dönemlerdeki sultanlardan yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadır. Karamağaralı'nın yapının banisi olarak kabul ettiği Padişah Hatun'un hayatı ve dönemin siyasi olayları üzerinde özellikle durmaktadır. Yapıyı planı, sütun-sütun başlıkları, kapı-pencere çerçeveleri, süslemeli bordürleri, madalyonları, çini bezemeleriyle mimari ve süsleme özelliklerine göre incelediği bölümde ise özellikle Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi ile Sivas Gök Medrese ile karşılaştırmaktadır[143]. Rogers'a göre Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi ile Sivas Gök Medrese'nin mimari ve süsleme özellikleri Erzurum Çifte Minareli Medrese karşılaştırıldığında, yapının tarihinin daha erken olması gerekmektedir. Rogers'a göre Karamağaralı'nın öne

[141] Haluk Karamağaralı, "Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri", Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1965, dp.115, s.76-84, Karamağaralı, **a.g.e.,** 1971, s.209-242.
[142]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1971, s.241-242.
[143]Rogers, **a.g.e.**, t.y., s.77-113.

sürdüğü 1291-1292 yılları siyasi ortam açısından yapının inşasına uygun değildir. Rogers, Erzurum'un 1242-1243 yıllarında Baycu Noyan idaresindeki Moğol kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden önce medresenin inşa edilmiş olması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca ileri sürdüğü diğer bir görüş de medresenin yerinde daha önce inşa edilmiş başka bir medrese bulunduğu ve belki de yapının banisi olduğu ileri sürülen Padişah Hatun'un buradaki yapının tamiri ve kümbet inşası yoluyla 1284-1291 yıllarında bir imar faaliyetinde bulunduğu yönündedir. Yapının Çifte Minareli Medrese ve Hatuniye olarak iki farklı isimle anılıyor olması da Rogers'a göre bu görüşü desteklemektedir[144].

T. Cantay, 1982 tarihli doktora tezinde medresenin yapım tarihi ve banisi hakkında, yukarıda bahsedilen kitabe ile 351 tarihini esas alarak görüş belirtmiştir. Cantay'a göre söz konusu kitabe iki parça halinde, giriş eyvanının karşılıklı iki duvarında yer almış olabilir. Kitabedeki "*tarih-i hicret sisad pencah yek*" olarak verilen inşa yılında "*tarih-i hicret*" kısmı bir ilave ya da yanlış okuma sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Buna göre, 351 tarihi, İlhanlılarda başlangıcı Cengiz Han'ın doğumundan önceye, 933 yılına uzanan bir kronolojik takvime işaret etmektedir. Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan Silsilename'de yer alan Abaka Han ile ilgili bir bölümde "*üçyüz otuz iki senesinde ahkâm ünvanı üzre ismini yazdılar*" kaydı da Cantay'a göre bu kronolojik takvime işaret eden önemli bir bulgudur. Ayrıca d'Ohsson'un araştırmasına da dayanarak Çifte Minareli Medrese'nin ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı Teküder (Sultan Ahmed) döneminde 1282-1284 yıllarında inşa edildiğini öne sürmektedir. Buna göre, kitabede "Sultan Melik Han" olarak geçen Teküder (Sultan Ahmed), "imar ve hayrat işlerine" önem vermekteydi. Cantay'a göre, kitabede Harezm'den geldiği belirtilen kurucu da Teküder'in yengesi, Abaka Han'ın dul hanımı Toktay Hatun olmalıdır. Teküder, kardeşi Kongurtay'ı Toktay Hatun ile evlendirerek Anadolu'da görevlendirmişti[145].

Abdüsselam Uluçam yapının kullanımına ilişkin görüşler ortaya koyduğu makalesinde Çifte Minareli Medrese ve Hatuniye Medresesi isimleri üzerinde

[144] Rogers, **a.g.e.**, t.y., s.83-84, 114-119.
[145] Cantay, **a.g.e.,** 1982, s.275-278.

durmaktadır. Uluçam'a göre kaynaklarda içinde eğitim öğretim yapılıp kitap yazılan Hatuniye Medresesi ile Sultan IV. Murad'a kadar boş kalıp daha sonra top dökümhanesi haline getirilen Çifte Minareli Medrese iki ayrı yapıdır. Buna göre kaynaklarda ismine rastlanan ancak günümüze ulaşmayan Sultaniye Medresesi'nin gerçek adı Hatuniye Medresesi'ydi. Uluçam, Çifte Minareli Medrese'nin inşa tarihinin Karamağaralı'nın teklif ettiği gibi M.1290'lar olması gerektiğini, ayrıca yapının Erzurum'un iklim şartlarında eğitim yapısı olarak kullanımının uygun olmadığını, medresenin Yakutiye Medresesi'nde olduğu gibi mezar anıtının vurgulandığı bir yapı olduğunu öne sürmektedir[146].

Konuyla ilgili en yakın tarihli çalışmada Osman Gürbüz, yapının banisi ve tarihiyle ilgili yeni görüşler öne sürmüştür. Gürbüz önceki çalışmalara değindikten sonra özellikle "Hand-Hundi" kelimeleri üzerinde durmuştur. Padişah Hatun'a ithaf edilen "Huda vend-i alem" tabirinin özel bir isim değil, bir unvan olduğunu öne sürmektedir. Ancak "Medrese-i Hand Hatun" ifadesindeki "Hund ya da Hundi" kelimesinin özel isim olduğunu belirtmektedir. Etimolojik kökenini incelediği kelimenin orijinalinin "Hudavend" olduğunu, "Hand, Hundi, Handi, Havend, Hudivend, Hund" gibi farklı kullanılan bütün formların bu ismi karşıladığını belirtmektedir. Gürbüz, buna göre medresenin adına yapıldığını düşündüğü Hudavend Hatun'un tarihlerdeki kimliğini araştırmaktadır. Selçuklular ile Gürcüler arasındaki dostluğun pekişmesi için I.Alâeddin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlenen Gürcü prensesi Tamar'ın daha sonra Gürcü Hatun adı ile Müslüman olduğu, hayırsever ve sevilen bir kişilik olan Gürcü Hatun'un bu evlilikten Aynü'l-Hayat ve Havendzade isimli iki kızı bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Gürcü Hatun daha sonra Muineddin Pervane'yle evlenmiş, Havendzade'den bu şekilde Pervane'nin kızı olarak da bahsedilmiştir. Gürbüz'e göre medresenin adına ithaf edildiği hatun, II.Gıyaseddin Keyhüsrev ve Gürcü Hatun'un kızı, Pervane'nin üvey kızı, Atabek Mecdüddin'in eşi olan Havendzade'dir[147].

---

[146] Abdüsselam Uluçam, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum", **XI.Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s.749-758.

[147] Konyalı**, a.g.e**, 1960, s.47; Osman Gürbüz, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Banisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmları Enstitüsü Dergisi**, Y.11, S.25, Erzurum 2004, s.148-151.

Gürbüz, Muineddin Süleyman Pervane'nin 1261'den itibaren yönetimi elinde bulundurması ve Moğollarla yürüttüğü çıkara dayalı ilişkilerle Anadolu'da 1266-1276 yılları arasında bir nebze sakin bir dönem geçtiği, bu dönemde ticari gelişmelerin meydana gelmesi suretiyle ekonomik anlamda refah ortamı, kültürel anlamda da bilim ve din çevreleriyle ilişkilerin güçlendirildiği bir ortam bulunduğuna dikkat çekmektedir. Gürbüz'e göre, Anadolu'da pek çok önemli eserin ortaya çıktığı bu senelerde Cüveyni'nin Çifte Minareli Medrese ve Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Gök Medrese'yi yaptırdığı da göz önünde bulundurulursa Amasya, Tokat, Merzifon, Kastamonu ve Sinop'ta çeşitli yapılar inşa ettirdiği bilinen Pervane ailesinin Erzurum'da bu yapıyı inşa ettirmiş olması mümkündür. Bu dönemde ticaretin ağırlığı Tebriz-Trabzon hattına kaymış, yapının inşa edildiği Erzurum, bu dönemde İlhanlı başkenti Tebriz'den Anadolu'ya ulaşan ana yolun kavşağında bulunması itibariyle önemli olmuştur[148].

Gürbüz'e göre medresenin 1275 yılları civarında inşasına başlanmış olması muhtemeldir. Ancak Pervane, Moğollar ve Memluklar arasında çift taraflı bir politika yürütmüş, 1277 yılında Elbistan Ovası'nda Baybars'ın Moğol ordusunu bozguna uğratmasıyla Abaka intikam için Anadolu'ya gelmiştir. Pervane'nin de Memluklarla olan ilişkisinin ortaya çıkmasıyla, Pervane adamlarıyla birlikte öldürülmüştür. Gürbüz, medresenin kitabesi bulunmamasını, ayrıca mimari ve süslemesinin de bitmemiş bir şekilde bırakılmasını Pervane'nin 1277'de öldürülmesi ve ailesinin de zor durumda kalmasına bağlamaktadır. Araştırmacı, kaynaklarda geçen vakıf kaydı üzerinde de durarak farklı bir görüş ileri sürmektedir. Buna göre eski metinde isimler "Keyhüsrev oğlu Keykubad" olarak karıştırılmış, bu ifade "Sultan Alaeddin diye meşhur Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'in kızı Hand Hatun'un Medresesinin vakfı, Erzurum merkezinde bir hamam" olarak düzeltildiğinde tarihler ve kaynaklar II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızı olan Hundi Hatun'la uygun düşmüştür. Gürbüz ayrıca iddiasını desteklemek için II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü Hatun'dan olan oğlu II.Alaeddin Keykubat'ın mezarının Erzurum'da olduğu, 1295 yıllarında Gürcü Hatun'un diğer kızı olan Aynü'l-hayat'ın da Erzurum'da

[148]Gürbüz, **a.g.e.**, 2004, s.145-160.

bulunduğunu belirtmektedir. Gürbüz böylece, Çifte Minareli Medrese'nin 1275-1277 yıllarında Süleyman Pervane tarafından üvey kızı Havendzade için yaptırıldığını ileri sürmektedir[149].

Kitabe

Medresenin kitabesi bulunmamaktadır (Bkz.Yapım Tarihi ve Vakfiye)

Banisi

Medresenin yapım tarihi gibi banisi de tartışmalı konulardan biri olmuş ve bu konuda da çeşitli görüşler öne sürülmüştür. İlk defa Konyalı'nın öne sürdüğü ve daha sonra Karamağaralı'nın da üzerinde çalışarak kabul ettiği görüşe göre medresenin banisi "Safvat Al-Din Padişah Hatun"dur[150].

Kirman Sultanı olan Padişah Hatun'un babası Kutb-al-Din Muhammed, annesi ise Türkan Hatun'dur. Padişah Hatun, İlhanlı sultanı Abaka Han ile evlenmiş, bu dönemde Moğollar Kirman topraklarına dokunmamıştır. Abaka Han'ın 1282'de ölümü üzerine Teküder İlhan olarak seçilmişti. Müslümanlığı seçerek Sultan Ahmed adını alan Teküder, Padişah Hatun'un üvey kardeşi Siyurgatmış ile yakındı. Padişah Hatun ve Siyurgatmış arasında geçen taht mücadelesinde, Kirman ülkesini birlikte idare etmelerine karar verildi. Ancak Padişah Hatun'un bu karardan memnun olmayıp, zaten daha öncesinde de Teküder'e karşı desteklediği Argun Han'la görüşmesi sonucunda, Padişah Hatun'un Geyhatu ile evlendirilip Ruma (Anadolu'ya) gönderilmesine karar verildi. Padişah Hatun Geyhatu ile evlenerek, Anadolu'ya eşinin yanına gitti. Bu dönemde Kirman'da has arazisi olan Sircan, Siyurgatmış'a geçmiş, buna mukabil Padişah Hatun'a da Anadolu'da bazı yerler verilmiş olmalıdır. Erzurum'da bir medrese inşa ettirmiş olması buna bağlanırken, Tokat'ın da Padişah Hatun'a verilmiş olması muhtemeldir. Ancak iki kardeşin arasının bozulmasından çıkarları olan kişilerin de işe karışmasıyla kardeşlerin arasındaki çekişme bitmedi. Geyhatu'nun da duruma müdahale etmesiyle Padişah

[149] Gürbüz, **a.g.e.,** 2004, s.150-152.
[150]Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.338-348; Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.64-65; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1965, dp.115, s.76-84; Karamağaralı, **a.g.e.,** 1971, s.209-242.

Hatun Kirman tahtına çıktı. 1290-1292 yıllarına denk gelen bu dönemde Padişah Hatun'un Anadolu'dan ayrıldığı tahmin edilmektedir. Ancak kardeşler arasında devam eden olaylar sonucunda Padişah Hatun Siyurgatmış'ı önce hapis ettirdi, ardından da öldürttü. Olaylar bir süre bastırılmış gibi görünse de Geyhatu'ya karşı ayaklanan ve onu yenen Baydu'nun İlhan olmasıyla, Siyurgatmış'ın idamının intikamı almak için bekleyenlere fırsat çıktı. Siyurgatmış'ın dul eşi Gerduçin'in de desteklemesiyle çıkan ayaklanma sonucunda Padişah Hatun ele geçirildi. Aynı zamanda Siyurgatmış ve Gerduçin'in kızı Şah Alem ile evli olan Baydu'nun fermanı ile Padişah Hatun çadırında öldürüldü. Cenazesi Kirman şehrine götürülüp annesi Türkan Hatun'un medresesine defnedildi[151].

Vakfiye

Medresenin vakfiyesi bulunmamakla birlikte, ilk defa Belin tarafından "kitabe" olduğu ileri sürülerek yayınlanan metnin, yapının vakfiyesi olabileceği üzerine yapılan tartışmalara "Yapım Tarihi" bölümünde yer verilmiştir.

J.M.Rogers makalesinde kitabenin Farsçasını Belin'den aktararak kullanmıştır[152]. Söz konusu metnin Karamağaralı'da yer alan çevirisi şöyledir:

"*Allah'ın kulları için bu nazar makamıdır. Bizim cevabımızı işitiniz ki, Allah hâkimiyetini ebedi kılsın, Sultan Melik Han'ın hilafeti zamanında idi ve Harezm'den Rum şehrine azimet ettim. Oraya ulaştığım zaman o diyarı tavattun ettim. Ondan en hoş bir vakitte, bina gibi bir şey bırakayım da ebediyen bizim iyilik ve hayratımız olsun diye hatırıma geldi; bir mescid ve birkaç hücre yaptırayım da ilim talibleri o mahalde mesken tutsunlar. Ve bu binayı öyle yaptım ki, eğer harab olsa bu hüccet ile san'at ve iş göstersinler (aynen yapsınlar). Yedi dükkân kirası ve onun etrafında*

[151] Bahriye Üçok, "Müslüman Kutluk Devleti'nde İki Kadın Hükümdar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.9, Ankara 1962, s.81-98; Bahriye Üçok, **İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar**, Ankara 1965, s.81-96; Rogers, **a.g.e.,** t.y., 92-97. İ.H.Konyalı Erzurum tarihiyle işgili çalışmasında Eflaki'de geçen bazı bilgileri değerlendirmiştir. Buna göre Geyhatu'nun Erzurum'da oturan hanımı Paşa Hatun Mevlana'ya ve Arif Çelebi'ye çok hürmet ederdi. Eflaki'nin Paşa Hatun olarak bahsettiği Padişah Hatun burada verilen bilgilere göre Erzurum'da vefat etmişti. Ancak cenazenin Erzurum'da mı defnedildiği ya da İran'a mı götürüldüğü konusunda kesin bilgi verilmediği de belirtilmektedir. Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.50-52, s.334-335.

[152] Rogers, **a.g.e.**, t.y., Pl.I, Fig.I'de söz konusu metnin Farsçası Belin'den aktarılarak kullanılmıştır.

bulunan arazi, işte onların kirası ve Sultan Melik Han'ın vakıflarının mahsulünün öşrü daima ve her sene bunları alarak sarfoluna. Ve o medrese için âlim, fazıl, kâmil, Şeyh Fehamüddin'i müderris yaptım ve üç adet köyü ona teslim ettim ki her senede üçbinbeşyüz akça ona teslim edeler ve o da Hatuniye hakkında duacı olsun. Kim ki bu binanın tamirine gayret gösterir, Kâinatın Sahibi onun için rahmet göstersinler ve her kim ki bunun harabına çalışır, Kâinatın Sahibi onun ömrünü harab eylesinler. Bu bina hicretin üçyüzellibir tarihindedir."[153]

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Erzurum Çifte Minareli Medrese, Selçuklu döneminden itibaren çeşitli defalar onarım görmüş olmalıdır. Evliya Çelebi'nin minarelerinin güzelliğini övdüğü yapının ziyareti sırasında harap durumda olduğunu verdiği bilgilerden anlamaktayız. Evliya Çelebi'ye göre medrese Sultan IV. Murad'ın İran Seferi sırasında (1638-1639) tophane haline gelmiştir[154].

Batılı araştırmacılardan Hamilton 1836'da, Ritter 1837'de Erzurum'u ziyaret ettiklerinde medreseyi top dökümhanesi olarak görmüşlerdir[155]. Hamilton Çifte Minareli Medrese'nin ayrıntılı mimari tanımlarını vermiş, içinde bulunan askeri malzemeden ve medresenin çeşitli kullanımlar için sonradan inşa edilen bölümlerinden bahsetmiştir[156]. 1843'de Erzurum'a gelen Curzon, şehrin en güzel iki yapısı olarak iki medreseden bahsetmiştir (F.91). Şehrin girişinin hemen solunda yer aldığını söylediği ilk medresenin "Çifte Minareli" olarak anıldığını ve firuze renkli tuğla süslemeli minarelere sahip olduğunu söylemektedir. Kümbeti ve mimari özellikleriyle anlattığı medresenin iyi durumda olduğundan bahsederken, diğerinin ise ortasında kurulan top dökümhanesi nedeniyle harap durumda olduğunu belirtmektedir[157]. Konyalı, Çifte Minareli Medresesi'nin top dökümhanesi olarak

[153]Karamağaralı, **a.g.e.,** 1971, s.213-214.
[154] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C.3, İstanbul 1970b, s.207.
[155]Uluçam, **a.g.e.,** 1994, s.752.
[156] William J.Hamilton, **Researchs in Asia Minor, Pontus ve Armenia**, Vol.I, London 1842, s.178-180.
[157]Robert Curzon, **Armenia, A Year At Erzeroom And On The Frontiers of Russia, Turkey And Persia**, New York 1854, s.48-49. Curzon'un top dökümhanesi olarak bahsettiği diğer yapı Yakutiye Medresesi olmalıdır; Kılıç, **a.g.e.,** 1998, s.8.

kullanıldığına dair benzer bilgileri vermektedir[158]. 1846 yılında tekrar medreseye çevrilen yapı, daha sonra ise müze olarak kullanılmaya başlanmıştır[159].

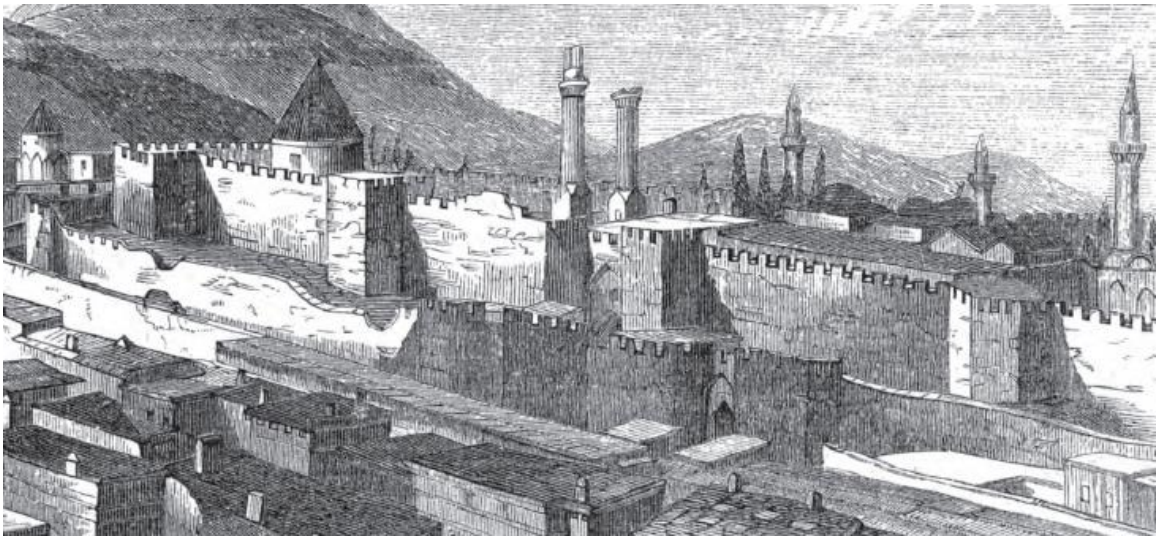
Tespit edilen resimlerine göre 1970'li yıllara kadar kümbet önündeki kemeri yıkıktır. Eyvanları ve kemerlerinin bazı bölümleri duvarla örülerek kullanılmıştır. 1975-1976 yıllarında medresenin önünde (kuzeyinde), doğusunda, güneyinde ve avlusunda kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazılarda top gülleleri ile mermilere de rastlanmıştır. Aynı kazı esnasında medresenin önündeki zeminde toprak seviyesi düşürülürken doğu yönde yapılan kazıda, medresenin doğu duvarının 30 m. kadar devam ettiği ve ikinci bir burç olduğu ortaya çıkarılmıştır. Güney yöndeki kazılarda ise birbirinden bağımsız üç yapı temeli tespit edilmiştir. Çalışmaların devamında sondajlar kümbetin yanında, güneyde tespit edilen duvar izlerinde, batıda hamam kalıntılarının bulunduğu bölgede devam etmiştir. Kazı sonuçları bir makale olarak yayınlanmış ancak yapılan çalışmalar sonucunda düzgün bir değerlendirme ve çizim yapılmamıştır. Bu çalışmalar esnasında muhtemelen medresenin içinde yer alan fazla duvarlar kaldırılmış, zemin temizlenmiş, kümbet önündeki yıkık eyvan duvarları ve tonozu ile revakların önündeki büyük kemer de yeniden inşa edilmiştir. Bu çalışmalar yapının Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'ndaki dosyasında yer alan 1970-1977 yılları arasına ait raporlar ve resimlerden incelenebilmektedir [160]. Medresenin güneyinde ve kümbetin çevresinde 2006-2007 yıllarında da kazı çalışmaları yapılmıştır.

Medresede Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon 2008 yılından itibaren devam etmektedir. Söz konusu restorasyonda minare gövdelerindeki ve pabuçluklarındaki sırlı tuğla süslemeli alanlarda ayrıca yapının ön cephesinde çalışmalar sürdürülmektedir.

[158] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.277.
[159]Sözen, **a.g.e.,** 1970, s.73.
[160] Ömer Yörükoğlu, "Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Hafriyatı", **Vakıflar Dergisi**, S.XII, Ankara 1978, s.236-240; EKTVKK, 25.00.4 Numaralı Dosya'da yer alan muhtelif raporlar ve resimler.

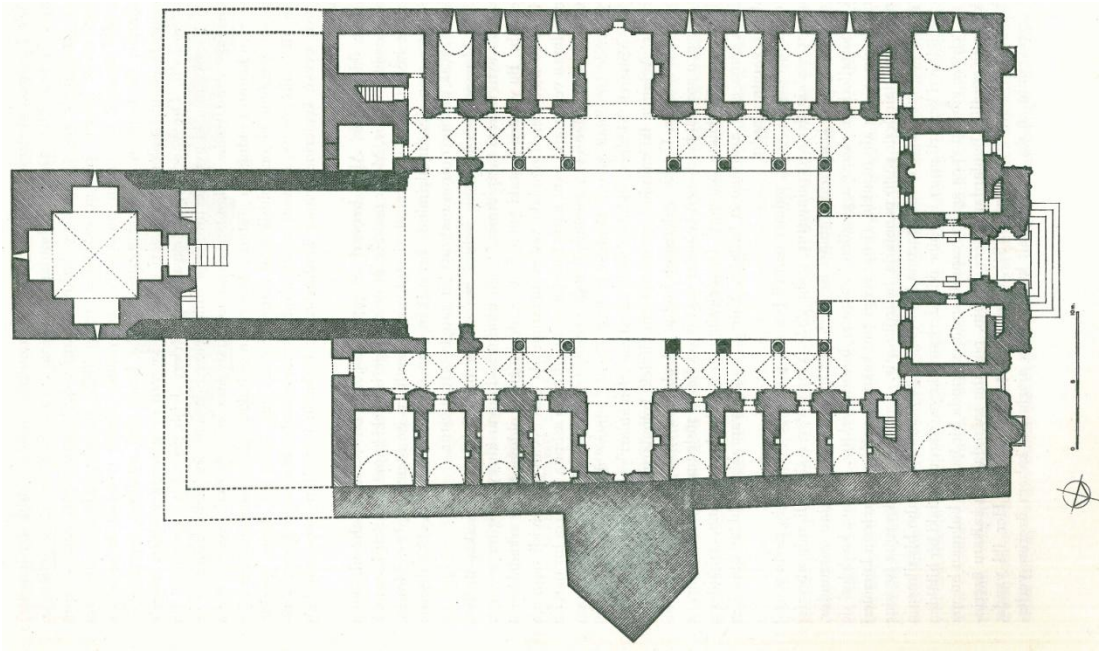
Mimarisi ve Süslemesi

Erzurum Çifte Minareli Medrese, avlulu, dört eyvanlı ve iki katlı planı ve 35 x 48 m. boyutları ile Anadolu'da yer alan en büyük medrese yapılarından biridir (P.10-P.11). Günümüze ulaşmamış olan iç kale suruna bitişik konumda inşa edilmiş olan yapının doğu duvarının aynı zamanda bu sur duvarı olması nedeniyle araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Giriş eyvanının karşısındaki büyük eyvanın arkasında yine Anadolu'daki en anıtsal mezar yapısı olan kümbet yer almaktadır.

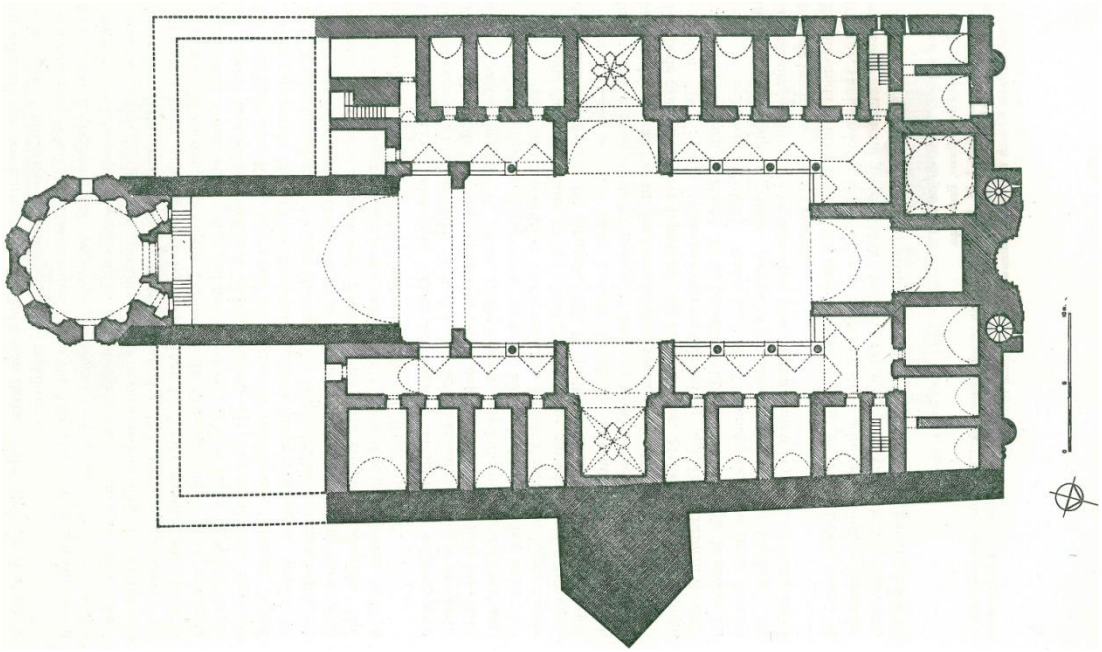

F.91.Curzon'un gravüründe Erzurum ve Çifte Minareli Medrese (Curzon, 1854)

Medresenin yaklaşık 5.50 m. derinliğindeki sivri beşik tonozlu giriş eyvanından geçilerek 30.50 x 12.20 m. ölçülerindeki uzun dikdörtgen planlı avluya ulaşılmaktadır. Giriş eyvanının sağında kubbeli ve kare planlı mescit bulunmaktadır. Medresede eyvanlar iki kat boyunca yükselmektedir. On dört sütuna oturan sivri kemerli düzenlemeli revak üç yandan avluyu çevrelemekte, kümbet önünde ise iki yandaki payelere oturan yüksek bir kemer düzenlemesine dönüşmektedir. Sütunlardan bazılarının üzeri geometrik desenler ve palmet motifi gibi süslemelere sahipken, bazıları da bezemesiz olarak bırakılmıştır (F.92-F.93).

P.10.Erzurum Çifte Minareli Medrese Alt Kat Planı (Kuran 1969)

P.11.Erzurum Çifte Minareli Medrese Üst Kat Planı (Kuran 1969)

F.92.Çift Minareli Medrese, avlu ve revaklar (2007)

F.93.Ana eyvan ve kümbet girişi (2007)

Aynı şekilde bazı sütun başlıkları palmet motifli, bazıları ise süslemesizdir. Avlunun iki yanında, revakların gerisinde bulunan her biri beşik tonoz örtülü yirmi mekân dikdörtgen planlıdır. Bu mekânların kapılarında ve pencerelerinde kalın silmelerle,

bitkisel süslemelerle oluşturulan düzenlemeler görülmektedir. Süslemelerin bir kısmının tamamlanmamış olmasından dolayı yapının bazı kısımlarının bitirilmeden bırakıldığı yorumları yapılmıştır. Yapının ikinci katında kısa ve yuvarlak gövdeye sahip sütunlar üzerinde süslemesiz sütun başlıkları yer almaktadır. Burada sütunları bağlayan kemerler üzerinde zincir bezemeli bir şerit yer almıştır. İkinci katta da yirmi iki adet dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü mekân bulunmaktadır (F.92-F.93).

Medreseye bitişik inşa edilmiş içten ve dıştan onikigen gövdeli ve külah örtülü kümbet, önündeki revak kemeri, yanlarındaki kışlık dershanelerle birlikte yıkık durumda bulunan ana eyvanın arkasındadır.

Kümbetin de kitabesi bulunmamaktadır. Saçak altında kalın halat silmeler arasında geometrik süslemeli bir bordürle sonlanan gövde, dıştan yine kalın silmeli yüzeysel yuvarlak kemerlerle hareketlendirilmiştir. Kümbet içten de mukarnaslarla sonlanan oldukça yüksek nişlerle çevrelenmiş, bu nişlerin bazılarının kenarlarında rumi motiflerinden oluşan süslemelere yer verilmiştir. Kümbetin gömü olmayan mumyalık kısmı haçvari planlı ve çapraz tonozludur. Kümbetin süslemeli olan taçkapısı bütünüyle sökülmüş, tahminlere göre mermer kaplamalı bu taçkapı tahrip edilerek bezemeli taşları yok olmuştur.

Cephe ve Minareler

Taçkapının iki yanına eklenmiş payandalar üzerinde yükselen iki minaresi ve bezemeleriyle en dikkat çekici cephe, ön cephesidir. Bu yüzyılda özellikle medreselerin cephe kompozisyonlarında görülen niş, pencere ve çeşme gibi mimari elemanlar burada da yer almaktadır (F.94, Ç.13).

F.94.Çifte Minareli Medrese, ön cephe ve çift minareler (2007)

Taçkapının açıklığını oluşturan basık kemerli yüksek kapının iki köşesinde yuvarlak rozetler yer almıştır. Kapının iki köşesinde zar başlıklı kaidelere oturan kabartma palmet süslemeli sütunçeler yine palmet süslemeli çift katlı başlıklara sahiptir. İki yanda yer alan yan nişler çokgen formda ele alınmıştır. Beş sıralı mukarnas kavsaraların iki köşesinde palmet süslemeli sütunçeler ve palmet süslemeli iki katlı başlıklar bulunmaktadır. Nişlerin içinde on bir kollu yıldızdan gelişen geometrik süsleme yer alırken dikdörtgen çerçeve üzerinde de geometrik geçmeli düzenleme görülmektedir. Mukarnas kavsaranın köşeliklerinde yuvarlak birer madalyon

işlenmeden bırakılmış, kavsaranın kenarlarını dolaşan bir silme de ortada yuvarlak bir düğümle sonlanmıştır. Mukarnas kavsara ile yan nişlerin üzerinde kitabe olması gereken alanda, kapıyı üç yönden dolaşan bir şerit işlenmeden bırakılmıştır. Taçkapının köşe sütunçeleri üzerinde de dışa bakacak şekilde yerleştirilmiş sivri kemerli küçük kartuşlar da muhtemelen mimarın adı işlenecek bölümler olup, bunlar da işlenmemiştir. Mukarnas kavsaralı açıklığı çevreleyen sivri kemerden sonra dikdörtgen çerçeveli süsleme kuşakları başlamaktadır.

F.95. Taçkapı ve çift minareler (2007)

İlk bordür yüksek kabartma işlenmiş çift rumi yaprağı arasına yerleştirilmiş palmetlerin kıvrık dallarla bağlanmasıyla meydana gelmiştir. Sonraki bordür üzerinde kıvrık dallar üzerine yerleştirilmiş palmet ve diğer şeritte de yine kıvrık dallar üzerinde rumiler görülmektedir. Bundaki sonraki daha geniş bordür üzerinde

palmet ve rumilerin alternatif dizilişleriyle elde edilen kompozisyonun zemininde yine palmet motifleri yer almıştır. En geniş olan bordür iki rumi yaprağıyla sonlanan kıvrık dallı bir düzenlemeyle başlamaktadır. Üstte iki yana açılan iki iri rumi arasında altı kollu yıldızdan gelişen geometrik süslemeli bir kabara yer almıştır. Kabaraya oturan vazo benzeri bir motiften çıkan palmiye yaprağı benzeri yapraklardan üstteki bazıları işlenmemiştir. Alttaki iki yaprak üzerinde üzüm salkımı, üsteki iki yaprak üzerinde ise nar motifleri seçilebilmektedir. İşlenmemiş iki yaprağın birbirine geçmeli düzenlemesinden sonra iki yanda oldukça iri rumi arasına yerleştirilmiş palmet ve dallar düzenlemeli bordür başlamaktadır (F.95-F.96).

F.96.Taçkapının sol tarafındaki bordürlerde süsleme ayrıntısı (2007)

Kapının yanlarında, tuğla minarelerin taş kaideleri olan bölümlerin ön ve yan cephelerinde kalın kaval silmelerin çevrelediği sivri kemerli nişler yer almıştır. İki uçtaki hilal motiflerinden çıkan üç katlı silmeler iki yanda üç köşeli yıldız şekilleri meydana getirdikten sonra dikdörtgen çerçeve olarak devam etmektedir. Yüzeyden çökertilmiş sivri kemerli nişler içine yerleştirilmiş iki ejderhanın kuyrukları ucundaki hilalden çıkan, üzerinde de çift başlı kartal figürünün yer aldığı hayat ağacı motifleri, oldukça yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Yan yüzlerde de benzer çerçeve ve niş düzeni yer almakta olup buralarda ise palmet şeklinde bir kökten çıkan hayat ağaçları görülmektedir. Kapının sağ tarafındaki taş süslemeler yapılmış olup sol taraftaki işlemelerin bazı bölümleri ise tamamlanmadan bırakılmıştır (F.96-F.97).

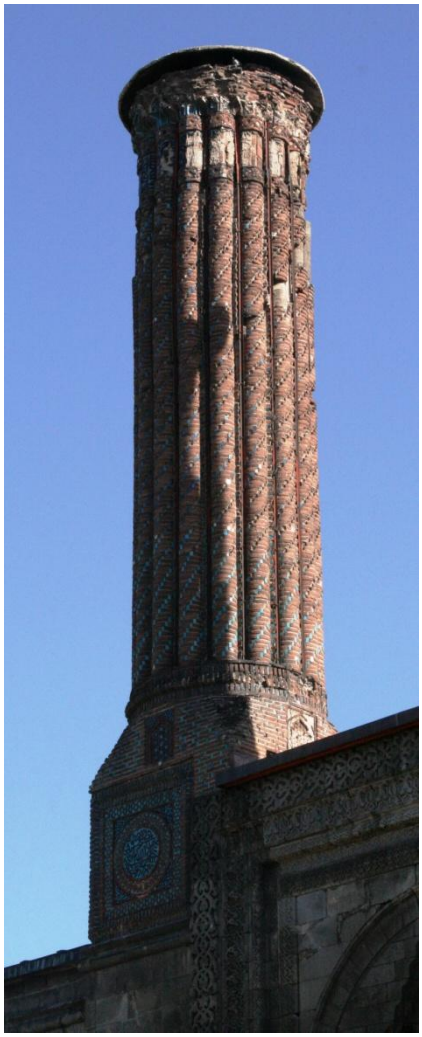

F.97.Taçkapının sağ tarafında kaide başlangıcı ve figürlü süsleme, pencere (2007)

F.98.Taçkapının aynı zamanda minare kaidelerini oluşturan yan kanatları (2007)

34.60 m. genişliğindeki ön cephede yer alan anıtsal taçkapı, heraldik süsleme özellikleri ve çift minaresi ile önemli bir kuruluşa sahiptir. Tuğla minareler taçkapının iki yanında yer alan yüksek taş kaideler üzerinde yükselmektedir (F.98).

F.99. F.100.

Minareler, kaide ve gövdelerden ayrıntı (2007)

Bütünüyle kesme taştan inşa edilmiş olan medresede yalnızca taçkapı üzerinde yer alan minareler tuğladan inşa edilmiştir. Minarelerin kesme taş kaideleri taçkapı çerçevesinin iki yanına eklenmiş, çerçevenin üst kısmından itibaren tuğladan küp şeklinde ikinci bir kaide ve bunların da üzerinde pabuç ile dilimli silindirik gövdeler yer almıştır. Kaide, pabuç ve gövdede farklı tuğla örgüler kullanılmıştır (F.98-F.99-F.100).

Taçkapının iki yanındaki taş kaidelerde tuğla örgülü minarelere geçmeden önce taçkapının yüksekliğini aşmayacak şekilde yerleştirilen tuğla örgülü prizmaların ön ve iki yan cephesinde çini süslemeli panolar yer almaktadır (F.99-F.100). Minare

kaidelerinin ön yüzlerinde yer alan kufi yıldız kitabeli kare panolar, doğuda (F.102) üçgen, batıda (F.101) dışbükey silmeli birer çerçeve meydana getiren tuğlalarla çevrilidir. Kare panoların içindeki bordürler üzerinde firuze renkli çinilerle süslenmiş stilize palmet frizi bulunmaktadır. Ortadaki dairesel formların kenarları firuze çinilerden meydana gelen stilize rumi-palmet dizisiyle çevrelenmiştir. Ortalarında *"Allah"* yazısı bulunan kufi kitabeler de bu daire formları içinde yer almaktadır. Firuze renkli çini zemin üzerinde mor renkli çinilerle meydana getirilmiş süslemelerden *"Allah"* yazısının çevresinde yıldız şeklinde bir kompozisyon meydana getiren kufi yazı tam olarak okunamamıştır. Yıldız şeklindeki kufi kompozisyondan yalnızca *"Muhammed*" ve *"Bismillah"* kelimeleri okunabilmiştir[161]. Daire formlarıyla çerçeve arasında kalan köşelikler de mor renkli çinilerden oluşan rumi, palmet ve kıvrık dal süslemelidir.

F.101.Taçkapının batı tarafındaki çini pano (2007)

[161] Hamza Gündoğdu, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", **Prof.Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları**, İstanbul 1996, s.86-88.

F.102.Taçkapının doğu tarafındaki çini pano (2007)

Pabuçluğun yan yüzlerinde yer alan panolardaki çiniler ise büyük oranda dökülerek tahrip olmuştur. Kalan izlerinden buralarda da çinili süslemeler bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaidenin yan cephelerindeki panolardan batı yöndekinde kenarlarda stilize palmet motifli bordür seçilebilmektedir. Panonun ortasındaki sivri kemerli düzenleme içinde vazo benzeri bir form ve firuze renkli çinilerle oluşturulmuş baklava desenleri görülmektedir. Kemerin köşelikleri de firuze renkli çinilerle dolgulanmış kaz ayağı motifleriyle süslenmiştir (F.103).

F.103.Batı yöndeki minare kaidesi ve pabuçluk ayrıntısı (2007)

F.104. Doğu yöndeki minare kaidesi ve pabuçluk ayrıntısı (2007)

Minare kaidelerinden doğu yöndekinin yan cephesinde bulunan panodaki süsleme daha net görülebilmektedir. Buradaki düzenlemede üstte firuze renkli çini süslemeli stilize palmet dizisinin altında kırık hatlı geçmelerden oluşan ve içleri firuze renkli çini dolgulu geometrik süslemeli bordür panoyu üç yönden dolaşmaktadır. Sivri kemerli düzenleme içinde üç kollu çarkıfelek benzeri motiflerin eksenlerinin kaydırılarak alt alta yerleştirilmesiyle elde edilen kompozisyon yer almaktadır. Çarkıfeleklerin kollarının içleri yine firuze renkli çinilerle dolgulanmıştır (F.104).

Minarelerin kare panolarından sonra başlayan pabuçluğun köşelerinde prizmatik üçgenlerle geçişler yapılmış olup yüzeylerinde de tuğla örgüler arasında eksenden kaydırılarak yerleştirilen firuze renkli çiniler yer almıştır. Pabuçlukların dört cephesinde de sivri kemerli nişler içinde geometrik süslemeli çini panolar bulunmaktadır. Bu panolardan batı yöndeki minarenin pabuçluğunun ön cephesinde yer alan sivri kemerli düzenleme içinde firuze renkli çini süslemeli üç kollu çarkıfelek motifleri kullanılmış, dış yöndeki panoda yer alan süslemeler ise bütünüyle dökülmüştür (F.101). Avluya bakan cephede yer alan panoda firuze renkli çinilerle oluşturulmuş ve çoğunluğu dökülmüş büyük bir baklava motifi bulunmaktadır (F.105).

F.105. Avluya bakan nişteki süsleme

F.106. Doğuya bakan nişteki süsleme (2008)

Doğu yöndeki minarenin pabuçluğunun ön cephesinde sivri kemerli düzenleme içinde firuze renkli altıgen çinilerin köşelerindeki mor renkli çinilerle altı kollu yıldızlara çevrilmesiyle elde edilen motifler kullanılmıştır (102). Dışa bakan cephedeki sivri kemerli pano içinde firuze renkli çinilerden meydana gelmiş altı kollu yıldızlar, avluya bakan cephede içlerindeki çinileri dökülmüş ve sırsız tuğlalarla şekillendirilmiş altı kollu yıldız formları bulunmaktadır (F.107). Pabuçlukların taçkapı üzerinde birbirlerine bakan yüzlerinde de firuze renkli çinileri dökülmüş ve batı yöndekinde ikili düzende baklava motifleri olduğu anlaşılan geometrik düzenlemeler kullanılmıştır (F.106-F.108).

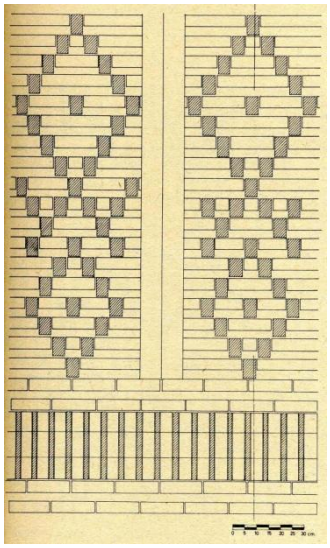

F.107. Dış cepheye bakan nişteki süsleme F.108.Batıya bakan nişteki süsleme (2008)

Şerefeden yukarısı yıkılmış olan minarelerin kaideden üst noktaya kadar yükseklikleri 26 m.dir. Gövdeleri harap durumdaki minareler çini süslemeli bir silmeden sonra dilimli düzende devam etmektedir. Minareler pek çok yerinden çimentoyla müdahale görmüş olup demir çubuklarla desteklenmiştir.

Minare gövdeleri tuğladan yarım yuvarlak yivli ve on altı dilimli örgüye sahiptir. Batı yöndeki minarede firuze renkli çinilerle oluşturulmuş büyük ve küçük baklava desenlerinin birbirlerine bağlanmasıyla elde edilen desen bulunmaktadır. Örgü aralarında da firuze ve patlıcan moru renklerinde sırlı tuğlalar yer almaktadır (F.109, Ç.12). Doğu yöndeki minare üzerinde ise firuze renkli çinilerle oluşturan spiral süsleme vardır (F.110). Minarelerin yuvarlak dilimleri arasında yer alan ince sivri yivler üzerinde firuze renkli çiniler yer almaktadır. Sivri yivler minarelerde dilimler arasında destekleyici amaçla kullanılan demir çubukların altında kalmıştır.

F.109. Batıdaki minareden süsleme ayrıntısı (2007)

Ç.12.Batı minare süslemesi çizimi (Bakırer, 1981)

F.110. Doğudaki minareden süsleme ayrıntısı (2007)

Minarelerin günümüze yıkılmış vaziyette ulaşmış olan mukarnaslı şerefelerinin hemen altında bordürler bulunmaktadır. Bordürlerde firuze renkli zemin üzerinde mor renkle yapılmış ve uçları rumi yapraklarıyla sonlanan düğümlü geçmelerden oluşan geometrik bir desen seçilebilnektedir. Bu bordürler yine firuze ve mor renkli ve bitkisel süslemeli daha ince iki bordür arasında yer almaktadır. Şerefe altındaki mukarnaslı bölümden günümüze 2-3 sıra ulaşmış olup mukarnasların içleri firuze ve mor renkli üçgen, yıldız, dikdörtgen, çokgen, kare formlarıyla ve palmet motifleriyle dolgulanmıştır (F.111-F.112).

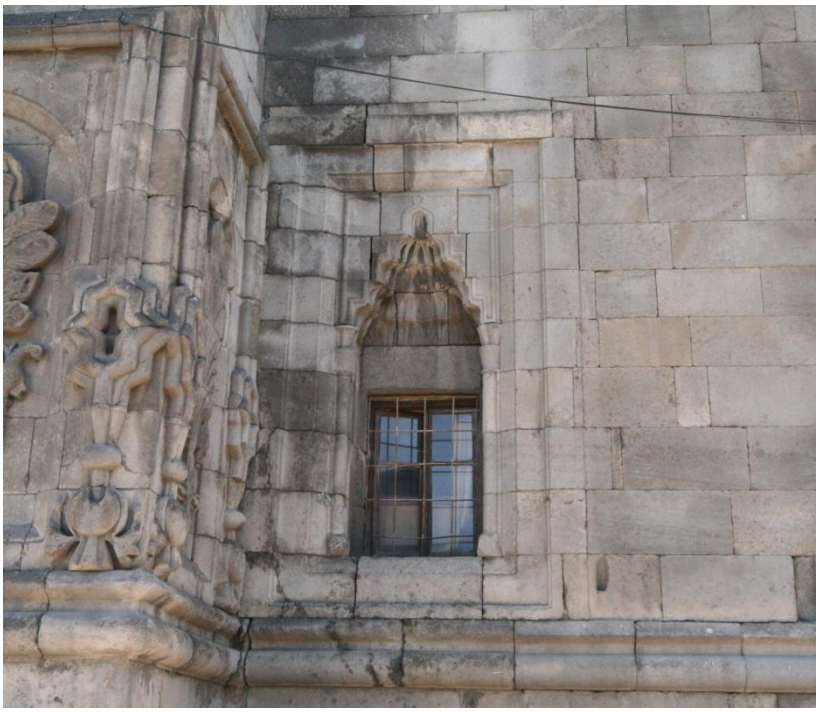

F.111. Batı yöndeki minarede süsleme kuşağı (2007)

F.112. Doğu yöndeki minarede süsleme kuşağı (2007)

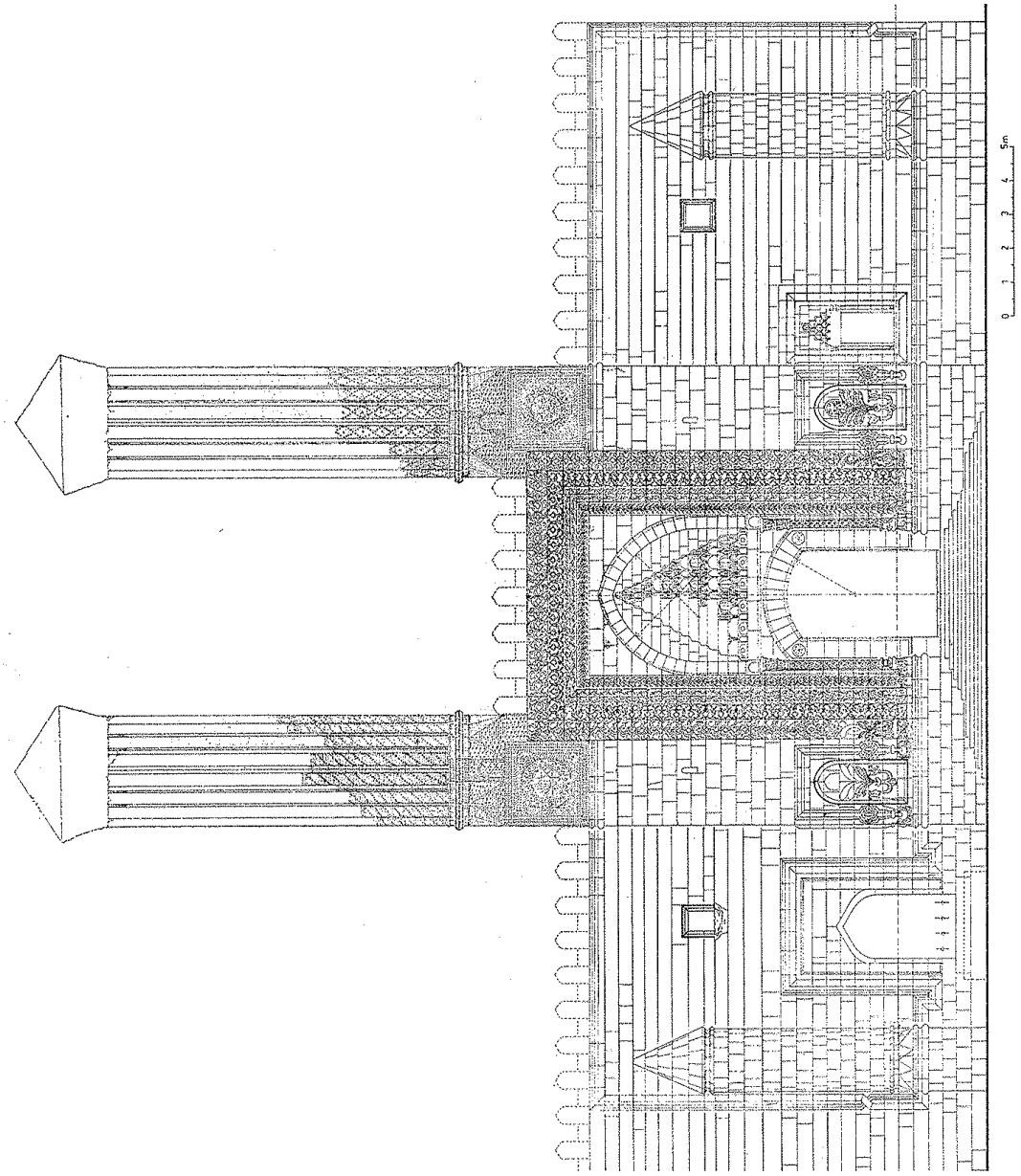
Köşe kuleleri, medresenin sol taraftan sur duvarına bitişik olması nedeniyle ön cephenin tam köşelerine değil, biraz daha içe çekilerek yerleştirilmiştir. Dikdörtgen kaideli köşe kulelerinde üçgenlerle pahlı bir geçişten sonra yarım silindirik gövdeler devam etmekte, üstte birer külahla son bulmaktadır. Cephenin sağ tarafında bulunan pencere kademeli dikdörtgen çerçeveler içinde yer almıştır. İki yanda sütunçeli ve beş sıralı mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahip pencere düz lentolu dikdörtgen açıklığa sahiptir. Sade bir şekilde düzenlemiş olan pencerede yalnızca mukarnas kavsarayı çevreleyen ve yuvarlak bir düğümle sonlanan ince bir silme kullanılmıştır (F.113). Sol tarafta bulunan çeşme iki iri kaval silmenin oluşturduğu dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş sivri kemerli bir niş şeklindedir (F.114). Cephenin kenarlarını yatayda ve dikeyde iki kalın kaval silme dolaşmaktadır.

F.113. Taçkapının sağ tarafında yer alan mescit penceresi (2007)

F.114. Taçkapının sol taraftaki çeşme (2007)

Ç.13. Çifte Minareli Medrese ön cephe restitüsyonu (Tuncer, 1986)

3.1.5. Erzurum Yakutiye Medresesi (Hoca Yakut Medresesi)

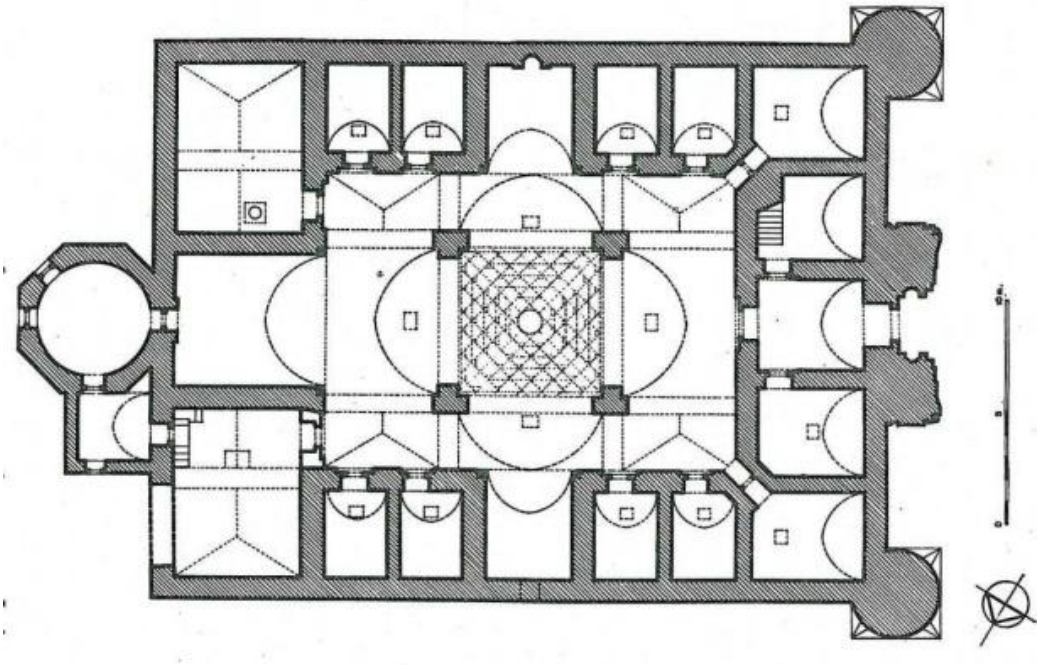
Yeri / Konumu

Yakutiye Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi'nde, günümüzde park olarak düzenlemiş bir alan içerisinde yer almaktadır. Banisine itafen Hoca Yakut Medresesi olarak da anılan Yakutiye Medresesi, kaynaklara göre uzun süre eski Yeniçeri Kışlası'nın yerine M. 1877/1879 yıllarında yaptırılan Yeni Kışla'nın içinde kalmıştır. Uzun yıllar top döküm yeri olarak kullanılan binanın etrafında 1970'li yıllarda askeri birlikler bulunmaktaydı[162].

F.115. Yakutiye Medresesi ön cephe (2008)

[162]Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri, Kapalı Medreseler, Bir Kısmı Ayakta Olan Medreseler, Kaynaklardan Bilinen Medreseler**, C.2, İstanbul 1972, s.1.

P.12. Yakutiye Medresesi planı (Kuran, 1969)

F.116. Yakutiye Medresesi, genel görünüş (2008)

Yapım Tarihi

Taçkapısının üzerindeki tek satırlık Arapça kitabesine göre H.710/M.1310-1311 tarihinde, Olcayto Hüdabende zamanında, Hoca Yakut tarafından yaptırılmıştır[163].

Kitabe

Taçkapının basık kemerli girişi üzerinde yer alan kitabe şöyledir (F.117):

"Bu medfenin yapılmasını 710 senesinde Ulcayto Sultan'ın hükümdarlık günlerinde –Allah mülkini ebedi kılsın- Sultan Gâzân ve Bolugan hatunun -Allah bühranlarını tenvir etsin- Yüce ve güzel in'amlarından olan fevazil ile (gelirler ile paraları ile) Cemal-ed-din Hoca Yakut-i Gâzâni emretti"[164].

F.117. Yakutiye Medresesi kitabesi (2008)

Vakfiye

Medresenin güney eyvanının sağ ve sol duvarlarında mermer üzerine sülüsle ikişer satır halinde yazılmış bir vakfiye yer almaktadır[165] (F.118-F.119).

---

[163]Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.1.

[164] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.306.

[165]Konyalı, **a.e**, s.323-325'de vakfiye şu şekilde verilmektedir: "*Allahı anmak çok iyidir ve bunu öne almak evladır. Bu Şerefli Buka'nın yapılmasını yüce sultan Olcaytu'nun -Allah mülkünü ebedi kılsın- Saltanat yıllarında sultan-i sait Gazan ve Horasan'lı Bolugan Hatun'un Allah burhanlarını tenvir etsin. Toprakları eyi olsun- büyük ve güzel ihsanları ile (fevazili ile) mevlayı muazzam, Cemal-üd-devlet-i ved-din Hoca Yakut, Allah yardımcılarını aziz etsin. Emir ve buka'nın maslahatı için akarlar ve şu köylerin hepsini vakfetti: Pasin vilayetinde (Herfent) ve (Kingfak) köyleriyle, Erzen-ir-rum kasabasında (Süngenariç) ve (Terariç) köyleri, yine Erzen-ir-rum'da, büyükhanın, dükkânların, iki hamamın, sebze tarlasının ve sabunhanenin, deve bağlamak için iki hanın (Deve Hanı) ve bir değirmenin ve Baburt kasabasında Hart, Hırzo, Kopuz, Ermina, Hınzaferek, Civans, Meraks köylerinin hepsini ve yine vâkıfın yapısı olarak maruf olan iki hamamı Allah rızası için sahih, şer'i ve ebedi olarak vakfetti. Bunlar satılamaz, irs yolu ile başkalarına geçemez. Rehin bırakılamaz ve değiştirilemez belki minvali üzerine kadıların kütüklerinde tescil edilen vakfiye şartlarına göre ve*

Konyalı, H.1000/M.1601 tarihli İl Yazıcı Defteri'nde ve arşiv belgelerinde yapının "Buk'a" ve "Medrese-i Yakutiye" olarak geçtiğini belirtmektedir. Konyalı ayrıca Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü'ne bağlı Kuyud-u Kadime arşivi 41 no.da kayıtlı ve III. Murat adına hazırlanmış Erzurum defterinde Erzurum vakıfları kayıt edilirken ve yine aynı arşivde 538 no.da kayıtlı Pasin Livası Evkaf Defteri'nde Kuzey Pasin'deki vakıflar tespit edilirken, yapıdan "Medrese-i Yakutiye" olarak bahsedildiğini, medresedeki taş vakfiyede ismi geçen köylerin bu vakıf kayıt defterlerinde de yer aldığını belirtmekte ve köylerin isimlerini vermektedir. Ayrıca söz konusu kayıtlardan Hoca Yakut'un bir de hankah yaptırmış olduğunun ve taş vakfiyede hankahtan bahsedilmediğine göre başka bir vakfiyesinin bulunduğunun anlaşıldığını, hankahın da muhtemelen medresenin yakınlarında olduğunu belirtmektedir[166].

F.118. Eyvan yan duvarlarında yer alan vakıf kitabeleri (2008)

F.119. Eyvan yan duvarlarında yer alan vakıf kitabeleri (2008)

muayyen masrafları yapılmak üzere ceryan eder. Allah iyi iş yapanın ecrini zayi etmez. Allah vakfiye şartlarına ve tertiplerine riayet ve vâkıfa dua edene rahmet etsin. Vakfın iptaline sa'y ve şartlarına mugayir şekillerde tasarruf edenlerin üzerlerine kıyamete kadar Allah'ın mukarrep meleklerin, peygamberlerin ve bütün insanların lanetleri olsun."

[166] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.325-329.

Banisi

Bu yapı, Gâzân Han ve Bolugan Hatun'un paralarıyla, Olcaytu Hüdabende döneminde İlhanlılar'ın Bayburt ve Erzurum illerinin emiri Cemaleddin Hoca Yakut Gazanî tarafından, Bolugan Hatun'un ölümünden bir sene sonra yaptırılmıştır[167].

Yakutiye Medresesi'nin kitabesinde ve vakfiyesinde isimleri geçen Bolugan Hatun, önce Gâzân Han, daha sonra ise onun kardeşi Olcaytu Hüdabende ile evlenmiştir. Kitabeden anlaşıldığı kadarıyla Hoca Yakut âlim ve adil vasıfları da olan bir emirdir. Kitabede "nasır-ul-emir" ibaresi okunabiliyorsa da hangi emirin yardımcısı olduğuna tarihlerde rastlanamamıştır. Eflaki'den öğrenildiğine göre ise Hoca Yakut İlhanlılar'ın Bayburt ve Erzurum illerinin hâkimi, emiri, yani askeri valisi idi. Buna göre, "Burhan-ı Katı (Hoca)" kelimesinin anlamlarından birinin de "Hâkim ve Vali" dir. Hoca Yakut'un da bu görevde bulunduğu düşünülebilir[168].

Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Yakutiye Medresesi, Sultan Abdülaziz tarafından eski yeniçeri kışlasının yerine 1294-1297H./1877-1879M.'de yaptırılan Yeni Kışla (Yakutiye Kışlası) içinde kalmıştı[169]. Etrafında askeri birliklerin yerleştiği birimlerin mevcudiyeti ve bir dönem de top dökümhanesi olarak kullanıldığı belirtilen Yakutiye Medresesi bu sebeplerle çok ayrıntılı olarak incelenememiştir[170]. Kaynaklardan 1970'li yıllara kadar kışla binalarının var olduğunu, daha sonraki yıllarda ise yıktırıldığını anlamaktayız (F.120). İ. Akçay makalesinde yapının geçirdiği onarımlara dair herhangi bir kayıta rastlanılmadığı belirtilmektedir[171].

[167] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.332-333.
[168] Konyalı, **a.e., s.**333.
[169]Konyalı, **a.e.,** s.302; Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.1.
[170]İlhan Akçay, "Yakutiye Medresesi", **Vakıflar Dergisi,** S.VI, Ankara 1965, s.151; Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.1.
[171] Akçay, **a.g.e.,** 1965, s.151.

F.120. Yakutiye Medresesi, etrafında binalar inşa edilmiş durumda (EKTVKK Arşivi)

Bu dönemlerde yapıyı koruma amaçlı küçük müdahaleler yapılmış olmalıdır. N. Çam'ın çalışmasında ise 1988 yıllarında yapıda bir onarım olduğundan bahsedilmektedir[172].

Medrese günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

Mimarisi ve Süslemesi

Yakutiye Medresesi üç eyvanlı olup avlusunun üzeri kapalı medreseler grubuna girmektedir (F.116, P.12).

Taçkapıdan sonra, beşik tonoz örtülü eyvanın her iki yanında birer mekân yer almakta, bu mekânlardan sağdakinde bulunan merdivenlerle çatıya, buradan da minarelere ulaşılmaktadır. Medresenin dikdörtgen planlı orta mekânında dört kalın

[172]Nusret Çam, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Mülahazalar", **Vakıflar Dergisi**, S.XX, Ankara 1988, s.289.

ayağa oturan revak kemerleri ortadaki oldukça süslemeli mukarnaslı tonozu taşımaktadır.

Sağda ve solda birer koridor oluşturan revak kemerlerinin arkasında kalan cephelerde ortada birer eyvan, bunların iki yanında ise ikişer oda bulunmaktadır. Medrese odalarının düz taş hatıllı silmeleri üzerinde bitkisel ve geometrik bezemeli rozetler yer almaktadır. Revakların üzerleri kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde sivri kemerli tonozlarla örtülmüştür (F.121).

F. 121.Yakutiye Medresesi, iç mekan (2008)

Giriş cephesinde köşelerde kalan odalar ise pahlı kapı geçişleriyle orta mekâna bağlanmıştır. Güneydeki yan eyvan bir mihraba ve eyvan duvarlarını çevreleyen vakfiye kitabesine sahiptir. Medresenin doğu cephesinde büyük bir eyvan, bunun güneyinde bir oda, kuzeyinde ise aynı zamanda türbeye de geçişi sağlayan bir mekân bulunmaktadır. Türbenin girişi kuzey cephesindeki küçük bir mekândan sağlanmakta, ayrıca türbenin batı cephesindeki bir pencere de eyvana açılmaktadır (F.122).

F.122. Giriş cephesinin iki katlı düzenlemesinde avluya açılan mahfil (2008)

Yapının içten giriş cephesinde ise değişik bir uygulamaya gidilmiş, giriş biriminin üzeri, medresenin içine açılan sivri kemerli bir mahfil şeklinde düşünülmüştür. Yapının uzun süre atıl durumda kalması sonucu içinde oluşan toprak vb. yığınlarından dolayı bu mekân önceleri çözülememiş, medresenin içinden bir merdiven dayanarak buraya çıkıldığı sonucuna varılmıştır. Ancak daha sonra çatı bölümü temizlenerek yapılan araştırmalarda, çatıdan bu bölüme geçen bir kapı olduğu tespit edilmiştir (F.122).

Yakutiye Medresesi'ne bitişik konumda bulunan kümbet, kenarları pahlı kare bir kaide üzerinde dıştan çokgen planlı ve külahlı, içten ise yuvarlak planlı ve kubbelidir. Kaidenin üzerinde yapıyı dolaşan bir silme, doğu ve güneydoğu cephelerde ise mukarnaslı birer pencere yer almaktadır. Külah eteğinde yapıyı dolaşan silme ve geniş süs kufi kuşağı ile sade bir yapıdır. Kümbetin kuzeyinde bulunan ve yapıya girişi sağlayan birime medresenin içinden ulaşılmaktadır. Kümbetin mumyalığı kare planlı ve aynalı tonoz örtülüdür. Kümbette herhangi bir kitabe olmadığı için gömülü olan kişi-kişiler bilinmemektedir (F.123).

F. 123. Medresenin batı cephesi ve kümbet (2008)

Cephe ve Minareler

Dikdörtgen planlı, kesme taştan ve tek katlı olarak inşa edilmiş medrese, ön cephe düzeniyle dikkati çekmektedir (F.115). Cephenin ortasında dışa taşkın, bitkisel, geometrik ve figürlü süslemeli taçkapı yer alırken sağ köşede minare, sol köşede de minare kaidesi bulunmaktadır. Minarelerden soldaki şerefesine kadar ayakta olup, diğerinin yapıldıktan sonra yıkıldığı veya hiç yapılmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Mevcut minarede dışa taşkın tuğlalardan geometrik geçmeler oluşturmakta aralarında da mavi ve mor sırlı tuğlalar bulunmaktadır. Minarenin belli bir seviyeden sonra üst kısmı yıkılmış, burası konik bir kapakla kapatılmıştır.

Cephenin ortasında dışa taşkın olarak yerleştirilmiş olan taçkapıyı mukarnaslı, geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler üç yönde dolaşmaktadır. Taçkapının basık kemeri geçme motifli olup kemerin iki ucunda yaprak motifleri üzerinde palmetler yer almıştır. Kemerin köşeliklerinde de palmet desenleri işlenmiştir (F.124).

F.124. Yakutiye Medresi, Taçkapı (2008)

Kapının iki köşesinde kabarık palmet süslemeli sütunçeler üzerinde palmet desenli sütun başlıkları yer almaktadır. Kapının yan nişleri sivri kemerli düzenleme içinde iki yanı sütunçeli ve beş sıralı mukarnaslıdır. Nişin içinde on iki kollu yıldızdan gelişen geometrik süsleme yer almıştır. Nişin dikdörtgen çerçevesini oluşturan ince bordür üzerinde palmet dizisine yer verilmiştir (F.125).

F.125. Taçkapı nişi ve süslemeli bordürler (2008)

F. 126. Taçkapıdan süsleme bordürleri ayrıntısı (2008)

Kemer üzerinde dikdörtgen bir kartuş içinde yivli dallarla birbirine bağlanmış palmetlerden oluşan düzenleme vardır. Kapının üzerinde bir sıra mukarnas, yan nişlerin üzerinde de dikdörtgen formlu düzenleme içinde sekiz kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme görülmektedir. Kitabe kuşağı yan nişler ve kemer üzerinde kapıyı üç yönden çevrelemektedir. On sıralı mukarnas kavsara, rumi-kıvrık dal süslemeli sivri kemer içinde yer almaktadır. Kemer köşeliklerinde günümüze oldukça bozulmuş vaziyette ulaşmış bir kitabe yer almaktadır (F.124-F.125). Kapıyı üç yönden dolaşan dikdörtgen bordürlerden ilki üzerinde palmet, rumi ve kıvrık dallardan oluşan düzenleme yer almıştır. On iki kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme her iki yanında rumi ve palmet dizisinden oluşan iki ince bordür bulunmaktadır. Bir sonraki bordür üzerinde yüksek kabartma palmetler, zemininde de palmet, rumi ve kıvrık dallı süsleme yer almıştır. Kapının dış köşelerinde

gövdeleri palmet desenli, ayrıca palmetli ve mukarnaslı başlıklara sahip üst üste kullanılmış ikişer sütunçe yer almaktadır. Kapıyı iki yandan sınırlayan çift katlı, gövdeleri palmet desenli sütunçeler, yine palmetli sütun başlıklarına sahiptir (F.126).

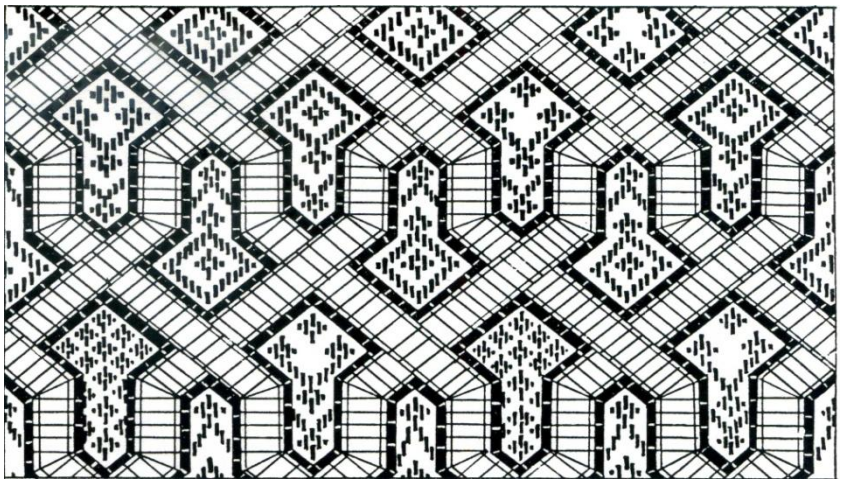

F.127. Taçkapının yan yüzlerinde yer alan figürlü ve bitkisel süsleme (2008)

Dışa taşkın taçkapının yan cephelerinde iki katlı bir düzenleme görülmektedir. Kaval silmelerle çevrili dikdörtgen panolar içinde kıvrık dal, rumi ve palmet dizilerinden oluşan bordürler ortasında beş kollu yıldızdan ve kırık hatlardan oluşan geometrik desenli bordür bulunmaktadır. Cephenin alt kısmında kaval silmeden oluşan sivri kemerli niş, palmet desenli vazo formlarıyla sonlanmaktadır. Geometrik süslemeli bir vazodan çıkan ve iri yaprakları belirgin şekilde işlenmiş bir ağaç motifinin altında her iki yanında birer aslan-pars figürü işlenmiştir. Parsların vücutları spiral şeklinde kıvrımlarla işlenmiş, yüzlerinde gözler, dişler, ayrıca ayaklar gibi ayrıntılar da

belirtilmiştir. Ağacın üzerinde çift başlı kartal motifi vücudu, kanatları, kuyruğu anlaşılacak biçimde işlenmiş, onun da başının üzerinde geometrik süslemeli bir kabara yer almıştır (F.127).

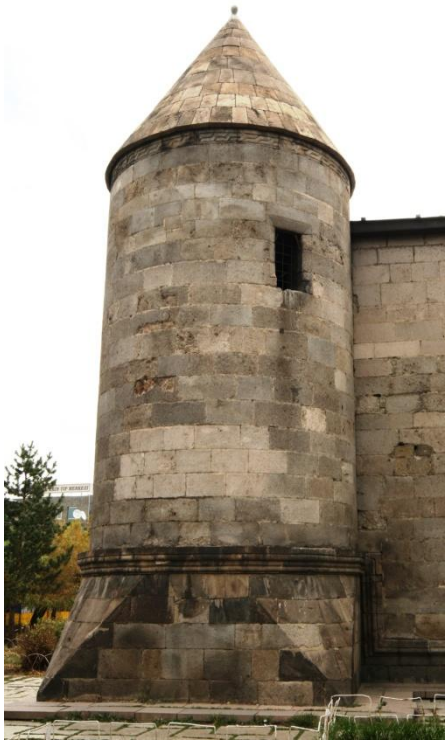
Yakutiye Medresesi'nin cephe düzenlemesinde yer alan minareler dışarı taşkın taçkapının üzerinde değil, cephenin kuzey ve güney köşelerinde yer almıştır. Kesme taştan, alt kısımları pahlı yuvarlak kaidesi üzerinde yalnızca güney yöndeki minare ayaktadır (F.128). Kaidenin üzerinde minarenin yüzeyinden oldukça dışa taşkın olarak yerleştirilmiş tuğlaların meydana getirdiği kalın silmeler minare gövdesinde ok ucu şeklinde bir düzenleme oluşturmuştur. Böylece minare gövdesinde çökertilmiş alanlar meydana gelmiş ve bu alanlarda firuze renkli tuğlaların farklı eksenlerde kaydırılarak yerleştirilmesiyle çeşitli geometrik süslemeler elde edilmiştir. Süslemelerin çoğunluğu büyük ve küçük ebatlarda eşkenar dörtgenlerin düğümlü geçmelerle birbirine bağlandığı ve her biri farklı düzenlerde ele alınmış baklavalı motiflerdir (Ç.14). Süslemelerin bazılarında irili ufaklı yıldızların serbest şekilde yerleştirilmesiyle elde edilmiş kompozisyonlar vardır. Firuze sırlı tuğlaların yerleştirilmesiyle elde edilen süslemelere sahip gövde belli bir yüksekliğe kadar sağlam kalabilmiştir. Yıkılan üst kısmı ise kurşun bir kapakla kapatılmış vaziyettedir (F.131-F.132). Erzurum'u gösteren gravürlerde minarenin orijinal durumu anlaşılamamaktadır (F.91).

Ç.14. Yakutiye Medresesi Minaresi, desen çizimi (Ünal, 1968)

F.128. Güney köşede minare (2008)

F.129.Kuzey köşede yer alan minare kaidesi

Cephenin kuzey köşesindeki pahlı ve yuvarlak planlı diğer kaide için ise araştırmacılar çeşitli görüşler bulunmaktadır (F.129). Kaidenin üst kısmında minare bulunup bulunmadığı konusunda fikirler öne sürülmüş, bu kaidenin türbe olabileceğinden de bahsedilmiştir. A.Ş.Beygu, türbe olarak tarif ettiği bu yerin daha önce sökülüp harap edildiğini, içinde mezar bulunmadığını ve üzerinin konik bir çatıyla kapalı olduğunu söylemektedir[173]. A. Kuran, mevcut kaide üzerinde minarenin hiç yapılmadığını, kaidenin de cephedeki diğer minarenin simetriği olarak planlandığından bahsetmektedir[174]. İ.H. Konyalı ise yapının tek minare ile ahenksiz görüneceğinden dolayı iki minareli düzende yapılmış olduğu ancak daha sonra bir deprem ya da top güllesi isabetiyle diğer minarenin yıkıldığı fikrini ileri sürmektedir[175] (F.130).

[173] Beygu, **a.g.e.,** 1936, s.151.
[174] Kuran, **a.g.e.,** 1969, s.125.
[175] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.321.

F. 130. Kuzey cephe ve minare kaidesi (2008)

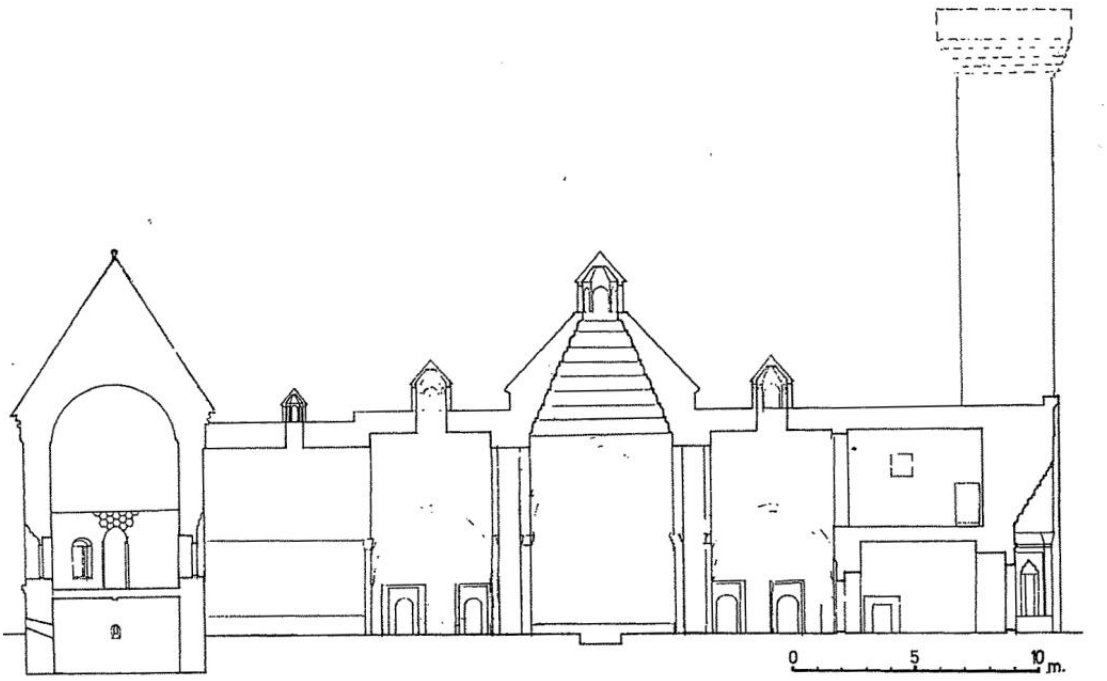
İ.Akçay sağ taraftaki kaide ve minare ile karşılaştırarak sol köşedeki taş kaide üzerinde de minare bulunması gerektiğini ve aksi halde ön cephenin düzenini bozacağını belirtmiştir. Akçay'a göre sol kaide üzerindeki minare zamanla yıkılmış ve taş kaide kısmı da türbe olarak kullanılmıştır[176]. M.Sözen de çalışmasında sol taraftaki minarenin yıkılmış ya da yapılmamış olabileceğinden bahsederken, cephede yaratacağı dengesizliği düşünerek minarenin hiç yapılmamış olmasına az ihtimal vermektedir. Ayrıca ilk yapılışında türbe olarak planlanmamış kaidenin konik bir külah ile kapatılarak bu şekilde kullanıldığından bahsetmektedir[177]. Taş kaidenin türbe olarak kullanıldığına dair bir bulgu yoktur. Muhtemelen şekli itibariyle yukarıda bahsedilen kaynaklarda türbe olarak değerlendirilmiş olmalıdır. N. Çam da çalışmasında kaidenin 4.10 m. ölçüsündeki çapının bir türbe için küçük olması ve bu devirde cephede minarenin simetriği olan bir konumda yerleştirilmiş başka bir türbe örneği bulunmamasından hareketle yapının sol köşesinde bulunan taş kaidenin türbe olarak kullanıldığı fikrine karşı çıkmıştır[178].

[176] Akçay, **a.g.e.,** 1965, s.146, 148-149.
[177] Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.3, 6.
[178] Çam, **a.g.e.,** 1988, s.290.

Daha sonraki araştırmalarda bu kaidenin üzerinde minare yer alması amacıyla inşa edildiğine dair bulgular tespit edilmiştir. Cephenin güneyinde, günümüzde mevcut olan minareye, giriş biriminin sağındaki odadan ulaşılmaktadır. Bu odadaki merdivenlerle çatıya çıkılmakta, mevcut minareye de çatının güneybatı köşesine denk gelen ve çatı zemininden üç basamak yüksekte olan kapıyla ulaşılmaktadır. Medresenin giriş eyvanının üzerinde orta alana bakan açık bir mahfil bulunmaktadır (F.122). 4.00x6.00 m. ölçülerindeki bu mahfile ulaşımın, orta avludan eyvana dayama bir merdiven kullanılarak yapıldığı düşünülmekteydi[179]. Çatıdan bu mahfile geçen kapıların bulunması gerektiğini düşünen araştırmacılar çatıda yığılmış vaziyette bulunan taş ve toprak yığınlarını temizletmek suretiyle eyvanın güney duvarında bulunan 0.97 m. genişliğinde, 1.65 m. yüksekliğinde ve 0.30 m. kadar bir açıklık bırakılarak sonradan örülmüş bir kapıyı ortaya çıkarmışlardır[180]. Mahfilin kuzey duvarında da, çatının diğer tarafına geçen bir kapı daha bulunmaktadır. Bu durumda eyvanın mahfil şeklinde iki katlı düzeniyle yalnızca orta avluyla olan oran ve görüntü ilişkisi dışında, çatı ve minarelere ulaşım için de planlanan bir geçiş mekânı olduğunu söylemek mümkündür.

Kuzeydoğu köşede bulunan kaidenin kapısı ve basamakları da toprak yığınları altında kaldığı için görülememiş olmalıdır. Diğer minare kaidesinde olduğu gibi burada da kaidenin basamakları bulunmakta olup yine diğer yöndeki minare kaidesinin içi gibi bu kaide de dam seviyesine kadar doludur. Taş örgülü kaidelerden minareye çıkış kapılarının medresenin zemininde değil de çatı seviyesinde yer alması dikkat çekicidir.

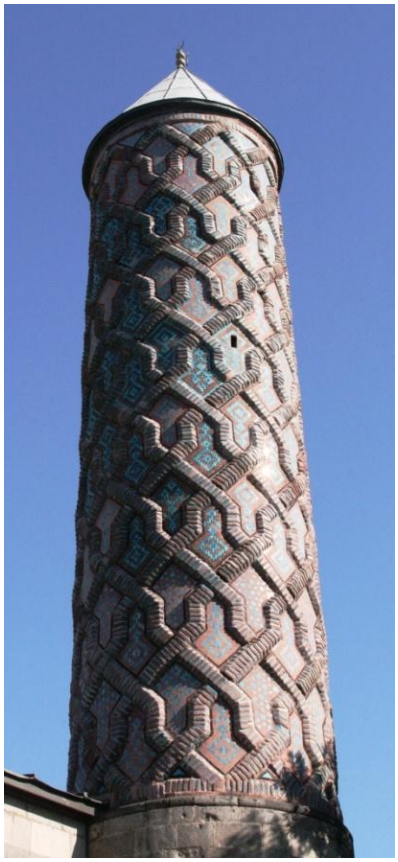
[179]Rahmi Hüseyin Ünal, **Les monuments İslamiques anciens de la ville d'Erzurum et de la Region**, Paris 1968, s.35.
[180]Çam, **a.g.e.,** 1988, s.291.

Ç.15. Medresenin giriş eyvanı üzerinde iki katlı mahfil (Çam, 1988)

Minare kapılarının ve giriş eyvanı üzerindeki mahfilin düzenlenişi, ayrıca Erzurum'un soğuk kış günlerinde çatıyı kullanma zorluğu göz önüne alındığında, yapının giriş cephesinin iki katlı planlanmış olabileceği düşünülmüştür (Ç.15). Bu durumda giriş eyvanının sağ ve solundaki iki mekânın üzerine denk gelecek dikdörtgen planlı mekânların varlığı öne sürülmüştür. Giriş eyvanının sağındaki odadan üst kata ulaşan merdivenlerin genişliği, sadece çatıya çıkış için kullanılmasından çok belki hoca ve öğrencilerin de üst mekânları kullanmasından kaynaklanmış olabilir. Böylece giriş eyvanı üzerindeki mahfil de mekânları birbirine bağlayan bir fonksiyonu da üstlenmektedir. N. Çam bu düşüncelerini taçkapının kuzey yöndeki mekânlarla birleşme noktasında, mekânların üst örtüleri seviyesinin yaklaşık 3.00 m. üstünde tespit ettiği duvar izleri ve üst seviyelerde bulunan taşçı işaretleri ile desteklemektedir[181].

[181]Çam, **a.g.e.,** 1988, s.291-292.

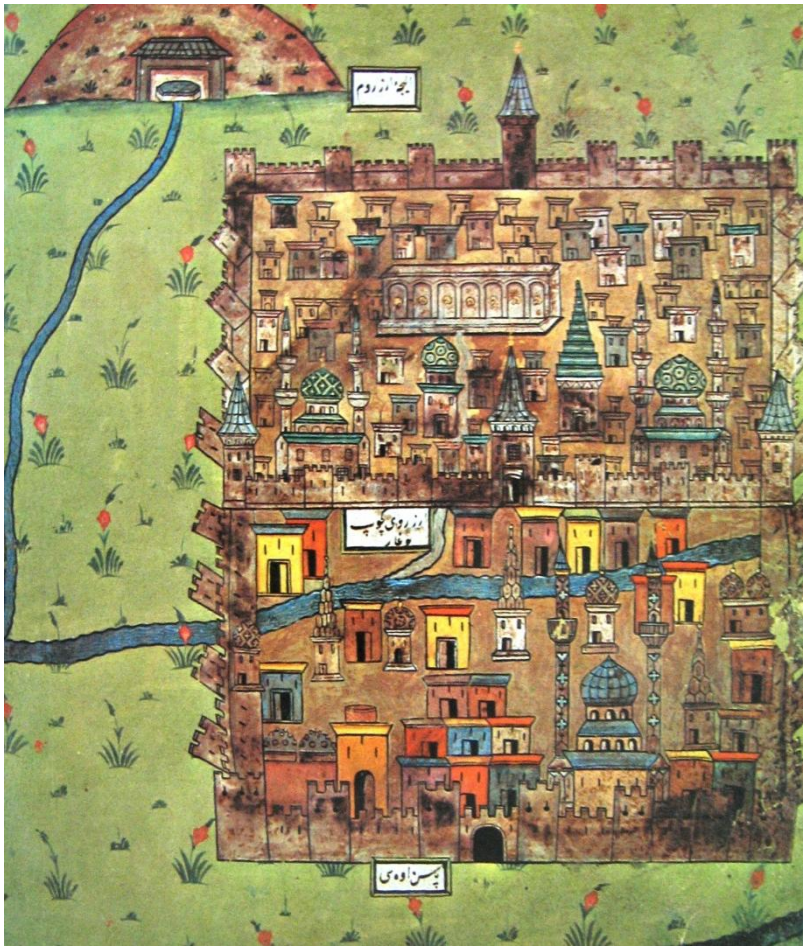

F.131.Güney yöndeki minare (2008) F.132. Minarede çini süsleme ayrıntısı (2008)

Seyahatnamelerde ve gravürlerde yapıyla ilgili bazı bilgilere rastlanmaktadır. Minarelerin durumuyla ilgili bazı bilgilere Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamesinde yer verilmiştir. Evliyâ Çelebi, Çifte Minareli Medrese'den (Hatuniye Medresesi) Eski Medrese olarak bahsetmektedir[182]. Çam, bu durumda belki de Çifte Minareli Medrese'ye bu ismin Yakutiye Medresesi'nin minarelerinden biri yıkıldıktan sonra verildiğini düşünmüştür. Evliyâ Çelebi'den sonra 1850'li yıllarda Erzurum'u ziyaret eden Curzon, Çifte Minareli yapıdan bahsederse de çizdiği gravürde Yakutiye Medresesi görülmemektedir. Yapının top dökümhanesi olduğunu söylerken medresenin çift minareli özelliğinden bahsetmemesi dolayısıyla Curzon'un yapıyı gördüğü tarihlerde, (eğer inşa edilmişse) bir minaresinin yıkılmış olduğu düşünülmektedir[183]. Tournefourt'un gravüründe Çifte Minareli Medrese rahatça

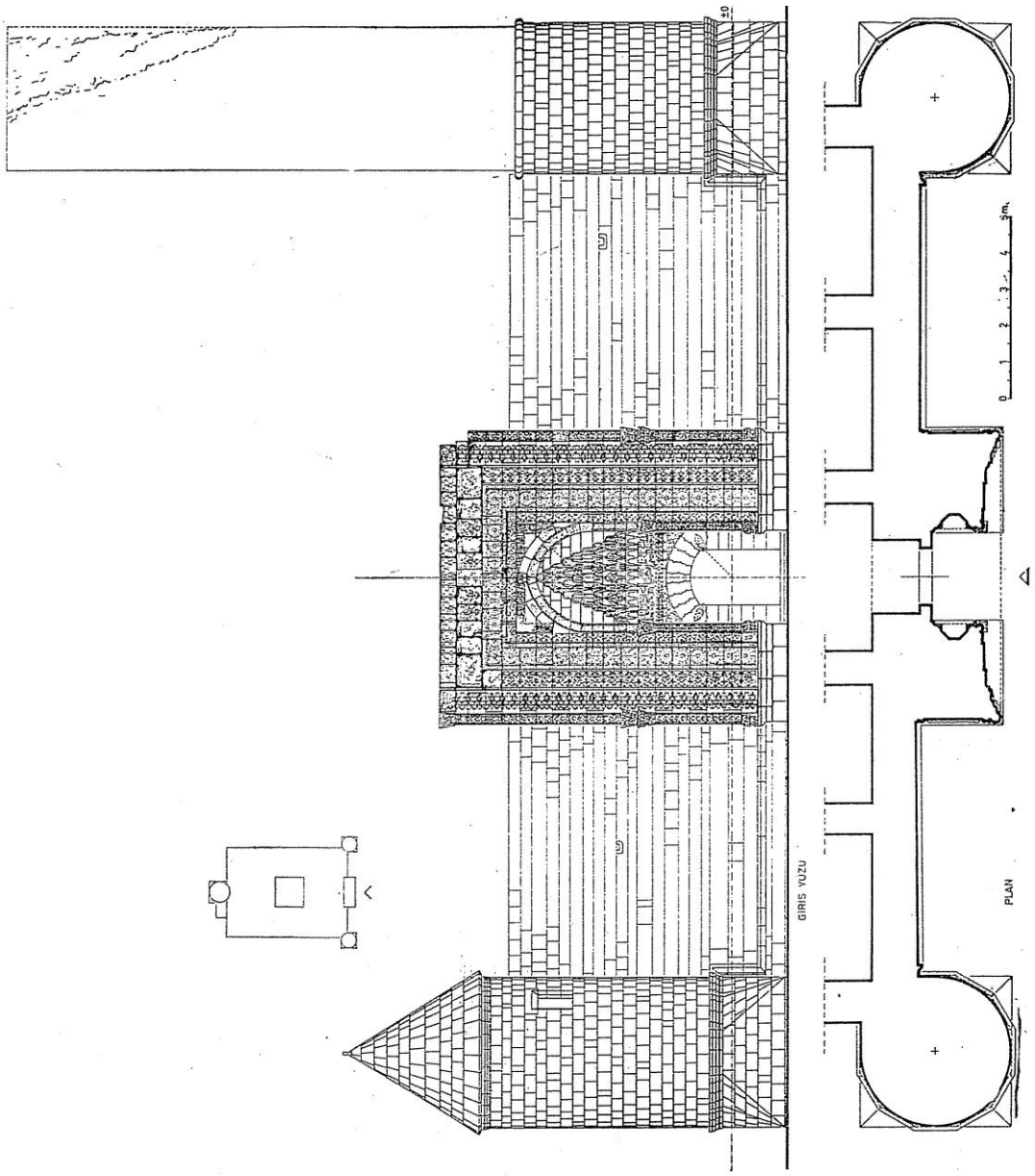
[182] Evliyâ Çelebi, **a.g.e.**, 1970b, s.207.
[183] Curzon, **a.g.e.**, 1854, s.48-49, 51; Çam, **a.g.e.,** 1988, s.290.

seçilebilmekte, Yakutiye Medresesi ise algılanamamaktadır[184]. Matrakçı Nasuh'un minyatüründe çifte minareli üç yapı gösterilmektedir[185]. Bu durumda medresenin günümüzdeki şeklini XVII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ortaları arasında, minaresinin bir deprem ya da top güllesiyle yıkılması sonucu aldığı düşünülebilir[186].

F.133. Matrakçı Nasuh'un Erzurum minyatürü (Yurdaydın, 1976)

[184] M. Pitton Tournefort, **Relation D'un Voyage Du Levant**, C.II, Amsterdam 1741, s.111.
[185] Hüseyin Yurdaydın, **Nasuhu's Silah-i (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i**, Ankara 1976, R.1, (Varak 23b). Minyatürde surlarla çevrili alan içinde ve dışında kubbeli ve çift minareye sahip bazı yapılar (cami ve medrese) görülmektedir. Çeşitli araştırmlarda minyatürlerde tasvir edilen yapılar değerlendirilmiş, bunların çoğunlukla şehirlerdeki önemli yapıların sembolik görünüşleri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin de sembolik şekilde çizildiğini düşünmek mümkündür.
[186] Çam, **a.g.e.,** 1988, s.290.

Ç.16. Yakutiye Medresesi ön cephe rölövesi (Tuncer, 1986)

3.1.6. Niğde Sungur Ağa Camii

Yeri / Konumu

Sungur Ağa Camii Niğde Kalesi'nin eteğinde, kalenin güneybatısında yer almaktadır (F.134).

F.134. Niğde Sungur Ağa Camii, doğu cephe (2007)

Yapım Tarihi

Caminin inşa tarihini veren bir kitabe olmadığı için bu konuda bazı görüşler belirtilmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından yapının kuzey minare kaidesindeki H.736/M.1335-1336 tarihli vergi kitabesi, yapının kitabesi olarak değerlendirilmiş ve yapının bu yılda inşa edildiği ileri sürülmüştür[187]. Caminin günümüzde Niğde Dışarı

[187]Halil Ethem, **Niğde Kılavuzu**, İstanbul 1936, s.14; A.Gabriel önce caminin inşa tarihi olarak M.1335-1336 tarihini vermiş, daha sonra ise yapının bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu ve vergi kitabesinin H.736'da buraya konulmuş olabileceğini söylemiştir. Albert Gabriel, **Niğde Türk Anıtları**, Ankara 1962, s.38; Rahmi Hüseyin Ünal, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde**

(Hüsamettin) Camii'nde yer alan minberinde bulunan kitabelerde, minberin Ebu Sait Bahadır Han'ın hükümdarlık günlerinde Sungur Ağa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Sanatçısının ismi Muallim Kâtip oğlu Hoca Ebubekir olarak verilen kitabede tarih bulunmamaktadır[188].

Sungur Ağa, Abaka döneminde Anadolu'ya gönderilen yedi Moğol aşiretinden birinin beyi olarak Niğde'ye verilmişti. Timurtaş'ın Anadolu hâkimiyetinde H.727/M.1326 yılında Karaman'a kaçtığı bilinen Sungur Ağa, H.736/M.1335-1336 tarihli vergi kitabesinde ismi geçtiğine göre, Ebu Sait Bahadır Han'ın desteğiyle Sivas hâkimi Eretna Bey'in Timurtaş'ı mağlup etmesiyle Niğde'ye dönmüş olmalıdır. Ebu Sait Bahadır Han'ın hâkimiyetini tanımış olan Sungur Ağa, onun M.1335'teki ölümünden sonra Niğde'de bağımsızlığını ilan etmiş, Niğde'nin Eretnaoğulları'nın idaresine geçmesinden sonra ise ne yaptığına kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu bilgilerden yola çıkılarak, caminin Sungur Ağa tarafından, Ebu Sait Bahadır Han'ın hâkimiyeti döneminde M.1316-1335 yılları arasında inşa edilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır[189].

Kitabe

Yapıda kuzey yöndeki minare kaidesinde ve taçkapı açıklığı üzerinde kitabeler bulunmaktadır. Yapıya ait olan ve günümüzde Dışarı Camii'nde bulunan minberin kitabeleri de Sungur Ağa ve Ebu Sait Bahadır Han isimlerini vermesi açısından önemlidir.

Taçkapılar, İzmir 1982, s.12; Hüdavendigar Akmaydalı, "Niğde Sungurbey Camii", **Vakıflar Dergisi**, S.XIX, Ankara 1985, s.151; Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.35, dp.1.

[188] Zeki Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", **Vakıflar Dergisi**, S.V, Ankara 1962, s.62; Ömür Bakırer, "Niğde Sungurbey Camisi'nin Taçkapı ve Pencereleri İçin Bazı Düşünceler", **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, İstanbul 2000, s.74.

[189] Oral, **a.g.e,** 1962, s.63-64; Bakırer, **a.g.e,** 2000, s.74; Akmaydalı, **a.g.e.,** 1985, s.147; Mehmet Özkarcı, **Niğde'de Türk Mimarisi**, Ankara 2001, s.50-51, dp.96-97.

Minber kitabeleri, minber köşkünün altına gelen yan yüzeylerde birbirini tamamlayacak şekilde dört satır halinde verilmiştir:

Sağ tarafındaki iki satırlık sülüs yazıda;

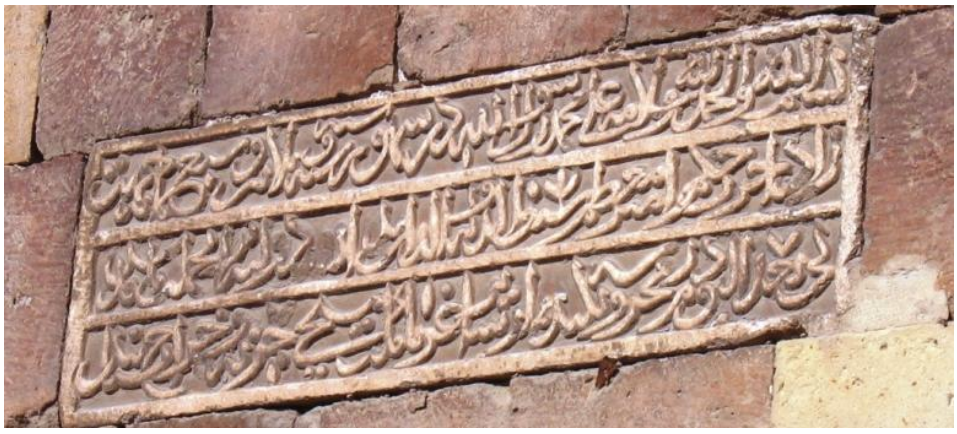
"(Bu minber) Yüce sultan Ebu Said'in –memleketleri ebedi olsun- günlerinde Emir Seyfü'd-din Sungur Ağa'nın –ömrü uzun olsun- emri (ile yapıldı).

Sol tarafındaki yine iki satırlık sülüs yazıda

"Onun (Sungur Ağanın) kâtibi ve kulların zaifi, hakkın rahmet ve gufranına muhtaç Muallim oğlu Hoca Ebubekir yaptı"[190].

Minarenin kaidesinde üç satırlık nesih yazı ile yazılmış mermer vergi kitabesi bulunmaktadır (F.135):

"Allah'ın adı ile övgü Allah'a mahsustur. Selam Allah'ın elçisi Muhammed'e olsun. 736/1335 senesi aylarında ahiret azığı olarak büyük Emir Seyfe'l devle veldin'in –Allah devletini desteklesin- millet üzerine şöyle emrettiği biline, bugünden sonra Allah'ın koruduğu Niğde'de Mesih'in milletinden olan diğer gariplerden cizye haraç alınmaya"[191].

F.135. Minare kaidesindeki vergi kitabesi (2007)

[190]Oral, **a.g.e.,** 1962, s.62.

[191] A.Arif Tütenk, "Niğde'de Sungur Bey Camii Doğu Duvarında Farsça Pir Ahmet ve Kasım Hanlarla Sungur Beyle İlgili İki Kitabe", **VII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 25-29 Eylül 1970**, Ankara 1972, s.403-404.

Yapıda taçkapı giriş açıklığı üzerine yerleştirilmiş iki satır halindeki diğer kitabe ise Karamanoğulları döneminde, H.874/M.1469'da Sultan Pir Ahmet Han ve Kasım Han'ın emirleriyle yazılmıştır. Kitabede tiftik malı, güherçile, cingi taşı, bezir yağı ve koyun vergisi ile ilgili olarak Niğde halkından hiç vergi alınmaması emredilmektedir[192].

Mimarı

Niğde Sungur Ağa Camii'nin mimarı bilinmemektedir. Ancak çeşitli kaynaklarda yapıda çalışmış sanatçılarla ilgili düşüncelere yer verilmiştir. Caminin plan şeması ve süsleme özellikleriyle Anadolu Selçuklu sanatı özellikleri taşımasıyla birlikte, kaburgalı tonoz, gül pencere, sivri kemerli düzenlemeler ve taş şebekeler gibi mimari unsurlar da ayrıca dikkat çekmiştir. Bu mimari özelliklerin Hıristiyan sanatı etkili olduğunu ileri süren araştırmacılar, bu dönemde Kıbrıs'tan getirilen Rum ya da Çukurova'dan getirilen Ermeni ustaların yapıda çalışmış olabileceğinden bahsetmektedirler. Ajur tekniğinde işlenmiş olan taş şebekeli pencereler de dikkat çekmiş, gotik özellikler taşıyan bu şebekelerin Kıbrıs'taki Bellapasil Manastırı'nın pencerelerine çok benzediği belirtilerek taşçı ustaların Kıbrıs'tan gelmiş olabilecekleri belirtilmiştir[193].

Araştırmacıların değindiği diğer bir nokta da doğu cephedeki taçkapıda, kuzey minare kaidesi üzerinde yer alan vergi kitabesidir. Kitabede geçen "…Niğde'de mesihin milletinden olan diğer gruplardan cizye ve haraç alınmaya…" şeklindeki tabir, Çukurova'dan ve Kıbrıs'tan gelen veya getirttirilen Hıristiyan usta ve işçiler olarak değerlendirilmiş, bunların vergi muafiyetine tabi tutuldukları düşünülmüştür[194]. Ö.Bakırer, yapının taş şebekeleri, taçkapının kemer tablası ve kaburgalı tonoz gibi mimari unsurları incelediği çalışmasında tasarım kurgusunda iki

[192]Tütenk, **a.g.e.,** 1972, s.402-403'de kitabe şöyle verilmektedir: *"Bu yazı Sultanoğlu Sultan Karaman Han oğullarından Sultan Pir Ahmet Han ve Kasım Han'ın emirleri ile yazılmıştır. Allah her ikisinin de devletini ebedi kılsın. Saltanatlarını te'yid etsin Amin Ey alemlerin Rabbi! Tiftik ve Güherçile ve Cingi mallarından ve bezir ve ağnam vergilerinden –ki bunlar yeni vergilerdendir- bugünden sonra beyler ve kadılarca Niğde halkından hiçbir şey alınmasın. Kim bu buyruğu bozmaya çalışırsa Allahın, Meleklerin ve insanların laneti onun üzerine olsun. Bu 874/1469'da yazılmıştır".*

[193]Gabriel, **a.g.e.,** 1962, s.36, 39; Alfred Goodwin, **A History of Ottoman Architecture**, London 1971, s.25; Tütenk, **a.g.e.,** 1972, s.404; Özkarcı, **a.g.e.,** 2001, s.51, dp.98.

[194]Tütenk, **a.g.e.,** 1972, s.404.

farklı üslupla karşılaşıldığını vurgulamaktadır. Buna göre, kuzey ve doğu taçkapılardaki bitkisel ve geometrik süslemeli geniş bordürler, kaval silmeler gibi özellikler Selçuklu ve Beylikler dönemi özellikleri göstermekle beraber; kemer tablalarında (taş şebekelerde) uygulanan süsleme düzenleri gotik yapıların cephelerindeki kemer tablalarına ve gül pencerelere benzerlik gösterme, kaburgalı tonoz da Selçuklu mimarisinde uygulanan tonoz çeşitlerinden farklılık göstermektedir. Hamidoğulları Beyliği döneminden Korkuteli Alaaddin Camii'nde de benzer kamer tablası ve gül pencere uygulamasının bulunduğuna da dikkati çeken Bakırer, Gabriel'in Sungur Ağa Camii'nde Hıristiyan ustaların çalıştığı öngörüsüne sıcak bakmaktadır[195].

Banisi

Niğde Sungur Ağa Camii'nin banisi, yapıya ait kitabelerde ismi geçen ancak hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Sungur Ağa'dır. Sungur Ağa, Pervane Muineddin Süleyman'ın 1277'de öldürülmesinden sonra Anadolu'nun genelinde asayişin bozulması üzerine gönderilen yedi Moğol aşiretinden birinin başı olarak Niğde'ye gelmiştir. Sungur Ağa, Anadolu'daki İlhanlı kuvvetlerini arttırmak ve bozulan asayişi düzeltmesi için Ebu Sait Bahadır Han tarafından Niğde'ye gönderilmişti[196].

İlhanlıların Anadolu genel valisi Timurtaş'ın Anadolu Türkmen beylerini ve Moğol emirlerini baskı ve sindirme politikası sonucu Sungur Ağa M.1326-27 yıllarında Karaman'a kaçmış, Eratna Bey'in Ebu Sait Bahadır Han'dan aldığı kuvvetle Timurtaş'ı mağlup etmesi sonucunda da Niğde'ye geri dönmüştür[197]. Yapının başka bir camiye taşınmış olan ahşap minberinde adı geçen Sungur Ağa, Ebu Sait Bahadır Han'ın hükümdarlığını tanımıştır. Minare kaidesine M.1335 yılında yerleştirilen kitabede hükümdarlara mahsus ithaf kullanılmasından anlaşıldığı kadarıyla Sungur

[195]Bakırer, **a.g.e.,** 2000, s.80-82.
[196]M.Zeki, "Niğdenin İlhanilere Geçmesi", **Akpınar (Niğde Halkevi)**, Y.1, S.4, Niğde 1934, s.7; Oral, **a.g.e.,** 1962, s.63-64;Tütenk, **a.g.e.,** 1972, s.403-404; İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi**, C.I, İstanbul 1974, s.157, İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi,** C.II, 1974, s.2526-2527.
[197] M.Zeki, "Niğdenin İlhanilere Geçmesi", **Akpınar (Niğde Halkevi)**, Y.1, S.6, Niğde 1934, s.16; Konyalı, **a.g.e.,** C.II, 1974, s.2526-2527.

Ağa, Ebu Sait Bahadır Han'ın ölümünden sonra (M.1335) Niğde'de bağımsızlığını ilan etmiş olmalıdır. Niğde bundan kısa bir süre sonra Eratnalılar'ın hâkimiyetine geçmiştir.

Sungur Ağa'nın H.736-737 / M.1336 senelerinde, Niğde'de vefat ederek camiye bitişik olan türbede defnedildiği kaynaklarda belirtilmişse[198] de bu konu hakkında kesin bilgi yoktur. Mezar taşı da kazındığı için türbede gömülü olup olmadığı bilinmemektedir. İ.H. Konyalı, Aksaray'da tespit ettiği mezar taşlarından bir tanesinin üzerindeki kitabesine göre Sungur Ağa'nın 792 senesinde vefat etmiş olan kızı Mihr Hatun'a ait olduğunu belirtmektedir. Konyalı ayrıca ölüm tarihi veya gömüldüğü yer hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmadığını söylediği Sungur Ağa'nın belki de Niğde dışında, Aksaray'da ölmüş ve burada gömülmüş olabileceğini de kaydetmektedir[199].

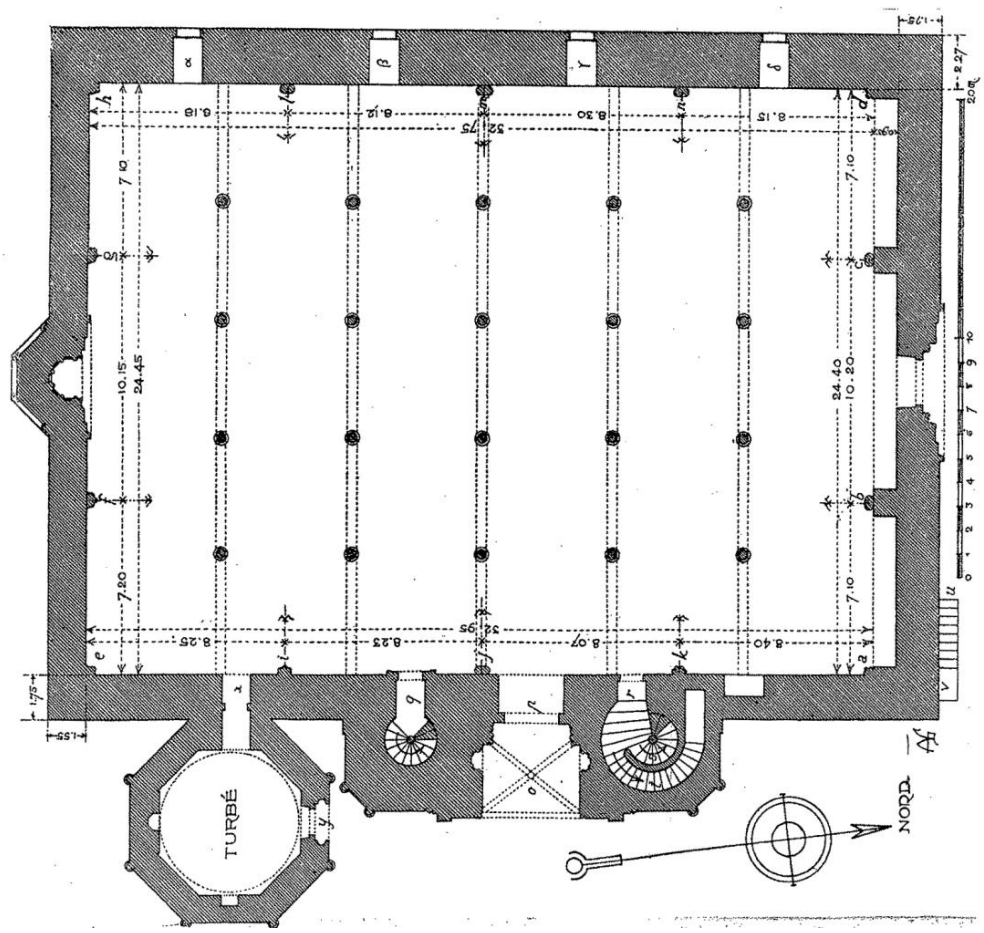
Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Sungur Ağa Camii, XVIII. yüzyılda barut mahzeni olarak kullanılırken, mahallede çıkan yangın sonucu hasar görmüş, planı ve üst örtüsünde bazı değişiklikler meydana gelmiştir[200]. Bazı araştırmacılar tarafından şüpheyle yaklaşılan[201] genel görüşe göre orijinalinde kıbleye dik üç nefli planda inşa edilmişti. Daha geniş olan orta nef muhtemelen dört kubbe, yan nefler ise dörder çapraz tonozla örtülmüştü[202].

Yapıda bilinen ilk onarım M.1469'da Karaman oğlu Pir Ahmed ve Kasım Han tarafından yapılmıştır[203]. XVIII. yüzyıldaki yangında tahrip olan yapının ahşap taşıyıcıları ve üst örtüsü yenilenmiştir[204] (P.13). Caminin taçkapısı üzerinde yer alan minarelerin ise bu yangında tamamen yıkıldığı belirtilmektedir. 1848 yılı civarında yapı onarım görmüş, bu onarım sırasında da taçkapı üzerindeki minarelerden bir

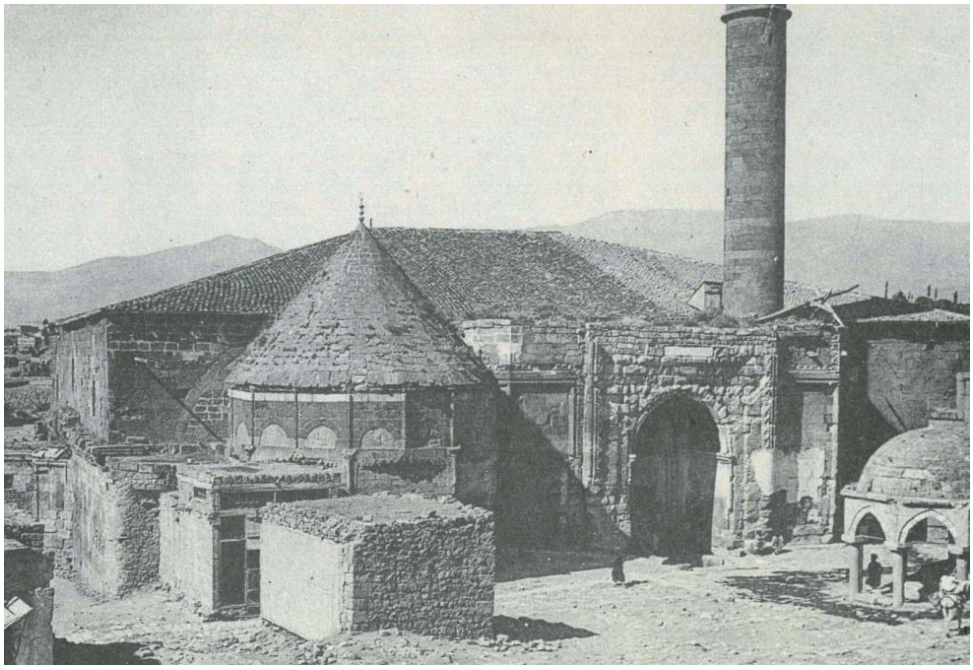
[198] M.Zeki, **a.g.e.,** S.6, 1934, s.16.
[199] Konyalı, **a.g.e.,** C.II, 1974, s.2527.
[200]Gabriel, **a.g.e.,** 1962, s.32; Akmaydalı, **a.g.e.,** 1985, s.151; Özkarcı, **a.g.e.,** 2001, s.52.
[201]Ayşıl Tükel Yavuz, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer**, Ankara 1983, s.105, not.61; Bakırer, **a.g.e.,** 2000, s.75.
[202]Gabriel, **a.g.e.,** 1962, s.32; Oktay Aslanapa, **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14.Yüzyıl)**, İstanbul 1984.
[203] Akmaydalı, **a.g.e.,** 1985, s.152.
[204] Aslanapa, **a.g.e,** 1984, s.201.

tanesi yapılmıştır[205]. A.Gabriel'in resimlerinde silindirik gövdeli olarak görünen bu minare[206] (F.136), 1964-1985 yılları arasındaki onarımlarda tekrar elden geçmiş olmalıdır[207] (F.137). Günümüzde mevcut minare çokgen gövdeli ve silmeli bir düzenlemeye sahiptir. Diğer minare ise taçkapının üzerinde birkaç taş dizisi yüksekliğinde örülerek bırakılmıştır. Eski resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, muhtemelen geçirdiği yangın sonucunda taçkapının cephesi tümüyle tahrip olmuştur. Taçkapıda ve yapının ön cephesinde işlenmeden bırakılmış taşlar, epey hasar görmüş kapının sonraki onarımlarda değiştirilen bölümleridir. 2008 yılında ziyaret edilen yapıda restorasyon çalışması için hazırlık yapılmaktaydı.

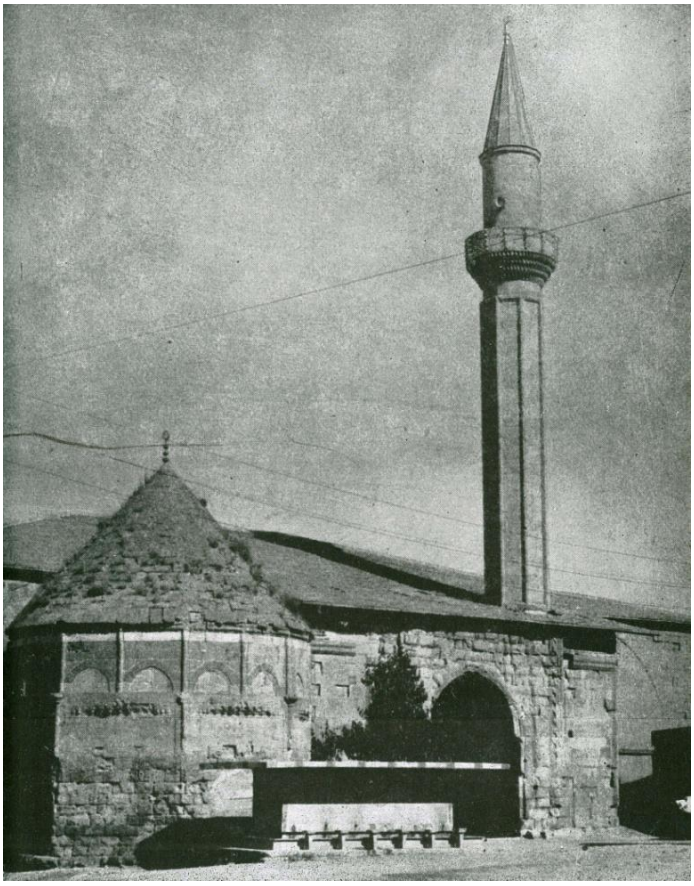

P. 13. Niğde Sungur Ağa Camii planı (Gabriel, 1934)

[205] Özkarcı, **a.g.e.,** 2001, s.52.
[206] Gabriel, **a.g.e.,** 1962, s.32.
[207] Akmaydalı, **a.g.e.,** 2001, s.52.

F.136. Sungur Ağa Camii, 1930'lardaki durumu (Gabriel, 1934)

F.137. Sungur Ağa Camii, 1960'lı yıllardaki durumu (Gabriel, 1962)

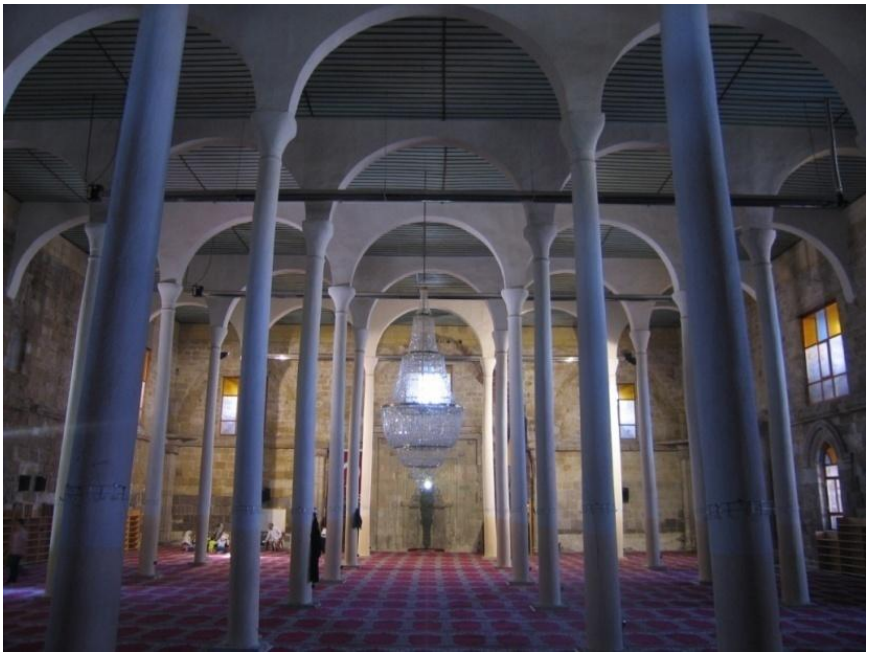
Mimarisi ve Süslemesi

İlk yapıldığında kıbleye dik üç nefli ve kubbe-çapraz tonoz şeklinde üst örtüye sahip olan dikdörtgen planlı cami günümüze ağaç direklerin taşıdığı kiremit çatıyla ulaşmıştır. Hafif meyilli bir arazi üzerinde sarımtırak kesme taştan inşa edilmiş beden duvarlarının ortalarındaki hafif taşkın silmeler tüm cepheleri dolanarak yapıyı iki kademeye ayırmaktadır. Yapının üst kademe beden duvarları içinde yer alan ve cephelere yansıyan sivri kemerler payeler ve gömme sütunlara oturmaktadır. Yapının günümüze ulaşamamış üst örtüsünü taşıdığı düşünülen bu kemerlerin içine pencereler açılmıştır. Duvarların alt kısmında da çok sayıda pencere yer almaktadır.

Caminin kuzey cephesindeki pencere, gül pencere şeklinde düzenlenirken, batı cephenin alt kısmındaki pencerelerde de kademeli silmeleriyle gotik özellikler görülmektedir. Taçkapıda da gül pencere şeklinde bir düzenleme mevcuttur. Yapının doğu cephesinde yer alan taçkapı eyvan şeklinde düzenlenmiş olup üst örtüsü kaburgalı çapraz tonozdur. Taçkapının iki yanından yükselen iki minare kaideye kadar yıkılmış, bunlardan yalnız kuzeydeki minare tekrar inşa edilmiştir (F.134). Kuzey cephede de ahşap kapı kanatları ve kapı sövesi üzerindeki çift başlı kartal kabartmasıyla dikkat çeken bir kapı daha bulunmaktadır.

Yapının oldukça loş olan iç mekânında mihraba dik 5 nef halindeki ahşap taşıyıcıların üzerleri sıvanmış ve herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir (F.138). Caminin beden duvarları içinde kalan sütunlar devşirme olup birbirinden farklı başlıklara ve kaidelere sahiptir. Bu sütunların üzerinden yapıyı profilli bir silme dolaşmaktadır. Doğu cephedeki bir pencere ile harim ile türbe arasında bağlantı sağlanırken, yine bu duvarda yer alan kapılardan minarelere ve bey mahfiline ulaşılmaktadır.

Caminin doğu cephesinde ve taçkapının güneyinde yapıya bitişik olarak inşa edilmiş türbe, sekizgen bir kaide üzerinde yükselen çokgen bir gövdeye ve bunu örten külaha sahiptir (F.134).

F.138. Sungur Ağa Camii, harim mekanı (2007)

Cephe ve Minareler

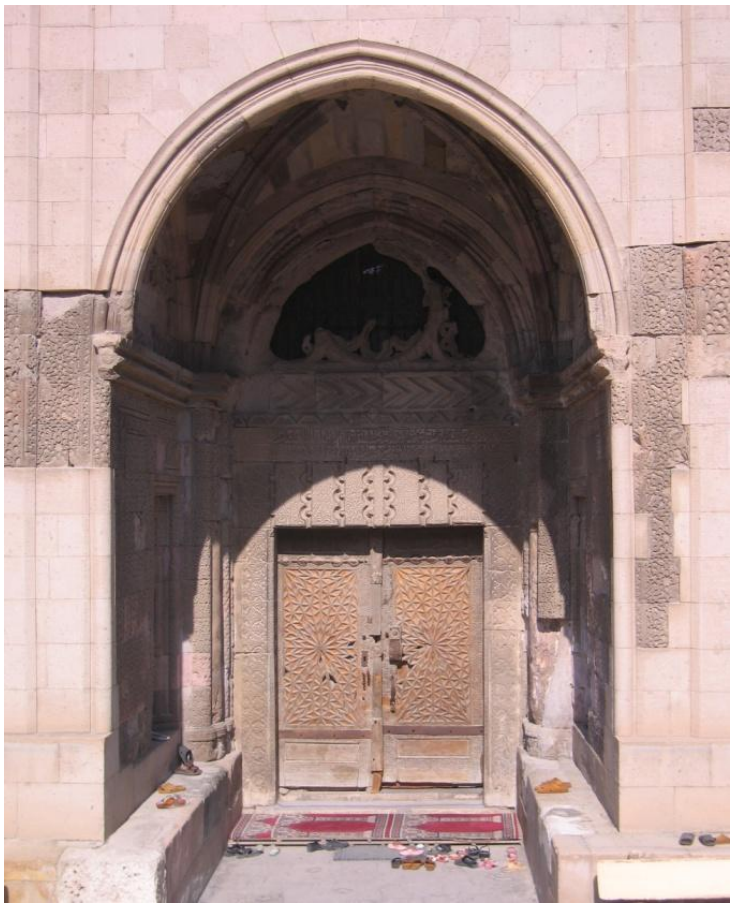
Yapının çift minareye sahip taçkapısı doğu cephesinde bulunmaktadır. Dikdörtgen kuruluşlu taçkapının iki yanında, köşeleri pahlanmış kaideler üzerinde minareler yer almaktadır (F.139).

F.139. Caminin doğu cephesinde taçkapı ve minarelerin kaideleri (2007)

Taçkapı günümüze ulaşan izlere göre taş işçiliğinin yoğun olarak görüldüğü yerlerden biridir. Ancak geçirdiği restorasyonlar sonucunda taçkapıda cepheler büyük oranda düz taş örgüyle yenilenmiştir.

Taçkapı silmelerden oluşan sivri kemerli açıklıklıdır. Ortadaki dikdörtgen açıklıklı kapının sövelerinde ince dallarla birbirine bağlanmış damarlı palmetlerden oluşan bitkisel süslemeler, taş geçmeli düzendeki lentosunda ise uçları rumiler ve yapraklarla sonlanan sekiz kollu yıldızdan gelişen düğümlü geçme deseni yer almaktadır. Giriş açıklığının üzerinde iki satır halinde Karamanoğulları döneminde konan vergi kitabesi yer almaktadır. Bunun üzerinde silmelerden oluşan yatık V dizisi ile oldukça yıpranmış ve ajur tekniğinde yapıldığı tahmin edilen bir gül pencere bulunmaktadır.

F.140. Taçkapı, genel (2007)

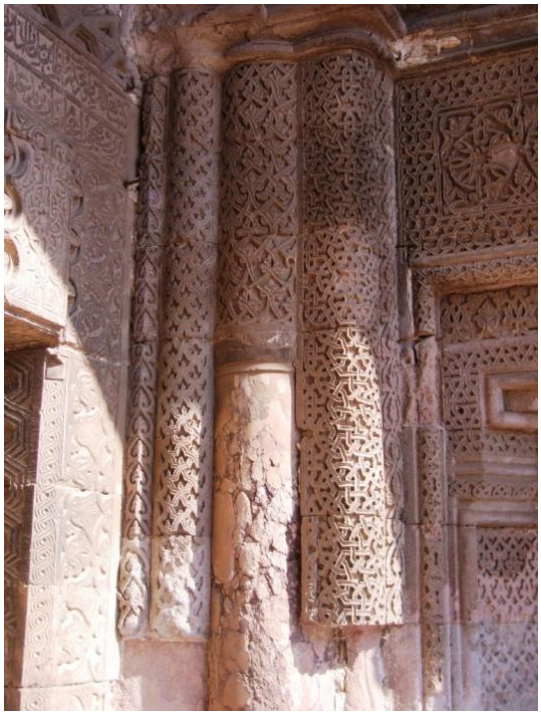
Kalın silmelerden oluşan kaburgalı çapraz tonozla örtülü eyvanın yan duvarları belli bir yükseklikten başlayarak geometrik, bitkisel ve figürlü süslemelerden oluşan kompozisyonla bezenmiştir.

F.141. Giriş eyvanı yan nişi (2007)

Giriş eyvanının derin tutulmasıyla yanlarda nişler ve dikdörtgen süslemeli alanlar yerleştirilmiştir. Silmelerle oluşturulmuş dikdörtgen çerçeveler şeklindeki nişlerin içleri yine silmelerle panolara ayrılmıştır. Panoların içlerinde yüksek kabartma palmet dizileri, kırık hatlardan oluşan geometrik bordürler, düğümlü geçmeler, çok kollu yıldızlardan gelişen ve palmet motifleriyle bağlanan düğümlü geçmeli süslemeler kullanılmıştır (F.141). Nişlerin üzerinde palmet dizisiyle oluşturulmuş bordürün çevrelediği dikdörtgen panolarda yıldız motiflerinden çoğalan ve palmet-rumi motifleriyle bağlanan üçlü düzenlemeler yer almıştır. Nişlerin yanlarındaki dikdörtgen panoların içleri on iki ve sekiz kollu yıldızlardan gelişen geometrik süslemelidir. Panoları çevreleyen iki bordürden dıştakinde kıvrık dallarla bağlanmış palmet ve rumi desenleri yer almış, ikinci bordürde ise stilize olarak işlenmiş hayvan

başları spiral şeklindeki dalların uçlarında ve arasında yer almıştır. Eyvanın yan duvarlarının köşelerinde çeşitli kalınlıkta iri silmeler (sütunçeler) bulunmaktadır. Bunların üzerinde de basık formlu altıgenlerin kesişmesiyle oluşmuş geometrik düzenleme ve kıvrık dallarla bağlanmış palmet düzenlemeleri ve dizileri gibi hem bitkisel hem de geometrik süslemeler bulunmaktadır. Giriş eyvanının yan duvarlarını geniş ve iki katlı bir silme dolaşmakta, silmenin üstündeki sivri kemerli alanlarda ise geometrik geçmeli bordür içinde yer alan iri Rumiler ve kıvrık dallarla meydana gelmiş kompozisyonun izleri seçilebilmektedir (F.141-F.142).

F.142. Giriş eyvanında süslemeli panolar (2007)

Taçkapının yüzeyini kaplayan taş süslemelerin büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kapı açıklığının iki yanında köşelerde yer alan sütunçeler kırık hatlı geçmelerden meydana gelen geometrik süslemelidir. Kapı açıklığını çevreleyen bordürlerin de büyük bölümü tahrip olmuş durumdadır. Mevcut süslemeli bölümlerde yer alan ince geometrik süslemeli bordürden sonra iç içe iki geniş bordürün yıldızlardan gelişen geometrik süslemeli olduğu görülmektedir. İçteki bordürde sekiz kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenlemede motiflerin rumilerle bağlanması dikkat çekici bir kompozisyon oluşturmaktadır (F.143).

F. 143. Taçkapıda süslemelerden kalan izler (2007)

Geometrik süslemeli iki bordürün arasında da düğümlü geçmeli ince bir bordür yer almaktadır. Daha geniş olan ikinci bordürde on iki ve on kollu yıldızdan gelişen geometrik düzenleme vardır. Bundan sonra gelen ince bordür üzerinde dallar arasında küçük palmetlerden oluşan bir dizi gelmekte, bu bordürleri çevreleyen dilimli düzenlemede ise dilimlerin içleri palmet-rumi süslemeli, yüzeyleri de yıldızlardan gelişen geometrik süslemelidir. Kapının dış çerçevesini oluşturan farklı kalınlıktaki iki silmeden içtekinin üzeri ok ucu şeklinde geometrik süslemeli, dıştaki da sekiz kollu yıldızdan gelişen ve kıvrık dallarla bağlanmış palmet-rumi süslemelidir (F.143).

Bundan sonraki bordürlerin minare kaidelerindeki çerçeveleri oluşturduğu görülmektedir.

F.144. Kuzey yöndeki kaide ve minare (2007)

F.145. Kuzey yöndeki kaide üzerinde süsleme ayrıntısı (2007)

F.146. Güney yöndeki kaide (2007)

F.147. Güney yöndeki kaide, süslemeli bordürler (2007)

Taçkapının köşelerine simetrik olarak yerleştirilmiş minare kaidelerinin köşeleri pahlanarak üç bölüme ayrılmıştır. Süslemeli kaval silmelerle boyuna ve enine dikdörtgen iki bölüme ayrılmış olan panolar en dıştan da bitkisel süslemeli bordürle çevrelenmiştir. Kaideler profilli silmeli kornişle sonlanmaktadır. Minare kaideleri cephe duvarlarıyla geniş açı yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Kuzey yöndeki minare kaidesi üzerinde vergi kitabesi bulunmaktadır. Taçkapının geçirdiği tahribat sonucu kapının diğer bölümleri gibi minare kaidelerindeki süslemeler de büyük ölçüde tahrip olmuştur (F.148).

Güney yöndeki kaidede kalan izlere göre en dıştaki bordür üzerinde rumili dallarla bağlanmış palmet motifleri bir dizi şeklinde yer almış, kırık hatlı geometrik geçmelerden oluşan süslemenin yer aldığı silme, üzeri kıvrık dal ve yaprak deseni süslemeli iki ince bordürle çevrelenmiştir. Bu üç bordür halindeki süsleme, minare kaidelerinin kenarlarını üç yönden dolaşan kalın silmeler üzerinde yer almakta olup, kaideyi dikdörtgen panolara bölmektedir. Kaideyi ortadan dolaşan iki katlı silme üzerinde altta kıvrık dallarla bağlanmış rumi, üstte de palmet dizisi yer almaktadır (F.144-F.145).

Kuzey yöndeki kaidenin silmesinde yer alan süslemenin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Kaideleri üç yönden dolaşan ortada geometrik, iki yanda bitkisel süslemeli bordürlerin üzerinde yer alan kıvrık dallarla bağlanmış palmet dizisi görülmektedir. Kaidenin üst kımındaki dikdörtgen alanların kenarlarında silmelerden oluşan basık dikdörtgen formlar yer almıştır (F.146-F.147).

Taçkapı üzerinde yer alan iki minare de günümüze ulaşmamış, yalnızca güney yöndeki yeniden inşa edilmiştir. Minareler muhtemelen XVIII. yüzyılın ortalarında meydana gelen yangında gövdeden itibaren tamamen yıkılmıştır. Yangından sonraki onarımında yalnızca kuzey yöndeki minare inşa edilmiştir. Bu minarenin 1930'lu yıllardaki resimlerinde silindirik gövdeli olduğu görülmektedir. Bu minare yıkıldıktan sonraki onarımda ise kesme taştan ve silmelerle hareketlendirilmiş sekizgen gövdeli, tek şerefeli olarak yeniden inşa edilmiş olduğu 1960'lı yıllardaki resimlerde tespit edilemektedir. Güney taraftaki minare ise inşa edilmeden bırakılmıştır.

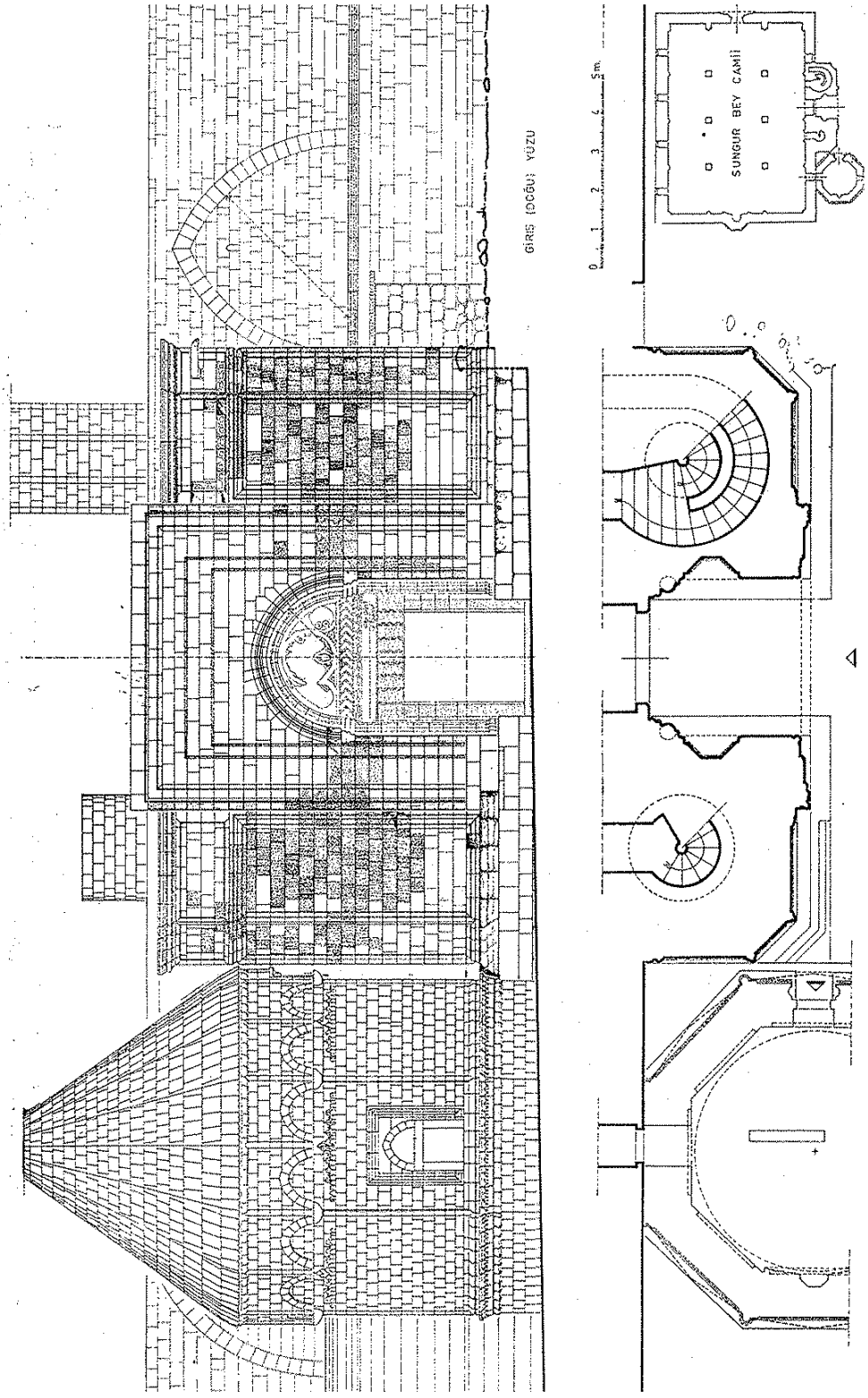
Minarelere caminin içinden, doğu cephede bulunan iki kapıyla ulaşılmaktadır. Kapılardan güneydeki dilimli bir bordürle çevrilmiştir. Kesme taşla örülerek kapatılan kapı kullanılmamaktadır. Kuzey yöndeki kapıdan merdivenlerle ikinci kat seviyesine çıkılmakta, bir koridor bey mahfiline geçiş için ayrıldıktan sonra merdivenler minareye devam etmektedir. Merdivenler üst örtüde sonlanmakta olup, vaktiyle burasının da bir çatıyla kapatılmış olduğunu düşünmek mümkündür.

F. 148. Kuzey yöndeki kaide (2007)

F.149. Minareler, kuzeydeki minare şerefesinden (2007)

Ç.17. Sungur Ağa Camii doğu cephe rölövesi (Tuncer 1986)

H.3. İran'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı

3.2. Anadolu Dışındaki Yapılar

3.2.1. İran

3.2.1.1. Isfahan Mescid-i Cuması

Cami ilk inşa tarihinden itibaren uzun yıllar içinde çeşitli ilave ve değişikliklerle genişletilmiştir. Caminin inşa edildiği yerde, H.II.yüzyılda Tayran kabilesi tarafından yaptırılan büyük bir cami yer alıyordu. H.226 / M.840'da (Abbasi halifesi Mu'tasım zamanında) yapı yeniden inşa edilmiş, Halife Muktedir'in zamanında ise genişletilmiştir. Büveyhiler döneminde de (937-995) yenilenen cami, Selçuklu döneminde avlulu, dört eyvanlı ve mihrap önü kubbeli plan şemasına göre düzenlenmiştir. Caminin kitabelerine göre Nizamülmülk kubbesi ve bundan kısa bir süre sonra da Terken Hatun'un adına yaptırılan kubbeli mekânlar ile dört eyvanlı avlu Selçuklular zamanında meydana gelmiş, caminin önemli bölümleri H.465-485 (M.1072-1092) arasında Melikşah döneminde yapılmıştır[208]. Günümüze bu dönemden güneydeki Melikşah (Nizamülmülk) Kubbesi[209], kuzeydeki Terken Hatun Kubbesi[210] ve kuzeydoğudaki taçkapı[211] ulaşabilmiştir. Melikşah Kubbesinin doğu ve batısındaki revaklı birimlerde de Selçuklu tuğla işçiliği görülebilmektedir. Caminin batı kanadında İlhanlı döneminde Sultan Olcayto tarafından 1310 yılında yaptırılan görkemli alçı mihrap dikkati çekmektedir. Ancak daha sonraki onarımlardan dolayı

[208]Akbar Behdjat, "Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1978, s.18; Kemal Özkurt, "İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Van 2005, s.26-27.

[209] E.Schroeder, "Seljuk Period", **A Survey of Persian Art, From Prehistoric Times to the Present,** C.III, Tahran (1938-1939), s.954'de Melikşah Kubbesi'nin tarihini H.481 / M.1088/9 olarak, A.U.Pope, **Introducing Persian Architecture**, Tehran 1971, s.52'de 1072-1075 yılları arası verilmektedir.

[210]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.27'de, Terken Hatun Kubbesi'nin tarihi H.481 / M.1088 olarak verilmiştir.

[211]Özkurt, **a.e.**, s.27, 29, 35'de, taçkapının tarihi olarak H.515 / M.1121 yılı verilmektedir. Buna göre, taçkapı etrafını dolaşan kufi kitabede Kur'an-ı Kerim'de 2. Sûre olan Bakara Sûresi'nin 114. Ayeti yer almakta ve caminin İsmaililer tarafından yakılmasından sonra taçkapının 1121'de yeniden inşa edildiği belirtilmektedir.

ve özellikle Safevi döneminde yoğun çini süsleme uygulandığı için yapının orijinal mimari durumunu anlamak oldukça zorlaşmıştır[212] (P.14).

Çift Minareli Taçkapı

İsfahan tarihçesinden bahseden "Risalatu Mahasini İsfahan" adlı eser, H.421 / M.1030 tarihinde Mufaddal bin Sa'd bin al-Husayn al-Mafarrukhi tarafından yazılmıştır. Eser H.729 / M.1329 senesinde Husayn bin Muhammed bin Abu'r Riza al-Husayni al-Alawi tarafından tekrar ele alınmış ve "İsfahan'ın Güzellikleri" ismiyle anılmıştır[213].

Söz konusu yazmada, İsfahan'ın camilerinin anlatıldığı bölümde "Adine Mescidi" nden bahsedilmektedir. Burada verilen bilgilere göre orijinali Arap Benî Tamim Kabilesi tarafından yapılmış olan camide H.226 / M.840-841 yıllarında eklemeler, Halife Muktedir'in döneminde H.908-932 tarihlerinde de tamiratlar yapılmıştır[214]. Yazarın anlatımında bazı isimlerde değişikler olsa da İsfahan Mescid-i Cuması'nın tarihçesine bakıldığında[215] ilk yapısıyla paralellikler görüldüğü ve muhtemelen aynı yapı olabileceği akla gelmektedir.

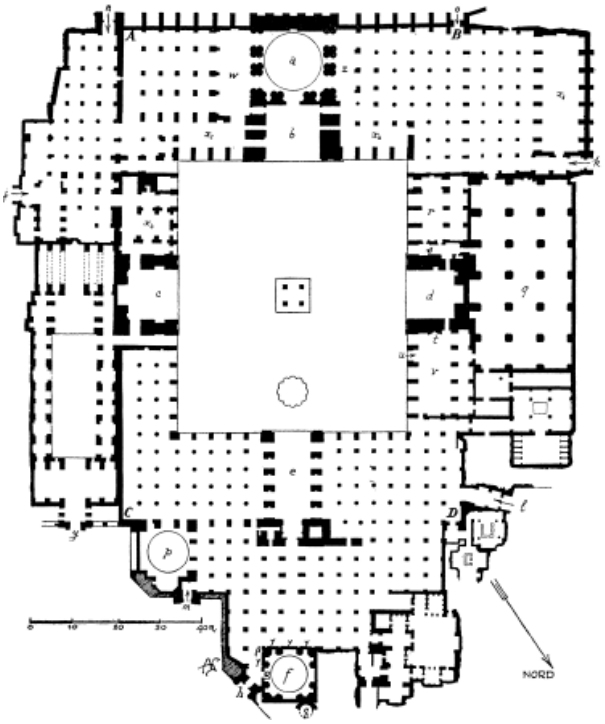
Yazar bundan başka, camiye ek olarak Abu'l Abbas Ahmed ad-Dubbi tarafından medreseler, kervansaraylar, konuk evleri, pazarlar (çarşı) ve bir kütüphane yaptırıldığını belirtmektedir. Buradaki kütüphanede oldukça değerli pek çok kitabın bulunduğu ve korunduğu da özellikle vurgulanmıştır[216].

Husayn bin Muhammed bin Abu'r Riza al-Husayni al-Alawi'nin nüshasında dikkati çeken bir diğer nokta ise bu yapıların yanı başında (çok yakınında) Abu Mudar ar-Rumi tarafından 2000 dinar harcanarak inşa ettirilen büyük ve güzel bir kapı bulunduğudur. Yazar, iki ayak üzerinde inşa edilmiş iki minareli kapı

[212]Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.18; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.26-27.
[213] J.Malcolm-E.G.Browne, "Account of a Rare Manuscript History of Isfahan, Presented to the Royal Asiatic Society on May 19, 1827", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, July 1901, s.412.
[214]Malcolm, Browne, **a.g.e.,** 1901, s.437.
[215] Albert Gabriel, "Le Masdjid-i Djuma D'Isfahan", **Ars Islamica**, Vol.2, No.1, 1935, s.38.
[216]Malcolm, Browne, **a.g.e.,** 1901, s.438.

düzenlemesinin camiyle paz ar (çarşı) arasında pasaj (bir çeşit eyvan gibi) olarak geçiş sağladığını da belirtmektedir. Yazarın anlatımında minarelerin hangi tarihte ve nereye inşa edilmiş olduğu açık olarak belli değildir. Eğer Adine Mescidi olarak tarif ettiği bina İsfahan Mescid-i Cuması'nın ilk yapısı ise söz konusu minarelerin de hemen hemen Selçuklu dönemden hemen önce, camiye yakın bir konumda yer aldığını düşünmemiz mümkündür (P.15).

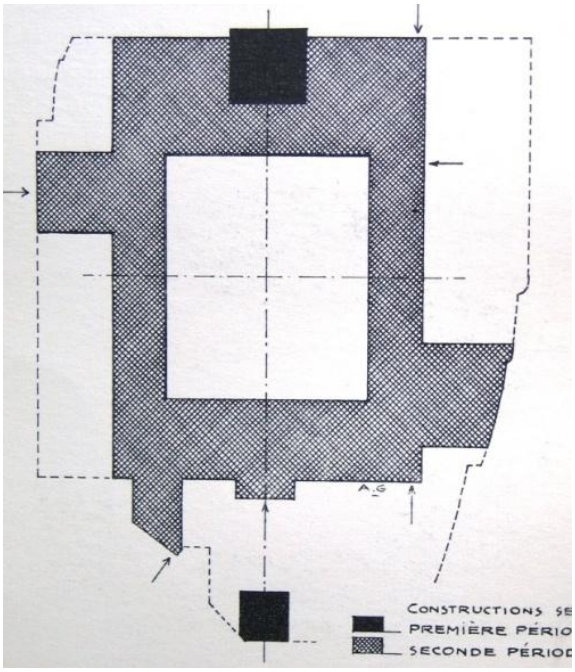
Daha sonraki bazı çalışmalarda bu bilgi değerlendirilmiştir. Smith, İsfahan şehrindeki minareleri anlatırken Mafarrukhi'yi kaynak göstererek "Masjid-i Adineh" isimli bir yapının tanımını verdiğini söylemektedir. Smith, bu tanıma göre, Abu Mudar al-Rumi tarafından *faylafa* (?)[217] üzerinde iki minare yaptırılmış olduğu bilgisini verirken, burada çift minareli bir kapı düzenlemesinin erken bir örneğinin bulunup bulunmadığı sorusunu vermekle yetinir[218].

P.14. İsfahan Mescid-i Cuması planı (Gabriel, 1935)

[217] Bu kelime orijinalinden İngilizceye "buttresses" olarak çevrilmiştir. Smith metninde "faylafa" olarak verirken, al-Alawi'den "buttresses" şeklinde çevrildiğini belirtmektedir. M.B.Smith, "The Manars Of Isfahan", **Athar-e Iran, Annales Du Service Archeologique De L'Iran,** I/II, Paris 1936, s.315, dp.10.
[218]Smith, **a.g.e.,** 1936, s.315-316.

Gabriel de aynı kaynağa dayanarak caminin kapısı önünde yer aldığı ve Abu'l Abbas Ahmed ad-Dubbi tarafından yaptırıldığı öne sürülen kütüphaneye değinir. Bundan başka özellikle Abu Mudar al-Rumi'nin binlerce dinar harcayarak inşa ettiğinden bahsettiği kapı Gabriel'in de dikkatini çekmiş, kemerli kapı düzenlemesiyle aynı zamanda cami ve pazar arasında geçiş sağlayan bu bölümde, "faylafa" – "piedestaux (kaide)"[219] üzerinde yer alan iki minare tanımlamasını değerlendirmiştir[220].

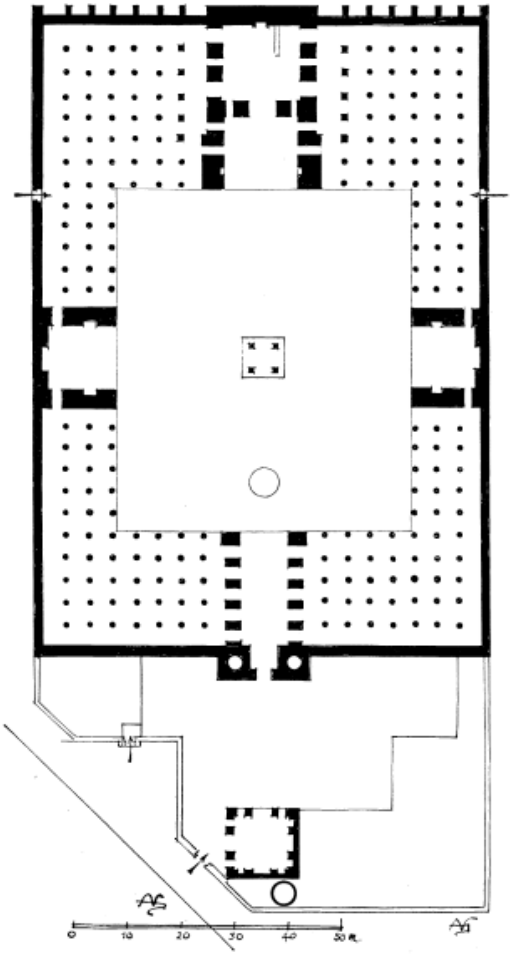

P.15. Isfahan Mescid-i Cuması Selçuklu dönemi planı (Godard, 1936)

Gabriel'e göre, cami avlusunda, Terken Hatun kubbesinin hizasındaki kuzey eyvan, bu minarelerin yer aldığı kapı için uygun görünmektedir. Gabriel incelemelerine göre, kuzey eyvanda mihrap nişi olan bölümün eski düzeninde iki yanındaki güçlü görünümlü-masif ve iç kısmında muhtemelen merdiven yer alan kare ayaklarla bir kapı açıklığına sahip olduğunu, günümüze ulaşamamış olan iki minarenin de muhtemelen bu ayakların üzerinde olduğunu düşünmektedir. Bu düzenlemeyle kuzey eyvanı, Selçuklu döneminde caminin avlusuna ulaşımı sağlayan bir giriş eyvanı-hol

[219]Andre Godard, "Historique Du Masdjid-e Djuma'a D'Isfahan", **Athar-e Iran, Annales Du Service Archeologique De L'Iran,** I/II, Paris 1936a, s.220, dp.1'de, 'filfa' ya da 'filpa' olarak tanımladığı kelimelerin İran mimarisinde kullanılan filpayeleri karşıladığını belirtmekte, bu kelimeyi de 'pedestal (kaide ya da temel) olarak değerlendirmektedir.
[220]Gabriel, **a.g.e.**, 1935, s.38; Godard, **a.g.e.,** 1936a, s.218-220.

görünümünde olabilirdi[221]. Gabriel, caminin Selçuklu döneminde dört eyvanlı avlulu düzenlemesiyle birlikte, kuzey eyvanı için öne sürdüğü çift minareli taçkapı düzenlemesini plan üzerinde de uygulamıştır[222] (P.16).

P.16. İsfahan Mescid-i Cuması Selçuklu dönemi planı (Gabriel, 1935)

Schroeder de Mafarrukhi'nin anlatımları üzerinden caminin tarihçesi, kervansaray ve pazar gibi sonradan eklenen yapılar, kütüphane ve birkaç bin dinara mal olan kapı üzerinde durmuştur. Kütüphane binasının Mafarrukhi'nin söylediği gibi caminin önünde bulunduğu kabul edilirse, X. yüzyılın içinde inşa edilmiş olması gerektiğini söylemektedir. Schroeder, kaynakta bahsedilen gösterişli kapının kuzey eyvanda olabileceğini, kaynakta bahsedilen minare kaidelerinin ve minarelerin kuzey eyvanın dışında yer alabileceğini ve Gabriel'in düşüncesine paralel olarak kuzey eyvanın

[221]Gabriel, **a.g.e.**, 1935, s.27
[222] Gabriel, **a.e.**, s.40, Fig.34.

caminin aksında avluya giriş eyvanı olarak düzenlenmiş olabileceğini belirtmektedir[223].

A. Behdjat, Büyük Selçuklu camilerini incelediği çalışmasında İsfahan Mescid-i Cuması'nın tarihçesi ve mimarisini anlatırken yukarıda verilen kaynaktaki çift minareli kapı bilgisine değinmemiş, yalnızca güney eyvan üzerinde Akkoyunlular döneminde inşa edilmiş olan iki minareden bahsetmiştir. Çalışmasının bir yerinde güney eyvanla doğu eyvanın yanlarında minare yapılmasının planlandığını çıkan kalıntılardan anlamış olduklarına değinse de ayrıntılı bilgi verilmediği için değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır. Buna göre güney eyvanda çalışmalar sırasında ulaşılan kalıntılarla minarelerin Akkoyunlular döneminde yapılmış olduğu düşüncesinin yeniden ele alınması gerektiğini söylemekte, ancak çalışmasında başka bilgi vermemektedir[224].

İsfahan Mescid-i Cuması'nda yaptıkları kapsamlı restorasyon sonucunda çalışmalarını yayınlanan E. Galdieri kuzey eyvanı hakkında bazı görüşler ileri sürmüştür. Galdieri, Gabriel'in Mafarrukhi'nin anlattıklarına dayanarak ileri sürdüğü kuzey eyvanın çift minareli kapının inşa edildiği yer olabileceği düşüncesine olumlu bakmamaktadır. Galdieri'ye göre, zemin katta yer alan iki kapalı mekân, niş ve çeşme gibi mimari unsurlar Gabriel'in düşüncesini desteklememektedir. Galdieri ayrıca bu bölümün "ham balçıkla", değişik ebatlarda ve değişik zamanlarda inşa edildiğini belirtip statik olarak minarelerin basıncına dayanıklı olmayacağını söylemektedir[225]. Ancak yapının çeşitli dönemlerde geçirdiği onarımlar ve eklemeler düşünüldüğünde mevcut durumuyla bu konuda net bir karara varılması mümkün görülmemektedir.

Kuzey yöndeki eyvan şu anda restorasyonda olduğu için etrafını görmek mümkün olmamıştır.

[223]Eric Schroeder, "Islamic Architecture-Standing Monuments of the First Period", **A Survey of Persin Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.956-958, 962-963.
[224]Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.23.
[225] Eugenio Galdieri, **Esfahan: Masgid-i Gum'a**, b.y.y. 1976, s.36.

3.2.1.2. Sengbest Arslan Cazip Külliyesi

Yeri /Konumu

Arslan Cazip'in türbesi Meşhed'in 37 km. güneydoğusunda Sengbest'te bulunmaktadır. Bu alanda kare planlı ve kubbeli bir türbeden ve bir minareden başka günümüze ulaşmayan bir ribat (kervansaray) ve medresenin varlığı kaynaklarda geçmektedir[226] (F.150).

F.150. Sengbest Arslan Cazip Türbesi ve Minare
(http://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/architecture/arslan-jadhib / 21.12.2009)

Yapım Tarihi

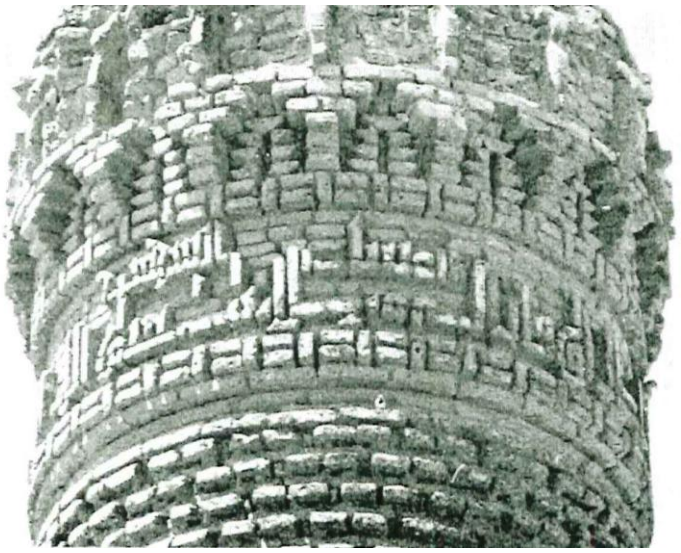
Türbenin inşa tarihi olarak M.1028 yılı kabul edilmektedir[227].

Günümüze ulaşmış olan minarenin kitabesinde tarih bulunmamaktadır. Kitabesinin ve kitabedeki harflerin süssüz-sade olması gibi özellikleriyle XII. yüzyıla ait diğer minarelerle karşılaştırılarak XII. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir[228].

[226]Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı I-II**, İstanbul 1984, s.40-41, 89, 92; Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarlığının Ana Hatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1998, s.14.
[227]Eric Schroeder, "The Seljuq Period-Sangbast: Tomb and Minaret (997-1028 (387-419 H.)", **A Survey of Persian Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.986.

Kitabe

Minarenin şerefe altında kufi yazılı bir kitabe bordürü bulunmaktadır. Besmeleyle başlayan kufi kitabe metninde 41. sûre olan Fussilet Suresi'nin 33. Ayeti yer almaktadır. Kitabe ayetten sonra "*Amel-i Ahmed el-Serahsi*" olarak devam etmektedir[229] (F.151, F.153).

F.151.Sengbest minaresi kitabe ayrıntısı (Sourdel, Sourdel-Thomine, 1979)

Mimarı

Minarenin Besmeleyle başlayan kitabesi, Fussilet Suresi'nin 33. Ayetinden sonra *"Amel-i Ahmed el-Serahsi"* ifadesiyle devam etmektedir[230]. Kitabede "Serahslı Ahmed'in işi" olarak adı geçen ustanın külliyede yer alan diğer yapıların mimarı olup olmadığı bilinmemekle birlikte, isminin yer alması sebebiyle minarenin mimarı olduğunu düşünmek mümkündür (F.151).

---

[228]Bernard O'Kane, "Salguq Minarets: Some New Data", **Annales Islamologiques**, 20, 1984, s.88'de; Sangbast Minaresi, Devletabad Minaresi (1108-1109), Save Minaresi (1109-1110), Hüsrevgird Minaresi (1111-1112), Bistam Minaresi (1120-1121) ile karşılaştırılarak tarihlendirilmiştir.

[229] D.Sourdel-J.Sourdel-Thomine, "A propos des monuments de Sangbast", **Iran,** Vol.17, 1979, s.111, Pl.Ic; Karaman, Özek, **a.g.e**, 2007, s.479'da, Fussilet Sûresi, 33. Ayet, "(İnsanları) Allah'a çağıran, iyi iş yapan ve 'Ben Müslümanlardanım' diyenden kimin sözü daha güzeldir?".

[230] Sourdel-Sourdel-Thomine, **a.g.e.,** 1979, s.111, Pl.Ic

Banisi

Tarihi kaynaklar Gaznelilerin Tus Valisi olan Arslan Cazip'in doğduğu yer olan bu şehirde bir ribat yaptırdığı ve aynı yerde gömülü olduğu bilgisini vermektedir. Buna göre, Arslan Cazip Tus valisi iken bu türbe yapılmış ve 1028'de ölümünden sonra da buraya gömülmüş olmalıdır[231]. Bir kaynakta türbenin ve minarenin Gazneli Mahmud'un veziri olan Ayaz tarafından yaptırıldığı söylenmekte[232], yine bir başka kaynakta Gazneli Mahmud'un veziri Ayaz tarafından dini liderleri Mirza Ebu'l Kasım adına bir medrese ve türbe inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir[233].

D.Sourdel ve J.Sourdel-Thomine'nin belirttiğine göre kaynaklarda kişiler ve yapılar karıştırılmaktadır. Buna göre türbe ve ribat, Gazneli Mahmud döneminde Tus valisi olan Arslan Cazip için yaptırılmıştır. Ancak bu yapıya çok yakın bir konumda bulunan minarenin ise yine Gazneli Mahmud'un çok sevdiği kölesi olan Ayaz için bir hatıra yapısı olarak yaptırıldığından bahsetmekte ve seyahatnamelerde aynı yerdeki bu yapıların isimlerinin karıştırıldığını belirtmektedirler[234].

Türbe

Yapılar topluluğundan günümüze ulaşmış iki yapıdan biri olan türbe, tuğlayla inşa edilmiş olup kare alt yapısı üzerinde yüksek sekizgen kasnak bulunmaktadır. Türbe hafif sivrilerek sonlanan bir kubbe ile örtülmüştür. Kasnakta dört yönde sivri kemerli pencere açıklıkları, kare alt yapının üç cephesinde de dikdörtgen açıklıklı pencereler, bir yönde ise kapısı bulunmaktadır. Kubbe içindeki balıksırtı tuğla örgü, ayrıca kubbe kasnağı dolaşan kufi kitabe dikkati çekmektedir. Yapının iç cephelerinde geometrik desenler oluşturan tuğla örgüler ve boyayla yapılmış bezemeler bulunmaktadır. Eski resimlerinden oldukça harap durumda olduğu anlaşılan yapı geçirdiği restorasyonlar sonucu günümüzde iyi durumdadır[235].

---

[231]Aslanapa, **a.g.e.,** 1984, s.41.

[232]C.M.MacGregor, **Narrative of A Journey Through The Province of Khorassan and of The N.W. Frontier of Afghanistan in 1875**, Vol.I, London 1879, s.276.

[233]P.Molesworth Sykes "A Fifth Journey in Persia", **The Geopraphical Journal**, Vol.28, No.6, 1906b, s.578.

[234]Sourdel-Sourdel-Thomine, **a.g.e.**, 1979, s.109-110.

[235] Sourdel, Thomine, **a.g.e.,** 1979, Pl.IIa, Pl.IIb, Pl.IIc, Pl.IId, Alireza Anisi, "Early Islamic Architecture in Iran (637-1059)", The University of Edinburg, Ph.D Thesis, 2007, Pl.26.3-26.12.

Sengbest Minaresi

Yaklaşık 22 m. yüksekliğindeki minare günümüze büyük oranda sağlam olarak ulaşmıştır. Kaidesi bulunmayan minare zeminden başlayarak yukarıya doğru daralan silindirik bir gövdeye sahiptir.

F.152.Sengbest Minaresi, doğu yönü[236]

F.153.Sengbest minaresi, süsleme ve kitabe (Thomine, Thomine Sourdel, 1979)

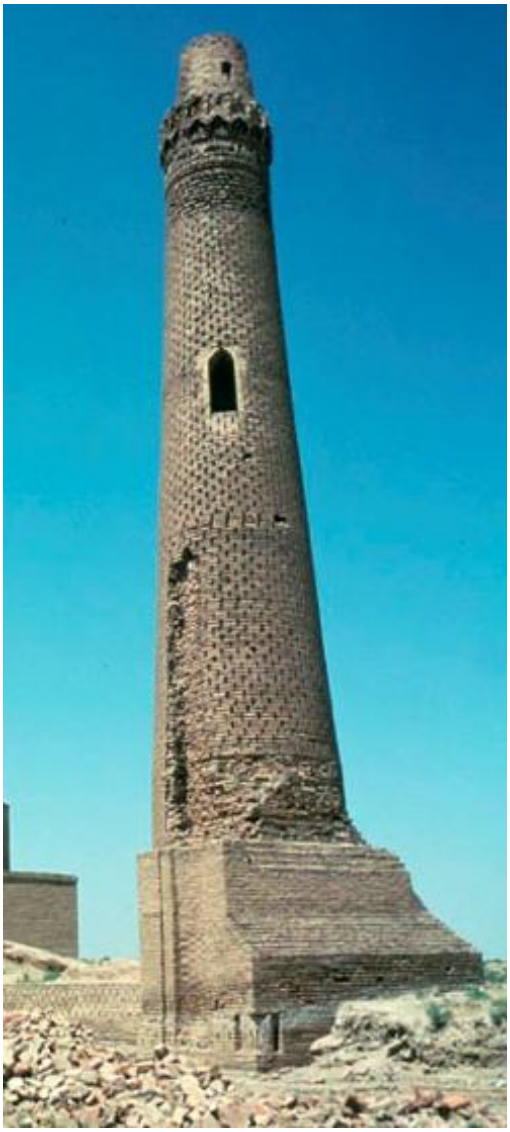
[236] http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=13594820 12.10.2009)

Minare gövdesinde iki kat kullanılmış tuğlaların kaydırılarak yerleştirilmesiyle elde edilen örgü sistemi (sepet örgü) görülmektedir. Minarenin hemen hemen ortasından zencerek motifli ince bir bordür geçmekte, daha üstte ise tek sıra tuğlaların kaydırılarak yerleştirilmesiyle elde edilmiş meandır motifini andıran geniş bir bordür yer almaktadır. Bordürün hemen üstünde minarenin kufi yazılı kitabe kuşağı bulunmaktadır. Minarenin şerefe altındaki kısmı üç kemerli nişle hareketli bir düzenlemeye sahip olup muhtemelen mukarnas olan kısmın ise sadece izleri kalmıştır. Minare şerefe üzerinde biraz daha incelerek sonlanmaktadır. Minare gövdesinde güneydoğu yöne bakan yuvarlak kemerli bir de pencere bulunmaktadır (F.153).

Minarenin güneydoğu yönünde kaynaklarda yaklaşık 9 m. yüksekliğinde olduğu söylenen bir duvarın izleri görülmektedir. Minare kaidesinin yine güneydoğu yönünde, duvar izinin hemen altında dikdörtgen çerçeve içinde yarım yuvarlak bir niş kalıntısı bulunmaktadır. Bu nişin kuzeydoğuya doğru devam eden duvarının alt köşesinde dikdörtgen bir yuva içine zar başlık benzeri bir formla pahlama yapılmıştır. Doğuya bakan bir cephe oluşturan duvarın ön kısmı altta biraz daha geniş olup yukarı doğru hafif bir kırılma yapıp incelerek devam etmiştir. Minarenin doğuya bakan bu kısmında, minare üzerinde zamanında daha yüksek olan duvarın izleri görülebilmektedir. Minarenin doğu cephesindeki bu duvar, biraz daha devam ettikten sonra sonlanmaktadır (F.152, F.154).

Minarenin güneybatıya bakan yönündeki kapı açıklığının etrafı örülerek küçük dikdörtgen bir giriş haline getirilmiştir. Kapının üzerinde de dikdörtgen bir alanda yine minareyle fiziksel bağlantısı bulunan bir mimariye işaret edecek izler mevcuttur. Minarenin geçirdiği restorasyon sonucu bazı izleri korunmuş, muhtemelen daha açıklayıcı olabilecek diğer bazı izler de yok olmuştur (F.155).

Minarenin gövdesinde bulunan duvar izi, güneydoğu yönünde bulunan niş ve duvar izleri çeşitli araştırmacılar tarafından değerlendirilerek burada minareye bitişik bir kapı ve belki de iki minareli bir düzenlemeye yer verilmiş olabileceği üzerinde durulmuştur (F.154).

F.154.Minare, doğu ve güneydoğu yönlerden[237]

F.155.Güneybatı yöndeki minare girişi[238]

[237] http://archnet.org/library/images/one-imagelarge.jsp?location_id=3760&image_id=135947 (12.10.2009)
[238] http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=135951 (12.10.2009)

3.2.1.3. Tabas Çift Minareli Medrese

Yeri / Konumu

Tabas, Yezd-Meşhed yolu üzerinde, "Deşt-i Kebir-Büyük Çöl"'de bulunduğu için tarihi boyunca önemli bir menzil olmuş, seyahatnamelerde de bu durumu belirtilmiştir[239]. "Horasan'ın Kapısı (Girişi)" olarak tanımlanan Tabas, H.31 / M.651'de Halife Osman tarafından fethedilmiş, daha sonraki yüzyıllarda İsmaili tarikatının önemli bir merkezi olmuştu[240]. Tabas XI. yüzyılda Emir Abu'l Hasan Gilaki'nin fethinden dolayı "Tabas Gilaki" olarak tanımlanmaktadır[241]. Vaughan, 1896 yılındaki Tabas ziyareti sırasında 7000 nüfuslu olduğunu söylediği şehirde camiler, hamamlar ve bir medrese olduğunu belirtmektedir[242]. Tabas'ı 1906'da ziyaret eden Sykes, Tabas'ı kale duvarlarıyla çevrili ve içinde çeşitli pazarların yer aldığı bir şehir olarak tasvir etmektedir. Sykes ayrıca "Minar Kebir-Büyük Minare" olarak tanımladığı 200 feet[243] yüksekliğindeki minarenin değişik tuğla süslemeli desenleri ve iki bordür halindeki kufi kitabeli düzeniyle Selçuklu dönemine ait olduğunu belirtmektedir[244]. Tabas yakınlarında bulunan "Mezar-ı Sipehsalar" isimli mezar yapısı da Moğol sonrası dönemlere tarihlenmiş, kare alt yapı üzerine kubbeli planıyla XI. yy. yapısı Sangbast Arslan Cazip Türbesi'ne olan benzerliğiyle dikkat çekmiştir[245].

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla şehirde Selçuklu döneminde ve sonrasında da imar faaliyetleri devam etmiştir.

---

[239]H.B. Vaughan, "Journeys in Persia (1890-91)", **The Geopraphical Journal**, Vol.7, No.1, 1896, s.38-39; P.M.Sykes, "A Fifth Journey in Persia", **The Geographical Journal**, Vol.28, No.5, 1906a, s.447, 452; Sykes, **a.g.e.,** 1906b, s.561-564; S.Hedin, "Dr.Sven Hedin in Persia", **The Geopraphical Journal**, Vol.27, No.6, 1906, s.619.

[240]Farhad Daftary, "The Medieval Isma'ilis of the Iranian Lands", **Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworrth**, **The Sultan's Turret**, V.2, Leiden Boston Köln 2000, s.65.

[241]Yedda Godard, "Tabas", **Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology**, Vol.V, No.1, Haziran 1937, s.48.

[242]Vaughan, **a.g.e.,** 1896, s.39.

[243] 200 feet yaklaşık 61 m. etmektedir. Y.Godard ise aynı minarenin 28 m. olduğunu yazmaktadır. Bu durumda ya Sykes minarenin yüksekliğini abartmış, ya da Y.Godard minareyi gördüğünde bir kısmı yıkılmış olmalıdır.

[244]Sykes, **a.g.e.,** 1906, s.562-563.

[245]Robert .Hillenbrand, "Survey Excavations in Iran During 1968-69 (Islamic Monuments in Northern Iran)", **Iran,** Vol.8, 1970,s. 205, Pl.V.

Kaynaklarda Tabas'ın tarihçesi ve coğrafyası üzerine ayrıntılı bilgiler verilirken mimari yapılarla ilgili yukarıda bahsedilmiş olanlardan başka, özellikle de konumuz olan "Çift Minareli Medrese"yle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Şehre gelen seyyahlardan yalnızca Vaughan, ayrıntı vermeden şehirde bir medrese bulunduğundan bahsetmektedir.

Çift Minareli Medrese, Tabas kasabası merkezinde, su ambarı ve kale kalıntısı (iç kale?) gibi önceki yüzyıllarda burada bulunan mimari eserlerin varlığını yansıtan yapıların yakınında yer almaktaydı.

16 Eylül 1978 tarihinde Tabas'ta meydana gelen bir depremden kaynaklarda bahsedilmektedir[246]. Çift Minareli Medrese bu depremde yıkılarak ortadan kalkmış[247], günümüzde yerine eğitim amaçlı kullanılan bir bina inşa edilmiştir.

Yapım Tarihi

Çeşitli kaynaklarda yapının tarihi XI. yüzyıl[248], 1150–1190 arası[249] ve XII. yüzyıl[250] olarak belirtilmektedir. Minarelerin firuze renkli sırlı tuğladan kufi yazılı kuşakları, minare gövdelerinde tuğlaların değişik dizilimiyle elde edilen motifler ve benzer örnekler karşılaştırılarak XII. yüzyıla, 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti'nden daha erkene tarihlendirilmektedir[251].

Kitabe

Günümüze yapının ismi, banisi ve inşa tarihi gibi bilgileri verecek olan bir inşa kitabesi ulaşmamıştır. Ancak yapının minarelerinde, şerefe altında düz zemin üzerinde firuze renkli sırlı ve harflerinin uçları bitkisel motiflerle sonlanan kufi yazılı

---

[246] Manuel Berberian-R.S.Yeats, "Contribution of archaeological data to studies of earthquake history in the Iranian Plateau", **Journal of Structural Geology**, S.23, 2001, s.580, 582.
[247] Tabas'ta yerli halkla görüşme sonucunda elde edilen bilgi.
[248] Nusretullah Meshkati, **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, Tahran t.y., s.82; Nosretullah Mechkati, **Monuments Et Sites Historiques De L'Iran**, Tahran t.y., s.85.
[249] www.highbeam.com/doc/1G1:137199089 (16.05.2006 tarihli).
[250] http://archnet.org/library/sites/one-site.tcl?site_id=11162 (16.05.2006 tarihli).
[251] Andre Godard, "Ardistan Et Zaware", **Athar-ē Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/II ,Paris 1936b, s.298, dp.3; Donald N.Wilber, "The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran", **Ars Islamica**, Vol.VI, 1939, s.36-38.

kuşaklar bulunmaktaydı. Y. Godard, Tabas hakkında 1937'de yayınladığı makalesinde günümüze ulaşamayan bu kufi yazılı kitabelerden sağ minare üzerinde;

"Ulu, Emir, Şerefli, Emirlerin Sultanı (bu yapının) inşasını emretti"(F.156-F.157).

F.156. F.157.

Tabas minarelerinden sağdaki üzerinde kitabeler[252]

sol minare üzerinde;

"Muhyi'l hak va'd-din Abu'l Mufakhir Muhammed ibn Fadl… Allah (saltanatını) daim kılsın" (F.158-F.159).

F.158. F.159

Tabas minarelerinden soldaki üzerinde kitabeler[253]

[252] http://archnet.org/library/images/one-image large.jsp?location_id=13243&image_id=123632 ve 123633 / 16.05.2006

[253] http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13243&image_id=123636 ve 123637 / 16.05.2006

yazılı olduğu belirtmektedir. Godard ayrıca kitabelerde tarih kısmına rastlanılmadığını, tarih kısmına ait olduğunu düşündüğü bölümden yalnızca "ma" kelimesinin okunabildiğini söylemektedir[254].

Banisi

Her ikisi de günümüze ulaşamamış olan minarelerden soldaki üzerinde yer alan kitabeye göre yapının banisi Emir Muhyi'l hak va'd-din Abu'l Mufakhir Muhammed ibn Fadl'dır[255].

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Kaynaklarda medresenin orijinalinin XII. yüzyıla ait olduğu ve XVII. yüzyılda şehri büyük ölçüde yeniden imar eden Hasan Han tarafından Selçuklu dönemindeki orijinal planına göre yeniden inşa edildiği belirtilmektedir[256]. Muhtemelen harap durumdaki yapının restorasyonu sırasında, taçkapının üzerinde yer alan iki minarede de onarım yapılmıştır[257]. Resimlerden anlaşıldığı kadarıyla minare gövdelerinde baklava ve artı şeklinde desenler oluşturan tuğlaların derzleri tamamen doldurulmuş, kitabe kuşaklarının büyük oranda dökülen harflerinin yerleri sıvanmıştı.

Sourdel-Thomine Horasan Bölgesi'ndeki minarelerin listesini verdiği 1953 tarihli makalesinde Tabas'taki bir minareden bahsetmekte ve bu minarenin yaklaşık 30 sene kadar önce (1920'li yıllarda) yıkıldığını belirtmektedir. Y.Godard'ın makalesinde hala mevcut bulunduğunu söylediği Selçuklu döneminden muhtemelen bir medresenin kapısı üzerinde yer alan iki minareye dikkat çeken Sourdel-Thomine, Sykes'ın da çalışmasında da bahsettiği minareyle diğer minarelerin aynı yapı olup olmadığının anlaşılmasının mümkün olmadığını söylemektedir[258]. Sykes ve

[254]Y.Godard, **a.g.e.,** 1937, s.49'da; "…The inscription on the right hand minaret can still be deciphered: "The Master, the Amir, the Glorious, Sultan of the Amirs has ordered it to be constructed". On the left is the text: "Muhyi 'l-haqq va 'd-din Abu 'l-Mufakhir Muhammed ibn Fadl…May God make (his reign) endure".
[255] Y.Godard, **a.g.e.,** 1937, s.49.
[256]Y.Godard, **a.e.,** s.49; Antony Hutt-L.Harrow, **Islamic Architecture Iran I**, London 1977, s.125 Plate 69.
[257]Hutt, Harrow, **a.g.e.,** 1977, s.125 Plate 69.
[258] J.Sourdel-Thomine, "Deux minarets d'époque seljoukide en Afghanistan - Appendice Liste Des Minarets "Khorasaniens", Seljoukides Ou Antérieurs", **Syria**, T.30, F.1/2, 1953, s.135-136.

Godard'ın çalışmalarında yaklaşık 28 m. yüksekliğindeki minareden bahsedilmiştir. Godard ayrıca bu minarenin 1900'lü yılların başında yıkılmış olduğunu ve Tabas'ta Selçuklu döneminden yalnızca XVII. yüzyılda büyük bir onarım görmüş olan iki minareli medresenin kalmış olduğunu belirtmektedir[259].

M.Berberian Tabas'ta 16 Eylül 1978'de meydana gelen büyük depremle ilgili diğer bir makalesinde *"Medrese Minaresi (The Minaret of Manasser, School-Menar-e Madresse)", "Tabas Kalesi (Arg of Tabas)", "…diğer iki minare ve cami… (…other two minarets and mosque…)"* olarak bazı yapılar saymakta ve bunların Selçuklu döneminde inşa edilerek günümüze kadar ulaşmış yapılar olduğunu söylemektedir. Berberian'ın belirttiği yapılar arasında *"…medrese minaresi…"* ya da *"…diğer iki minare ve cami…"* olarak geçen yapı bahsettiğimiz medreseye ait minareler olmalıdır. Berberian ayrıca, bu yapıların 1978'teki depreme kadar olan fiziki durumlarının gayet iyi olduğunu ve bundan da bölgenin bu tarihe kadar çok şiddetli bir yıkıma uğramadığının anlaşılabileceğini söylemektedir[260]. Berberian'ın iyi durumda olduğunu söylediği medrese ve minarelerin, XVII. yüzyıldaki büyük imar faaliyeti esnasında elden geçmiş hali olduğunu düşünmek mümkündür.

Kaynaklardan da izlenebildiği gibi 1970'li yılların sonuna kadar ayakta olan medrese ve çift minareler, 1978'te Tabas'ta meydana gelen deprem esnasında diğer pek çok yapıyla birlikte tamamen yıkılarak ortadan kalkmıştır.

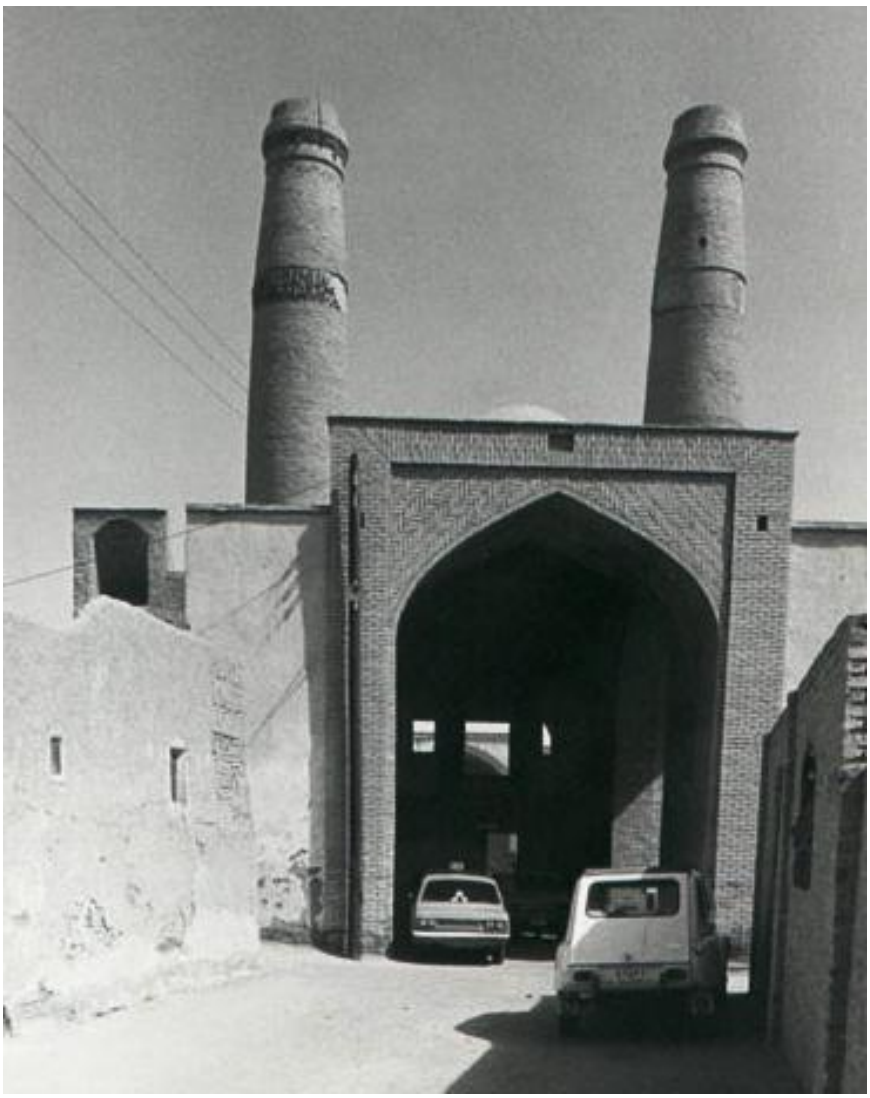
Mimarisi ve Süslemesi

Kaynaklara göre İran'da taçkapısı üzerinde iki minareye sahip en erken tarihli yapı olduğu tahmin edilen medrese, Tabas'ta bulunmaktaydı.

XVII. yüzyılda muhtemelen orijinal plana göre yeniden inşa edilen medrese, iki katlı ve eyvanlı düzendedir. Çift minareler, dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemer açıklıklı yüksek bir kapı açıklığı gerisinde kalmıştır. Resimde etrafında başka yapılar

[259]Sykes, **a.g.e.,** 1906b, s.563; Y.Godard, **a.g.e.,** 1937, s.49.
[260]Manuel Berberian, "Tabas-e Golshan (Iran) Catastrophic Earthquake of 16 September 1978; A Preliminary Field Raport", **Disasters**, Vol.2, No.4, Great Britain 1979, s.213.

olduğu görülen medresenin ön cephesi algılanamamaktadır (F.160). Minarelerdeki restorasyon sonucunda, gövdelerde yıkılmış olan yerlerin örülerek tuğla aralarındaki derzlerin doldurulduğu, kufi kitabe kuşaklarında dökülen yerlerin sıvandığı ve şerefenin alt ve üst bölümlerinin değiştiği görülmektedir. Muhtemelen dikdörtgen plandaki yapının dört eyvanlı ve iki katlı olduğu ve revakların sivri kemerlerle avluya açıldığı anlaşılmaktadır. Giriş cephesi içten yine dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli ve basık-düz kemerli olmak üzere iki katlı düzendedir (F.161).

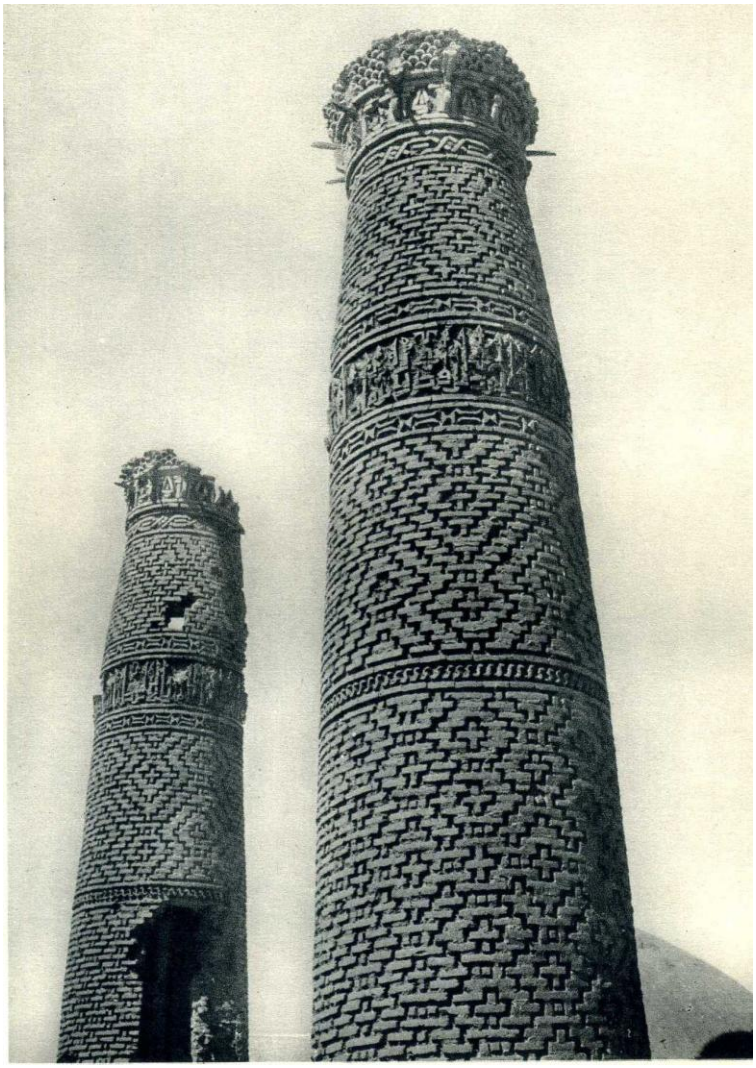

F.160. Çift minareli medresenin ön cephesi ve taçkapısı (http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id=123628 / 16.05.2006)

F. 161. Medresenin iki katlı avlu düzeni
(http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id=123629 / 16.05.2006)

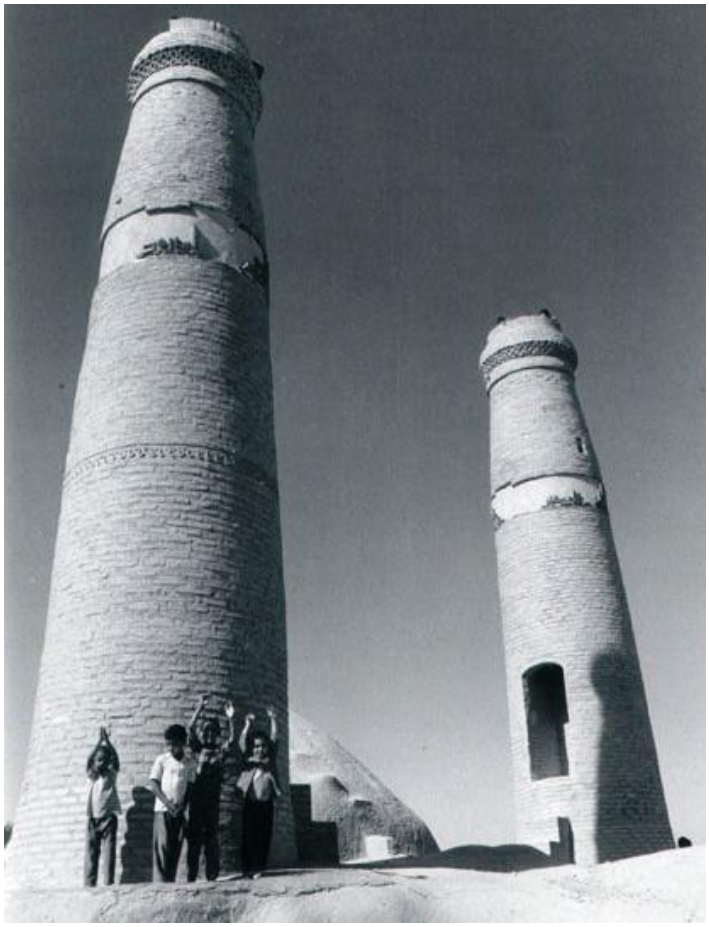
1936 tarihli fotoğrafta, çift minareler sağlam görülmekle birlikte her ikisinin gövdelerinde de bazı yıkılmalar olduğu görülmektedir. Şerefeden üst kısımları ise tamamen yıkılmıştır. Minare gövdelerinde tuğlaların kaydırılarak yerleştirilmesiyle elde edilmiş baklava desenleri görülmektedir. Zikzak desenleri oluşturan bu düzenlemenin ortalarında da artı şeklinde yerleştirilmiş tuğlalar bulunmaktadır. Minarelerin kapı açıklığı olduğu tahmin edilen yuvarlak kemerli kapı açıklıkları görülmektedir. Minare gövdelerinin ortalarından geçen ince bordür iki ince şerit arasına yerleştirilmiş "s" şeklindeki tuğlalardan, kufi kitabe kuşağının hemen altından ve üzerinden geçen bordürler ise yine ince iki şerit arasına yerleştirilmiş yatay tuğlalar ve kelebek şeklindeki tuğlalardan oluşmuştur (F.162, F.163).

F.162. Minarelerin orijinal durumu, (Godard 1936)

Harfleri firuze sırlı tuğlalardan oluşan kufi kitabe kuşağı yer yer dökülmüştür (F.156-F.158). İnce uzun formlu harflerin uçları bitkisel motiflerle sonlanırken aralarında da dörtlü düğümlü geçme motifleri bulunmaktadır Minareler bundan sonra hafif incelerek devam etmekte, iki sıra tuğlanın oluşturduğu geçmeli bordürün üzerinde de şerefeler yer almaktadır. Şerefe altlarında bir sıra niş içinde üçgen düzenlemeli tuğlalardan oluşan bordürler bulunmaktadır. Minarelerin bundan sonraki bölümleri yıkılmış, şerefe altlarının balık pulu desenindeki dolgulu kısımlarından birkaç sıra kalmıştır[261] (F.162, F.164).

[261] Godard, **a.g.e.**, 1936b, s.300, Fig.197.

F.163. Minarelerin restorasyon sonrası 1970'li yıllardaki durumu
http://archnet.org/library/images/one-image.jsp?location_id=13243&image_id=
üst resim: 123630 alt resim: 123631 /16.05.2006)

F.164. Minarelerin şerefe kısımlarından ayrıntı, restorasyon sonrası

3.2.1.4. Ardistan İmam Hasan Camii

Yeri / Konumu

İmam Hasan Camii[262], Ardistan kasabası merkezinde, Kebudan Mahallesi'nde yer almaktadır. Ardistan Mescid-i Cuması'na yakın konumdadır.

F.165.İmam Hasan Camii, doğu cephesi (2009)

Yapım Tarihi

Yapıda tarih kitabesi olmadığı için inşa tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemektedir. A. Godard bu taçkapının iki minareye sahip ilk taçkapı olma ihtimaline dikkat çekmektedir[263]. Çeşitli araştırmalarda malzeme ve mimari özelliklerinden hareketle

[262] Yapının İmam Hasan Camii adını almasının gerekçesi olarak Şia inancında önemli yer tutan Hz. Ali'nin oğlu Hz.Hasan'ın Yezd veya Kum harbinden dönerken burada namaz kılmış olduğu gösterilmektedir. Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.123; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.69.
[263]Godard, **a.g.e,** 1936b, s.298, dp.3, 299, Fig.196.

XII. yüzyıl sonuna tarihlendirilmiştir[264]. B. O'Kane en erken tarihli çift minareye sahip yapılardan bahsederken Nahçıvan, Ardistan ve Tabas gibi oldukça geniş bir coğrafya üzerinde yayılmış olduklarına dikkat çekmekte ve açıklama yapmaksızın İmam Hasan Camii'nin tarihini M.1143 olarak vermektedir[265].

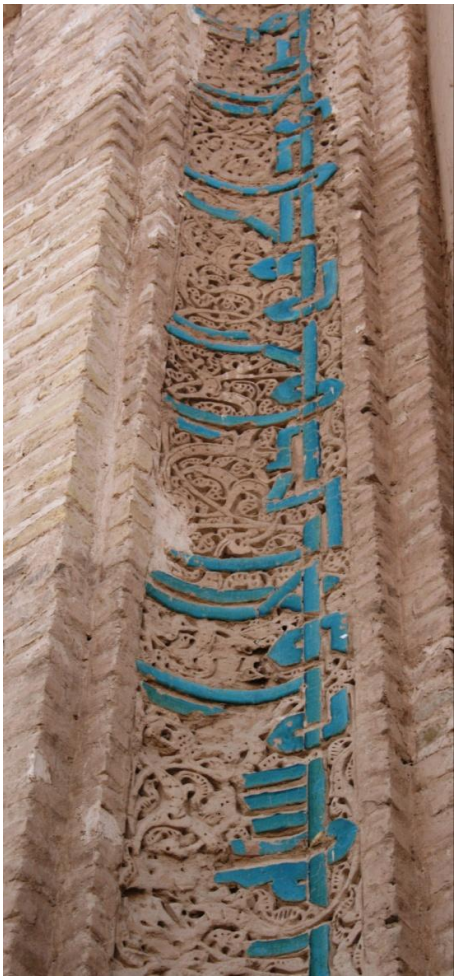
Kitabe

Yapının inşa tarihini veren kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Taçkapıyı muhtemelen üç yönden dolaşan dikdörtgen çerçevenin üzerinde yer alan kufi kitabenin üst bölümü tamamen yok olmuş, iki yanı eksik olarak günümüze ulaşmıştır. Kufi kitabe, iç bükey kavisli zeminde kıvrık dal ve yapraklardan oluşan girift bitkisel süslemeli bordürler üzerinde firuze renkli sade harflerden oluşmuştur (F.165).

Taçkapının yıkılmış olan bölümleri dolayısıyla kitabenin üst bölümü tamamen yok olmuş durumdadır. Kitabenin alt kısımlarında da kelimeler tahribattan dolayı okunamaz durumdadır.

Kitabenin sağ tarafındaki kelimeler okunamamıştır. Isfahan Mescid-i Cuması'nın 1121 tarihli kuzeydoğu taçkapısındaki bordürlerde Bakara Sûresi (2. Sûre), 114. Ayet'den sonra yapının inşa tarihini veren kitabe yer almaktadır[266]. İmam Hasan Camii taçkapsındaki bordürlerde de benzer şekilde bir ayetin yer alması mümkündür (F.166-F.167). Kitabenin sol tarafında, altlara yakın seviyede okunabilen *"...Fi Cemadil ulai ... sene..."* ifadesinden yapının tarihinin yer aldığı anlaşılmaktadır[267] (F.166).

[264]Lütfullah Honerfar, **İsfahan'ın Tarihi Eserleri Gencinesi, İsfahan Eyaletinin Tarihi Eserleri ve Levhaları ve Tarihi Tabelaları**, Tahran 1350, s.219; Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.123; .Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.69.
[265] Bernard O'Kane, **Studies in Persian Art and Architecture**, Cairo 1995, s.124.
[266] Özkurt, **a.g.e.**, 2005, s.35.
[267] Kitabe İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden Rahman Moştak Mehr tarafından incelenmiştir.

F.166.

F.167.

Taçkapının sol ve sağ tarafında yer alan kitabe bordürlerinden ayrıntı (2009)

Mimarisi ve Süslemesi

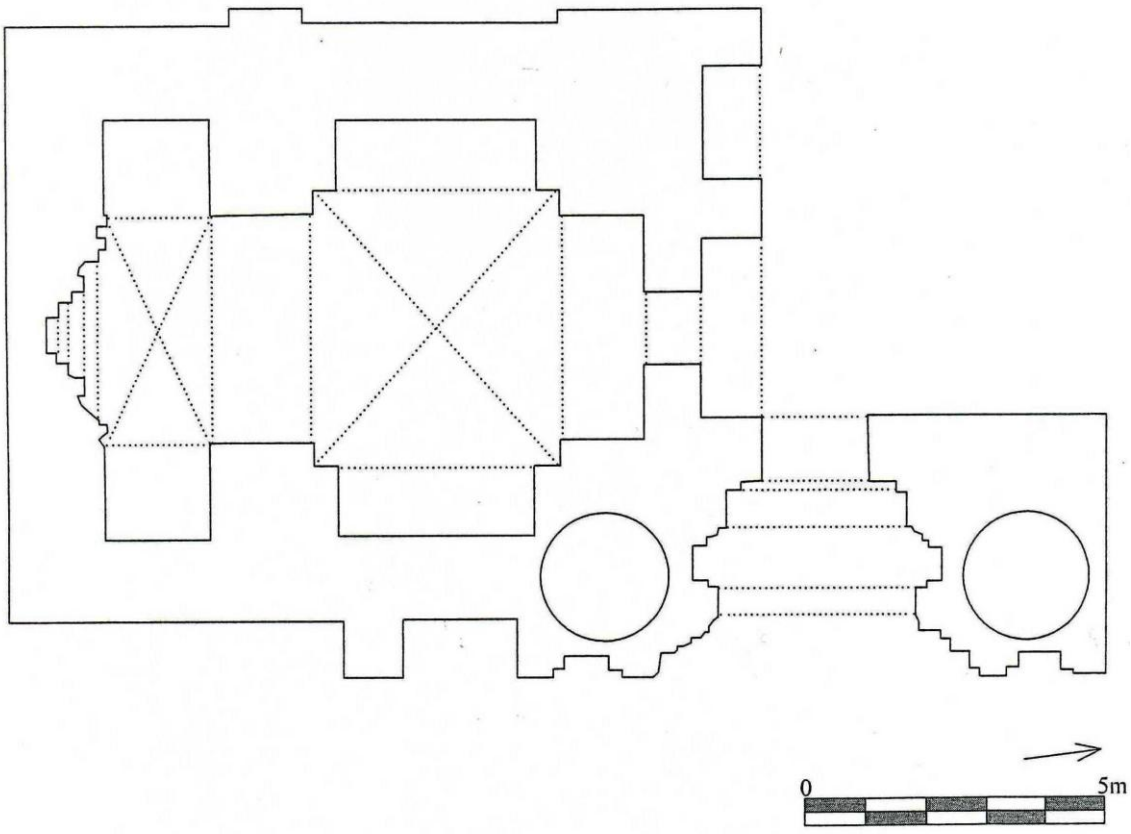
Taçkapısı üzerinde çift minare uygulamasının erken örneklerinden biri olduğu kaynaklarda geçen yapıdan günümüze, eski yapının doğu cephesini oluşturan tek minareli taçkapı ve arkasında alçı süslemeli mihrabıyla dikkat çeken küçük bir mescit mekânı ulaşmıştır (F.165, F.168, P.17).

F.168. Taçkapının arka cephesi ve sağ tarafta mescit mekanı (2009)

Taçkapının arkasında vaktiyle bulunan yapıyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Yapı cami veya medrese olarak değerlendirilmiş, çevreden alınan bilgilere göre vaktiyle burada payeli düzenlemeli avluya sahip Arap tipi bir cami olabileceği belirtilmiştir[268]. Behdjat'ın çalışmasında da belirttiği üzere, taçkapının arkasında günümüzde bazı küçük barakalarla işgal edilmiş boş bir alan bulunmaktadır (F.168). Behdjat, taçkapının bu alanın doğu yönüne denk geldiğini belirterek, vaktiyle burada olan yapının yıkılması ya da harap olması durumunda, Selçuklu döneminde geçirdiği bir restorasyon sonucunda çift minareli taçkapının inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir. Eski camiye ait kısımlar muhtemelen kerpiç olduğu için zaman içinde kaybolup gitmiş, tuğladan inşa edilmiş taçkapı ise günümüze kadar ulaşmış olmalıdır[269].

[268] Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.123-124.
[269] Behdjat, **a.e.**, s.123-124.

P.17. İmam Hasan Camii, Çift minareli taçkapı ve mescit mekanı planı, (Behdjat, **a.g.e.,** 1978, P.14'teki ölçülere göre Y.Mimar Restoratör Eren Bali Gürsoy tarafından çizilmiştir)

F.169. Yapının ön cephesinde çift minareye sahip taçkapı (2009)

Taçkapının yan kanatlarını oluşturan kaide kısmında cepheler yaklaşık 1.70 m. yüksekliğe kadar taş kaplanmıştır (F.169). Kapının sağ tarafında dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli bir niş (F.171), sol tarafta ise dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli iki sıra niş günümüze ulaşmıştır (F.170). Yapının orijinalinde bu nişlerin üç kat halinde düzenlenmiş olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Taçkapı eyvanındakilere benzer olarak, ön cephedeki nişlerin de iç yüzeyleri meandır benzeri geometrik geçmeli ve yıldızlardan gelişen geometrik kompozisyonlarla işlenmiştir. Nişlerin sivri kemerli bölümlerinde yıldızlardan gelişen geometrik motifler kullanılmış, bazı yerleri ajur benzeri küçük deliklerle süslenmiştir. Nişlerdeki kıvrık dal ve yapraklardan oluşan bitkisel süsleme üzerinde yine kabartma rumi yaprakları ve kufi kitabeler yer almaktadır. Harfleri oldukça bozulmuş görünen kitabelerin de taçkapıyı üç yönden dolaşan kitabe gibi firuze sırlı olup olmadığına dair herhangi bir iz kalmamıştır.

F.170.Taçkapının sol tarafındaki nişler (2009)

F.171.Taçkapının sağ tarafındaki niş

Taçkapıda iki yanda silindirik formlu sütunçeler bulunmakta, dikdörtgen çerçeveli sivri kemerli kapı nişi içinde basık kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır. Eyvanın sivri kemerli tonozu restorasyon sonrasında tuğla örgülü olarak sade düzenlemeli bırakılmıştır (F.169). Eyvanın yan duvarlarında dikdörtgen çerçeveler içinde, içlerinde kitabe ve geometrik süslemelerin bulunduğu sivri kemerli birer niş yer almaktadır. Nişlerin yüzeyinde stilize gamalı haç şeklinde geometrik desenler bulunurken, üst kısımlarında da zemini kıvrık dal-yaprak süslemeli ve yüksek kabartma rumi motifli, harfleri oldukça bozulmuş durumda kufi kitabeler vardır. Nişlerin sivri kemerli bölümleri sekiz ve dört kollu yıldızlardan oluşan geometrik süslemeye sahiptir (F.172-F.173).

F.172.Giriş eyvanında soldaki niş

F.173.Giriş eyvanında sağdaki niş

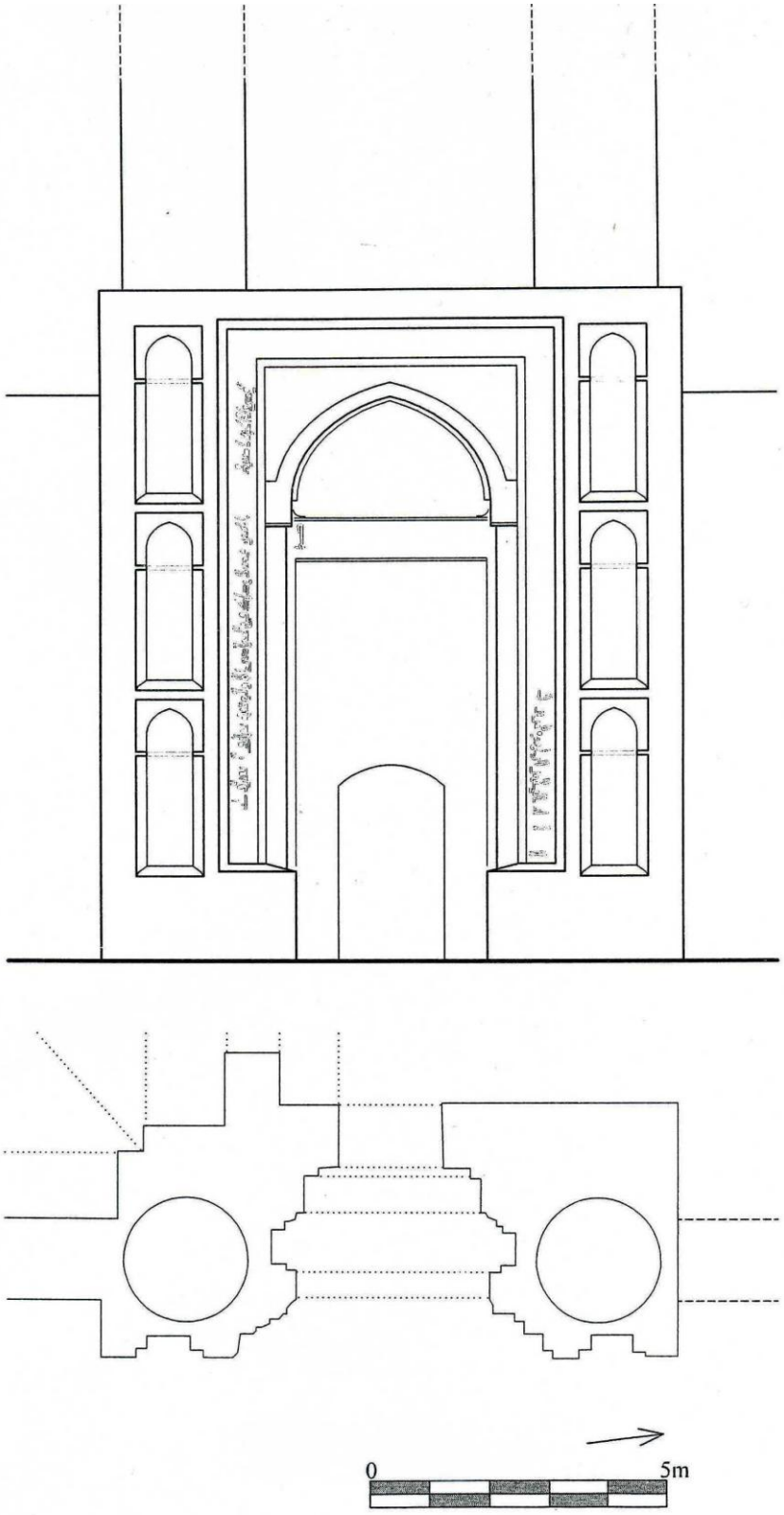
(2009)

F.174. Ön cephe genel görüntüsü, (2009)

Taçkapıyı muhtemelen üç yönden dolaşan kitabe kuşağı, günümüze yalnızca sağ ve sol yanlardaki bölümleriyle ulaşmıştır. Kitabe iki yanında tuğla silmelerle sınırlanan içbükey kavisli bir yüzey üzerindedir. Kabartma kıvrık dallar ve yapraklarla oluşturulmuş bitkisel süslemeli zemin üzerinde, firuze renkli kufi bir kitabe görülmektedir. Kitabenin harfleri firuze renkli sırlı tuğlalardan küçük parçalar kesilerek sade bir düzende ele alınmıştır. Kapının her iki yanında parçaları kalan bu kitabe şeridi, güney minarenin kaidesine kadar yükselmekte, muhtemelen buradan dönerek kapıyı üç yönde dolaşmaktaydı.(F.166-F.167)

Kitabenin ve iki yandaki nişlerin bu özelliğinden dolayı taçkapının orijinal düzeninin günümüzden farklı olduğunu anlamaktayız. Taçkapının mevcut kemeri, taçkapının belki de minareyle birlikte yıkılıp harap olmasından çok sonraki dönemlerde, muhtemelen bir restorasyon sonucunda örülmüştür (F.174). Taçkapının düzenine bakıldığında kapının her iki yanındaki nişlerin üç kat halinde düzenlenmiş olduğu ve kitabelerin minarelerin kaidesine kadar yükselerek kapıyı dolaştığı anlaşılmakta, mevcut kemer bu düzenleme için oldukça basık kalmaktadır. Güney minarenin kaidesi seviyesinde görülen dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli, bitkisel süslemeli kufi kitabeli ve geometrik süslemeli niş, taçkapıdaki diğer nişlerle aynı özellikleri göstermektedir. Nişin üzerinde taçkapının eyvanını üç yönden dolaştığını kalan izlerden anladığımız, girift süslemeli bitkisel zemin üzerinde firuze sırlı harflerden oluşan kufi kitabe bulunmaktadır. Kitabe bordürünün güney minare kaidesi üzerinde kalan kısmı sağlam olup taçkapı nişini dolaşan kısmı, bu bölümün yıkılmasıyla günümüze ulaşamamıştır (F.180). Taçkapının iki yanında iki kat halinde kullanılmış silindirik formlu sütunçeler de minare kaidelerine kadar yükselmekte olup günümüzde bir tanesi kapı eyvanı içinde kalan nişler de orijinalinde üst üste iki kat halinde düzenlenmiş olmalıdır (Ç.18).

Ç.18. Taçkapı restitüsyonu (Behdjat, **a.g.e.,** 1978, P.14'teki ölçülere göre Y.Mimar Restoratör Eren Bali Gürsoy tarafından yapılmıştır.

Taçkapısı üzerinde çift minare uygulamasının erken örneklerinden bir diğeri olduğu kaynaklarda geçen yapı, Tabas'taki çift minareli medrese ile aynı döneme XII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir[270]. Kaynaklarda, her iki yapının minarelerinin mimari ve süsleme özellikleri dikkate alınarak aynı döneme ait iki yapı olarak değerlendirilmişlerdir. Günümüze yapının bu iki minaresinden sadece biri ulaşmıştır[271].

F.175. Minare yıkılmadan önce (Godard 1936)

[270] Hutt-Harrow, **a.g.e.,** 1977, s.125.a.
[271]Godard, **a.g.e.,** 1936b, s.298, dp.3; Hutt-Harrow, **a.g.e.** 1977, s.124; Meshkati, **a.g.e.,** t.y., s.82.

1936 tarihli fotoğrafta, güneydeki silindirik gövdeli minarenin yatay tuğla dizilerinden sonra yukarıya doğru eşkenar dörtgen motifleriyle yaklaşık 13 m. devam ettiği ve üst kısmının yıkık olduğu görülmektedir. Kare kaide üzerinde yer alan minarenin taçkapının üst seviyesinde batıya bakan bir de kapı açıklığı bulunmaktadır. Minare gövdesinde kalan izlerden burada minareleri birbirine bağlayan sivri kemerli açıklığın olduğu anlaşılmaktadır[272] (F.175, F.177-F.178).

Minarenin daha sonra bu geometrik desenli bölümü yıkılmış, günümüze kaide seviyesine yakın yatay tuğla dizilerinde oluşan kısmı ulaşabilmiştir[273]. Yapının kuzeydeki minaresi ise tamamen yıkılmıştır (F.176).

F.176. Taçkapı üzerinde yer alan minarelerden güneydekinin günümüzdeki durumu (2009)

[272] Godard, **a.g.e.,** 1936b, s.299, Fig.196.
[273] Hutt-Harrow, **a.g.e.,** 1977, s.127, Plate 68.

Güney minarenin alt kısmında, vaktiyle burada yer alan ve iki minareyi birbirine bağlayan kemerin izleri görülmektedir (F.177). Ön cephede minare kaidesinin hizasında görülen kemer izi, kemerin kavis yapmaya başladığı noktadan itibaren yıkılmıştır (Ç.18). Kemerin arkasında, güney minare kaidesine bitişik olarak taçkapı yarım kubbesinin bir bölümü de durmaktadır. Yapının arka cephesinde de kemerin başlangıcı ve duvar izleri rahatlıkla görülebilmektedir. Son yıllarda yapılmış olması muhtemel bir restorasyon sonucunda taçkapıya ait mimari izler büyük ölçüde bozulmuş ve eksilmiştir (F.177-F.178).

F.177.Güney yöndeki minare ve kaidesi (2009)

F.178.Güney yöndeki minare üzerindeki kemer izi ve kitabe (2009)

Taçkapının arka cephesine çatı seviyesinden bakıldığında giriş eyvanının sonradan örülmüş olan sivri tonozu göze çarpmaktadır. Yapının tamamen yıkılmış olan kuzey yöndeki minaresine ait hiçbir iz kalmamış olup hemen hemen minarenin bulunması yerdeki küçük kubbemsi bir yükseltiden başka çatı düz bir şekilde çamurla sıvanmıştır (F.179).

F.179. Üst örtüden taçkapının üzerine ve güney yöndeki minareye bakış (2009)

F.180. Taçkapı nişinde yer alan kitabenin ayrıntısı

Taçkapının giriş eyvanının arkası da restorasyon sonucunda elden geçirilmiştir. Düzgün tuğla örgülü olan cephede giriş açıklığı yuvarlak kemerlidir. Cephenin güneyinde dikdörtgen planlı küçük bir mescid, kuzeyinde ise depo olarak kullanılan dikdörtgen planlı küçük bir mekân vardır. Duvar örgüsünde eskiye ait hiçbir iz kalmadığı için taçkapının arkasında vaktiyle bulunan yapının (medrese) mimarisiyle ilgili bir şey söylemek mümkün olmamaktadır (P.17, F.168).

Mescid mekânı güney cephesinde bulunan mihrabıyla dikkati çekmiştir. Kabarık rumi ve palmetlerden oluşan alçı mihrabın Ardistan Mescidi Cuması'nın mihrabına olan benzerliğinden dolayı aynı dönemde yapılmış olabilecekleri belirtilerek, mihrabın da belki taçkapıyla birlikte aynı yapıdan günümüze ulaşmış olabileceğine dikkat çekilmiştir.

3.2.1.5. Kum Çift Minareli Taçkapı

Yeri / Konumu

Muhtemelen bir medreseye ait olan çift minareye sahip taçkapı Tahran-İsfahan yolu üzerindeki Kum kentinde, merkezde yer almaktadır (F.181).

F.181. Çift minareli taçkapının sokak dokusu içindeki yeri (2009)

Yapım Tarihi

D. Wilber, taçkapının ve minarelerin süslemelerinden ve Abarkuh'taki Nizamiye Camii'nin çift minareli taçkapısı ile olan paralelliğinden yola çıkarak yapının tarihini 1325 olarak vermektedir[274].

[274] Donald Wilber, **The Architecture of Islamic Iran The Ilkhanid Period**, New Jersey 1955, s167.

Kitabe

Taçkapıdaki çift minarelerde şerefe altında lacivert zemin üzerine beyaz harflerle yazılmış kitabeler bulunmaktaydı. Bu kitabelerden soldaki günümüze eksiklerle ulaşmış olup, sağdaki kitabenin yer aldığı kısım ise tamamen yok olmuştur. Kitabenin sağlam kısımlarının okunması suretiyle tamamlanması mümkün olmuş, 13.Sure olan Er-Rad Suresi'nin 2. Ayetinin burada geçen ifadelerle örtüştüğü düşünülmüştür[275]. Ancak kitabelerde yapının tarihini verecek bir bölüm günümüze ulaşmamıştır (F.182).

F.182. Soldaki minare üzerinde kitabe parçası (2009)

Çift Minareli Taçkapı

Günümüze ulaşan kısımları da restorasyonlar sonucu tamamen elden geçmiş olan taçkapının ortadaki sivri kemerli giriş eyvanı, sade bırakılmış tuğla örgülü kademeli dikdörtgen çerçeveler içindedir. Kapının her iki yanında uzun ve ince dikdörtgen çerçeveler içinde sivri kemerli, üst üste iki sağır niş yer almaktadır (F.183). Nişlerin kemer köşeliklerinde, üstlerindeki dikdörtgen alınlıklarda ve taçkapı kemerinin iç yüzünde alçı süsleme olarak kufi yazı benzeri geometrik düzenlemelerin ve ajurlu bitkisel motiflerin izleri kalmıştır (F.184-F.185).

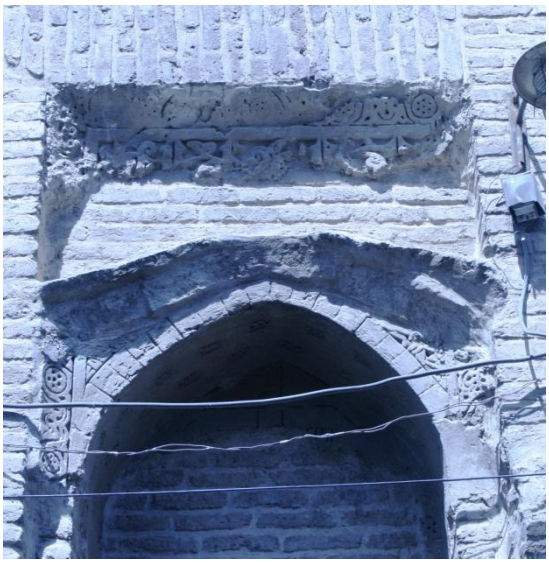
[275] Kitabe İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden Rahman Moştak Meher tarafından okunmuştur.
13. Sûre olan Er-Rad Sûresi 2. Ayet; "*Görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra Arş'a istiva eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır"*. Karaman, Özek, vd., **a.g.e.,** 2007, s.248.

F.183. Taçkapıda yan yüzeylerde yer alan iki katlı nişler (2009)

F.184

F.185.

Taçkapı nişlerinde alçı süsleme izleri (2009)

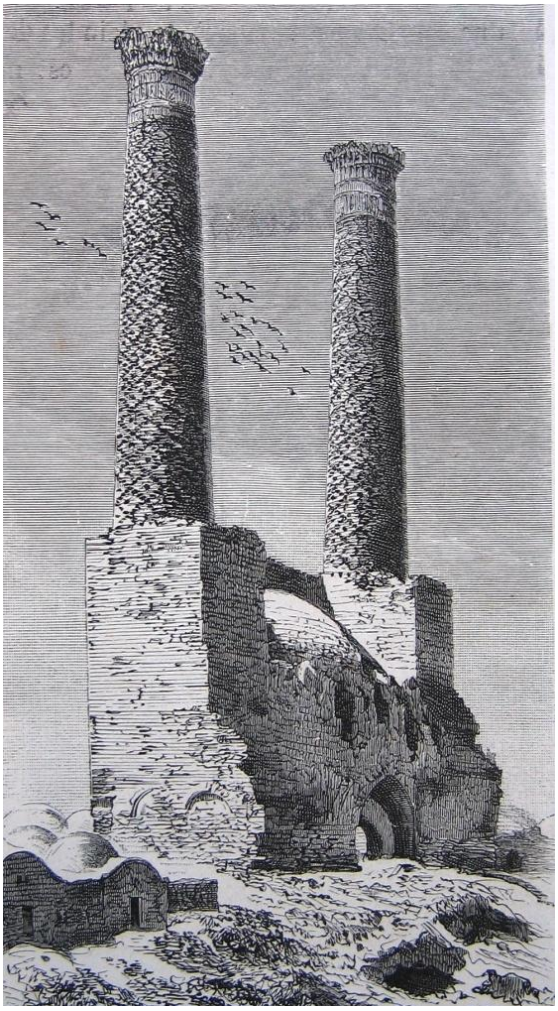
F.186.Taçkapının sol tarafında yer alan minare (2009)

F.187.Taçkapının sağ tarafında yer alan minare (2009)

Taçkapıda silindirik gövdeli minarelerin oturduğu prizmatik kaidelerin arka köşeleri pahlanmıştır. Minare gövdeleri tuğlaların yatay düzende kaydırılarak örülmesiyle elde edilmiş kademeli baklava desenli örgüye sahiptir. Minarelerde baklava desenlerinin ortasında dikdörtgen firuze ve lacivert renkli sırlı tuğla parçalarının + şeklinde desenler oluşturacak biçimde dik yerleştirilmesiyle süslemeler oluşturulmuştur. Sırlı tuğla sülemelerden günümüze her iki minarede de az miktarda iz ulaşmış olup zamanında minare gövdelerinin bu şekilde süslü olduğunu düşünmek mümkündür. Minareler lacivert zemin üzerinde kabarık beyaz yazılı kitabeli bordürlerden sonra mukarnas dolgulu şerefelerle sonlanmaktaydı (F.186-F.187).

J.Dieulafoy'un XIX. yüzyılın sonundaki seyahatnamesinde taçkapının gravür olarak yapılmış resminde ve Wilber'ın 1955 tarihli çalışmasında her iki minarenin de kitabeli bordürden üstünün yıkılmadan önceki hali görülmektedir[276] (F.188). Wilber'da minarelerin kitabe bordürlerdeki çinilerin dökülüp bu alanların boş kaldığı ve bordürlerin üstünde iki sıra mukarnastan sonra şerefelerin de yıkık durumda olduğu görülmektedir. Şerefeden üstleri yıkılan minareler daha sonra restorasyon geçirmiş ve günümüzde sol taraftaki minarenin üst kısmı bir miktar örülerek ve kitabeli bordür ve mukarnas dizisi yapılmadan, sağ taraftaki minare de büyük kısmı dökük olan kitabe kuşağından sonra düz örgü ve iki sıra mukarnas dizisi örülerek bırakılmıştır (F.186-F.187).

F.188.Dieulafoy'un seyahatnamesinde yer alan taçkapının gravürü (Dieulafoy, 1887)

[276] Jane Dieulafoy, **La Perse La Chaldee Et La Susiane**, Paris 1887, s.181; Wilber, **a.g.e.,**, 1955, Pl.156.

Dieulafoy'un 1887 tarihli seyahatnamesinde de tespit edildiği gibi, taçkapının arkasındaki yapı bu dönemde yıkıktır. Yapının etrafında toprak yığınları ve kubbeli bazı küçük yapılar görülmektedir. Buna göre, taçkapıda minarelerin oturduğu kare kesitli ayaklar ve iki ayak arasında yer alan giriş eyvanı tonozu sağlam durumdadır. Soldaki minare kaidesinin alt kısmında görülen iki kemerli düzenleme kapının bu yöndeki bağlantılarına işaret ediyorken, sağ taraftaki minare kaidesinin alt kısmında yıkılan duvarlara ait bazı izler görülebilmektedir[277] (F.188).

Dieulafoy Kum'dan bahsederken nehir ve üzerinde bir köprü, yakınlarında pazar ve mezarlık olduğunu söylediği yapıyı tarif ederken alçı süslemelerin bulunduğu çift minareli taçkapının bir camiye ait olabileceğini belirtmektedir[278].

Wilber, İran Arkeoloji Servisi'nden aldığı bilgiye göre minarelerdeki kitabelerin yapının medrese olarak tanımlanmasına imkân verdiğini belirtirken, süsleme özellikleriyle yapının tarihinin M.1325 yıllarına tarihlenebileceğini söylemektedir. Abarkuh'taki Nizamiye Camii'yle de karşılaştırdığı yapının aynı döneme ait olabileceğinden bahsetmektedir. Taçkapı duvarlarının alt kısımlarında (?) mavi sırlı çini izleri bulunduğunu söylerken, lacivert üzerine beyaz harflerden oluşan minare kitabelerinin de oldukça kötü durumda olduğunu belirtmektedir[279].

[277] Dieulafoy, **a.g.e.,** 1887, s.181.
[278] Dieulafoy, **a.e.,** s.182.
[279] Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.167.

F.189.Taçkapının arka cephesi (Wilber, 1955)

Wilber'ın çalışmasındaki resimde taçkapı arka cephesinden görülmektedir. Taçkapının arkasında yıkılan yapının arazisinde toprak yığınları fark edilmekte, yanlara doğru devam etmesi muhtemel duvarların izleri, taçkapının arkasında bulunan mekânlara ait duvar, kemer ve tonoz izleri, ayrıca sağdaki minareye çıkış için çatı seviyesinde inşa edilen merdivenler de resimden anlaşılmaktadır[280] (F.189).

Günümüzde taçkapının ön cephesi iyi durumda ancak arka cephesi oldukça harap haldedir. Buraya inşa edilen dükkânlarla taçkapının arka cephesi giriş eyvanının kemerinin üzerine kadar kapanmış vaziyettedir. Eski resimlerde bu tonozun sağındaki minare kaidesine çıkan bir merdiven fark edilmekte olup günümüzde de burada merdiven bulunmaktadır. Arka cephede muhtemelen eski yapıya ait olan duvar izleri görülmektedir. Yapının uğradığı müdahaleler sonucunda bu bölümde bazı mekanlar inşa edilmiş ancak daha sonra bunlar da yıkılmış ve kapının bu arka bölümünün orijinalde nasıl olduğuna dair izler iyice yok olmuştur (F.190-F.191).

[280] Wilber, **a.g.e.,** 1955, Pl.156.

F.190. Taçkapı, günümüzde arka cephenin durumu (2009)

Taçkapının arkasında bulunması gereken yapıdan ise en ufak bir iz kalmamış, bu boş alana ise bir pazar ve baraka şeklinde işyerleri kurulmuştur. Taçkapı eyvanı da çeşitli bölümlere ayrılarak dükkan şeklinde kullanılmaktadır. Bunlardan sol taraftaki minarenin altına gelen bölüm küçük bir odacık şeklinde olup tamamıyla sıvalıdır. Orijinal duvar dokusu görülememektedir. Taçkapı eyvanına denk gelen dükkan ve diğer dükkan depo şeklinde kullanılmaktadır. Kapalı olduğu için bu bölümleri de görmek mümkün olmamıştır (F.1919.

Dieulafoy'un cami olarak bahsettiği yapıyı Wilber medrese olarak değerlendirmekte, yapının önünde bulunan tabelaya göre ise ismi "Abbasiye Medresesi" olarak belirtilmektedir.

F.191.Taçkapının arkasında yok olan yapının yerinde bulunan pazar ve dükkânlar (2009)

3.2.1.6. Öştorcan Mescid-i Cuması

Yeri / Konumu

İsfahan'ın 33 km. güneybatısında Flavercan'a bağlı Öştorcan[281] Köyü'nde, merkezde bulunmaktadır[282].

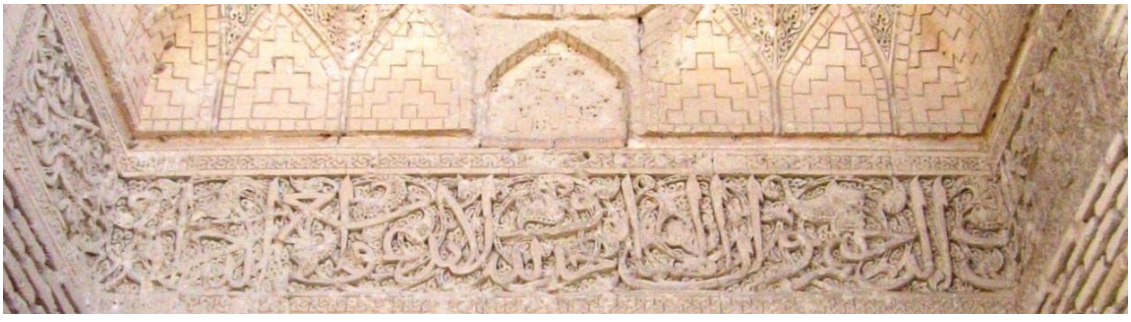
Yapım Tarihi

Yapı doğu taçkapısında ve mihrabındaki kitabelere göre H.715 / M.1315-1316 tarihinde inşa edilmiştir[283].

Kitabe

Yapının doğu cephedeki taçkapısında bitkisel süslemeli alçı zemin üzerine sülüs ile yazılmış kitabede 72. Sûre olan Cin Sûresi'nin 18. ayeti ve sonra inşa tarihi verilmiştir (F.192).

> *"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Mescitler kuşkusuz Allah'ındır. O halde Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın. 715 yılında (bu yapı inşa edilmiştir)"*[284].

F.192. Yapının doğu taçkapısı üzerinde bulunan tarih kitabesi (2009)

[281] Köyün ismi çeşitli kaynaklarda Usturcan, Eştercan şeklinde verilmiştir. Bkz. George C. Miles, "The Inscriptions of the Masjid-i Jami' at Astarjan", **Iran**, Vol.12, 1974, s.89. Günümüzdeki kullanımı Öştorcan şeklindedir.
[282] Wilber, **a.g.e.,** 1955, s142;
[283]Wilber, **a.e.**, s142; Meshkati, **a.g.e.,** t.y, s.27; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.87; Anonim, "Oshtorjan Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.7, b.y.y. 2004a, s.148.
[284]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.88.

Mihrabı üç yönden dolaşan kufi kitabe tahrip olduğu için tarih okunamamakta ancak mihrabın sağ üst köşesindeki kitabede alçı zemin üzerinde kabartma kufi yazılı Fetih suresinin ilk altı ayetinden sonra yapının inşa tarihi olan H.715 yılı belirtilmektedir[285].

Bunlardan başka Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde Zahiruddin İbrahim Öştorcani'nin oğlu Kemalüddin İsmail tarafından caminin doğu ve batı revaklarının tamiri ile ilgili H.881/M.1476 tarihli bir kitabe daha doğu revakı duvarında bulunmaktadır[286].

Mimarı

Yapıda yer alan kitabelere göre usta *"Ahmet bin Muhammed bennâ"* tarafından inşa edilmiştir. Kitabelerde çini süsleme işini yapan kişi olarak da "*Hâci Muhammed Katta Tebrizi"* nin adı geçmektedir[287].

Banisi

Yapı Sultan Muhammed Hüdabende'nin (Olcayto) saltanatının son dönemlerinde, Lencan'ın yöneticisi, Melik-i Vüzera Hace Fahrüddin Muhammed bin Mahmud bin Ali Öştorcani'nin emriyle inşa ettirilmiştir[288].

Kuzeydeki çift minareli taçkapısının üzerinde kapı nişini üç yönde dolaşan kitabe şöyledir (F.193):

> *"Bu caminin yapımını azamet sahibi dünyadaki vezirlerin meliki, dünyanın ve dinin övüncü, Muhammed bin Mahmud bin Ali el-Öştorcani emretmiştir"*[289].

[285]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.88-89.
[286]Özkurt, **a.e.,** s.89.
[287]Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.142; Meshkati, **a.g.e.,** t.y, s.28; Donald Pickett, "The Significance of the Friday Mosque, Ushturjan, in the History of Persian Tilework", **The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia**, California 1994, s.68; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.87; Anonim, **a.g.e**., 2004a, s.148.
[288]Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.141-142; Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.267-268; Pickett, **a.g.e.,** 1994, s.68; Anonim, **a.g.e.,** 2004a, s.148'de, yapının banisi olan Ali Öştorcani, Ebu Sait Bahadır Han'ın yardımcısı ve vergi toplanmasından sorumlu kişi olarak verilmiştir.
[289]Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.141-142; Miles, **a.g.e**., 1974, s.90; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.89.

F.193. Yapının kuzeydoğu taçkapısında yer alan bani kitabesi (2009)

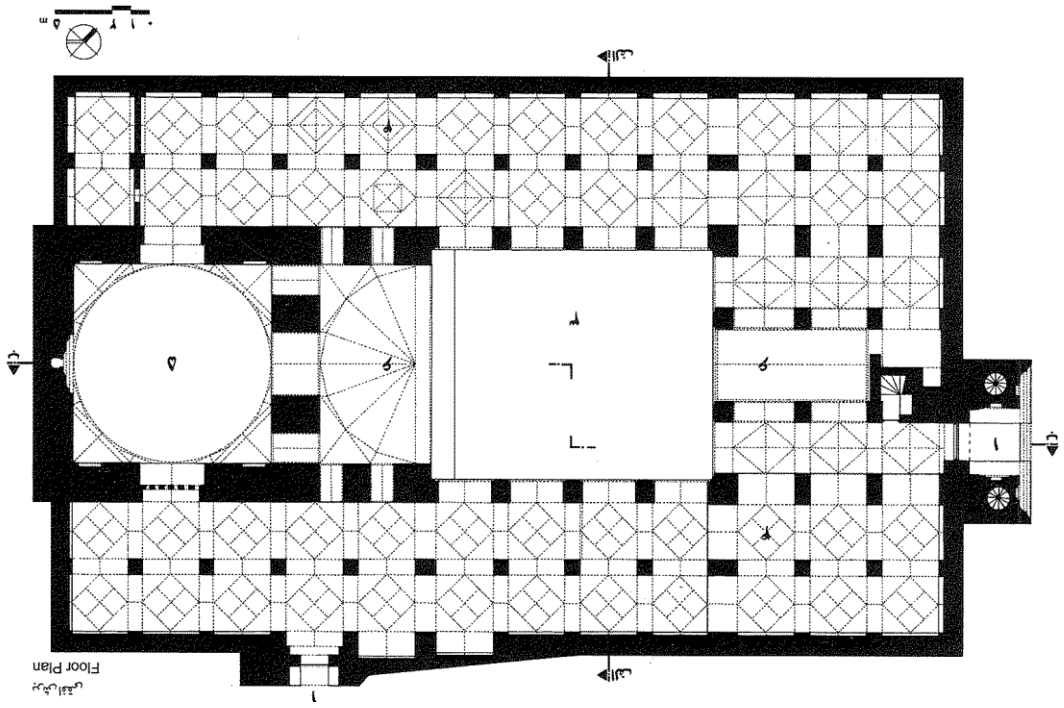
Onarımlar ve Bugünkü Durumu

İbni Batuta seyahatnamesinde Öştorcan'dan "Üştürkan" ismiyle bahsederken güzel bir camisi olduğunu söylemektedir[290]. Timurlu ve Safevi dönemlerinde tamiratlar geçiren yapının, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde geçirdiği onarım doğu revakındaki kitabede 881/1476 tarihiyle belirtilmiştir. Yapı 1950'li yıllarda da kapsamlı bir onarım geçirmiş, revaklar, üst örtü ve kuzey taçkapıda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada kuzey taçkapıda geometrik çini süslemeli bordürün altında içbükey formlu bordür üzerinde Selçuklu tarzında kufi kitabeye rastlanmıştır. Honerfar bu kitabenin yapının M.1315'te elden geçirilmesi sırasında yeniden düzenlenen kuzey taçkapının bordürleri altında kaldığını söylemektedir[291].

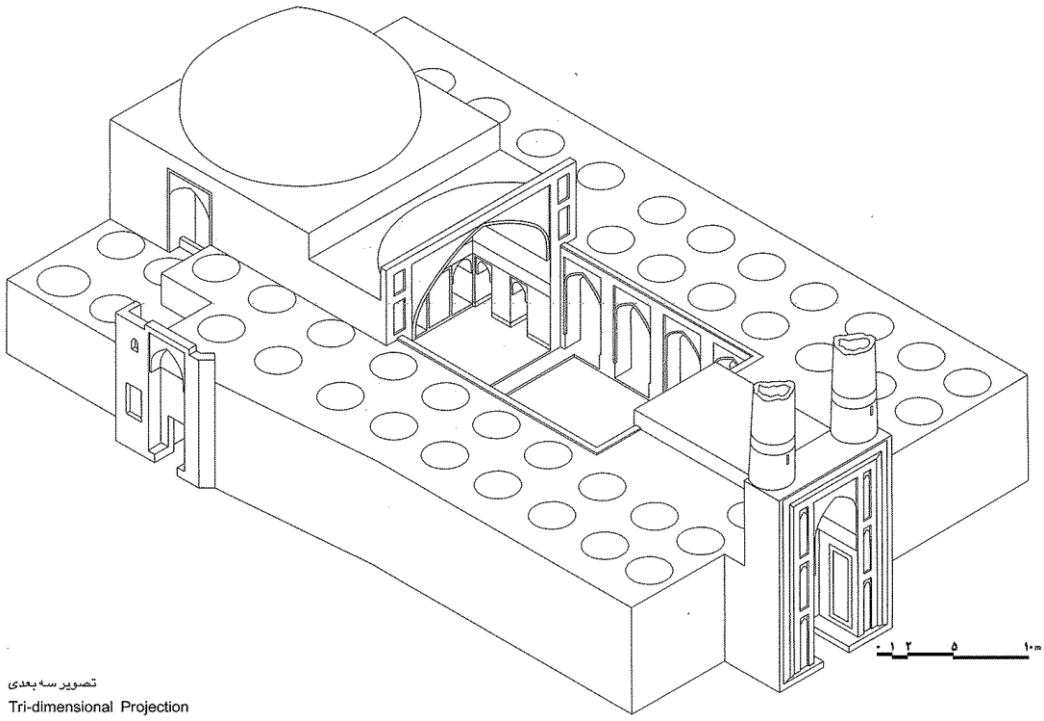
Mimarisi ve Süslemesi

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapının kuzey ve doğu cephelerinde birer taçkapı bulunmaktadır (P.18). Kuzey taçkapı çift minareli düzenlemesiyle dikkat çekmektedir. Dikdörtgen planlı avlunun güney ve kuzey cephelerinde eyvanlar, doğu ve batı cephelerinde ise revaklı bölümler bulunmaktadır. Yapıda yer alan beş kitabeden üçü inşa kitabesi, biri onarım kitabesi, bir diğeri ise bani ve usta isimlerinin verildiği kitabelerdir[292].

[290]Muhammed Et-Tancî, **İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr Fi Garaibi'l-Emsâr)**, Çev.Mümin Çevik, C.I-II, İstanbul 1983, s.137.
[291] Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.277-278, dp.1; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.87; Anonim, **a.g.e.,** 2004a, s.148.
[292]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.87-90.

P.18. Öştorcan Mescid-i Cuması planı (Anonim, 2004a)

Ç.19. Öştörcan Mescid-i Cuması Aksonometrik perspektif (Anonim, 2004a)

F.194. Öştorcan Mescid-i Cuması, batı cepheden genel bakış (2009)

Caminin 11x11 m. ölçülerindeki kubbeli ana ibadet mekânı çift cidarlı bir kubbe ile örtülmüştür. Kıble duvarı hariç üç yöndeki kemerli açıklıklar ve bunların revaklarla birleşme düzeni, kubbeli mekânın "köşk tipi" cami olarak Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiş olduğunu ve İlhanlı hâkimiyetinde etrafındaki revaklar ve taçkapılar eklenmek suretiyle genişletildiğini düşündürmektedir[293].

Kubbeli mekânın mimari özellikleri bu görüşü desteklemekte, süsleme örnekleri ise İlhanlı özellikleri göstermektedir. Kubbeyi taşıyan dört yöndeki sivri kemerli açıklıklardan batı yöndeki örülerek kapatılmıştır. Duvarların yüzeylerinde alçı zeminde makılı tarzda *"Allah, Muhammed, Ali, Hasan ve Hüseyin"* isimleri yazılmıştır. Bunlardan başka alçı geometrik süslemeler ve kufi karakterli yazılar da görülmektedir. Kubbeye geçiş, beden duvarları üzerinde tromplarla sekizgene, trompların üzerindeki yüzeysel girintilerle on altıgene ve daireye dönmesiyle sağlanmıştır. Tromplar içinde mukarnas dolgular dikkat çekerken köşe trompları arasındaki sivri kemerli düzenleme, kıble duvarı hariç üç yönde yer almaktadır.

[293]Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.141-142; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.89.

Kubbe eteğini dolaşan kufi kitabe H.715 / M.1315 tarihini taşımaktadır. Mihrap dikdörtgen çerçeve içinde bitkisel süslemeli zemin üzerinde kitabeli bordüre sahip olup sivri kemerli ve iki sıra iri mukarnas kavsaralı mihrap nişinin köşeliklerinde kabarık rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel süsleme yer almıştır. Mihrap biri dikdörtgen çerçeve içinde, diğeri sivri kemerli düzenleme içinde olmak üzere kabarık palmet ve rumilerden oluşan süslemeli panolarla taçlandırılmıştır (F.195).

F. 195.Kubbeli mescit mekânı, doğu cephesi (2009)

Kubbeli mekan kaburgalı tonoz örtülü bir eyvanla avluya bağlanmakta, kuzey cephede de daha küçük olmak üzere sivri kemerli bir eyvan daha yer almaktadır. Avlunun batı ve doğu cepheleri sivri kemerli ve kare ayaklı iki sıra, kuzey cephesi ise üç sıra revaklı düzenlemeye sahiptir. Avlunun kuzey yönünde çift minareli taçkapının arka cephesi, taçkapı cephenin aksından kayık olduğu için yüksek sivri kemerli düzenlemeli eyvanın yan tarafında kalmaktadır (F.200). Avluya giriş böylece

kemerlerin oluşturduğu koridorlu bir düzenleme ile sağlanmaktadır. Minarelere ulaşan L şeklindeki merdivenler de koridor içinde taçkapının sol tarafında yer almaktadır.

F.196. Mihrap cephesi ve doğu cephe, genel bakış (2009)

Caminin doğu cephedeki taçkapısı kubbeli mekânla avlunun birleşme noktasına yakın bir konumda yer almaktadır (F.196). Dikdörtgen çerçeve içinde tuğla örgüyle sade bir düzende ele alınmış olan kapının sivri kemerli kapı nişi içinde dört sıra mukarnastan oluşan kavsara ve bitkisel süslemeli zemin üzerinde kapıyı üç yönde dolaşan ve yapının tarihini veren sülüs kitabe bulunmaktadır.

F. 197. Kuzey cephede çift minareli taçkapı (2009)

Çift Minareli Taçkapı

Caminin ana girişi kuzey cephede yer alan taçkapı olup yapının ekseninden biraz yandadır (Ç.19). Taçkapının dışa taşkın olarak yerleştirildiği ön cephede iki yandaki duvarlar geçirdiği değişikler ve onarımlarla özgün durumunu kaybetmiştir. Duvarların üst kısmından belki de önceki yapıya ait olduğu düşünülebilecek sivri kemerlerin açıklıkları görülmektedir. Örülerek kapatılmış olduğu anlaşılan bu kemerlerin ve ön cephenin özgün durumu bilinememektedir (F.197).

Üzerinde yer alan iki minare ile dikkati çeken konumda olan taçkapı, yüksek dikdörtgen kuruluşludur (Ç.19). Taçkapının sivri kemerli kapı açıklığı üzerinde süslemeli bordürler, kitabe, kufi yazılı panolar ve mukarnas kavsaralı açıklık yer almaktadır. Kapı açıklığının köşeliklerinde firuze renkli altıgenler içinde altı kollu yıldızdan gelişen ve araları lacivert renkli üçgenlerle dolgulanmış geometrik formlu çiçek düzenlemeleri yer almıştır. İnce bir kitabe bordüründen sonra altı kollu yıldızdan gelişen altıgenlerin kesişmesiyle meydana gelen bordürün zemini de firuze renkli çiniyle dolgulanmıştır. Kapı nişinin yan yüzlerinde de çini bodürlerle çevrili

sivri kemerli ve dikdörtgen formlu yüzeysel nişler bulunmaktadır. Nişleri çevreleyen iki bordürden dıştakinde sekizgenlerin kırık hatlarla kesişmesiyle oluşmuş geometrik düzenleme, içtekinde lacivert renkli beş kollu yıldız ve aralarında firuze renkli sekizgenlerden oluşan çini kompozisyon bulunmaktadır. Nşlerin içleri kırık hatlı geçmelerden oluşan geometrik desenlerle doldurulmuş olup lacivert üzerine beyaz yazılı çini kitabeler ve firuze zemin üzerinde kufi yazılı panolarla sonlanmaktadır. Nişlerin sivri kemerlerinin üstlerinde de dikdörtgen alanlarda firuze zemin üzerinde kufi kitabeler vardır. Kapı nişini üç yönden dolaşan ve lacivert renkli kırık hatlar ve firuze renkli düğümlerle meydana gelmiş geçmelerden oluşan iki bordür arasındaki kitabede caminin banisi Ali Öştorcani'nin ismi geçmektedir. Bunun da üzerinde eşkenar dörtgen şeklinde yerleştirilmiş firuze zemin üzerinde *"Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin"* isimleri bulunan kufi yazılı bir pano, bunun her iki yanında yine firuze zemin üzerinde kufi yazılı pano yer almaktadır. Panoların arasında kalan zeminde firuze üzerinde lacivert ve beyaz çinilerle oluşturulmuş geometrik süslemeler bulunmaktadır. Kapı nişleri üzerindeki alanlarda da kufi kitabeli panolar vardır. Mukarnas kavsaranın içlerinde de firuze, lacivert ve beyaz renkli çinilerle oluşturulmuş geometrik ve bitkisel süslemeler yer almaktadır. Sivri kemerin iki yanında lacivert-firuze renklerinde biri düğümlü kufi yazı, diğeri ise düğümlü geçme motifli iki çini rozet bulunmaktadır. Kemerin köşelikleri firuze renkli baklava desenleriyle, kemer içi ise sekiz köşeli yıldız şeklinde firuze ve lacivert renkli çinilerle süslenmiştir. Kapının iç bölümünde bulunan bu kufi kitabelerde *"Allah", "Muhammed", "Ebubekir", "Ömer", "Osman"* ve *"Ali"* isimleri tekrarlanmış, 30. Sûre olan Rûm Sûresi'nin 17. ve 18. Ayetleri de yer almıştır[294] (F.198).

[294] Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.268-271. 30. Sûre olan Rûm Sûresi'nin 17-18. Ayetleri, *"Haydi siz akşama ulaştığınızda (akşam ve yatsı vaktinde) sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde Allah'ı tesbih edin (namaz kılın), ki göklerde ve yerde hamd O'na mahsustur"*. Karaman, Özek, vd., **a.g.e.,** 2007, s.404.

F.198. Yapının kuzey cephesinde yer alan çift minareli taçkapı (2009)

Taçkapının iki yan yüzeyinde üç kat halinde yerleştirilmiş ve dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli yüzeysel nişler yer almaktadır. Nişlerin dikdörtgen yüzeyleri *"Allah, Muhammed, Ali"* isimleri ve geometrik örgülerle süslenmiş olup lacivert üzerine beyaz yazılı çini kitabeler yer almıştır. Kapıyı üç yönden firuze renkli çiniyle kufi olarak *"Ali"* isminin tekrarlandığı bir düzenleme dolaşmaktadır. Kapıyı bundan sonra ilki kırık hatlı geometrik geçmlerden, ikincisi de baklava desenlerinden oluşan iki bordür daha çevrelemektedir (F.198).

Taçkapının üzerinde yer alan ve yüksekliği 12 m.'yi bulan minarelerin üst kısımları yıkılmıştır. Altta sade tuğla örgülü silindirik gövdeye sahip minarelerin ön cephelerinde mazgal pencereler vardır. Minarelerin düz tuğla örgülü bölümlerinden sonra lacivert ve firuze renkli çinilerden oluşan geometrik süslemeli ince bordür gelmektedir. Minare gövdelerinde alternatif olarak lacivert ve firuze renkli çinilerle

makılı tarzda yazılmış *"Allah"* ve *"Ekber"* kelimeleri vardır[295]. Minarelerin yıkık olan üst kısımlarında da bu yazılar devam ediyor olmalıdır (F.199, F.201).

F.199. Taçkapı üzerinde minarelerden ayrıntı (2009)

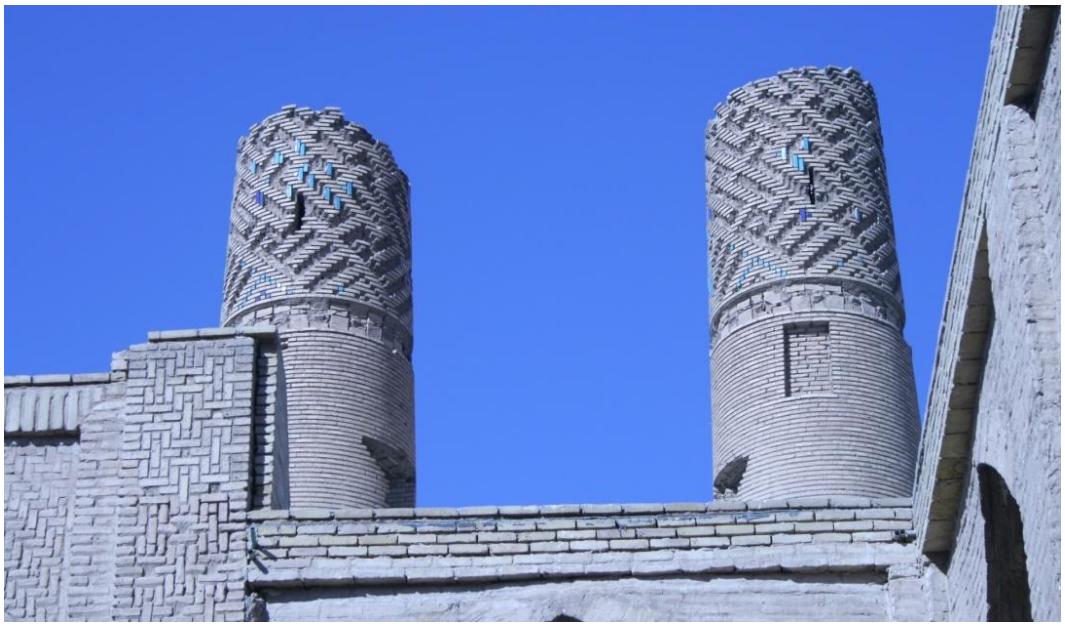
Minare gövdelerindeki çiniler ön cephede biraz daha iyi durumdayken, minarelerin yapının avlusuna bakan arka yüzlerinde çinilerin daha çok dökülmüş olduğu görülmektedir (F.201).

[295]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.90-91.

F.200.Yapının avlusu ve kuzey yönde taçkapı üzerinde çift minarelerin görünüşü (2009)

Taçkapının arka cephesi avluya bakan revakların içinde kalmaktadır. Taçkapı kemerler arasında kalan bir koridorla avluya bağlanmakta, minarelere çıkış da bu koridor üzerindeki bir kapıyla ulaşılan merdivenlerle sağlanmaktadır.

F.201. Taçkapı üzerindeki minarelerin avlu içinden görünüşü (2009)

Kuzey yöndeki taçkapıda, çift minare kullanımının yanı sıra dikkati çeken diğer bir unsur da kapının sağ kenarında, firuze renkli sırlı tuğlalardan oluşan geometrik düzenlemeye sahip bordürün altında kalan ve yerden yaklaşık 1,5-2 m. yüksekliğe kadar görülebilen bir kitabe kuşağıdır (F.202).

Kufi yazı düzeniyle dikkati çeken bu bordür ile İsfahan Mescidi Cuması'nın 1121 yılı civarına tarihlenen kuzeydoğu kapısındaki içbükey bordür üzerindeki kufi kitabeli bordür ve Ardistan'da İmam Hasan Cami'nin tarihi kesin belli olmayan, ancak yine bu iki taçkapıda bahsedilen özelliklere paralel olarak iç bükey kavisli zemin üzerinde firuze sırlı tuğlalarla oluşturulmuş bordürü göz önüne alındığında karşılaştırma imkânı olmaktadır. Yapı muhtemelen Selçuklu döneminde geçirmiş olduğu bir onarım esnasında belki de revaklar eklenirken, kuzey yönde de bir taçkapı inşa edilmiş, İlhanlı döneminde de yapıda esaslı bir tamirat yapılırken, yapının diğer bölümlerindeki alçı süslemelerin yanında kuzey taçkapı da elden geçirilerek çift minareli düzenleme ve çini süslemeler yapılmış olmalıdır (F.203).

F.202.Taçkapıda çinili bordür altında yazı kuşağı kalıntısı (2009)

F.203.Taçkapıda çinili bordür altında Kufi yazı kuşağı kalıntısı (2009)

3.2.1.7. Isfahan Derdeşt Minareleri

Yeri / Konumu

Yapı İsfahan şehir merkezinde, İsfahan Mescid-i Cuması'nın yakınında, Derdeşt Mahallesi'nde bulunmaktadır (F.204).

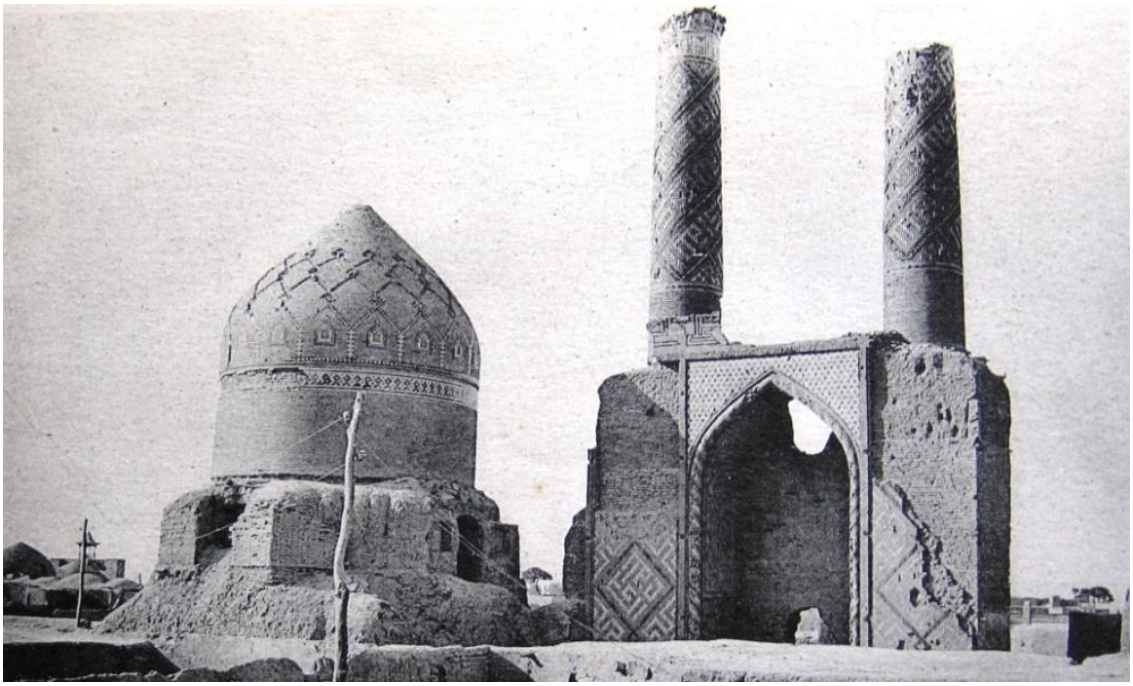
F.204. Türbe ve çift minareli taçkapı, günümüzdeki durumu (2009)

Yapım Tarihi

Üzerinde inşa kitabesi bulunmaması nedeniyle yapım tarihi ve banisi belli değildir. Araştırmacılar tarafından medrese olduğu tahmin edilen yapı, çift minare kullanımı ve süslemesine bağlı olarak İlhanlı dönemine tarihlendirilmiştir[296].

[296] Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.168.

Taçkapının sol tarafında ve kapıya bitişik olarak yer alan türbede ise, mezar taşına göre Sultan Emir Gıyaseddin Keyhüsrev İncu'nun kızı ve Sultan Mahmud Ali Muzaffer'in eşi olan Sultan Baht Ağa yatmaktadır. Türbe, kitabesine göre Muzafferiler döneminde H.769 / M.1367 yıllarında inşa edilmiştir[297] (F.204).

F.205. Çift minareli taçkapı ve türbe (Wilber, 1955)

Mimarisi ve Süslemesi

Türbe

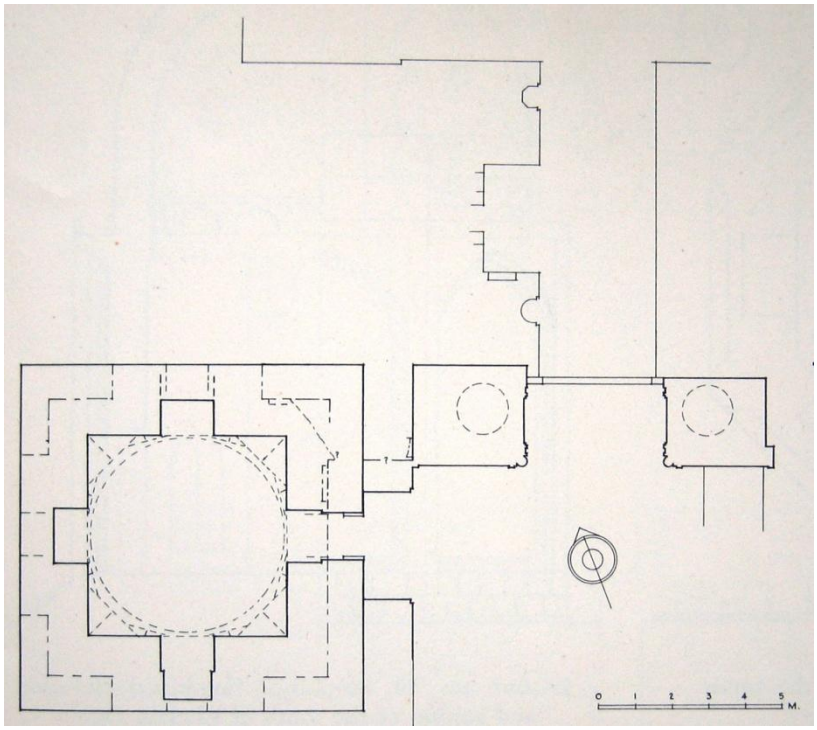
Kare planlı türbe taçkapının sol tarafında ve taçkapıya bitişik konumda yer almaktadır (P.19). Türbenin sivri formlu kubbesi dört yönde pencere açıklıkları bulunan sekizgen kasnak ve bunun üzerinde silindirik kasnağa oturmaktadır. Eski

[297]Smith, **a.g.e.**, 1936, s.350'de VIII.yüzyıl olarak belirtilmektedir; Honarfar, **a.g.e.,** 1967, s.318, Muzafferiler dönemine tarihlemektedir; Mechkati, **a.g.e.,** t.y, s.36, Özkurt, **a.g.e.**, 2005, s.162'de Muzafferiler dönemine tarihlemektedir.
Araştırmacılar Sultan Baht Ağa'ya ait türbedeki mezar taşının daha erken bir tarihe ait olup türbenin daha sonra inşa edilmiş olduğunu ileri sürmüşlerse de, bu durum muhtemelen kitabenin onlar basamağının okunamaması dolayısıyla H.553 / M.1158-1159 olarak değerlendirilmesinden meydana gelmiştir. Türbede yatan kişinin Muzafferiler döneminde yaşamış olan Sultan Baht Ağa olması tarihi netleştirmeye yardımcı olmakta, türbenin XIV. yüzyılın ortalarında ya da son çeyreğinde inşa edilmiş olmasını desteklemektedir. Bkz. Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.169, Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.162, dp.332. Ayrıca Bkz.Değerlendirme.

fotoğraflarında harap durumda görülen yapının restorasyondan sonra yan cepheleri düz tuğla örgülü ve kapısının bulunduğu ön cephesi kemerli düzenleme içinde firuze ve lacivert çinilerle geometrik süslemeli olarak ele alınmıştır. Yapının kubbesinde iç içe geçmiş firuze renkli eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik kompozisyon, saçak seviyesinde de firuze ve lacivert renkli çinilerden oluşan bir bordür bulunmaktadır (F.204).

Çift Minareli Taçkapı

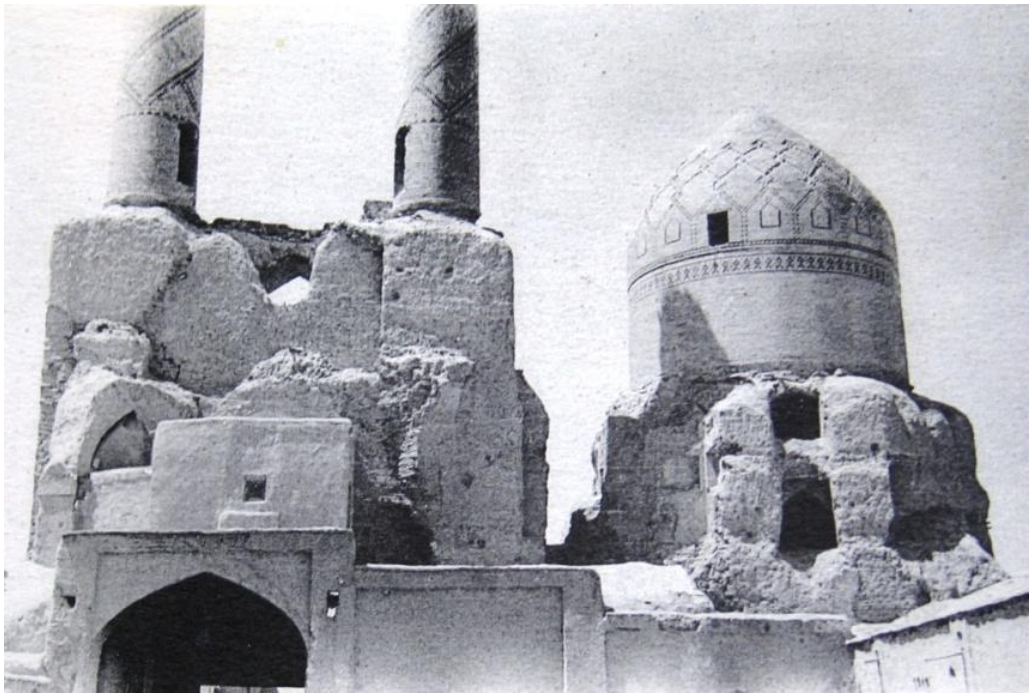
Günümüzde mevcut olmayan bir yapıya ait olan taçkapı, çift minareli bir düzenlemeye sahiptir. Wilber, Godard'ı kaynak göstererek günümüze ulaşamamış olan bu yapının, Seyyah Jean Chardin'in seyahatnamesinde "iki yüksek kuleye sahip dini eğitim veren okul" olarak tarif ettiği bir İlhanlı dönemi medresesi olduğu görüşünü ileri sürmektedir[298].

P.19. Derdeşt Minareleri ve Sultan Baht Ağa Türbesi planı (Wilber 1955)

[298]Andre Godard, "Isfahan", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, IV, Paris 1949, s.43-44; Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.168.

Taçkapının eski fotoğraflarında, sağ taraftaki minare şerefesinin büyük ölçüde yıkık olduğu görülmektedir. Taçkapı yan kanatları ve minarelerin üzerinden dökülen çiniler ve yapının tahrip olan bölümleri sonradan yapılan onarımlarla tamamlanmıştır (F.205).

F.206. Taçkapının arka cephesi, (Wilber 1955)

Dikdörtgen kuruluşlu taçkapının yüksek sivri kemerli giriş eyvanını kalın bir silme çevrelemektedir (F.207). Dikdörtgen çerçeveli kapı açıklığının üzerinde sivri kemerli bir alınlık bulunmaktadır. Kemerin lacivert çiniyle çevrelenmiş köşelikleri firuze ve lacivert renkli tuğlaların dikey yerleştirilişiyle elde edilen baklava motifleriyle süslenmiştir. Kapının üzerinde dikdörtgen bir açıklık göze çarpmaktadır. Bu açıklığın vaktiyle burada bulunması muhtemel bir kitabenin yeri ya da arkasında yer alan yapıyla bağlantılı bir açıklık olması muhtemeldir. Kapı eyvanının bundan sonraki kısmında bulunan süslemeler ise tamamıyla yok olmuş ve bu bölüm eyvan tonozuna kadar tuğla örgülü kalmıştır. Kapının iki yanında firuze renkli stilize meandır dizilerinin yer aldığı bordürler bulunmaktadır. Giriş eyvanının yüzeysel kemerli nişler şeklinde düzenlenmiş yan yüzlerinde dikdörtgen çerçeve içinde firuze ve lacivert renkli çinilerden meydana gelmiş baklavalar, bu düzenlemelerin arasında da

"Ya Deyyan", "Ya Hannan", "Ya Mennan" yazan makılı yazılar yer almaktadır (F.207). Bunların üstünde bulunan dikdörtgen çerçeveler içindeki kufi kitabelerde ise sağda *"La ilahe illallah"*, sol tarafta da *"Muhammed Resulullah"* yer almaktadır[299] (F.208). Eyvanın tonozunda lacivert çinilerden sekiz kollu yıldız formları içinde firuze renkli makılı yazılar bulunmaktadır. Kapı açıklığı üzerinde tamamen yok olmuş kitabeden sol tarafta kalan küçük bir parçadan lacivert zemin üzerinde beyaz yazılı çini kitabe olduğu anlaşılmaktadır. Taçkapının sivri kemerli açıklığının köşelerinde firuze renkli çinilerle oluşturulmuş baklava desenleri arasında lacivert çiniler yer almıştır. Taçkapı açıklığının yanlarında lacivert renkli çinilerden, birbirine bağlanmış iri eşkenar dörtgenlerden oluşan bir dizi yer almakta olup eşkenar dörtgenlerin içlerinde firuze renkli kufi kitabelerde *"Ya Hannan", "Ya Mennan", "El Mülki lillah", "El izzetül lillah"* yazmaktadır[300] (F.207).

F.207. Çift minareli taçkapı, ön cephe (2009)

[299] Honerfar**, a.g.e.,** 1350, s.320.
[300] Honerfar, **a.e.,** s.321.

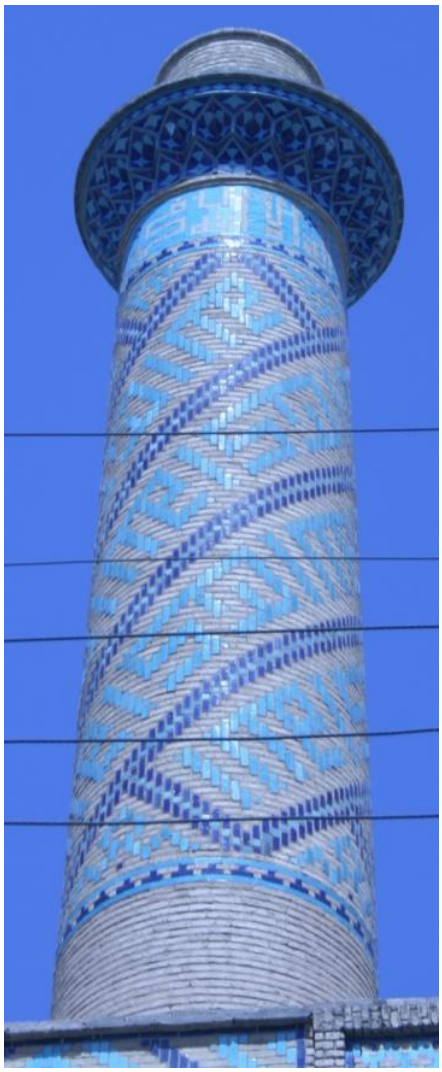

F.208. Taçkapı girişi yan duvarlarında çini panolardan ayrıntı (2009)

Kapı yan kanatları üzerinde başlayan minareler yukarıya doğru hafifçe incelmektedir. Eski resimlerde minarelerden sağ taraftakinin şerefe ve üst kısmı yıkılmış durumdayken günümüzde sağlamdır. Minare gövdelerinin alt kısmında içe bakan yüzeylere dikdörtgen açıklıklı birer kapı yerleştirilmiştir. Minare gövdelerinin bu alt kısmı tuğla örgülü ve sade bırakılmıştır. Bunun üzerinde gövde, şerefe altına kadar lacivert çinilerden şeritlerle sınırlandırılmış yüzeyler üzerinde helezonik bölümler şeklinde makılı yazı şeritlerine sahiptir. Yazılarda *"Allah"* ve *"Ekber"* ibareleri okunmaktadır[301]. Şerefenin altındaki firuze renkli ve kufi karakterli kitabenin bulunduğu şerit, çinili mukarnas dolgulu şerefe altı ve üst tarafı yakın zamanlardaki restorasyonlarda yapılan bölümlerdir. Buradaki kufi kitabede *"La ilahe illallah Muhammed resullullah"* ibaresi yer almıştır[302]. Minare gövdelerinde firuze, lacivert, patlıcan moru ve beyaz renkte çiniler kullanılmıştır (F.209-F.210).

[301] Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.320.
[302] Honerfar, **a.e.,** 320.

Yapıya ait eski resimlerde taçkapının arka cephesinin onarımdan önceki durumu görülmektedir. Taçkapının ait olduğu yapı yıkılmış durumda olup taçkapının arka duvarıyla bağlantılı olduğu anlaşılan bazı mekânların duvar kalıntıları, giriş eyvanı ve kemer izleri görülmektedir (F.206). Yapı restorasyonda olduğu için kapalı olan iç mekanına girilememiş, bu yüzden de medrese olduğu tahmin edilen yapıdan günümüze herhangi bir iz ulaşıp ulaşmadığı tespit edilememiştir.

F.209.Taçkapı üzerinde soldaki minare (2009)

F.210.Taçkapı üzerinde sağdaki minare

3.2.1.8. Isfahan Darüzziyafe Minareleri

Yeri / Konumu

Yapı, İsfahan şehir merkezinde Cobare Mahallesi'nde bulunmaktadır (F.211).

F.211.Darüzziyafe Minareleri genel görünüş (2009)

Yapım Tarihi

Kitabesi bulunmaması nedeniyle yapım tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemektedir. İnşa ve süsleme özelliklerinden yola çıkılarak Smith tarafından XIV. yüzyılın ilk çeyreğine, Wilber tarafından da M.1325-1350 yılları arasına, İlhanlı dönemine tarihlendirilmektedir[303].

Çift Minareli Taçkapı

Günümüze ulaşan şekliyle çift minareli taçkapının orijinalinde bitişiğinde bulunan misafirhanenin uzaktan görünmesini sağlamak için inşa edildiği yolunda görüş

[303]Smith, **a.g.e.,** 1936, s.350; Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.171.

belirtenler olmuştur[304]. Wilber ise taçkapının muhtemelen bir medresenin taçkapısı olduğunu ileri sürmüştür[305].

Yapının eski fotoğraflarında minarelerin kaide, şerefe altındaki kitabe kuşağı ve şerefesinin büyük ölçüde harap olduğu görülmektedir. Özellikle iki minarenin sekizgen pabuçluk kısmını birbirine bağlayan sivri kemerli açıklık tamamen yıkık durumdadır[306] (F.212). Yakın yıllarda geçirdiği onarımda yıkık durumdaki kemer, minarelerde yıkık olan bölümler ve çiniler tamamlanmıştır.

F.212. Darüzziyafe, çift minareli taçkapının arkasındaki yapı yok olduktan sonraki sokak dokusu (Smith, 1936)

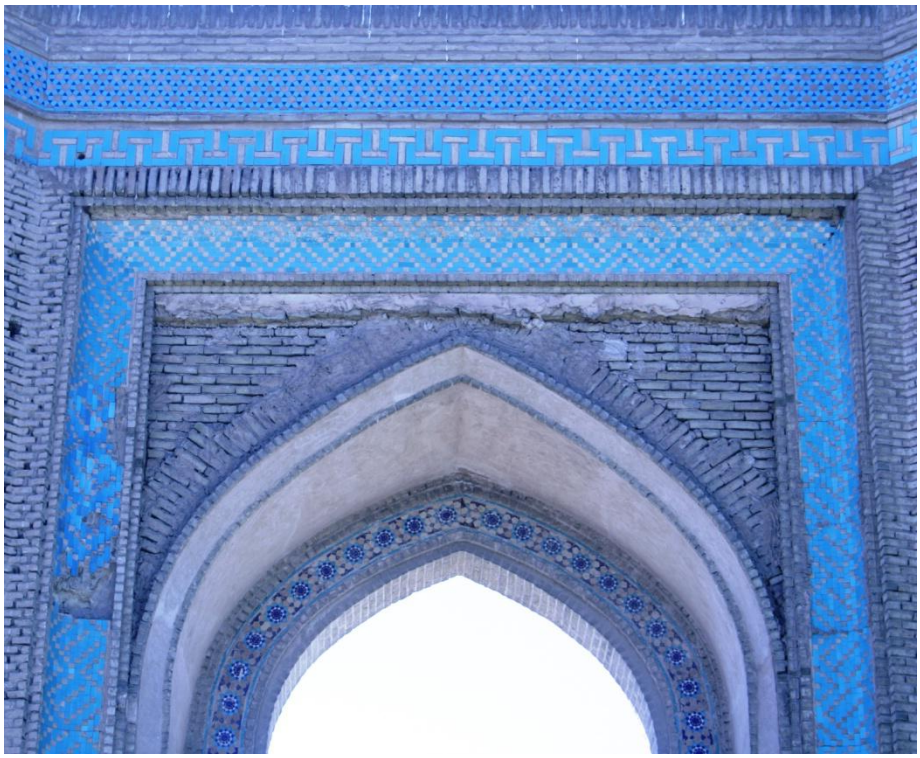
[304]Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.290.
[305] Wilber, **a.g.e.,** 1955, s.183.
[306]Smith, **a.g.e.,** 1936, s.348, Fig.229; Wilber, **a.g.e.,** 1955, Pl.163

Vaktiyle bir yapının taçkapısını oluşturan minareler, günümüzde orijinalinde bitişik bulunduğu yapılar yıkılmış halde, trafiğe açık bir sokağın üzerinde yer almaktadır.

Dikdörtgen kuruluşlu taçkapının iki yanındaki ön cephede kenarları pahlı dörtgen, arka cephede kare kesitli bölümler aynı zamanda silindirik gövdeli minarelerin yüksek kaidelerini oluşturmaktadır (F.213, Ç.20). Kaidelerin ortasındaki yüksek dikdörtgen çerçeveli bölüm içinde üst üste iki sivri kemerli düzenleme yer almıştır. İki katlı kemerli düzenlemeyi çevreleyen kademeli dikdörtgen çerçeve üzerinde firuze sırlı kufi yazı benzeri geometrik süsleme, sivri kemerin çevresinde dolaşan ikinci bordürde ise firuze, lacivert ve beyaz çinilerden oluşan çiçek desenli çini süslemeye yer verilmiştir. Taçkapıyı en üstte iki sıra firuze renkli stilize meandır motifli ve firuze-lacivert renklerde çok ince işlenmiş geometrik ve dairesel motifli iki çinili bordür minare kaideleriyle birlikte dolaşmaktadır (F.214-F.215).

F.213. Taçkapının ön cepheden genel görünüşü (2009)

F.214. Taçkapı kemeri ve çini süslemeli bordürlerden ayrıntı (2009)

Taçkapının ön cepheden pahlı dörtgen kesitli yan kanatları, çatı seviyesinde sekizgen kaidelere dönüşmekte ve üzerindeki silindirik gövdeli minareler altta süslemesiz tuğla örgülü olarak başlamaktadır (F.215). Firuze ve lacivert renkli beş kollu yıldız ve altıgen formlu çinilerin alternatif yerleştirilmesiyle oluşturulmuş geometrik desenli bordürden sonra yine firuze renkli sırlı tuğlaların dikey yerleştirilmesiyle oluşan zigzag desenleri bütün minare gövdesini kaplamaktadır. Zigzag desenlerinin arasında kalan bölümlerde ise firuze sırlı tuğlalarla oluşturulmuş *"Allah"*, *"Ekber"*, *"Muhammed"*, *"Ali"*, *"Hasan"* ve *"Hüseyin"* isimleri makılı yazıyla yer almaktadır[307]. Minareler firuze, beyaz ve lacivert renklerin hakim olduğu altıgen, kelebek, üçgen ve kare formlu çinilerin meydana getirdiği geometrik desenli bordürlerin arasında yer alan lacivert üzerine beyaz yazılı çini kitabe kuşaklarıyla[308] sonlanmaktadır. Üstte yer alan sırlı tuğla mukarnas dolgulu şerefe ve üst kısmında ise

[307]Honerfar, **a.g.e.,** 1350, s.291; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.160-161.
[308] Kitabelerde Kur'an sûrelerinden bir ayete yer verilmiş olması muhtemeldir.

son onarımlarda neredeyse tamamıyla yenilenmiş lacivert, firuze ve beyaz renklerde çinilerle oluşturulmuş geometrik desenler ve bordürler yer almaktadır. Minarelerin sekizgen kaidelerinde karşılıklı birer kapı açıklığı yer almaktadır (F.216).

F.215.Taçkapı minarelerinin çokgen kesitli kaideleri (2009)

F.216.Soldaki minareden ayrıntı (2009)

Taçkapının arka yüzünde yıkılan yapının duvarlarına ve bölümlerine ait izler bulunmaktadır. Taçkapının sağ tarafında kaidenin arkasına denk gelen bölümde dikdörtgen çerçeveli pano içinde bitkisel süslemeli çini izleri ve panonun üzerinde lacivert, firuze, beyaz renklerde çinilerden oluşan palmet ve kıvrık dal motifli sivri kemerli bir alınlık bulunmaktadır (F.217).

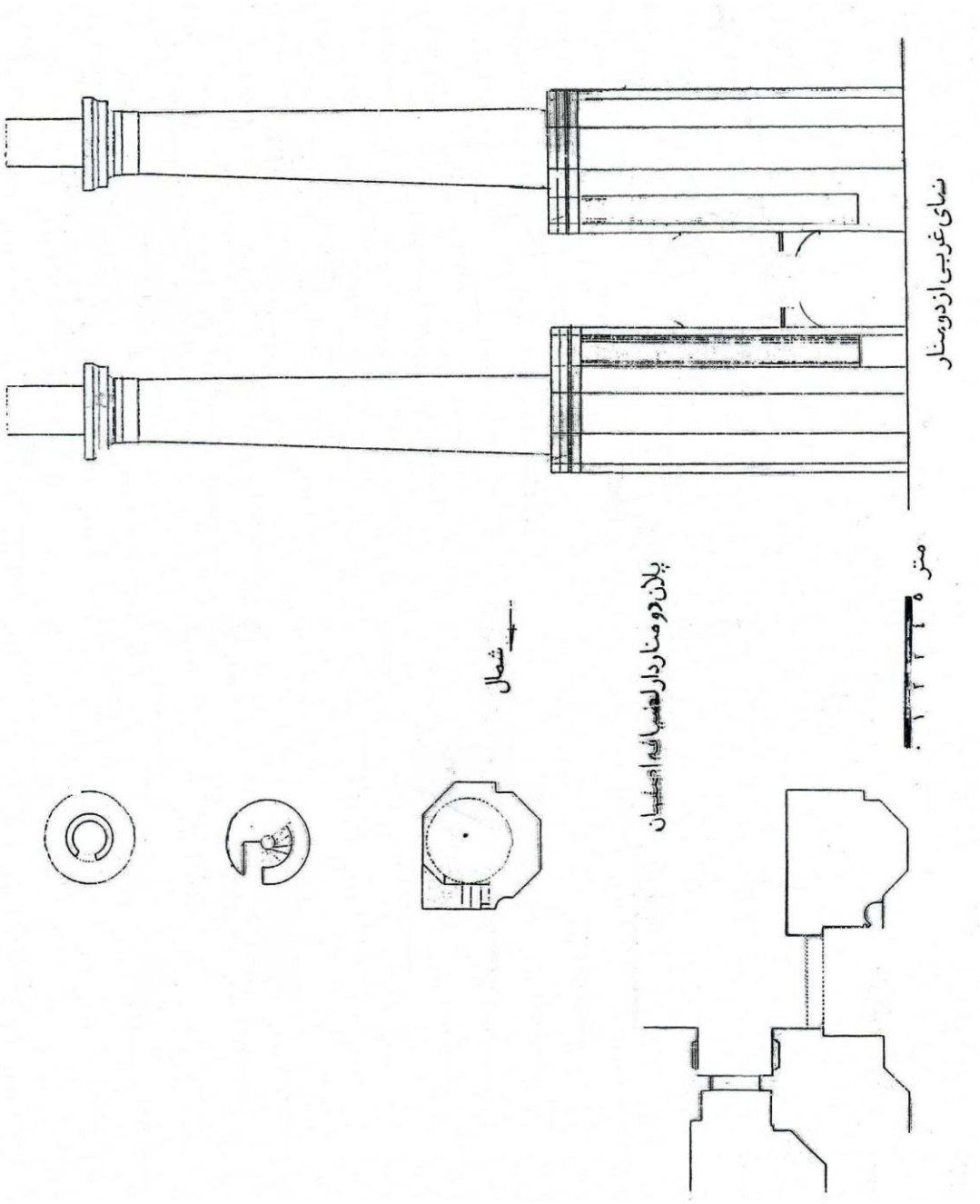
Taçkapının doğusunda kaideye dikine olarak birleşen ve üzeri firuze-lacivert renklerde baklava motifli çini süslemeleri bulunan sivri kemerli açıklıklı bir duvar parçası bulunmaktadır. Bu kemerin birleştiği karşı duvar ise kaidenin arkasındaki duvarın benzeri olarak yine dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemerli düzenlemelidir. İçi muhtemelen çini süslemeli olan panodan günümüze hiçbir iz ulaşamamıştır. Panonun üzerindeki sivri kemerli alınlıklı bölümde firuze-lacivert-beyaz renklerde palmet ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel motiflerle çini süslemeler bulunmaktadır. Taçkapının arka cephede devam eden duvarlarına ait tek iz olan bu duvar parçası, taçkapının hemen arkasına yeni inşa edilen yapıların duvarı içinde kalmıştır (F.218).

F.217. Taçkapının sol tarafında yıkılmış yapıya ait kemer ve duvar izleri (2009)

F.218.Taçkapının sol tarafında kemer izleri (2009)

Ç.20. Darüzziyafe Minareleri, ön cephe rölövesi (Archive of Cultural Heritage, Handcrafts&Turism Organization of Esfahan Province)

3.2.1.9. Abarkuh Nizamiye Camii

Yeri / Konumu

Nizamiye Camii, İsfahan'a yaklaşık 130 km. mesafede bulunan Abarkuh'ta, şehir merkezinde yer almaktadır. Günümüze yalnızca taçkapısı ulaşmış olan yapı hakkında başka bilgimiz yoktur (F.219).

F.219. Nizamiye Cami çift minareli taçkapı, genel görünüşü (2009)

Yapım Tarihi

Taçkapıda çift minare kullanımı ve süsleme özellikleri dolayısıyla İsfahan'daki diğer yapılarla karşılaştırılmış ve XIV. yy. ortalarına tarihlendirilmiştir[309].

[309] Andre Godard, "Abarkuh (Province de Yazd)", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/I, Paris 1936c, s.71-72; Wilber, **a.g.e.,** 1955 s.167.

F.220. Taçkapı genel görünüşü (2009)

Çift Minareli Taçkapı

Taçkapıda kare kaideler üzerinde silindirik gövdeli iki minare yer almaktadır. Minare kaidelerinin arasında oldukça harap durumdaki kemer açıklığı görülmektedir (F.220).

Taçkapının cephelerindeki çini süslemelerden günümüze yalnızca minare gövdelerindeki ulaşmıştır. Günümüze sade tuğla örgülü olarak ulaşmış taçkapı cephelerinin ve minare kaidelerinin yüzeylerinde dikdörtgen ve kare bölümlerle oluşturulmuş çerçeveler vardır. Bu çerçevelerin içleri ve kenarlarının da muhtemelen çini süslemeli olduğu tahmin edilebilir. Taçkapının cephelerinde çini panoların monte edilmiş olabileceği birçok yuva göze çarpmaktadır (F.221-F.222).

F.221.Taçkapı, kemer açıklığı (2009)

F.222.Taçkapı açıklığı yan duvarlarında panolu düzenleme (2009)

Eski resimlerinden oldukça harap durumda olduğu anlaşılan taçkapı yakın zamanlarda restorasyon geçirmiştir (F.223).

Duvarların tuğla örgülerinde yeni örülen bölümlerin yanı sıra minare kaidelerine de payandalarla destek yapılmıştır. Taçkapının arka yüzünde, girişi çevreleyen dışa taşkın bir bölüm vardır. Bu bölümün yapının orijinalinde olmayıp daha sonraki restorasyonlarda inşa edilmiş olması muhtemeldir.

F.223. Taçkapı ön cephesi 1930'lu yıllardaki durumu (Godard, 1936)

F.224. Taçkapı, arka cephe (2009)

Günümüze ortada yuvarlak kemerli giriş kapı açıklığı ve kapının her iki yanında kare kaideler üzerinde iki minaresi ulaşan yapı, yayınlarda cami olarak değerlendirilmiştir. Ancak benzer plan tipinde ve süsleme kompozisyondaki diğer yapıların medrese olarak ele alındığı düşünüldüğünde, bu yapının medrese de olabileceğini düşünmek mümkündür.

Giriş eyvanında yuvarlak kemerli kapı açıklığının iki yanında yer alan yan kanatlar aynı zamanda minarelerin kare kaidelerini oluşturmaktadır (F.221). Kaidelerin giriş eyvanına ve ön cepheye bakan yüzleri silmelerle kare ve dikdörtgen panolara bölünmüştür (F.223). Bu bölümlerde yalnızca kaidelerin en üst sırasında ters Y şeklinde yerleştirilmiş firuze ve lacivert çini süslemeli geometrik süsleme dizisi ulaşmıştır (F.225). Giriş eyvanının üst örtüsü ve kemeri de tamamen yıkılmış olduğu için kaideler de bağımsız durumda kalmıştır. Kare kaideler üzerinde yükselen silindirik gövdeli minareler altta sade ve süslemesiz tuğla örgüyle başlamış, muhtemelen çinili olan bir şeritten sonra baklava deseniyle bölümlenmiştir. Her bir baklava deseninin içinde tuğla zemin üzerinde firuze çiniyle *"Allah"* ve *"Ekber"* isimlerinin bulunduğu kufi yazılı kompozisyonlar yerleştirilmiştir. Minare gövdelerinin alt kısmında yuvarlak kemerli iki kapı açıklığı dikkati çekerken, minare kaidelerinin hemen üzerinde ise ters Y şeklinde yerleştirilmiş motifler ise firuze ve lacivert çinilerle süslenmiştir. Minarelerin kaidelerini oluşturan kare alanların ön yüzlerindeki çerçeveler ve delik izleri dikkati çekmektedir (F.226-F.227) Minarelerdeki çini süslemelerin benzerinin vaktiyle yapının cephelerinde de bulunduğunu düşünmek mümkündür.

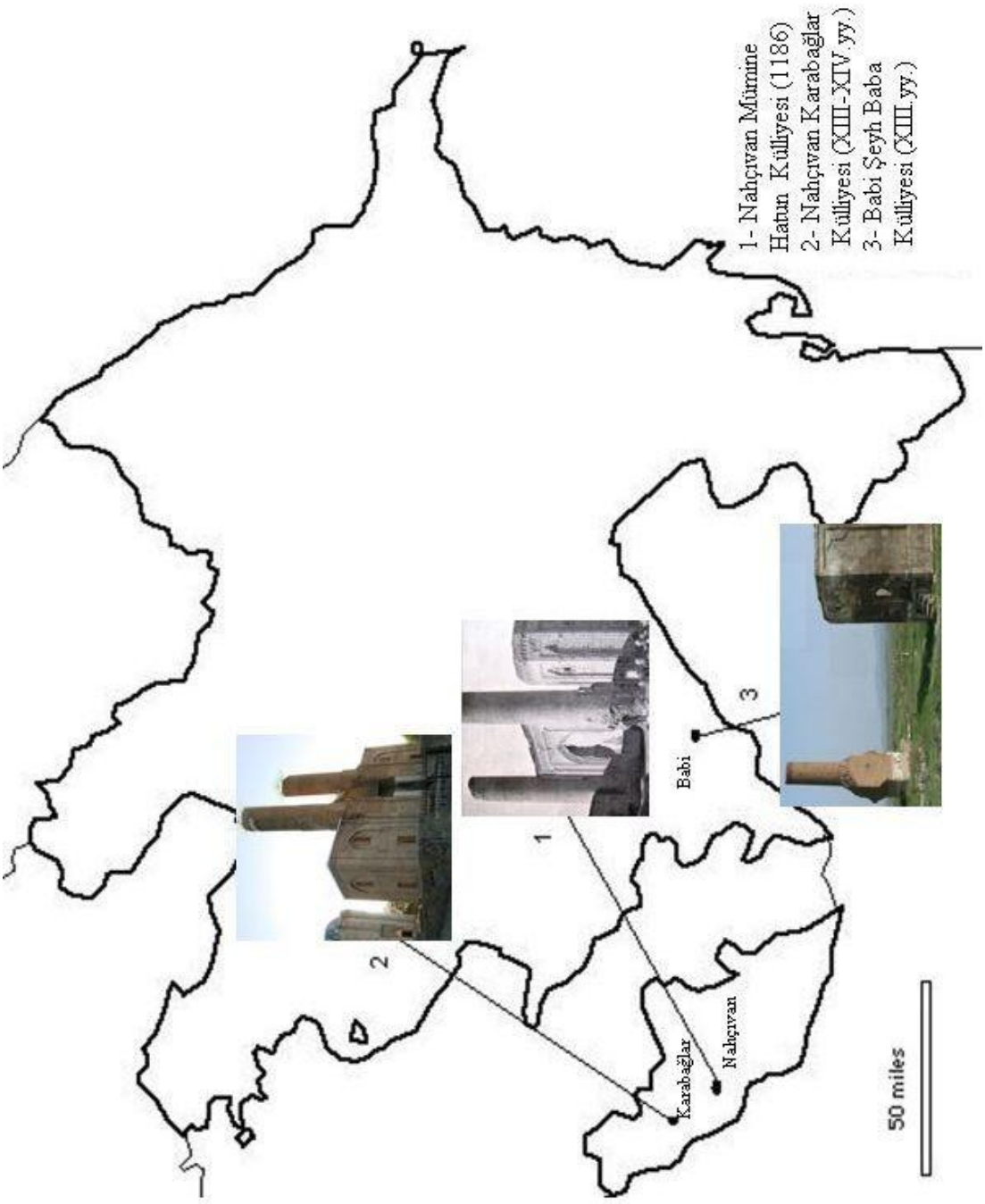
F.225. Taçkapı üzerinde çift minareler (2009)

F.226. Taçkapı üzerinde soldaki minare (2009)

F.227. Taçkapı üzerinde sağdaki minare (2009)

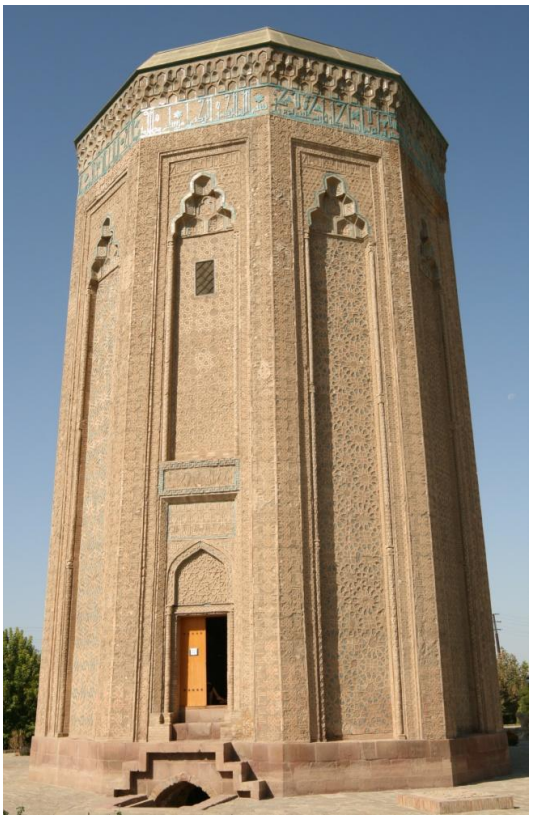
H.3. Azerbaycan'da inşa edilmiş çifte minareli yapıların kronolojik dağılımı

3.2.2. Azerbaycan

3.2.2.1. Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi

Yeri / Konumu

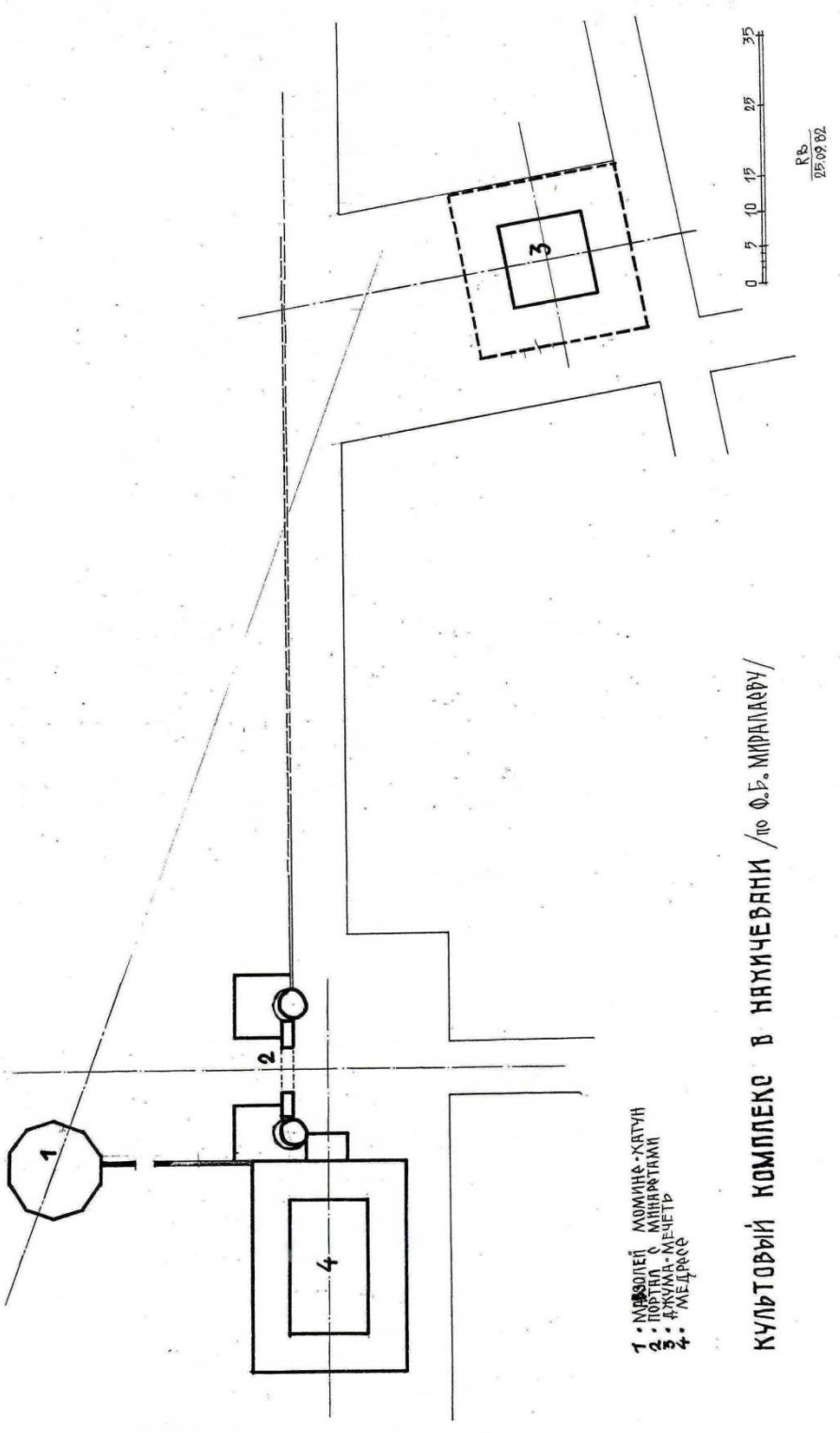
Cami, kümbet ve bunları çevreleyen duvar üzerinde yer alan çift minareli taçkapıdan oluşan yapılar topluluğundan günümüze ulaşan kümbet, Nahcivan'da şehir merkezinde bulunmaktadır. Seyahatnamelerde "Atabey Türbesi" ve "Han Kulesi"[310] isimleriyle anılan yapı, yayınlarda genel olarak kullanılan Mümine Hatun Türbesi'nin yanı sıra halk arasında "Atabey Künbezi"[311] olarak da tanınmaktadır.

F.228. Mümine Hatun Kümbeti, (2008)

[310]Frederic Dubois Montpereux, **Voyage Autour Du Caucase, Chez Les Tcherkesses Et Les Abkhases, En Colchide, En Georgie, En Armenie, Et En Crimee, Avec Un Atlas Geographique Pittoresque, Archaeologique, Geologique, Etc**., C.IV, Paris 1838, s.10.

[311]Cafer Gıyasi, **Nizami Devri Mi'marlık Abideleri**, b.y.y.1991, s. 95; Turgay Yazar, Nahcivan Mimarisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 1999, s.152.

Ç.21.Mümine Hatun Külliyesi yerleşim planı (Azer Layihe Berpa Enstitüsü'nden)

Yapım Tarihi

Kümbetin taçkapısını çevreleyen bordür üzerindeki dikdörtgen panoda yer alan tek satırlık kufi kitabede yapının tarihi verilmektedir. Araları firuze renkli sırlı meandır motifi dizisinden oluşan ince bordür içinde yüzeyden hafif çökertilmiş dikdörtgen bir alanda yer alan kitabenin sırsız kufi harfleri düğümlü geçmelerle sonlanmıştır (F.229).

"Muharrem ayının 582 (M.1186) tarihinde"[312].

F.229. Mümine Hatun kümbeti, taçkapı üzerinde inşa kitabesi (2008)

Kitabe

Kümbetin kubbe eteğinde, yapının cephelerini dolaşan şeritte yer alan kitabe firuze renkli sırlı tuğladan kufi hatla tek satır olarak yazılmış olup harflerin sonları yarım palmetlerle sonlanmış, harfler arasında düğümlü motifler yer almıştır. Kitabenin son bölümü farsçadır (F.230).

[312]Eduard Jacopsthal, **Mittelalterliche Backstein Bauten Nachtschewan Im Araxesthale**, Berlin 1899, s.20; İlona Turanszky, K.Gink, **Azerbaijan Mosquees Turrets Palaces**, Budapeste 1979, s.32; Turgay Yazar, "XII-XIV. Yüzyıl Nahcivan Türbeleri", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s.20; Turgay Yazar, **a.g.e.,** 1999, s.153; Meshadikhanum Neymat, **Korpus Epigraficheskikh Pamyatnikov Azerbaydjana, Arabo-Perso-Tyurkoyazıchnıye Nadpisi Nakhchıvanskoy Avtonomnoy Respubliki (XII vek-nachalo XX veka)**, Tom III, Baku 2001, s.53; Turgay Yazar, **Nahcivan'da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)**, Ankara 2007, s. 90-91.

"Rahman olan Allahın adıyla- Bu meşhedin inşasını Melik-Adil-Müeyyed-büyük Mansur Şemseddin-Nusretül İslam v'el Müslimin ……. Celal'üd-dünya ve'd-din İsmetül İslam v'el müslimin emretti. Mümine Hatun ona Allah rahmet versin. Onu rüzgar gibi tanrının yadigarı olarak hatırlarız. Kem gözlerden korunsun"[313].

F. 230. Kümbetin kubbe eteğinde yer alan bani kitabesinin bir bölümü (2008)

Mimarı

Kümbetin taçkapı kemeri üzerindeki dikdörtgen panoda yer alan kufi hatla tek satır halinde yazılmış olan kitabede yapının mimarı Acemi bin Ebubekir olarak geçmektedir. Firuze renkli ince çini şeritle çevrelenmiş olan kitabenin alt sırasında kufi yazı, bunun üzerinde düğümlü geçmelerle bağlanmış kemer düzenlemesi benzeri süsleme yer almıştır (F.231).

"Nahcivan'lı mimar Ebîbekr bin Acemi'nin eseridir"[314].

[313] Jacopsthal, **a.g.e.,** 1899, s.22, Turanszky, Gink, **a.g.e.,** 1979, s.32; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.91; Kitabe Neymat, **a.g.e.,** 2001, s.52-53'de Aleskarzade'yi kaynak gösterilerek şu şekilde geçmektedir: *"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile. Bu türbe yapımını İslam ve Müslümanların korunması için emretti; müdrik, dürüst, yardımsever, yenilmez, yüce, Şems ed-Din padişah, atabek İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan Atabek Ebu Cafer Muhammed … … … (için) … … … Din ve dünya yolunda, İslam'ın ve Müslüman Mümine Hatun'un şerefine, her şeyden yüce Allah onu (günahlarını) bağışlasın. Biz faniyiz, dünya kalıcı. Biz öleceğiz, ancak bu hatıra kalıcı. Yüce Rabbim, kem gözlerden koru".*

[314] Jacopsthal, **a.g.e.,** 1899; s.22, Turanszky, Gink, **a.g.e.**, 1979, s.32; Neymat, **a.g.e.,** 2001, s.53; Yazar, **a.g.e**., 2007; s.91-92.

F.231. Kümbetin taçkapı kemeri üzerinde mimar kitabesi (2008)

Banisi

Tarihi kaynaklarda İldenizliler ile ilgili iki Mümine Hatun ismi geçmesinden dolayı, kümbetin adına ithaf edildiği Mümine Hatun'un hangisi olduğuna dair görüşler öne sürülmüştür.

Mümine Hatun'lardan ilki Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un eşi iken, 1134'te onun ölümünden sonra İldenizlilerin kurucusu Şemseddin İldeniz'le evlenmiştir. Bu evliliğinden Muhammed Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan isimli iki oğlu olan Mümine Hatun, 1172 veya 1174 yılında vefat etmiştir. Diğer Mümine Hatun ise, Muhammed Cihan Pehlivan'ın eşi olan Mümine İnanç Hatun'dur. Bazı kaynaklar Mümine İnanç Hatun'un Cihan Pehlivan'ın 1186'da ölümünden sonra onun kardeşi Kızıl Arslan'la, onun 1192'deki ölümünden sonra da Sultan III. Tuğrul'la evlendiğinden bahsederse de, bazı kaynaklarda da Cihan Pehlivan'dan önce öldüğü geçmektedir[315].

Mümine İnanç Hatun'un ölüm tarihi kesin olarak bilinmediği için kümbetin hangi Mümine Hatun için inşa edildiği tartışmalı olmuştur. T.Yazar, kümbetin İldeniz'in eşi Mümine Hatun için yapıldığı takdirde, Mümine Hatun'un öldüğü 1172 veya 1174 tarihinden sonra İldeniz tarafından inşasına başlanıp, onun öldüğü 1175'ten sonra da oğlu Cihan Pehlivan tarafından 1186'da bitirilmiş olabileceğini, ancak çifte minareli

[315] Yazar, **a.g.e.**, 1994, s.21; Yazar, **a.g.e.,** 1999, s.154-155; Yazar, **a.g.e.**, 2007, s.91-92.

taçkapının bitirilme tarihi olan 1187 yılı dikkate alındığında, Cihan Pehlivan'ın imar faaliyetlerine 1186 yılına daha yakın bir zamanda başlamış olması gerektiğine dikkati çekmekte ve kümbetin yapımının İldeniz tarafından başlatıldığı görüşüne karşı çıkmaktadır. Kümbetin Cihan Pehlivan'ın eşi Mümine İnanç Hatun için inşa edilmiş olduğu düşünüldüğünde de 1186'dan önce ve 1192'ten sonra olmak üzere iki farklı şekilde verilen ölüm tarihiyle, ancak 1186'dan önce öldüğü bilgisi doğru ise bu hanım adına inşa edilmiş olabilecektir. Yapının kitabesinde "Mümine Hatun, ona Allah rahmet versin. Onu rüzgâr gibi tanrının yadigarı olarak hatırlarız" şeklindeki ifade, kümbetin Mümine Hatun'un ölümünden sonra yapıldığını kesinleştirmektedir. Sonuç olarak kümbetin Mümine Hatun'un ölümünden sonra mezarı üzerine oğlu Cihan Pehlivan tarafından inşa ettirildiği (inşasının bitirildiği) veya Mümine İnanç Hatun'un eşi Cihan Pehlivan'dan önce ölmesiyle yapının onun adına inşa ettirilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. T.Yazar, daha sonraki çalışmalarında İldeniz'in eşi olan Mümine Hatun'un ölümünden sonra Hamedan'da defnedildiği bilgisini vererek, kümbetin Cihan Pehlivan'ın eşi Mümine İnanç Hatun için yapıldığını belirtir[316].

Mümine Hatun ve İldeniz'in büyük oğlu olan Cihan Pehlivan, İldeniz'in ölümünden sonra 1175'de atabey olmuştur[317]. Kümbetin bitirildiği Mart-Nisan 1186 günleri, Cihan Pehlivan'ın da hayatta olduğu son günler olarak belirtilmektedir. Çift minareli taçkapı da 1187 tarihinde bitirilmiş olup, kümbetle birlikte her ikisinin de banisinin Cihan Pehlivan olduğu ve onun ölümünden çok kısa bir süre sonra önce kümbetin sonra da çift minareli taçkapının inşasının tamamlanmış olduğu düşünülebilir.

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

Külliye, Mümine Hatun Kümbeti ile XIX. yüzyıl sonuna ait gravür ve fotoğraflardan anlaşıldığı üzere kümbetin önündeki çift minareli anıtsal taçkapı ve yine kümbetin yakınındaki camiden (Mescid-i Cuma) oluşuyordu (Ç.21, F.232). Bu yapılar

[316] Rauf Memmedov, **Nahcivan Şeherinin Tarihi Oçerki**, Baki 1977, s.74-77; Yazar, **a.g.e**., 1999, s.154-155; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.91-92.

[317]Memmedov, **a.g.e.,** 1977, s.74-77; Gülay Öğün Bezer, "Şemseddin İldeniz", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000, s.81-82; Gülay Öğün Bezer, "İdenizliler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000, s.84; Erol Kürkçüoğlu, **Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)**, Erzurum 2007, s.56-57.

topluluğu, İldenizliler Saray Manzumesi'nin bir parçasını meydana getirmekteydi[318]. XX. yüzyılın başında bölgede görevli olan Rus yöneticiler tarafından yıktırılan çift minareli taçkapı ve cami günümüze ulaşamamıştır[319].

F.232. XX. yy. başlarında cami, kümbet ve taçkapı yıkılmadan önce (Jacopstahl, 1899)

Gravür ve fotoğraflarda kümbetin külahının tamamen yıkık ve yapının cephelerinde tahribat olduğu anlaşılmaktadır. Çift minarelerin de zemine yakın seviyelerinde yıkılmalar görülürken, minarelerin üst kısmı da tamamen yıkıktır. Taçkapı açıklığında da bazı tahribatlar ve yıkılmalar fark edilebilmektedir. Kare planlı ve büyükçe bir kubbeyle örtülü olduğu anlaşılan caminin de çizim ve fotoğraflarda görülen cephesi kubbeye kadar tamamen yıkılmış görülmektedir. Ayrıca yapıların çevresinde duvar kalıntıları ve minareye bitişik bazı yapılar, taçkapının arkasında kümbetle birleşen bazı duvar izleri de dikkat çekmektedir (F.232).

[318]Montpereux, **a.g.e.,** 1838, s.18; Dieulafoy, **a.g.e.,** 1887, 24-27; Oktay Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, İstanbul 1979, s.72-73; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.90.
[319]Yazar, **a.g.e.,** 1994, L.31a-31b; Oktay Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri,** Ankara 1996, s.133, R.92; Yazar, **a.g.e.**, 2007, s.90.

1976 tarihinden sonraki fotoğraflarda yapının içinin ve etrafının temizlenerek açıldığı, ayrıca bazı restorasyon çalışmaları sonucunda kümbetin daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Günümüzde külahsız, kubbesinin üzerini örten bir üst örtüye sahip olan yapı bir süre Halı Müzesi olarak kullanılmışsa da[320], şu anda boş olup ziyarete açıktır.

Çift Minareli Taçkapı

Yapılar topluluğundaki kümbetin inşasından biraz daha sonra bitirildiği öne sürülen çift minareli taçkapı da kümbetin mimarı olan Acemi bin Ebubekir tarafından inşa edilmiştir. Mimarın adının geçtiği kitabe, taçkapının sivri kemerli açıklığı üzerinde yer almaktaydı. Kufi hatla yazılmış olduğu belirtilen ve ilk defa XIX. yüzyılın ortalarında Rus oryantalist Khanikoff'un okuduğu kitabe şöyledir:

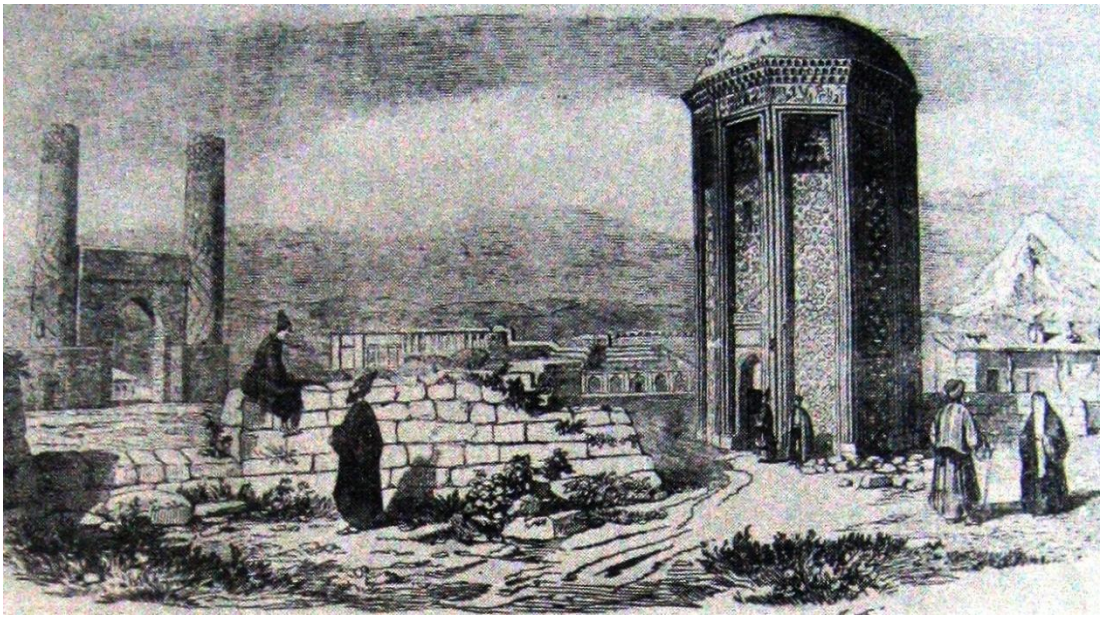
"Mimar Acemi Ebubekir oğlu Nahçivani'nin eseridir"[321].

Yine Khanikoff'un araştırmasına dayanılarak verilen bilgiye göre taçkapının, kümbetin tamamlanmasından bir sene sonra, 1187 tarihinde bitirildiği kabul edilmektedir[322]. Çeşitli yayınlardaki gravür ve resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla camiyi ve kümbeti çevreleyen kuşatma duvarı üzerinde bulunan taçkapı ve minareler, bu duvarın da yılımasıyla 1900'lü yıllara kadar tek başına ayakta kalmıştır. Daha sonra minareler ve taçkapı da yıkılmıştır[323].

Külliye yapıları ve çift minareli taçkapı hakkındaki ilk bilgiler De Montpereux'nun 1838 tarihli seyahatnamesinde bulunmaktadır[324]. Buradaki çizimde kümbetin

[320] Yazar, **a.g.e.,,** 2007, s.93.
[321]M. Useynov, L. Bretaniski, A.Salamzade, **İstorii Arhitekturi Azerbaidjana**, Moskva 1963, s. 89; L.S. Bretaniski, **XII-XV Esrlerde Azerbaycan Mi'marlığı ve Onun Kabağ Şark Ölkelerinin Arhitekturasındaki Mövkeyi**, Moskva 1966, s.110; A.Salamzade, **Acemi Ebubekir Oğlu Nahçivani**, Baki 1976a, s.26; A.Salamzade, **Acemi Ebubekir Oğlu ve Nahçivan Mimarlık Abideleri**, Baki 1976b, s.28.
[322]Salamzade, **a.g.e,** 1976a, s.29; Salamzade, **a.g.e.,** 1976b, s.28; Yazar, **a.g.e.**, 1994, s.19.
[323] Yazar, **a.g.e,** 1994, s.19, Yazar, **a.g.e.,** 1999, s.155, Yazar, **a.g.e,** 2007, s.92.
[324]Montpereux, **a.g.e.,** 1838, s.10-16, Yazar, **a.g.e.,** 1994, s.24, L.29; Aslanapa, **a.g.e.,** 1996, s.131, R.90.

külahının yıkık ama kubbesinin sağlam olduğu, kümbetin önünde duvar yıkıntıları bulunduğu görülmektedir. Solda görülen taçkapı, iki yanında minare yer alan yuvarlak kemerli bir kapı açıklığına sahiptir. Çokgen ya da prizmatik oldukları seçilebilen kaideler üzerinde silindirik minareler yer almaktadır. Üst kısımları yıkık olan minarelerin gövdelerinde geniş zig zaglar halinde süsleme izleri (sırlı tuğla ?) vardır (F.233).

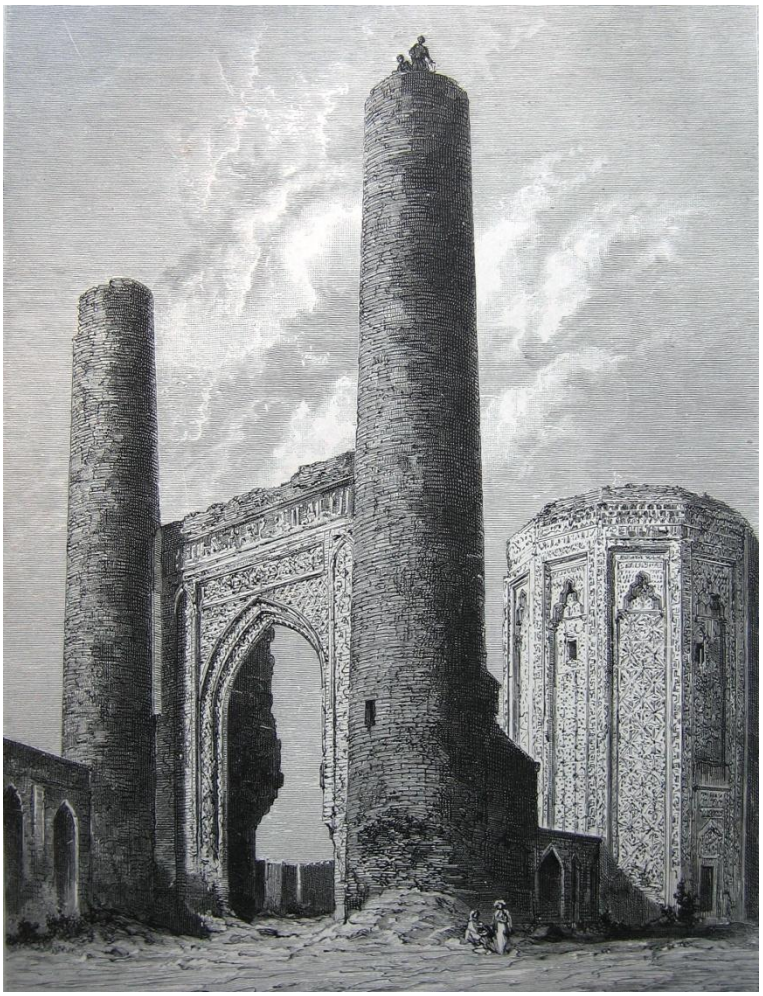

F. 233. Kümbet ve çift minareli taçkapı, De Montpereux'un gravürü
(Bretaniski 1966)

Dieulafoy'un seyahatamesinde yer alan gravürde, çift minareli taçkapıyla üst örtüsü tamamen yıkılmış olan kümbet birlikte görülmektedir[325]. Burada taçkapı ile arkasındaki kümbet arasında üzerinde kemer görülen bir duvar bağlantısı mevcuttur. Diğerinden farklı olarak kaidesiz ve yerden silindir formunda başlayan minareler yukarıya doğru hafif incelmektedir. Minare yüzeylerinde süsleme görülmemektedir. Taçkapının iki minare arasında kalan dikdörtgen yüzeyinde silmeli ve kademeli düzenlemede, kitabe kuşağı (kuşakları ?) ve geometrik süslemeli bordürler seçilebilmektedir. Ortadaki kapı açıklığı iki yanında uzun-ince sivri kemerler bulunan iki kademeli sivri kemer şeklinde düzenlenmiştir. Soldaki minarenin hemen

[325]Dieulafoy, **a.g.e.,** 1887, s.25. Ayrıca, A.V.Salamzade, K.Memedzade, **Azerbaycan Mimarlığı'nın Nahcivan Mektebi Abideleri,** Baki 1985, s.107, R.47 ; Yazar, **a.g.e.,** 1994, s.24, L.30, Aslanapa, **a.g.e.,** 1996, s.131, R.89, Yazar, **a.g.e.**, 2007, s.414, Ç.91.

dibinde cephesi kemerli bir yapı kalıntısı daha görülmektedir. Dieulafoy'un bu gravürü, yapının daha sonra Jacopstahl tarafından çekilen fotoğraflarıyla karşılaştırıldığında gerçeğe en uygun çizimidir (F.234).

F.234. Çift minareli taçkapı ve kümbet, (Dieulafoy, 1887)

Jacobsthal'in Nahçıvan'da Yusuf bin Kuseyr Türbesi ve Mümine Hatun Kümbeti ile yayınladığı çalışmasında yapıların fotoğraflarına yer verilmiş, kümbetin, Cuma camiinin ve çift minareli taçkapının genel yerleşim konumlarını ve yapıları gösteren bu 1899 tarihli bu fotoğraflardan muhtemelen kısa bir süre sonra cami ve taçkapı yıkılarak yok olmuştur. Sarre'nin 1910'da yayınladığı çalışmasında yalnızca kümbetle ilgili fotoğraflar yayınlamış olması, bu tarihlerde diğer yapılaın ortadan kalktığını göstermektedir (F.235).

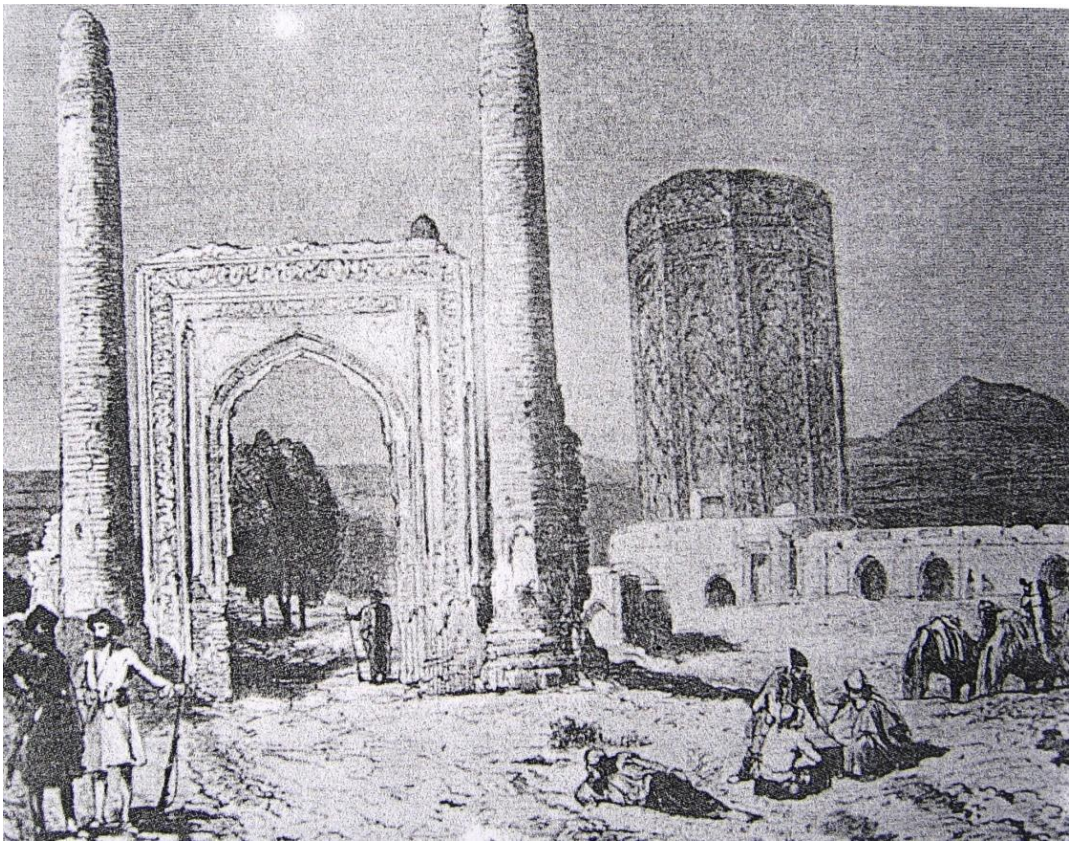
Külliyenin genel konumunu gösteren fotoğrafa göre cami, kümbetin kuzeydoğusunda, çift minareli taçkapı da güneydoğusunda yer almaktadır. Caminin ön planda olduğu resimde, çift minareli taçkapı uzaktan siluet olarak seçilebilmektedir. Ayrıca Jacobsthal'in fotoğrafında, Dieulafoy'un da çiziminde yer vermiş olduğu duvar da görülebilmektedir (F.232).

Jacobsthal'in yayınladığı diğer fotoğrafta, taçkapı ve önündeki bazı yapı kalıntıları ile taçkapının arkasında kümbet görülmektedir. Taçkapı ve minarelerin daha ayrıntılı görülebildiği bu fotoğrafta, zeminden itibaren kaidesiz olarak silindirik gövdeye sahip minareler, süslemeli ve kapıyı üç yönden dolaşan bordürle çevrelenmiş kademeli sivri kemerli kapı açıklığı ve kemerin üerinde kufi hatlı olduğu seçilebilen dikdörtgen formda bir kitabenin varlığı tespit edilebilmektedir. Soldaki minarenin bitişiğinde yer alan ve ön cephesinin kemerli düzenlemsinden bir çeşme olduğu tahmin edebilecek küçük yapı, Dieulafoy'un gravüründe olduğu gibi burada da görülmektedir (F.235).

F.235. Çift minareli taçkapının yıkılmadan önceki durumu (Jacopstahl, 1899)

Oktay Aslanapa'nın yayınlarında yer alan ve orijinalini tespit edemediğimiz diğer bir gravürde yine çift minareli taçkapı, arkasında bazı yapılar ve daha arkada kümbet görülmektedir. Taçkapının iki yanında yer alan minareler, yüzeylerinde kemerli nişler bulunan çokgen kaideler üzerindedir. Yapının yayınlanan gravür ve fotoğraflarından farklı olarak burada minareler taçkapıya bitişik çizilmemiştir. Silindirik formlu minareler yukarıya doğru incelerek üstte kubbemsi bir formla sonlamıştır. Taçkapının dikdörtgen yüzeyinde, kapıyı üç yönden dolaşan süsleme (kitabe ?) bordürleri ve kademeli, sivri kemerli kapı açıklığı görülmektedir. Bu gravürün yapı ve hakkındaki yayınlar görülmeden anlatılanlara dayanılarak tahmini çizilmiş bir gravür olduğunu düşünmek mümkündür[326] (F.236).

F.236. Kümbet ve çift minareli taçkapı, gravür, (Aslanapa, 1979)

[326] Aslanapa, **a.g.e.,** 1996, s.132, R.91.

Mümine Hatun Kümbeti

Kümbetin kapısının üzerinde yer alan iki kitabeye göre yapı 1186'da bitirilmiştir. Mimarı Acemi bin Ebubekir'dir. Taş bir oturtmalık üzerine tuğlayla inşa edilmiş 25 m. yüksekliğindeki kümbet dıştan ongen, içten silindirik planlıdır. Altında kriptası bulunan yapının konik ya da ongen olduğu tahmin edilen piramit külahı yıkılmış ve içteki kubbesi ortaya çıkmıştır. Yapının her cephesinde üç sıra mukarnasla sonlanan uzun dikdörtgen yüzeysel nişler bulunmaktadır. Kümbetin cephelerinde düğümlü geçmeler, kufi yazı kuşakları ve geometrik düzenlemelerle oluşturulmuş kompozisyonlar firuze renkli sırlı tuğla kullanımıyla daha da zengin görünmektedir. Kümbetin taçkapısı üzerinde tarih ve usta kitabeleri yer almış, kubbe eteğini boydan boya dolaşan firuze sırlı kufi kitabede ise banisi belirtilmiştir (F.228, F.237).

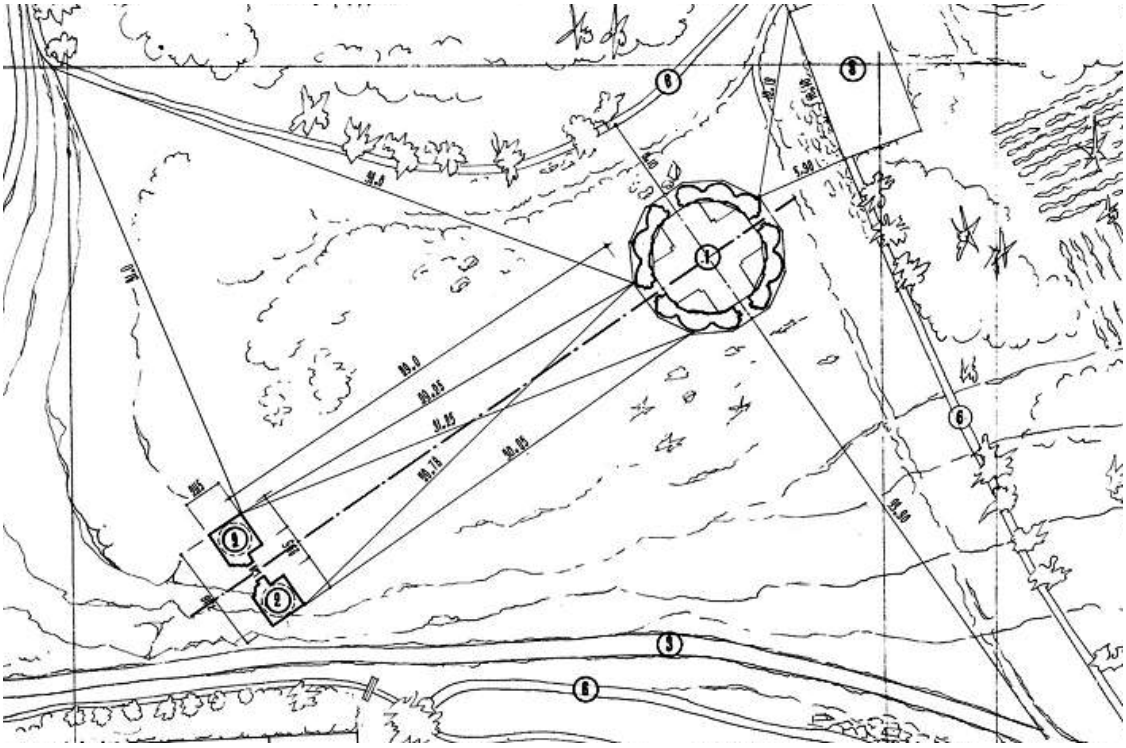

F.237. Günümüze ulaşmayan cami sol tarafta, çift minareli taçkapı sağ tarafta yer almaktaydı. Kümbetin güneybatıdan görünüşü, (2008)

3.2.2.2. Nahçıvan Karabağlar Külliyesi[327]

Yeri / Konumu

Kümbet ve çift minareli taçkapıya sahip bir zaviyeden (?) oluşan yapılar topluluğu Nahçıvan'ın 40 km. kuzeybatısında yer alan Karabağlar'da, kasabanın batı kesiminde yer almaktadır (Ç.22).

Ç.22. Karabağlar Külliyesi'nin kasaba içindeki konumu (Azer Berpa Layihe Enstitüsü Arşivi)

Yapım Tarihi

Taçkapı üzerinde bazı bölümleri okunabilen oldukça harap durumda bir çini kitabe bulunmakla birlikte, kitabede yapının tarihi belli değildir. Araştırmacılar tarafından genel olarak XII.-XIV. yüzyıllara tarihlenmektedir[328].

[327] Yazar, yapının işlevi üzerinde dururken bir avlu etrafında gelişen odalar, avlu aksındaki eyvan ve yapının yakınında daha sonra inşa edilen türbeyi dikkate alarak, bir tarikat yapısı, olasılıkla da zaviye olarak kullanıldığını belirtmiştir. Yazar**, a.g.e.,** 2007, s.53.

Kitabe

Taçkapının yan nişleri ve kapı açıklığı üzerinde, kapı nişini üç yönde dolaşan kitabede kaynaklara göre yapının banisinin adı yer almaktadır. Lacivert zemin üzerine beyaz sülüsle yazılmış çini kitabeden günümüze, nişin doğu ve batı yönlerindeki kısımları tahrip olmuş şekilde ulaşmış olup tarihini belirtebilecek herhangi bir iz yoktur. Kapının yalnızca sağ ve sol yanlarında yer alan kitabenin orta kısmından hiçbir iz yoktur. Mevcut kitabelerin metni kaynaklarda şöyle verilmektedir:

"...Bu yapının (imaretin) yapılmasını Cihan Kudi Hatun[329] *emretti"*[330] (F.238-F.239).

Mimarı

Yapının mimarı belli değildir. Ancak çift minareli taçkapıya sahip yapı, Acemi bin Ebubekir'in yapıları ve ondan sonra devam eden gelenekle oluşan Nahçıvan Mimarlık Okulu'na bağlanabilir. S. Kerimzade kümbetin mimari ve süsleme özelliklerinden yola çıkarak yapının inşa tarihini tartışmış, okunabilen kitabeelrine göre Karabağlar Kümbeti'nin Ebu Said Bahadır Han'ın hükümdarlık döneminde,

---

[328]Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963,s.131-136; Bretaniski, **a.g.e.,** 1966, s.170-176;Turansky, Gink, **a.g.e.,** 1979, s.43-45.

[329]Taçkapıdaki kitabede geçen ismi Kuzey, Kevzi, Kuday ve Koday şekillerinde okuyan araştırmacılar olmuştur. Kitabedeki ismi Useynov, Bretaniski, Salamzade, Turanszky, Neymat ve Asafoğlu "Cihan Kudi Hatun" olarak okurken Salamzade, Uluçam ve Yazar gibi bazı araştırmacılar "Kudi Hatun" okunuşunun yanı sıra kitabenin "Koday Hatun" olarak da okunabileceğini belirtmiştir. T.Yazar ayrıca kitabenin Azimbekov tarafından Kuzey, Alaskarzade tarafından Kudi ve Salamzade tarafından Kuday Hatun olarak okunduğunu da söylemektedir. Safarov da kitabenin çeşitli araştırmacılarla Kevzi, Koday ve Kudi Hatun olarak değişik okunuşları bulunduğunu belirtirken doğru okunuşunu Cihan Kudi Hatun olduğunu söylemektedir. Bkz. L.S.Bretaniski, A.V.Salamzade, **Azerbaycan Mi'marlığı Abideleri I, Nahcivan MSSR Abideleri**, Baki 1951, s.24; Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963, s.134; Bretaniski, **a.g.e.,** 1966, s.174; Turanszky, Gink, **a.g.e.,** 1979, s.43; Neymat, **a.g.e.**, 2001, s.60; Z Asafoğlu, **Oğuz-Türk Yurdu Karabağlar**, Bakı 2005, s.42; Salamzade, **a.g.e.,** 1976b, s.42; Abdüsselam Uluçam, "Nahçıvan-Karabağlar'daki Mimari Manzume ve Düşündürdükleri", **XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.I, Ankara 2005, s. 258; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.44, dp.149; F.Y.Safarov, "Qarabağlar Me'marlıq Kompleksinin Kitabaları", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası,** Y.1, C.1, S.3, Ankara 1993, s.63.

[330] Neymat, **a.g.e.,** 2001, s.60; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.44.

1332-1337 yıllarında Nahcivanlı Eyyup El-Hafız oğlu Mimar Ahmet tarafından inşa edilmiş olduğunu belirtmiştir[331].

F.238. Taçkapı açıklığı üzerinde yer alan kitabenin başlangıcı (2008)

F.239. Kitabede Kudi Hatun'un ismi geçen son bölümü (2008)

[331] Sima Kerimzade, "Karabağlar Türbesinin Kitabeleri Hakkında Bazı Mülahizeler", **Azerbaycan SSP İlimler Akademiyasının Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası**, No.2, Bakı 1969, s.69-77.

Banisi

Çift minareli taçkapı üzerindeki kitabede "Cihan Kudi Hatun"un yapının inşasını emrettiği yazmaktadır. Kaynaklarda taçkapının iki farklı inşa devresi geçirdiği fikrinden hareketle Cihan Kudi Hatun'un bütün yapıyı mı yaptırdığı, yoksa yalnızca taçkapının giriş bölümüne bazı ekler mi yaptırdığı konusu açıklığa kavuşturulamamıştır.

Cihan Kudi Hatun'un kimliği üzerinde duran araştırmacılar bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kaynaklarda İlhanlı hükümdarlarından Hülagü Han'ın soyca ve meziyetleri itibariyle en değerli eşlerinden biri olan Kutuy Hatun'un ismi geçmektedir[332]. Kutuy Hatun aynı zamanda Sultan Ahmed (Tegüder)'in de annesidir[333]. Sultan Ahmed, İran ve Azerbaycan'da etkin olan Şeyh Baba Yakup ve müritlerine oldukça hürmet ederdi[334]. Sultan Ahmed, bu tarikat hayatı içinde devlet işleriyle ilgilenmemiş, sarayda oldukça nüfuz sahibi, güçlü ve akıllı bir kadın olan annesi Kutuy Hatun bu yıllarda devlet yönetiminde etkin olmuştur[335].

Abu'l Farac Tarihi'nde Hülagü'nün değerli eşi ve Ahmed'in annesi olarak bahsedilen Kutay Hatun şüphesiz aynı kişidir. Aynı kaynakta Kutay Hatun'un iyi bir Hıristiyan olduğu söylenmekte, Hıristiyanların Araplarla yaptıkları savaşlar yüzünden nehir sularını takdis ayini yapmadıklarından dolayı çok şiddetli soğuklar meydana geldiği ve M.1279'da Kutay Hatun'un Meraga'ya gelerek bu ayini gerçekleştirdiğinden bahsedilmektedir[336]. Spuler, İlhanlı hükümdarlarının dinlerinden bahsederken, eşlerinin çoğunlukla Hıristiyan Nesturi olduklarını söylemektedir.

---

[332]Faruk Sümer, "Teküder", **İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1979, s.144; Rashiduddin Fazlullah's, **Jami'u't-tawarikh (Compendium of Chronicles)**, C.II, Çev.W.M.Thackston, Harvard 1999, s.472.

[333]Rashiduddin Fazlullah's, **Jami'u't-tawarikh (Compendium of Chronicles)**, C.III, Çev.W.M.Thackston, Harvard 1999, s.547; Hamid Algar, "Ahmed Teküder", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1989, s.139; Sümer, **a.g.e.,** 1979, s.144; Safarov, **a.g.e.,** 1993, s.63.

[334] A.Zeki Validi, "Azerbaycan Türk Etnoğrafisine dair", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Yıl 2, S.18, İstanbul 1933, s.252; Elmira Mirzeyeva, "Ortaçağ Azerbaycan Şehirlerinde Sufi Derviş Merkezleri", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül 2002 Mersin)**, Ankara 2004, s.838.

[335]Algar, **a.g.e.,** 1989, s.139; Sümer, **a.g.e.,** 1979, s.145; Safarov, **a.g.e.,** 1993, s.63; Asafoğlu, **a.g.e.,** 2005, s.43.

[336] Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi**, C.II, Çev.Ö.R.Doğrul, Ankara 1999, s.602, 610.

Spuler, Abaka'nın eşlerinden biri olduğunu söylediği Koday Hatun'un 1279'da Meraga'da haçı suya attırarak takdis töreni yaptırdığından bahsederken onun Nesturi kilisesine bağlı olduğunu belirtmektedir[337]. Bausani de çalışmasında Hülagü'nün bütün eşlerinin Nesturi olduğu bilgisini verirken[338], T.Yazar kitabede Kudi ya da Koday Hatun olarak okunan ismin, Spuler'e dayanarak bu Koday Hatun olduğunu tahmin etmiş ve Abaka'nın Moğol soyundan ve Nesturi, sekizinci eşi olarak bahsetmiştir[339]. Abu'l Farac'ın anlatımıyla da karşılaştırıldığında Kutay ve Koday Hatun'un aynı kişi oldukları anlaşılmaktadır. Koday (Kutuy) Hatun'dan Abaka'nın eşi olarak Spuler, A.Salamzade[340] ve T.Yazar bahsetmektedir. Ancak Kutuy Hatun'un üvey oğlu olan Abaka'yla evlendiğine dair kaynaklarda bir bilgi geçmemektedir[341].

Yapının kitabesinde yer alan isme en yakın okunuş ise F.Sümer'de görülmektedir. Argun ve döneminden bahsettiği çalışmasında Sultan Ahmed'in vaktini bağlı olduğu tarikatın şeyhleri ve ayinleriyle geçirdiğini anlatırken, bütün devlet işlerini ise annesi "Kutı Hatun"a bıraktığını söylemektedir[342].

Kitabe incelendiğinde doğru okunuşun bazı kaynaklarda belirtildiği gibi "Kudi Hatun" olduğu[343], yapının banisinin farklı okumalardan dolayı isminin doğru değerlendirilemediği düşünülebilir.

Buradan anlaşıldığı üzere, çeşitli kaynaklarda Kutuy, Kutay, Koday, Kutı ve son olarak kitabede Kudi olarak rastladığımız isim, Konkırat Beyi'nin kızı, Hülagu'nun eşi ve Sultan Ahmed'in annesi olan Kudi Hatun olmalıdır. Oğlu Sultan Ahmed'in idarede olduğu 1282-1284 yılları arasında devlet yönetimiyle ilgilenmemesinden

---

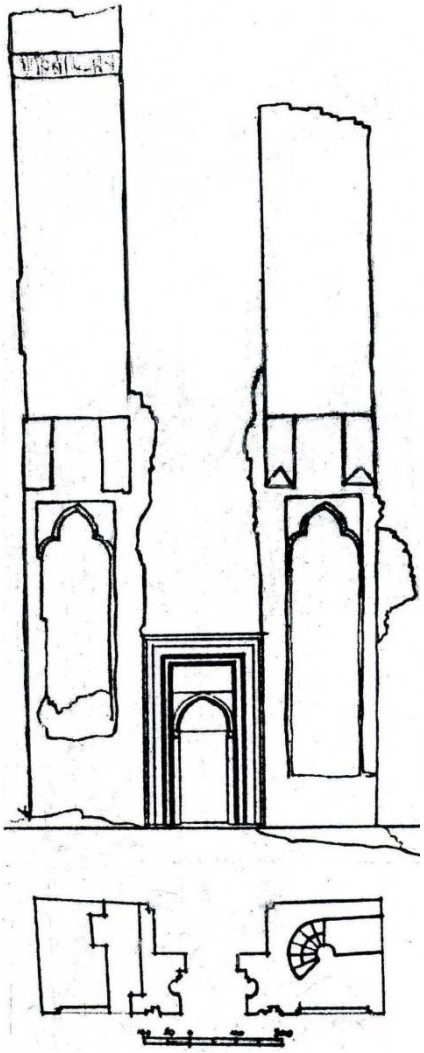
[337]Bertold Spuler, **İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Ankara1987, s.202; A.Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında Din (Religion Under The Mongols)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XX, S.32, Ankara 2002, s.226.
[338]Bausani, **a.g.e.,** 2002, s.226.
[339]Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.44.
[340]Salamzade, **a.g.e.,** 1976b, s.42.
[341]Rashiduddin Fazlullah, **a.g.e.**, C.III, 1999, s.515-516.
[342] Faruk Sümer, "Argun", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1991, s.355.
[343]Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.**, 1966, s.174; Neymat, **a.g.e.,** 2001, s.60.

dolayı kendisi oldukça etkin bir rol oynamış, Sultan Ahmed'in Kongurtay'ı öldürtmesi ve sonrasında Argun'la olan anlaşmazlık durumlarında da oğlunun yanında yer almış, ancak Sultan Ahmed'in öldürülmesiyle sonuçlanan bu olaylarda oğlunu korumada başarılı olamamıştır[344].

Kaynaklarda birbirine oldukça yakın ancak farklı okunuşlarda değerlendirilmesinden dolayı da muhtemelen kim olduğu üzerinde ayrıntılı durulmamıştır.

F.240. Taçkapıda minare kaideleri ve minareler (2008)

Ç.23. Minareler ve kaidelerin çeşitli onarımlardan önceki durumu (Amanzade, 1995)

[344]Rashiduddin Fazlullah, **a.g.e.,** C.III, 1999, s.547-560.

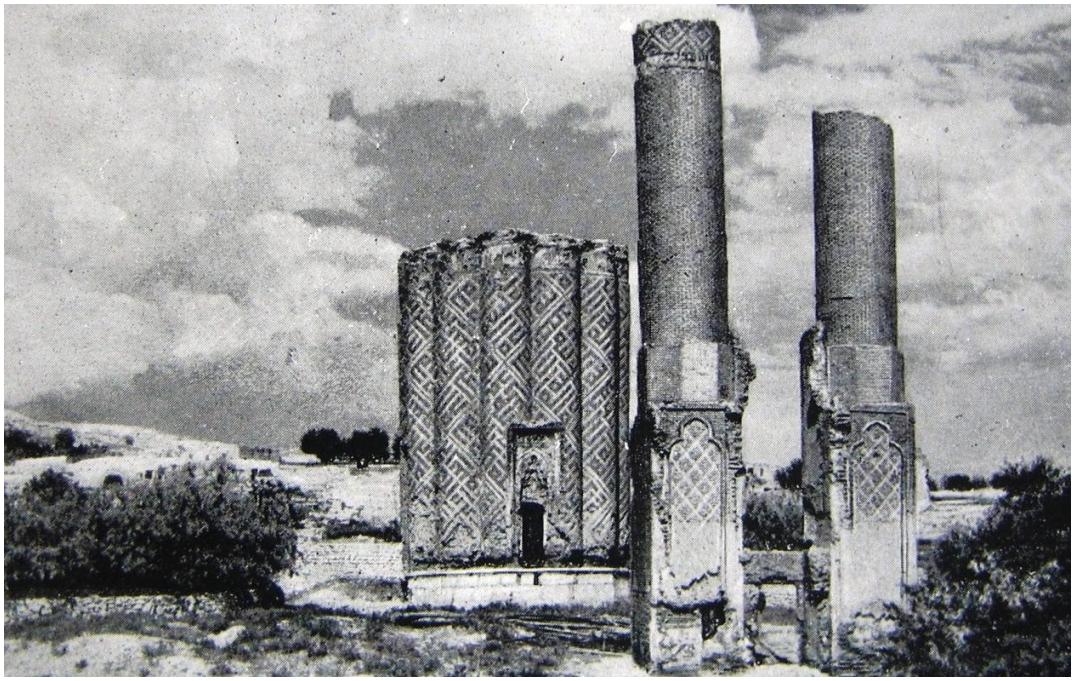
F.241. Taçkapı açıklığı ve kitabe, restorasyon sonrası (2008)

Onarımlar ve Bugünkü Durumu

T.Yazar doktora çalışmasında yapıyı ele almış araştırmacılardan biridir. Arşivde incelediği bazı çizimlere göre yapının geçirdiği restorasyonları tespit etmeye çalışmıştır. Yapıdaki değişikliklerin bir kısmı da çeşitli yayınlardaki resimlerden izlenebilmektedir.

Yazar, çift minareli cephenin durumuyla ilgili ilk bilgileri, 1929 tarihli bir araştırmadaki fotoğraflara dayanarak vermektedir. Bu resimlerde, çift minareli taçkapının arkasındaki yapının toprak altında olduğu, minare kaidelerinin çevre bağlantılarının kaybolduğu ve tuğla kaplamalarının zeminden yaklaşık 3.00 m. yukarısına kadar döküldüğü görülmektedir. Minare kaidelerinin yan cepheleri net seçilememekle birlikte batı yöndeki kaidenin minareye yakın seviyelerinde ön cephe duvarına ait birkaç sıra halinde kalmış olan tuğlalar fark edilmektedir. Minare gövdeleri iyi durumdadır. Batıdaki minarede yazı bordürünün üst kısmı baklava motifli süslemesinin birkaç sırası görülebilecek kadar mevcutken, doğudaki minare

ise hemen hemen yazı bordürünün üzerinde sona ermektedir. Minare kaideleri arasındaki kapı açıklığının ve yan nişlerin alt kısmı tamamen tahrip olmuştur[345].

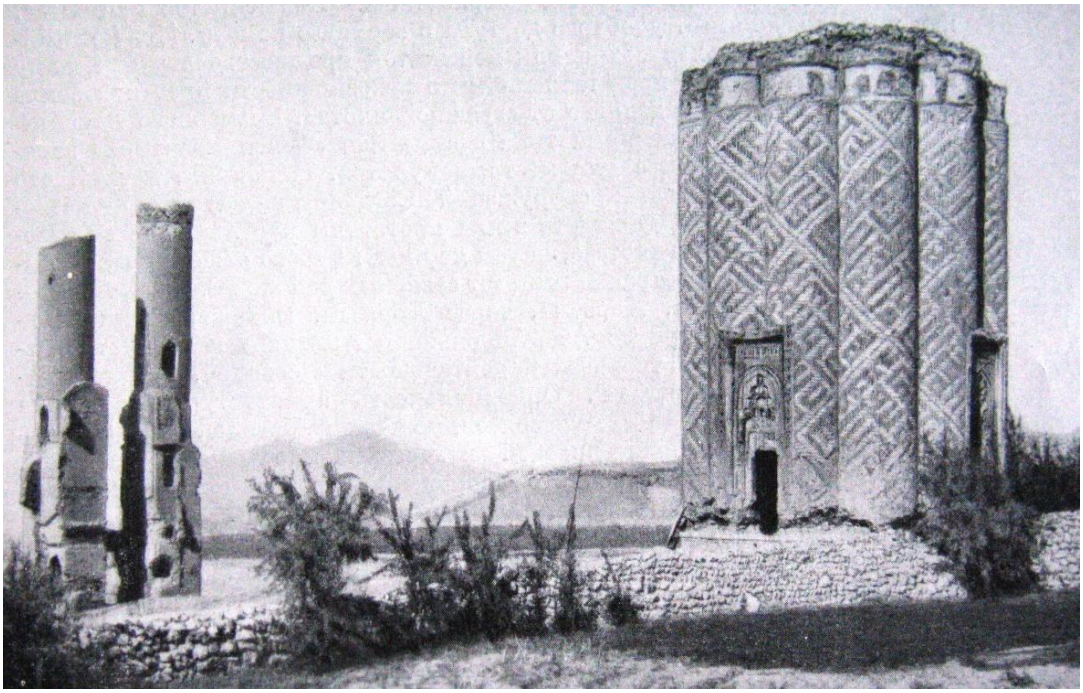

F.242. Çift minareli taçkapı ve kümbet, (Useynov, Bretaniski, Salamzade, 1963)

Minarelerin arka yüzleri de tahribata uğramış, arkadaki yapıyla bağlantıları ancak alt kısımlarda seçilebilmiştir. Doğudaki minare kaidesinin pabuçluk bölümünün doğu yüzünde kapı olması muhtemel bir açıklık bulunmaktadır[346]. Elimizde olan en erken tarihli bu resimde görüldüğü üzere taçkapıyı oluşturan bütün düzenleme, iki kaide üzerinde duran minareler ve kapı açıklığı üzerinde fark edilen kapı lentosu (çini kitabenin yer aldığı bölüm) dışında tamamen yıkılmıştır. Minare pabuçları arasındaki duvar izleri ve kaideler üzerinde yapının ön cephesine ait duvar izleri de seçilebilmektedir. Yapının çağdaş onarım görmemiş olan bu hali 1966 senesine kadar olan resimlerde izlenebilmektedir (F.242-F.243).

[345] Yazar, **a.g.e**, 1999, s.76-77, L.58a-b

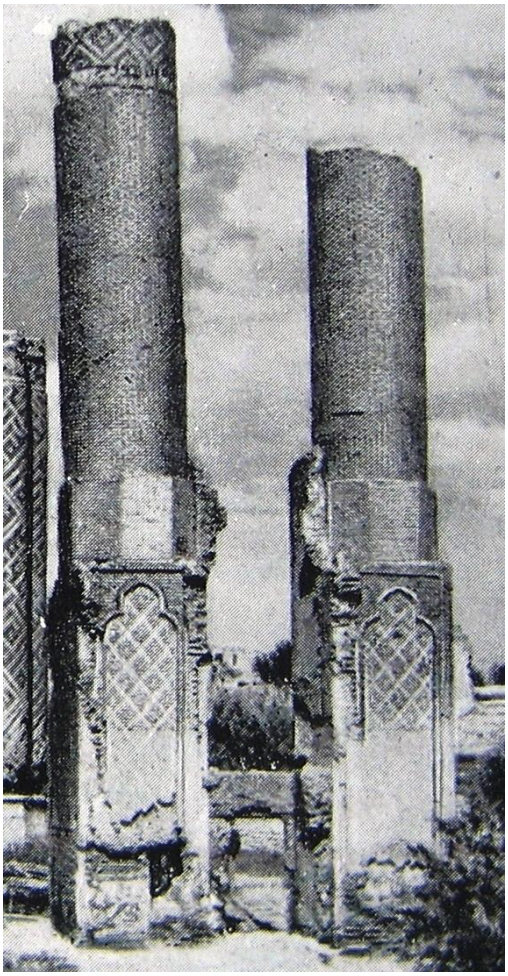
[346] Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1951, R.12; Yazar, **a.g.e**, 1999, s.76-77, L.58a-b; Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.45, 288-R.87-88.

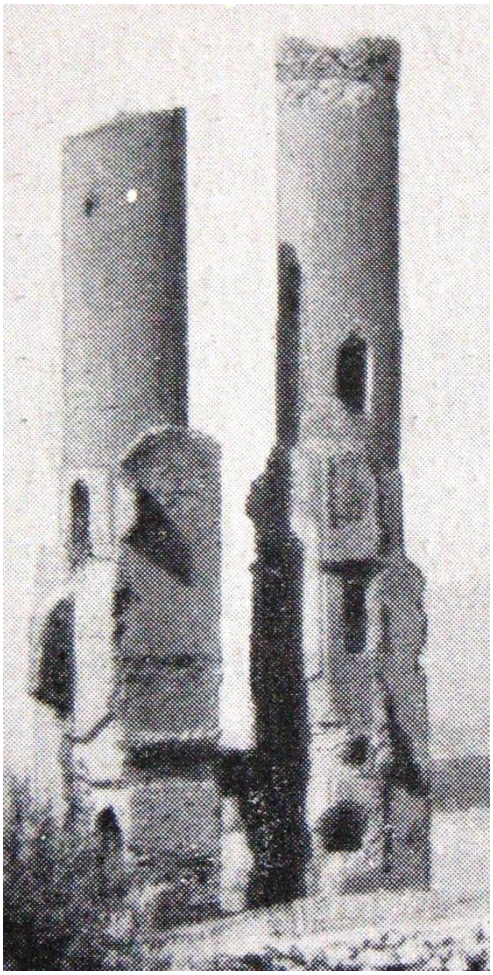
F.243. Taçkapının arka cepheden görüntüsü (Bretaniski, 1966)

Bretaniski ve Salamzade'nin 1951 tarihli yayınında da taçkapı ve minareler yukarıda anlatılan durumunu muhafaza etmektedir[347]. Taçkapının ve arkasındaki yıkılmış yapının, 1939-1940 yılları arasında yapılan bir kazı sonrası elde edilmiş planı bulunmaktadır[348]. Araştırmacılar bu plana göre mevcut kalıntının dini mahiyette bir yapıya ait olabileceğini belirtmişlerdir[349].

[347] Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1951, R.12.
[348]L.Bretanitskiy, L.Mamikonov, D.Motis, ""K Restavratsii Soorujeniy Arkhitekturnogo Ansamblya v Sel Karabaglar (Karabağlar Köyündeki Mimarlık Kompleksinin Restorasyonuna İlişkin)", **Voprosi Restavratsii Pamyatnikov Zodchestva Azerbaydjana (Azerbaycan Mimarlık Abidelerinin Berpası)**, Baki 1960, s.88, R.16.
[349] Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1951, s.23-24, 25-Ş.6.

F.244. Minareler ön cepheden
(Useynov, Bretaniski, Salamzade, 1963)

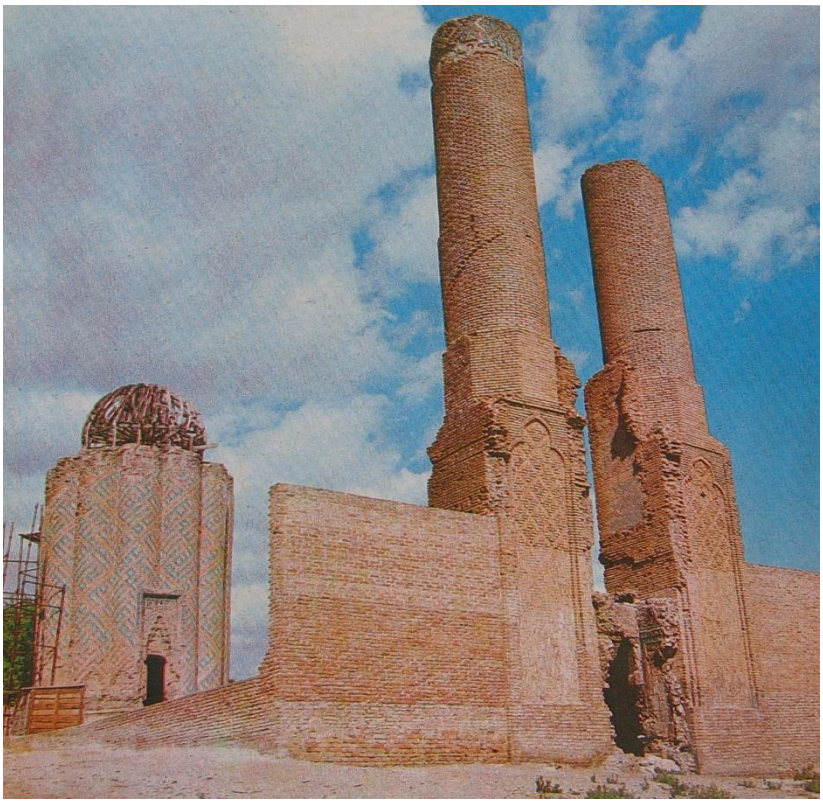

F.245. Minareler, arka cepheden
(Bretaniski, 1966)

1963 yılına ait bir resimde ise batıdaki minarenin yazı bordürü üstünde kalan baklava desenli bölümünün bir kısmının daha, doğudaki minarenin yazı bordürüyle ve üstteki süslemeli bölümle birlikte yıkıldığı görülmektedir. Minare kaidelerinin nişli düzenlemeli bölümlerinde alt kısımların örgüsünde farklılık görülmekte, bu farklılık da alt kısımlarında yine yıkılmalar olduğu görülen minare kaidelerinin bir restorasyon geçirdiğine işaret etmektedir. Bu arada kaidelerin yan yüzleri ve kapı açıklığında nişlerin bulunduğu alanlar da elden geçmiş olmalıdır[350] (F.242-F.244).

[350]Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963, s.129. Aynı resim için ayrıca Bkz; Bretanitskiy, Mamikonov, Motis, **a.g.e,,** 1960, R.1, R.11; Oktay Aslanapa, "Azerbaycan'da Türk Abideleri", **Türk Kültürü, Azerbaycan Sayısı**, C.XII, S.19, Ankara 1964, Ş.7; Salamzade, **a.g.e.,** 1976b, s.37.

1960 ve 1966 tarihli yayınlarda taçkapı, minare kaideleri ve minarelerin arka cepheleri görülebilmektedir. Kaidelerin arka ve yan yüzlerinde yıkılmalar ve bir kısmı orijinal, bir kısmı ise sonradan yapılmış olduğu anlaşılan açıklıklar bulunmaktadır[351] (F.243-F.245). Bu tarihlerden sonraki resimlerde taçkapının kapı açıklığına yapılmış müdahaleler olduğu anlaşılmaktadır.

F.246. Taçkapı ve ön cehphesinin ilk onarım sonrası görüntüsü (Yazar, 2007)

1984 ve 1985 tarihli yayınlarda ise, yapının taçkapısında bazı restorasyonlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Minare kaidelerinin yıkık olan alt kısımları neredeyse yarısına yakın yüksekliğe kadar restore edilerek tuğlayla örülmüştür. Yapının ön cephesi, her iki yanda minare kaidelerine bitişik şekilde ve kaidelerin üçte iki yüksekliğine kadar düz duvarlı olarak örülmüştür. Taçkapının arkasındaki yapıya ait izlerden dış duvarların temel seviyesinde örüldüğü anlaşılmaktadır[352] (F.246).

[351]Bretanitskiy, Mamikonov, Motis, **a.g.e.,** 1960, R.12; Bretaniski, **a.g.e.,** 1966, s.169, R.92; Turanszky, Gink, **a.g.e.,** 1979, R.63.
[352] Salamzade, Memmedzade, **a.g.e.,** 1985, s.143, R.80.

F.247. Taçkapı, önce cephe çift minareli taçkapı günümüzdeki durumu (2008)

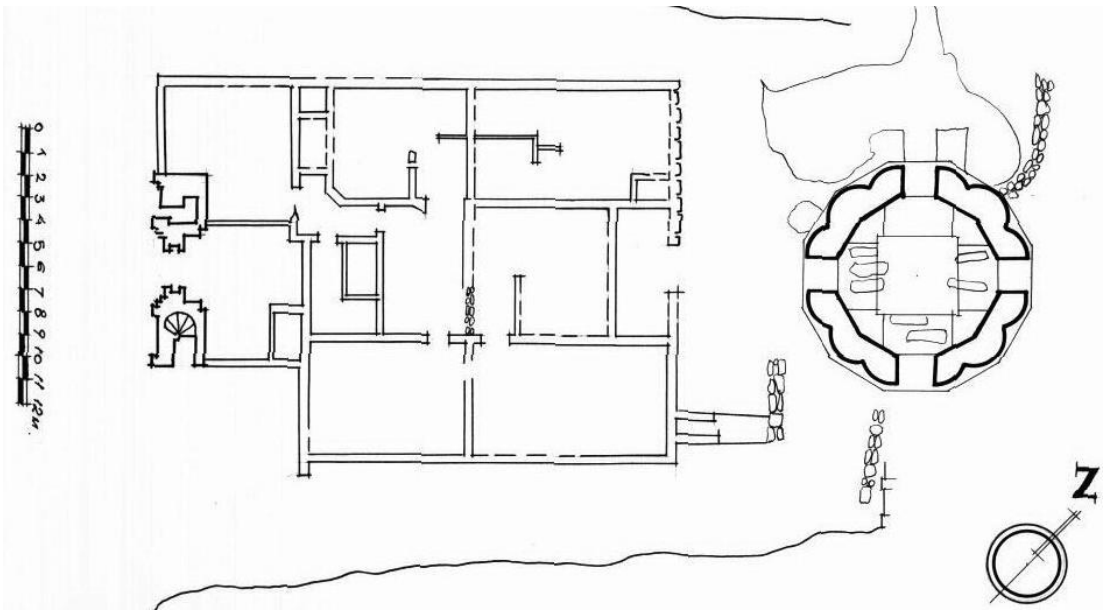
Ancak yapı günümüze bu görünüşüyle ulaşmamış, daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda da bu duvar yıkılarak, dikdörtgen çerçeve içinde yüzeysel sivri kemerli nişli ve bu nişlerde altlı üstlü sivri kemerli ikişer pencere olacak biçimde yeniden ele alınmıştır. Taçkapının dikdörtgen kapı açıklığının üzerinde görülen yuvarlak formlu hafifletme kemeri ve duvar örgüsü de 1960'lar ve 1980'ler arasında yapılmış olmalıdır. Kaidelerin kapı açıklığına bakan yüzlerinde ise herhangi bir müdahale olup olmadığı anlaşılamamakla birlikte eski mimari izlerden çok şey kaybedildiği açıktır. Taçkapının arka cephesine de giriş birimi olduğu düşünülen mekânların ayağa kaldırılmasıyla T planlı iki katlı bir yapı inşa edilmiştir. T. Yazar'ın tez çalışmasını yaptığı 1997 yılında günümüzdeki cephe var olduğuna göre, önceki cepheyi tespit edebildiğimiz 1985 ile 1997 arasındaki bir zamanda yeni halini almış olmalıdır[353] (F.247).

[353]Yazar, **a.g.e.,** 2007, L.62a.

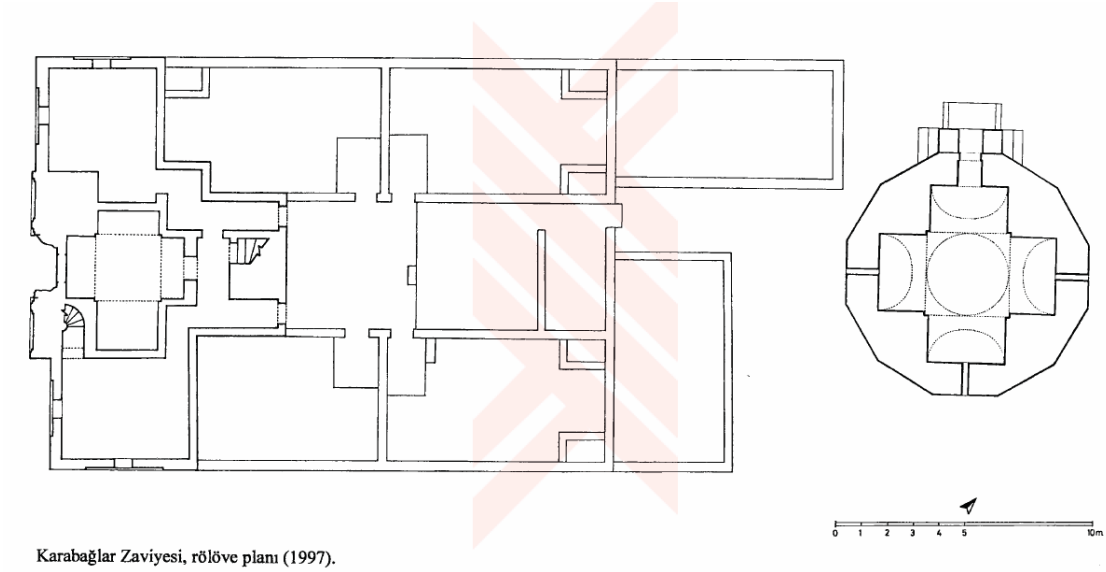
Taçkapı açıklığında yer alan ve yapının tarihlemesi açısından hayati role sahip olan yan duvarlar, yan nişler ve kitabe bölümleri de onarım geçirmiştir. A.Uluçam'ın 2005 tarihli yayınındaki resimlerde[354] en son 1980'li yıllarda gördüğü müdahaleyle durduğu anlaşılan taçkapıda, 2002'den sonra bazı çalışmalar yapılmıştır. 2008 yılında yapıyı ziyaret ettiğimizde taçkapının yan nişleri ve duvarla olan birleşme noktaları, kitabe kuşağının eksik bölümleri gibi taçkapının tarihlendirilmesinde araştırmacıların çeşitli görüşler ileri sürdüğü ve kesin bir sonuca varılamadığı alanlarda çimento ile sıva yapıldığı görülmüştür. Böylece zaten çözülemeyen bir mimari problem için değerli olabilecek son izler de yok olmuştur.

Karabağlar Zaviyesi güneyinde çift minareli bir taçkapısı olan zaviye ve zaviyenin kuzeyindeki kümbetten oluşmaktadır (P.20-P.21). Ancak bu yapıların hepsi aynı zamanda inşa edilmemiş, böylece yapılar topluluğu farklı yüzyıllarda inşa edilen yapılardan meydana gelmiştir. Taçkapının arkasındaki yapı, bu yapıya sonradan eklenen bazı mekânlar ve kümbet, araştırmacılara buranın zaviye olabileceğini düşündürmüştür.

[354]Uluçam, **a.g.e.,** 2005, R.7-8.

P.20. Taçkapı ve arkasındaki yapının kazıda tespit edilen planı (Azer Berpa Layihe Enstitüsü Arşivi)

Karabağlar Zaviyesi, rölöve planı (1997).

P. 21.Yapının temel izlerine göre yapılmış olan restitüsyon planı (Yazar, 1999)

Çift Minareli Taçkapı ve Arkasındaki Yapı Kalıntısı

Günümüze oldukça harap halde ulaşmış olan taçkapı, birbirine oldukça yakın konumda yerleştirilmiş yüksek dikdörtgen kaideler üzerinde yer alan silindirik gövdeli iki minareye sahiptir. Taçkapının batı ve doğu yönlerinden kaidelere birleşen ön cephesi, 1985-1997 yılları arasındaki bir onarımda sivri kemerli nişli ve iki katlı şekliyle düzenlenmiştir (F.247).

F.248. Taçkapı açıklığı ve minare kaideleri (2008)

Taçkapının iki yanında yer alan minarelerin dikdörtgen kaidelerinin güney yüzlerinde üç dilimli birer kemer yer almaktadır. Kaidelerin kemer içlerinde tuğlaların değişik dizilimiyle elde edilen balıksırtı ve baklava desenli tuğla örgüler kullanılmıştır. Silindirik minareler yüksek dikdörtgen prizmatik kaidelerin üzerinde sekizgen pabuçluklara oturmaktadır (F.248).

F.249. Minare kaideleri ve minareler (2008)

F.250. Batıdaki minare kaidesi ve minare (2008)

Doğudaki minareye, kaidenin doğu yönünde zemin seviyesindeki sivri kemerli bir kapıyla ulaşılırken, batıdaki minarenin çıkışı ikinci kat seviyesinde, kaidenin üzerindeki bir kapıyla sağlanmaktadır (F.249-F.250). Batıdaki minarenin gövdesinde de yuvarlak kemerli bir açıklık bulunmaktadır. Silindirik tuğla minare gövdelerinin örgüleri arasında kaydırmalı olarak firuze renkli sırlı kare tuğlalar yerleştirilmiştir. Minarelerin sade düzenlenmiş bu bölümlerinde sonra, firuze renkli zemin üzerinde sırsız tuğla harflerden oluşan çiçekli kufi yazı bordürleri yer almıştır. Günümüzde batıdaki minare, yazı bordürünün üzerinde yaklaşık 1.00 m. kadar kalmış ve doğudaki minarenin ise yazı bordüründen üstü tamamen yıkılmıştır (F.251-F.252).

F.251. Doğu yöndeki minare (2008)

F.252. Batı yöndeki minare (2008)

Günümüze ulaşan kitabede görülebildiği kadarıyla sırsız tuğlalardan oluşan harfler keskin hatlı ve sade düzenlenmiş, harflerin üzerindeki boş alanlarda ise palmet, rumi, ve kıvrık dal süslemelerinin yanı sıra daire ve damla şekilli parçalar da yer almıştır. Kaynaklarda kitabede 72. Sûre olan Cinn Sûresi'nden 18. Ayetin yer aldığı söylenmişse de M.Neymat'ın çalışmasında kalan harflerden bu ayetin tespit edilemediği, çoğu harfi dökülmüş olan kitabenin de bu şekilde okunamadığı belirtilmiştir[355] (F.252-F.253).

[355] Neymat, **a.g.e**., 2001, s.60'da, Azimbekov'un kitabeyi okuyarak 72. Sure olan Cinn suresinin 18. Ayetinin yazılı olduğunu söylediğini, Sisoyev'in de de kitabedeki yazının ayet olduğunu tahmin ettiğini, ancak metinden birkaç kelimeyi inceleyen Aleskerzade'nin bu çeviriyi doğru bulmadığını belirtmektedir. Neymat da kitabe tahrip olduğu için okuyamamıştır.

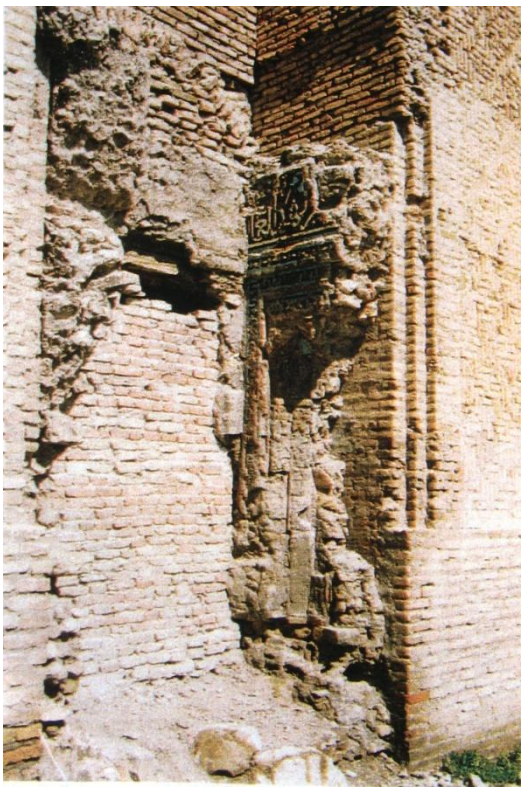
Kitabe bordüründen sonra minarenin devam eden bölümünde, küçük kare firuze sırlı tuğlaların yatayda ve düşeyde kaydırılarak yerleştirilmesiyle oluşturan geniş eşkenar dörtgenlerin içine, dikdörtgen firuze sırlı tuğlalarla oluşturulmuş daha küçük eşkenar dörtgenlerin yerleştirilmesiyle elde edilmiş baklava desenli kompozisyon yer almaktadır.

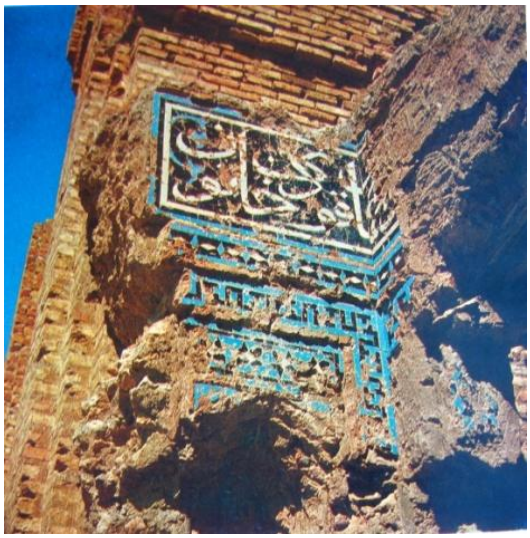
F.253. Batı yöndeki minarede kitabe ve minare ayrıntısı (Yazar, 2007)

Taçkapıda minare kaideleri arasındaki kapı açıklığı günümüze oldukça harap durumda gelmiştir. Duvar izleri, kapı açıklığının yerleştiriliş biçimi ve yan nişlerdeki çini özellikleri ve kitabe, araştırmacılara günümüzdeki kapı açıklığının, yapıya XIII-XIV. yüzyıllarda, belki bir onarım sırasında eklendiğini düşündürmüştür. Günümüzde düz söveli, dikdörtgen lentolu düzenlenmiş kapı açıklığının üzerinde kapıyı üç yönden dolaşacak şekilde çini kitabe yer almaktadır. Firuze, lacivert ve beyaz renklerden oluşan bir çerçeve içinde lacivert zemin üzerine beyaz sülüs harflerle yazılmış olan çini kitabe, firuze renkli kıvrık dal, palmet ve rumilerle süslenmiş olup kitabenin yalnızca yan nişler üzerindeki küçük parçaları mevcuttur. Kapı üstündeki kısmı tamamen kaybolmuş olan kitabe, kavsara kısımlarına kadar tamamen özgünlüğünü yitirmiş olan kapı nişlerinden batıdaki üzerinde başlayıp

doğudaki niş üzerinde sonlanmaktadır. Nişlerin kavsaralarında günümüzde tam olarak seçilemeyen geometrik süslemeler lacivert ve firuze renkli çinilerle meydana getirilmiştir. Nişlerin üzerindeki dikdörtgen çerçevelerde firuze zemin üzerinde lacivert ve beyaz çinilerle yapılmış yıldız motifleri, bunu çevreleyen bordürlerde de firuze zemin üzerinde lacivert çiniden meandır deseni yer almıştır. Kapı sövesinin sağ ve sol kenarlarında kalmış olan çok ufak bazı çini izlerinden anlaşıldığına göre buralar da çini ile süslenmişti (F.254-F.255).

F.254. Doğu yöndeki kitabe ayrıntısı, (Uluçam, 2005)

F.255. Batı yöndeki kitabe ayrıntısı (Salamzade, Memmedzade, 1985)

Kapı açıklığının yan duvarlarının üst kısımlarında çeşitli izler mevcut olmakla birlikte yapının geçirdiği çeşitli onarımların sonuçları sağlıklı tespit edilmediği için bunları değerlendirmek güç olmaktadır (F.249-F.250). Bu izlerden, minarelerin sekizgen pabuçluklarının ön yüzlerinin ve arka yüzlerinin kenarlarında görülen duvar izleri dikkat çekmektedir.

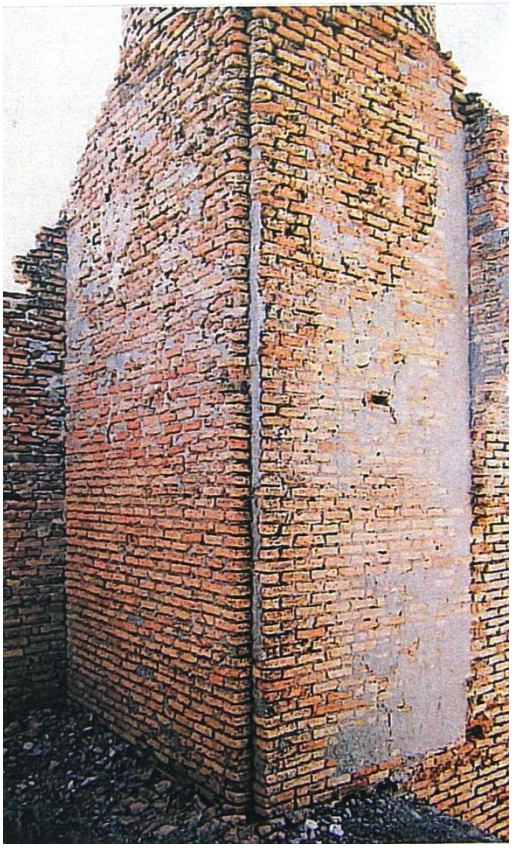
F.256. Kapı açıklığının doğu yanında çimentoyla sıvanmış bölümler (2008)

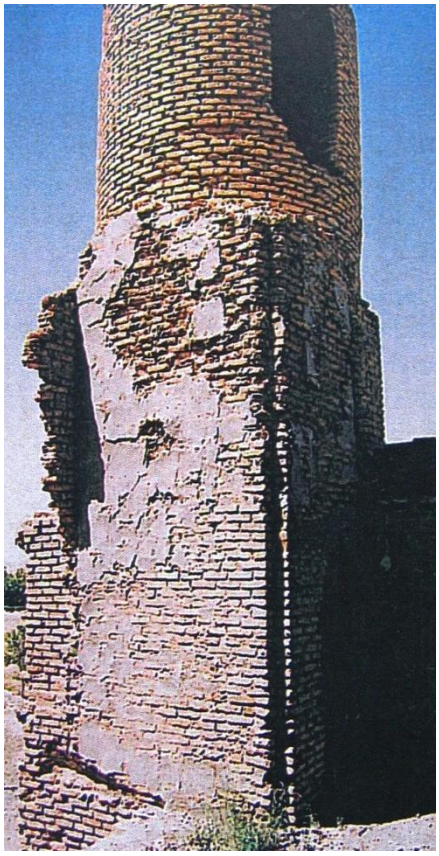
F.257. Kapı açıklığının batı yanında çimentoyla sıvanmış bölümler (2008)

T.Yazar, bu izlerle ilgili olarak, taçkapının arkasındaki yapının iki katlı düzenlendiği dönemde, minare kaidelerinin arka yüzlerine sonradan duvarlar eklendiğini ve pabuçluklar arasında izleri kalan bu duvar parçalarının da minarelerin arasını kapatan bir duvara ait olduğunu söylerken, minare kaidelerinin arka yüzlerinde bahsettiği duvarların örgü farlılıkları ve birleşme izlerinden bu sonuca vardığını belirtmektedir[356] (F.258-F.259).

[356] Yazar, **a.g.e.,** 1999, s.81-82, Yazar, **a.g.e.,** 2007, s.47.

F. 258.Doğu yöndeki pabuçluğun duvarla kapatılmış yanları (Yazar, 2007)

F.259.Batı yöndeki pabuçluğun duvarla kapatılmış yanları (Yazar, 2007)

Yapının restorasyonuyla ilgili bir kaynakta yer alan çizimde, kaideler arasındaki kapı, minarelerin pabuçlukları seviyesinde dikdörtgen çerçeveli ve altta dikdörtgen açıklıklı olarak değerlendirilmiş, kapının üzerinde kavsaranın (mukarnaslı?) bulunması gereken yer, genel bir yaklaşımla yuvarlak kemerli düzenlemeli olarak gösterilmiştir[357]. Bu değerlendirmeye göre de minare pabuçluklarında izleri görülen duvar parçalarının vaktiyle kapının bu seviyesinde yer alan kemere ait olduğunu da düşünmek mümkündür.

T.Yazar, minare pabuçluklarının arka kısımlarının, yapının iki katlı olarak yeniden düzenlenişi sırasında duvarla kapatıldığını öne sürmektedir. Ancak yukarıda da

[357]Bretanitskiy, Mamikonov, Motis, **a.g.e.,** 1960, R.18.

belirtildiği gibi eski resimlerden izlenebildiği kadarıyla iki minare arasındaki bölüme oldukça fazla müdahaleler yapılmıştır. Bölgede tuğla malzeme kullanımının geleneksel olarak devam etmesi sonucunda yapılan bu müdahalelerin hangi yüzyıllara ait olabileceği çok sağlıklı tespit edilememektedir (F.260, Ç.24).

F.260. Kaideler ve pabuçluklar arasındaki duvar ve kemer kalıntıları (2008)

Yapıya ait erken tarihli resimlerde tespit edilebildiği kadarıyla taçkapı sadece iki minare kaidesi, bunların üzerindeki minareler, kapı açıklığının üzerinde kitabenin de bulunduğu lento kısmı ve yan nişleriyle ulaşmıştır. T.Yazar'ın minarelerin pabuçluklarına eklendiğini söylediği duvar, yapının son restorasyonundan önceki resimlere göre, alttaki dikdörtgen çerçeveli kapı açıklığının üzerine kadar gelmekte ve hafifletme kemerinin üzerinde sonlanmaktadır (F.254-F.255).

Ancak günümüzde kapının lentosu üzerinde görülen yuvarlak formlu hafifletme kemerinin de bulunduğu duvar parçası, 1960'lı yıllarla 1980'li yıllar arasındaki bir onarımda, belki de kapı açıklığının bu bölümü sağlamlaştırmak amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Birbiri üzerine oturan ya da farklı kalınlıklardaki duvar izleri araştırmacılara çinili bölümlerin kapının daha sonra geçirdiği bir onarımda inşa

edildiğini düşündürmüş, böylece de çift minarelerin inşa tarihi daha erken (XII.yy.) ve kapı açıklığının inşa tarihi ise daha geç olarak (XIII.yy.) değerlendirilmiştir. Kapının bu bölümündeki çeşitli duvar izlerinin bu şekilde yapının hangi dönemine ait olabileceğini tespit etmek mümkün olmadığı gibi, kapı açıklığının son onarımda çimentoyla sıvanması da bu durumun gözle tespitini iyice imkânsız hale getirmiştir (F.256-F.257).

Minare kaidelerinin sekizgen pabuçluklarının arka yüzleri düz duvarlıdır. Batıdaki minare kaidesinde pabuçluğun hemen altında bir kapı açıklığı mevcuttur. Ayrıca batı yöndeki minarenin kuzeye bakan yüzünde de bir açıklık görülmektedir. Doğu yöndeki minarenin pabuçluk seviyesinde yar alan yuvarlak kemerli bir açıklık daha dikkati çekmektedir. Bu açıklıklardan hangilerinin orijinal yapıda olduğunu, hangilerinin sonradan olduğunu anlayabilmek güç ise de, doğu yöndeki minarenin alt kısmında planlarda görülen bir kapı açıklığından hareketle minareye buradan ulaşıldığını, pabuçluk seviyesindeki diğer kapının ise minare üzerinde yer alan ışık, havalandırma ve ezan sesi için açıkmış olan bir pencere (sala yeri) olabileceğini ve batı minare kaidesindeki açıklığın, minareye buradan ulaşmak için konulmuş bir kapı olduğunu, ayrıca minare gövdesi üzerindeki açıklığın ise sonraki onarımlarda yapılmış olabileceğini düşünmek mümkündür (F.251-F.252, F.258-F.259). Kaidelerin arka yüzlerinin alt seviyeleri günümüzde inşa edilen yapı içinde kaldığı için görülememiştir. Ancak eski resimlerden arkadaki yapıya ait duvar izleri ve kalıntıları, batı minare kaidesindeki dikdörtgen açıklıklı kapı ve minaredeki yuvarlak kemerli açıklığı ve doğu yöndeki minarenin zemin seviyesinde kapı açıklığı görülebilmektedir (F.245).

F.261. Taçkapının arkasında onarımlarda inşa edilen iki katlı giriş birimi ve temel izleri (2008)

Taçkapının arkasında yer alan ve yapılan kazılar sonucunda temelleri ortaya çıkarılan yapı dikdörtgen planlıdır (P.20-P.21). Yapının ön cephesi, batı minarenin kaidesine tam köşeden birleşirken, doğu yöndeki minare kaidesinin köşesinden 0.60 m. kadar içeri girinti yapmaktadır. Giriş cephesinde, kapının arkasına gelen bölüm haçvari planlı olup buradan bir kapıyla ters T planlı bölüme bağlanmaktadır. Yapının, 1985-1997 yılları arasında yapılan restorasyonunda ön cephe ve yan cepheler dikdörtgen çerçeveli yüzeysel nişler içinde iki katlı sivri kemerli pencereli düzenlenmiş olmak üzere bu ters T planlı bölümü inşa edilmiştir. Buradan yanlardaki dikdörtgen planlı dört odaya geçiş veren küçük kare planlı bir bölüme geçilmekte, kapının aksına denk gelen dikdörtgen planlı bölümün ise eyvan olduğu düşünülmektedir. Yapının arka cephesinde biri yatay diğeri dikey dikdörtgen planlı, sonraki dönemlerde eklenmiş olabilecek iki mekân daha bulunmaktadır (F.261).

Kümbet

Yapılar topluluğunun en son inşa edilen yapısı olan kümbet, yapının kuzeyinde temel izlerine yakın konumda bulunmaktadır. Kümbetin kesme taştan onikigen bir kaide üzerinde yer alan yuvarlak gövdesi dıştan on iki yarım yuvarlak ve iri dilim ile hareketlendirilmiştir. Firuze renkli sırlı tuğladan iri kufi harfler ile "Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah'ın elçisidir. Allah ona yar (yardımcı) olsun."[358] yazısı kümbetin bütün gövdesini kaplamaktadır. Konik külahı yıkılmış olan yapının üzeri günümüzde kubbeyle örtülüdür. Kümbetin kuzey kapısı ve diğer cephelerinde yer alan pencereleri kitabe ve mozaikleri ile dikkat çekicidir. Taçkapısı ve pencereleri dikdörtgen çerçeve içinde dikdörtgen açıklıklı olup iki yandaki sütunçelere oturan sivri kemer içinde mukarnaslı kavsaralıdır. Pencere bordürlerinde lacivert zemin üzerinde beyaz dallar ve firuze rumilerden oluşan süsleme şeridi ve geometrik süslemeli şeritlerden oluşan çiniler yer alırken, pencerelerin sivri kemeri ve kemer köşelikleri, ayrıca mukarnaslı kavsaralar da günümüze büyük kısmı ulaşamamış çinilerle kaplıdır. Pencereler ve kapı üzerinde lacivert zemin üzerine beyaz sülüsle yazılmış kitabeler ve yine pencereler üzerinde lacivert zemin üzerinde beyaz harflerle yazılmış kufi kitabeler yer almaktadır. Ayrıca kümbetin saçak seviyesinde, bütün yapıyı dolaşan, lacivert zemin üzerine beyaz harflerle yazılmış çini kitabenin de izleri görülebilmektedir. Günümüzde kümbetin çini süsleme programı büyük kısmı tahrip olmuş durumdadır (F.262).

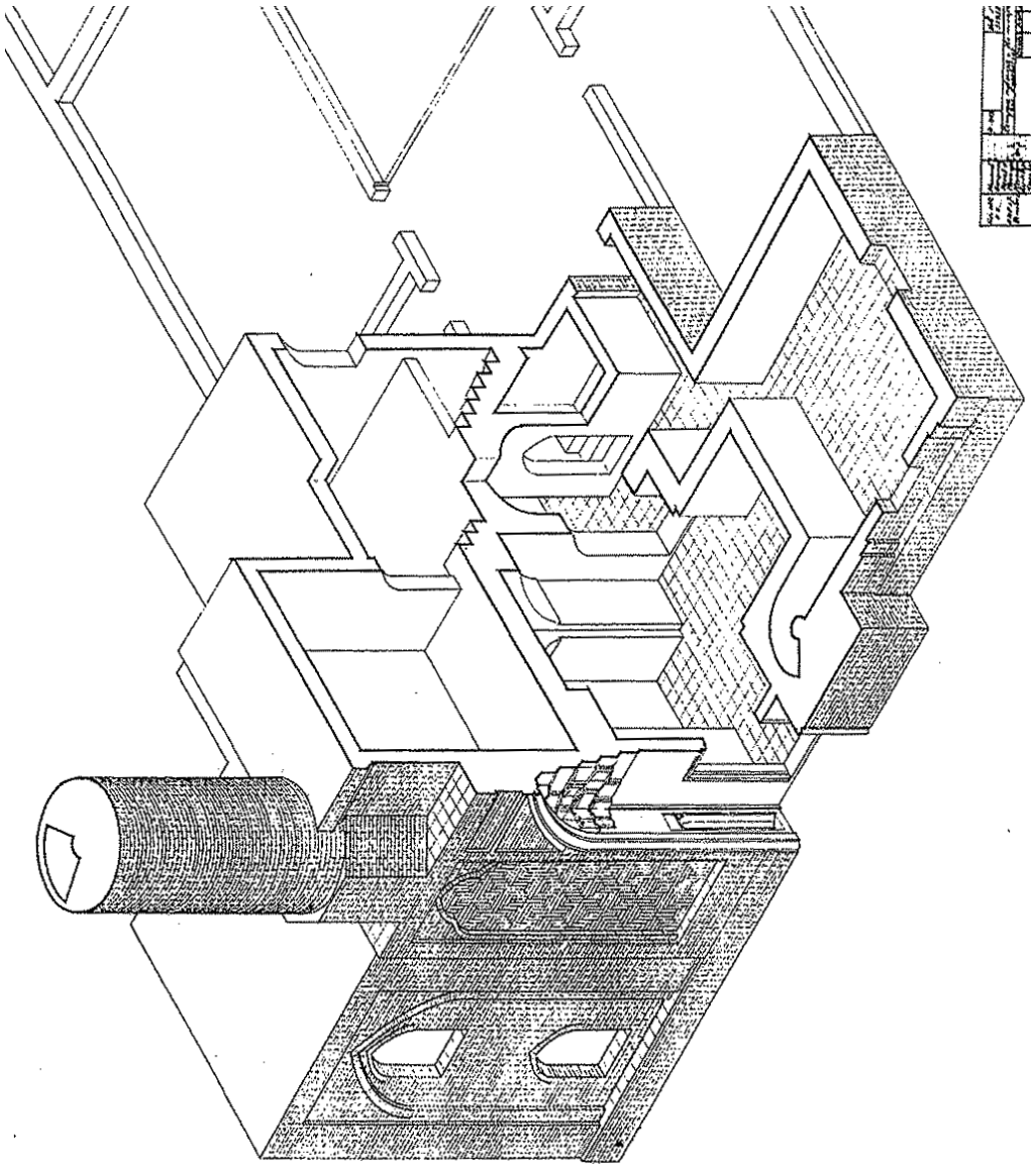
[358]Kerimzade, **a.g.e,** 1969, s.71.

F.262. Karabağlar Kümbeti (2008)

Taçkapının hemen yakınında bulunan kümbet için kesin tarih veren bir kitabe bulunmamakla birlikte araştırmacılar yayınlarda farklı tarihler ileri sürmüşlerdir. Turánszky 1319-1335 yılları arasına[359], Aslanapa XIV. yüzyıla tarihlendirmiştir[360]. Yazar ise 1376 yılında inşa edildiği ve mimarının 1322 tarihli Berde Kümbeti'nin de mimarı olan Nahcivan'lı Eyyup el-Hafız bin Ahmed olduğu üzerinde durmaktadır[361]. Kerimzade'ye göre de 1332-1337 yıllarında Nahcivanlı Eyyup El-Hafız oğlu Mimar Ahmet tarafından inşa edilmiştir[362].

[359] Turanszky, Gink, **a.g.e.,** 1979, s.43
[360] Aslanapa, **a.g.e**., 1964, 61, 63, Ş.7, 65; Aslanapa, **a.g.e**., 1996, s.151.
[361] Yazar, **a.g.e.** 1999, s.83.
[362] Kerimzade, **a.g.e,** 1969, s.77.

Ç.24. Karabağlar Zaviyesi, rekonstrüksiyon (izometrik perspektif) (Yazar, 1999)

3.2.2.3. Babi Şeyh Baba Yakub Külliyesi

Yeri / Konumu

Aras Nehri'nin kuzeyinde, eski bir kervan yolu (muhtemelen Erdebil-Tiflis ya da Merega-Tiflis) üzerinde yer alan Babı köyündeki yapılar topluluğu kümbet, hamam, cami ve minareden oluşmaktadır. Yapılar topluluğunun güneyinde zaman içinde oluşmuş mezarlık alanı (hazire) bulunmaktadır (Ç.25, F.265).

Yapım Tarihi

Yapılar topluluğunda yer alan yapılardan kümbetin üzerindeki kitabesiyle M.1273-1274 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır[363]. Günümüze yalnızca temelleri ulaşmış olan hamam ve cami ile minarenin tarihi bilinmemektedir. Ancak kümbetin inşa tarihinin 1273-1274 yılları olduğu düşünüldüğünde tarihi kaynaklarda da bahsedildiği üzere, Şeyh Baba Yakup'a bağlı müritlerin burada yerleşmeye başladıkları tarihlerin daha erken olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda camiye ait minarenin mimari özelliklerine de bakıldığında XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir.

Kitabe

Kümbetin kapısı üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde inşa tarihini veren kufi yazılı iki satırlık kitabe yer almaktadır. Kitabe şöyledir (F.264):

> *"Bu mukaddes kabrin Zahid, Kamil Şeyh Babi Yakub bin İsmail Gur Her için yapılmasına H. 672 / M. 1273-1274 yılında emir olunmuştur. Yeryüzünde ne varsa mahvolacaktır"*[364].

[363] Nemetova, **Esrlerin Daş Yaddaşı**, Bakı 1987, s.16.

[364] Nemetova, **a.g.e.,** 1987, s.16; Rizvan Karabağlı, **Karabulaqtan Fuzuliyedek**, Baku 2004, s. 70-71. Bazı kaynaklarda kitabenin tarih kısmının hatalı okunmasından dolayı tarihi M.1271-1272 olarak da verilmiştir. Bkz.Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963, s.157; Bretaniski, **a.g.e.,**, 1966, s.197.

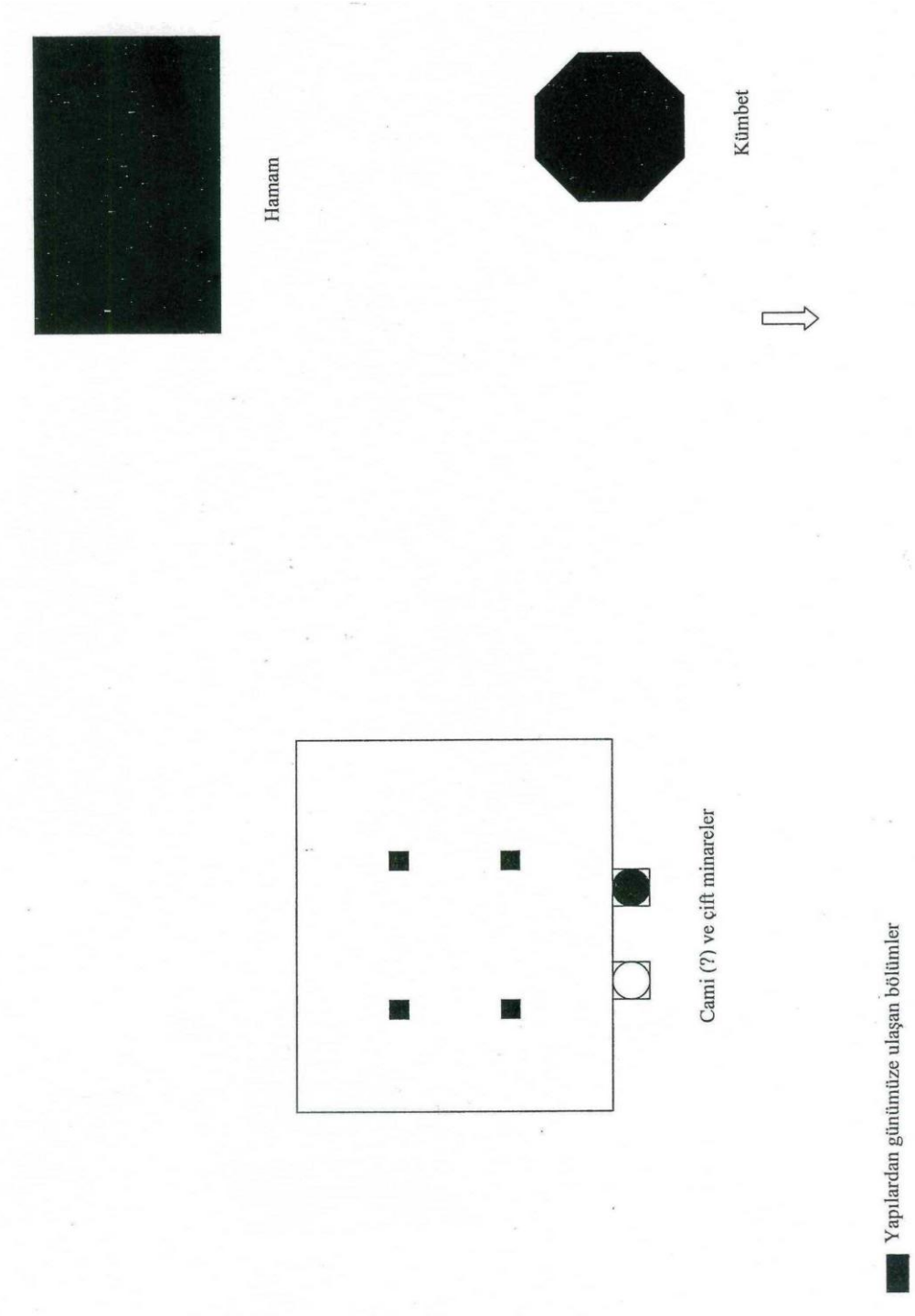

F.263. Şeyh Baba Kümbeti

(http://myfuzuli.files.wordpress.com-seyx_babi_turbasi1 / 25.11.2010)

F.264. Kümbedin kapısı üzerindeki kitabe (Nemetova, 1987)

Ç.25. Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nin tahmini vaziyet planı (Mimar Nebi Musayev'in verdiği bilgilere göre)

Mimarı

Şeyh Baba Yakub Kümbeti üzerinde yapının tarihini veren kitabede mimar ismi yer almamaktadır. R. Karabağlı, Karabağ bölgesindeki yapıları değerlendirdiği çalışmasında mimarlar konusuna değinmiştir. Buna göre, Zengilan Rayonu Memmedbeyli Köyü'nde bulunan ve kitabesinden H.704 / M.1305'de El Hac Muhammed'in oğlu Yahya için yaptırıldığı anlaşılan kümbetin mimarı, yine kitabede belirtildiği üzere Ali Mecideddin'dir. Sivri külahlı ve sekizgen gövdeli kümbet, nişli ve üç kademeli kemerli düzenli cepheleriyle Şeyh Baba Yakub ve Ahmedalılar Kümbetleri'ne benzemektedir. Karabağlı bunlardan başka Cebrayıl Rayonu Hudayarlı Köyü, Kubadlı Rayonu Demirciler Köyü ve Gürcüler Köyü'ndeki sekizgen, cepheleri nişlerle hareketlendirilmiş sivri külahla örtülü kümbetlere de dikkat çekmektedir. Karabağlı'ya göre bütün yapıları Mimar Ali Mecideddin'in inşa etmiş olması ihtimalinden ziyade, bölgede var olan bir mimari ekolden bahsetmek mümkündür. Şeyh Baba Yakub Kümbeti'nin de bu yapıların mimari üslubu göz önüne alınarak yerel üslupta inşa edilmiş olduğu düşünülebilir[365]. Useynov-Bretaniski-Salamzade ve Memmedzade de yapının mimari üslubundan bahsederlerken cephelerin nişlerle hareketlendirilmesi ve yatay-dikey düzende tuğla kullanımının taş üzerinde uygulanmasından yola çıkarak Nahcivan bölgesinde görülen mimari özelliklerin burada da etkisi olduğuna değinmektedirler[366]. Diğer yapıların da benzer şekilde yerel mimarların eseri olduğunu kabul etmek mümkündür.

Banisi

Yapılar topluluğu bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş, Şeyh Babi Yakub ve döneminden bahseden çalışmalarda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Buna göre, Azerbaycan'ın iskân ve Türkleşme sürecinde "baba" ve "ata"lar mühim bir rol oynamıştı. İlhanlı sultanlarının bunlara hürmet etmeleri sonucunda sarayda da oldukça nüfuzlu hale gelmişlerdi[367]. Kaynaklara göre Şeyh Babi Yakub'a ve müritlerine İlhanlı hükümdarlarından Teküder Han (Sultan Ahmed) oldukça hürmet

[365] Karabağlı, **a.g.e.,** 2004, s.58-60.
[366]Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1963, s.157; Bretaniski, **a.g.e.**, 1966, s.197; K.M.Memmedzade, **Stroitelnoe İskusstvo Azerbaydjana**, Baku 1983, s.26-27.
[367]Validi, **a.g.e.,** 1933, s.252.

ederdi. Kaynaklarda, diğer İlhanlı yöneticilerinden bazılarının da tasavvufi görüşlere yakın oldukları belirtilmektedir[368]. Tarihçi Reşideddin'in, 1282-1284 yıllarında olan olaylardan bahsederken anlattığına göre, Teküder Han kardeşi Argun'un kendisine karşı olan faaliyetlerinden dolayı Şeyh Babi Yakub'un arkadaşlarından yardım istemişti[369]. Teküder Han bu şeyhlerden Abdurrahman Baba ve İşan Mengili Bey'le görüşmekteydi[370].

Bu bilgilere göre, Şeyh Babi Yakub'un İran ve Azerbaycan bölgesinde etkisi bulunmaktaydı. Karabağ'da başını çektiği halk hareketi dini faaliyetlerinin yanı sıra askeri ve siyasi bir mücadeleye dönüşmüştü. İlhanlı hükümdarlarının şeyhin Arran'da bulunan müritleri ile bağlantılı oldukları Teküder Han'ın Argun'a karşı yardım isteğinden anlaşılmaktadır. Bu olay Şeyh Babi Yakub'un ölümünden sonra gerçekleşmiş olmasına rağmen müritlerinin hala bu bölgede kuvvetli bir nüfuza ve güce sahip olduklarını göstermektedir[371].

Bazı kaynaklarda Şeyh Babi Yakub'un İran'da yaşadığına değinilirken[372], şeyhin külliyesinin Aras Nehri kuzeyinde Babi adıyla anılan köyde bulunmasından dolayı bazı araştırmacılar da şeyhin Karabağ'da yaşadığını yazmaktadırlar[373].

Halk rivayetlerine bağlı olarak vurgulanan diğer bir unsur da, külliyenin yakınlarında büyük bir garnizon ve istihkâmın bulunduğu, Şeyh'in de bu askeri kuvvete komutanlık yaptığıdır[374]. Bütün bunlar, Şeyh Babi Yakub'un oldukça hürmet gördüğünü, siyasi olarak güçlü ve nüfuzlu bir kişi olduğunu ve etkisinin de kendisinden sonra devam ettiğini göstermektedir[375]. Arran ve Karabağ'da yaşamış

---

[368] Olcayto Hüdabende, Ebu Said Bahadır Han gibi İlhanlı hükümdarlarının ve Tarihçi Reşideddin'in Safeviye tarikatının mensupları arasında olduklarından bahsedilmektedir. Bkz. Zülfikar Nabiyev, Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2004, s.30.
[369] Nemetova, **a.g.e.,** 1987, s.15; Mirzeyeva, **a.g.e.,** 2004, s.838.
[370] Validi, **a.g.e.,** 1933, s.252.
[371] Mirzeyeva, **a.g.e.,** 2004, s.838.
[372] Validi, **a.g.e.,** 1933, s.252.
[373] Nemetova, **a.g.e.,** 1987, s.15.
[374] Nemetova, **a.e.**, s.15-16.
[375] Nemetova, **a.e.**, s.15-16; Karabağlı, **a.g.e.,** 2004, s. 71.

olan Şeyh Babi Yakub, şair, filozof, ilahiyatçı ve komutan gibi unvanlarla da yüceltilmektedir[376].

Mimarisi ve Süslemesi

Kümbet: Kümbet, çeşitli kaynaklarda "Şeyh Babı Yakubi", "Şeyh Babalı", "Şıh Babalı" isimleriyle anılmaktadır. Sekizgen planlı kümbetin altında yine sekizgen planlı ve kaburgalı tonoz örtülü bir kripta bulunmaktadır. Yapının kriptasına batı cephedeki kapıyla ulaşılmaktadır. Kümbetin günümüzde yıkık olan üst örtüsü sekiz dilimli bir kubbedir. Düzgün kesme taşla inşa edilmiş yapının her cephesinde dikdörtgen çerçeveler içinde kırık hatlı üç dilimli kemerle sonlanan ve yüzeyden hafif çökertilmiş sağır nişler vardır. Nişlerin altındaki düz alanlarda, içlerine sekiz kollu yıldız motifi işlenmiş dörder adet rozet yer almaktadır. Kümbetin kuzey yönündeki dikdörtgen çerçeve içinde bursa kemeri benzeri açıklıklı kapısına günümüzde birkaç basamakla ulaşılmaktadır (F.263).

Kümbetin kapısı üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde M.1273-1274 olarak inşa tarihini veren ve Şeyh Babi Yakup için inşa edildiğini belirten kufi yazılı iki satırlık kitabe yer almaktadır (F.264).

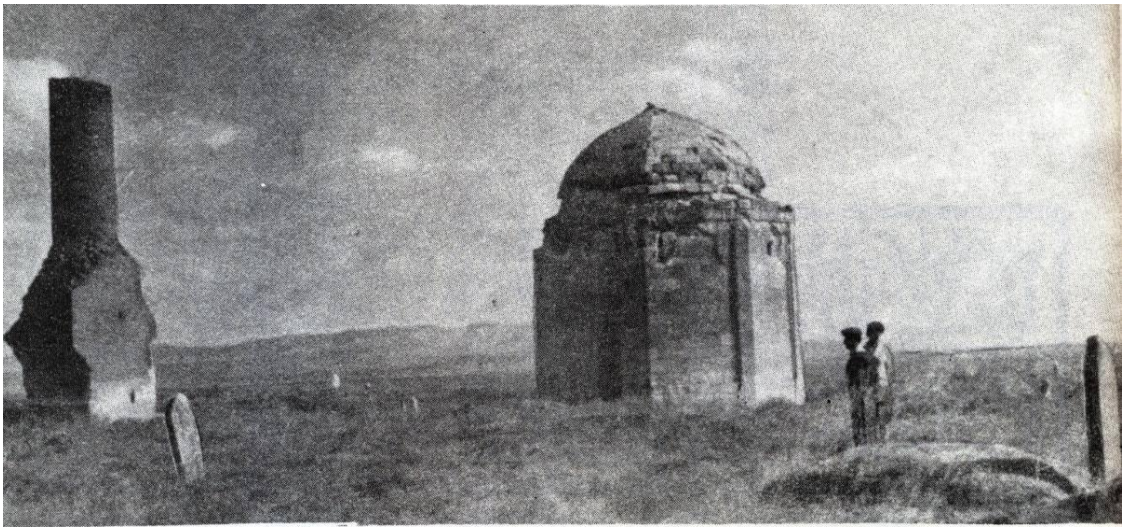
Yapının güney yönünde düz söveli dikdörtgen açıklıklı bir pencere bulunmaktadır. Ayrıca doğu ve batı cephelerde kubbe eteği seviyesinde birer mazgal pencere vardır[377] (F.266).

Güney cephede pencere üzerindeki bölüm taşların farklı dizilimiyle oluşan süslemesiyle dikkat çekmektedir. Burada pencere alınlığı kesme taşların yatay ve dikey yerleştirilmesiyle hareketli bir görünüme kavuşmuştur. Babi yakınlarında yer alan Ahmedalılar Kümbeti'nin (XIII. üçüncü çeyreği) giriş kapısı üzerinde buradakine benzer düzende bir alınlık görülmektedir. Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti'nin kriptasında tonozu oluşturan tuğlaların yatay ve dikey yerleştirilmesiyle

[376] Hazım Tapdıkoğlu, **Fuzuli Rayonunun Toponimleri,** Baki 2001, s.21, 101.
[377]Useynov, Bretaniski, Salamzade, **a.g.e**., 1963, s.155, Bretaniski, **a.g.e**., 1966, s.96-100; A.V. Salamzade, K.M. Memmedzade, **Arazboyu Abideler,** Baki 1979, s.25-27.

elde edilen düzenleme dikkate alındığında benzer bir uygulamanın Babi'de etkili olduğunu düşünmek mümkündür[378]. Ayrıca türbenin cephelerindeki sivri hatlı üç dilimli kemerle sonlanan niş tasarımının mukarnaslarla sonlanan örneği Mümine Hatun Kümbeti'nin cephelerinde karşımıza çıkarken, üç dilimli kemerli örneği ise Karabağlar'daki çift minarelerin kaide ön yüzlerinde görülmektedir.

Kümbetin iç mekânında güney cephede pencere açıklığının önünde prizmatik başlıklara sahip kare kesitli iki ayakla oluşturulan düzenlemenin mihraba işaret ettiği araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Ayrıca güney pencere önünde bir taş sandukanın varlığından da bahsedilmektedir.

F.265. Kümbet, yakınındaki hamam ve mezarlık alanı (Nemetova, 1987)

Kümbetin ve diğer yapıların etrafında oluşmuş geniş bir mezarlık alanı resimlerden görülebilmektedir[379] (F.265, F.270).

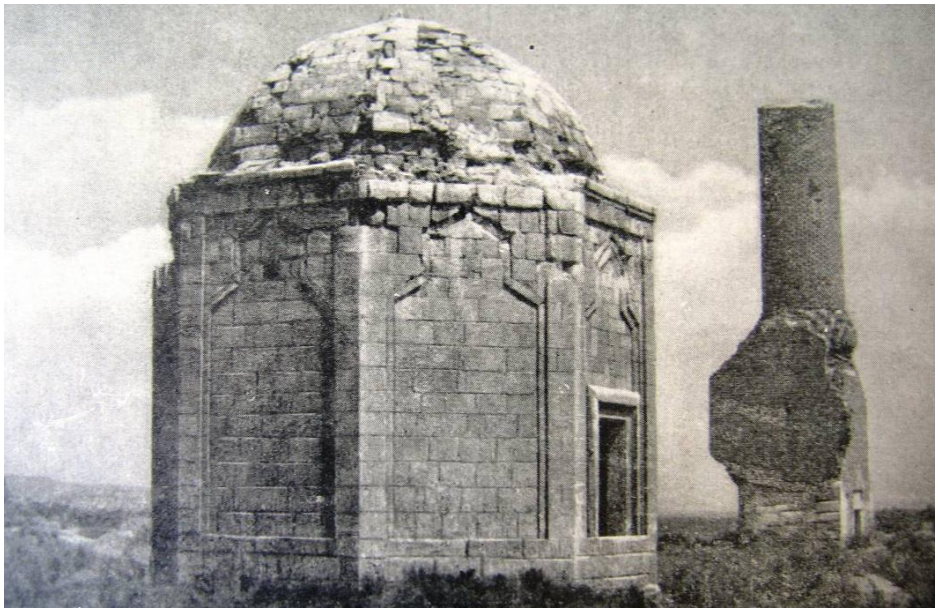
Kümbetin güneyinde günümüze oldukça harap biçimde ulaşmış hamam bulunmaktadır. Üst örtüsü tamamen çökmüş durumdaki yapının sivri kemerli

[378] Bretaniski, Salamzade, **a.g.e.,** 1951, s.35; A.V.Salamzade, **Azerbaycanın Memarlık Abideleri**, Baki 1958, s.32.
[379] .Nemetova, **a.g.e.** 1987, R.27; Karabağlı, **a.g.e.,** 2004, s. 72.

taşıyıcıları ve bazı duvarları görülebilmektedir. Hamamın içinde XIII. yüzyıla ait kırmızı, firuze ve mavi renkli çiniler bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir[380].

Çift Minareli Taçkapı

Yukarıda bahsedilen yapılar topluluğundan özellikle kümbet hakkında çeşitli kaynaklarda bilgi bulunmasına karşılık diğer yapılardan ve minareden pek bahsedilmemiş, sadece minarenin cami olduğu tahmin edilen yapıyla bağlantılı olduğu ve cami yıkılınca tek başına ayakta kaldığına değinilmiştir. Bazı kaynaklarda da minare kümbet ile ilişkilendirilmiş ve aralarındaki mimari bağlantının yıldırım ya da top mermisi düşmesi suretiyle koptuğu belirtilmiştir[381] (F.266).

F.266. Kümbet ve minareye güneybatıdan bakış (Useynov, Bretaniski, Salamzade, 1963)

Kümbetin doğusunda cami olduğu tahmin edilen yapının temel kalıntıları bulunmaktadır. Azer Layihe Berpa Enstitüsü'nden Mimar Nebi Musayev'in verdiği bilgiye göre 1986-1988 yıllarında burada yapılan kazıda çok ayaklı bir caminin

[380] Karabağlı, **a.g.e.,** 2004, s. 74.
[381] Anonim, "Babi Türbesi", **Azerbaycan Sovet Ensiklopedisi**, C.I, Baki 1976, s.526; Tapdıkoğlu, **a.g.e.,** 2001, s.21-22, 101.

temellerine, ayrıca caminin kapısı olduğu tahmin edilen yerdeki tek minarenin yanında ikinci bir minarenin kaidesine ait temel kalıntılarına ulaşılmıştır[382].

Yapıya ait fotoğraflardan anlaşıldığına göre günümüze üst kısmı yıkık ve diğer yapılardan bağımsız olarak ulaşmış minarenin kare kesitli kaidesinin alt kısmı kesme taş, üst kısmı ise tuğla örgülüdür. Kaidenin güney yönünde kesme taş söveli dikdörtgen açıklıklı bir kapı görülmektedir (F.271-F272). Tuğla örgülü minarenin silindirik gövdesinde doğu yöne bakan kesme taş lentolu küçük dikdörtgen bir kapı açıklığı vardır. Minare kaidesinin batı cephesinde düzgün tuğla örgülü duvar görülmekte olup güney ve doğu cephelerde ise devam eden duvar izleri mevcuttur (F.267-F.268).

F.267. Kümbet ve cami önündeki minare, doğudan bakış (Memmedzade, 1978)

Minare kaidesinde ve gövdesindeki duvar ve kemer izlerinden bu minarenin taçkapının sağındaki minare olabileceği, dolayısıyla da yıkılmış olan taçkapının çifte

[382]Azer Layihe Berpa Enstitüsü'nde Sayın Prof.Dr. Cafer Gıyasi ve Mimar Nebi Musayev ile görüşülerek yapı hakkında bilgi alınmıştır.

minareli bir kuruluşa sahip olduğu söylenebilir (F.268-F.269, F.271). Bretaniski ve Memmedzade çalışmalarında bu minareden bahsederken 1856 yılında yapıyı gören ve suluboya bir resmini yapan F. Rikovski'yi zikrederek, o dönem mevcut olan izleriyle kapının Karabağlar ve Mümine Hatun külliyelerindeki çift minareli taçkapılarla benzer olabileceğini vurgulamışlardır.

F.268. Minare, kuzeydoğudan (Salamzade, Memmedzade, 1979)

F.269. Minare kaidesindeki kemer ve duvar izleri[383]

Bunun yanı sıra "Azerbaycan Memarlığında Baştaglar" isimli bir yayında minareli taçkapılara örnek verilirken Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti önündeki çift minareli taçkapı, Nahcivan Karabağlar'da yer alan çift minareli taçkapı ile Babi'de kümbet yakınındaki minareli taçkapı aynı grupta değerlendirilmiştir[384]. Yapıyı yerinde incelemek mümkün olmadığı için mevcut durumu kaynaklara dayanarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan kazının sonuçlarını da görmek mümkün olmamıştır.

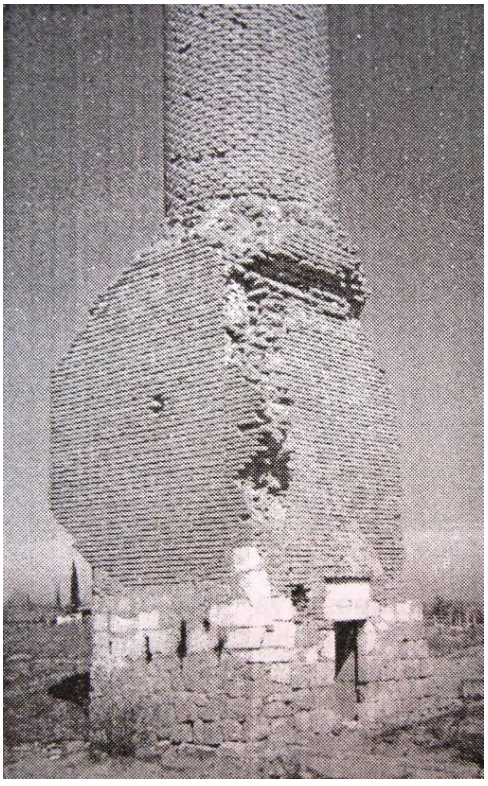
[383] http://azerbaijanfoundation.az/az/uploads/posts/2008-10/1225109932_fiz8.jpg&imgrefurl (24.09.2010)
[384] Rayiha Amanzade, **Azerbaycan Memarlığında Baştaglar,** Bakı 1995, s.15-16.

F.270. Kümbet ve minare, kuzeybatıdan bakış,
(http://myfuzuli.files.wordpress.com-seyx_babi_turbasi1 / 25.11.2010)

F.271.Kaidede kapı açıklığı, duvar izleri, doğu yöne doğru giden duvar parçası
(Mahmudov, Şükürov, 2007)

F.272. Minare ve kaide, batıdan
(Qarabağlı, 2004)

3.2.3. Hindistan

3.2.3.1. Ajmer Camii

Yeri / Konumu

Ajmer, Hindistan'ın Rajastan bölgesinde, Jaipur'un güneybatısında yer almaktadır. Rajastan bölgesi 1192'de Tarain Savaşı'yla Gurlu'ların yönetimine geçmişti[385]. Bu savaştan sonra bazı tarihi kaynaklarda Hasan Nizami'nin anlattıklarına dayanılarak Sultan Muhammed bin Sam'ın Ajmer'deki Jain tapınaklarının tahrip edilmesi ve yerlerine cami ve medreselerin yapılmasını emrettiği ileri sürülmektedir[386]. Kaynaklarda Ajmer Camii'nin 1153'te inşa edilen ve Sultan Muhammed bin Sam'ın emriyle harap edilmiş bir Jain tapınağının yerine yapılmış olabileceği belirtilmektedir[387]. R.Nath, Ajmer Camii'nin bir Hindu tapınağının yeri üzerine inşa edildiği ve M.1150-1163 civarına tarihlenen taş tabletlerde burada büyük bir Vaişnava tapınağı bulunduğu bilgisinin geçtiğini söylemektedir[388].

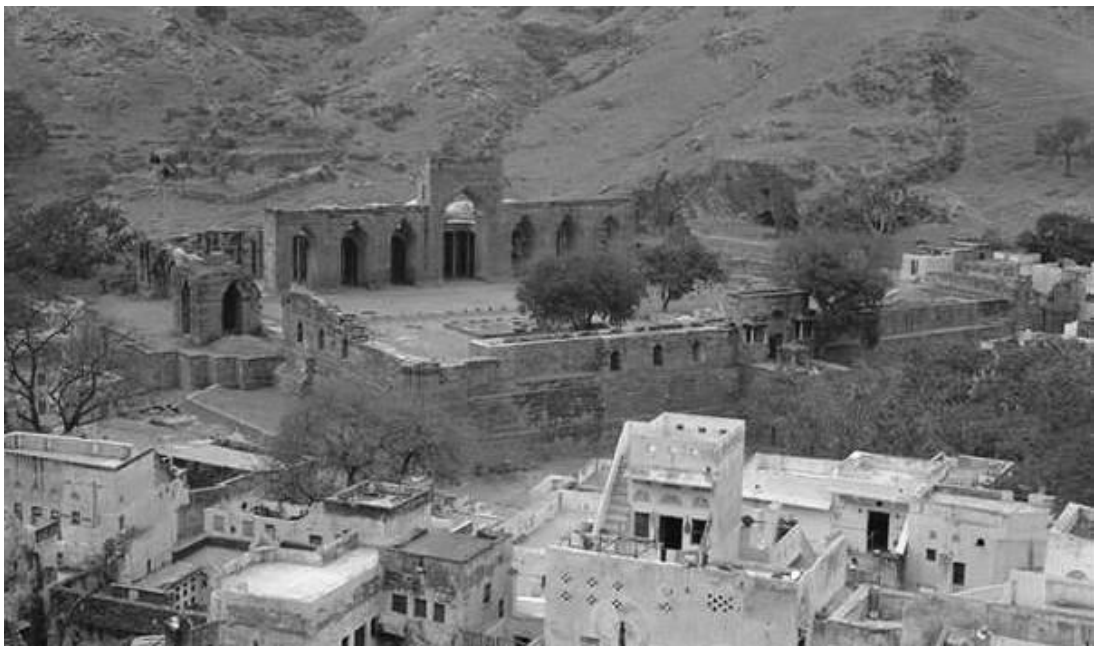
Yapıdaki yoğun devşirme malzeme kullanımından dolayı araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüşler, caminin yıkılan tapınağın taşlarıyla inşa edilmiş olabileceği gibi, burada var olan tapınağın yıkılmadan kullanılmış olabileceği ya da başka yerlerdeki Jain tapınaklarından getirilmiş olan taşlarla inşa edilmiş olabileceğini de söylemişlerdir. Ayrıca yapıda 1875-1878 ve 1900-1903 yıllarında, bölge İngiliz hâkimiyetinde iken yapılan restorasyonların kayıtlarının yayınlanmamasından dolayı görüşlerin netlik kazanmadığını belirtilmektedir[389].

---

[385] Anthony Welch, H.Keshani, A.Bain, "Epigraphs, Scripture and Architecture in the Early Delhi Sultanate", **Muqarnas**, Vol.19, Leiden 2002, s.37.
[386]Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.37.
[387]Surendra Sahai, **Islam Builds in India**, New Delhi 2004, s.17, Robert Hillenbrand, "Political Symbolism in Early Indo-Islamic Mosque Architecture: The Case of Ajmir", **İran**, Vol.26, 1988, s.108.
[388] R.Nath, **History of Sultanate Architecture**, Delhi 1978, s.15.
[389]Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.108-109; Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.** 2002, s.37-38.

Yapım Tarihi

İslam orduları, Emeviler zamanında (VIII. yüzyılın başları) İndüs Vadisi'ne girmiş ancak Müslümanlığın Hindistan'da yerleşmesi Gazneli Mahmud (998-1030) zamanında olmuştur. En eski eserler Delhi sultanları döneminden günümüze ulaşmıştır[390]. M.1193 yılında Sultan Gurlu Muhammed bin Sam'ın Delhi'yi, Delhi Türk Sultanlığı'nın başkenti yapmasıyla önemli mimari eserler verilmeye başlanmıştır[391].

F.273. Ajmer Camii genel görünüşü
(http://www.ioc.u-tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai1/)

Ajmer Camii'nin inşasına Kutbeddin Aybek tarafından H.595 / M.1199 yılında başlanmış ve mütevazı bir planda inşa edilen ilk cami 1200 yılında tamamlanmıştır. Camiye 1229-1230 tarihlerinde İltutmuş tarafından bazı eklemeler yapılarak kare avlusu revaklar ile çevrelenmiştir[392] (F.273).

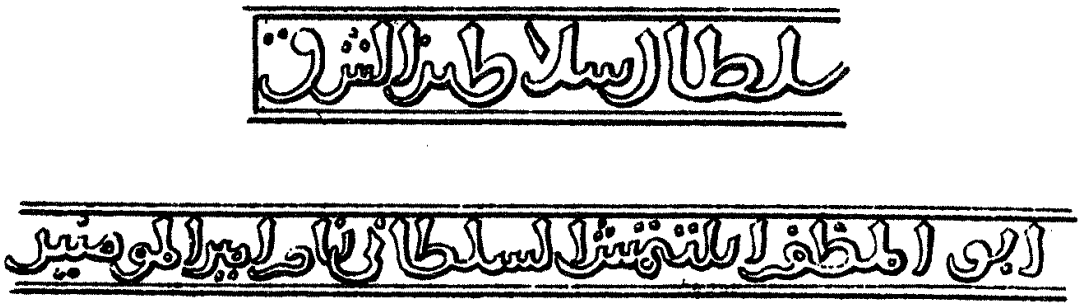
[390] Aslanapa, **a.g.e.,** 1984, s.47.
[391] İnci Macun, "Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resim Sanatı", **Türkler**, C.8, İstanbul 2002, s.882.
[392] Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.107; Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.37-38.

Kitabe

Yapının mihrabını üç yönden çevreleyen dikdörtgen bordürlerde yer alan kitabelerde caminin ilk inşa tarihi olan H.595 / M.1199 tarihi ve Kur'an'dan iki ayet yer almaktadır[393]. Mihrabın arkasındaki kubbede yer alan diğer bir kitabede ise yapının tarihi H.596 / M.1200 olarak verilmektedir[394].

Caminin cephesini oluşturan kemerli düzenlemede, merkezdeki kemer üzerinde yer alan iki minareden kuzeydeki üzerinde, yapıya son şeklini veren Sultan İltutmuş'un isminin geçtiği kitabeler bulunmaktadır. Minarelerin sivri ve yarım yuvarlak yivli gövdeleri üzerindeki çember şeklinde ince düz bordürlerde iki kitabe yer almaktadır. Üstteki bordür üzerinde yer alan kitabe şöyledir (F.274-F.275):

> *"Doğunun Sultanlarının Sultanı, Abu'l Muzaffer İltutmuş al-Sultani, inananların Emirinin koruyucusu, Allah onun Saltanatını ve egemenliğini sonsuz kılsın ve (Allah) onun mevkisini göklere yükseltsin"*[395].

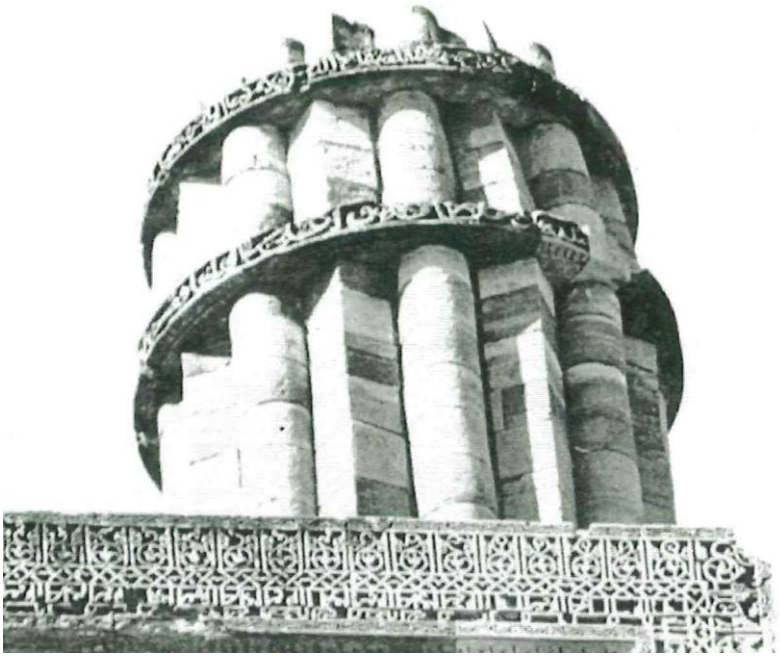

F. 274. Kuzey minare üzerindeki kitabe (Hillenbrand 1988)

Alttaki bordür üzerinde yer alan kitabede ise Kur'an'ın 41. Sûresi olan Fussilet Suresi'nin 31-34. Ayetleri okunmaktadır[396].

---

[393] Nath, **a.g.e.,** 1978, s.15; Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.105; Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.37.
[394] Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.37.
[395] Welch, Keshani, Bain, **a.e.**, s.17-18, 43, dp.65'te: "The sultan of the sultans of the East, Abu'l Muzaffer Iltutmish al Sultani, the defender of the amir of the believers, May God make his kingship and his sovereignty eternal, and may He raise his situation on the horizons".
Sahai, **a.g.e.,** 2004, s.17'de, Nath, a**.g.e.,** 1978, s.15'de kitabenin başlangıç kısmı verilmektedir: "Sultan-us Sulatin-us-Shark Abu-ul Muzaffer Ailtamish us Sultane Naser Amir-ül Muminin…"
[396] Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.**, 2002, s.38, 43, dp.65, Karaman, Özek ,vd, **a.g.e.,** 2007, s.479.

F.275. Kuzey minare üzerindeki kitabe (Digby, 1970)

Mimarı

Camide, mihrap arkasında yer alan kitabede yapının tarihinin M.1200 olarak belirtilmesinin yanı sıra, mimarı olarak da Abu Bakr bin Ahmad Khalu al-Hiravi'nin ismi geçmektedir[397].

Banisi

Ajmer Camii M.1199-1200 yıllarında Kutbeddin Aybek tarafından inşa edilmiş, M.1229-1230 tarihlerinde de İltutmuş tarafından yapıya ekler yapılmıştır. Sultan Gurlu Muhammed bin Sam'ın "gulam'ı"[398] olan Kutbettin Aybek, Ajmer Camii'nden önce Delhi'de 1192 yılında inşasına başlanan Kutup Minar'ın ve 1193-1197 yıllarında inşa edilen Kuvvet'ül İslam Camii'nin de banisidir[399]. Kutbettin

[397] Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,,** 2002, s.37.

[398] "…Türkiye Selçukluları Devleti'nde gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse de orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmlar, harp esirleri arasından seçme, satın alma, hediye ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal etme gibi klasik yöntemlerle temin edilirdi. Özellikle küçük yasta dergâha alınan gulâmlar, "gulâmhâne" adı verilen gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"da eğitim görürlerdi…" E.Göksu, Türkiye Selçuklu Devleti'nde Gulam Eğitimi ve Gulamhaneler", **http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/egoksu_gulam_gulamhane.pdf / 12.08.2010**, s.65. Kutbettin Aybek de benzer şekilde Sultan Muhammed bin Sam'ın değerli bir yöneticisi konumuna gelmiş olmalıdır; Sahai, **a.g.e.,** 2004, s.13.

[399]Sahai, **a.g.e.,** 2004, s.13; Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.107.

Aybek'in M.1210'da ölümünden sonra yerine İltutmuş geçmiş ve onun döneminde Delhi İslam'ın siyasal, dini ve kültürel bir merkezi durumuna gelmiştir. Buhara'nın önde gelen ailelerinden birinden olan İltutmuş gençliğini Gazne ve Bağdat'ta geçirmiş, daha sonra Kutbettin Aybek'in yanında yer almıştır. 1229'da Abbasi Halifesi'ne bağlılığını belirten İltutmuş, yerel Hindu yöneticilerle ve İsmaililer'le de mücadele etmiştir[400]. İltutmuş'un, Kuvvet'ül İslam ve Ajmer Camilerine yaptığı eklerden başka, Kutup Minar'ın inşasını tamamlaması ve Delhi'de bulunan türbesi gibi yapılar önemli mimari eserler arasında olup İltutmuş'un imar faaliyetlerine önem verdiğini göstermektedir[401].

Delhi'de Hinduların önemli tapınaklarından biri olan Vaijnavite Tapınağı'nın yerine, şehrin alınmasının sembolü olarak inşa edilen Kuvvet'ül İslam Camii'nin var olan kemerli düzenlemeli cephelerine benzer olarak İltutmuş da 1229-1230 yıllarında caminin kıble cephesine, kuzeye ve güneye yeni kemerli bölümler ekletmiş, cami avlusu da genişletilmiştir. Kemerli düzende ele alınan cephenin Selçuklu dönemi yapıları gibi, bütünüyle kitabe kuşakları ve bitkisel desenli bordürler ile süslenmiş olması, Kutbettin Aybek döneminde yapılan camiden farklı özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır[402]. İltutmuş benzer düzenlemeyi Ajmer'de de yapmış, caminin önüne eklenen yedi kemerli düzenlemeli cephede ayrıca ana kemerin üzerinde iki minareye de yer vermiştir. Bu merkezi kemerin üzerindeki kitabeli bordürlerde ve minarelerden sağdaki (kuzeydeki) üzerindeki kitabelerde de Sultan İltutmuş'un ismi geçmektedir[403].

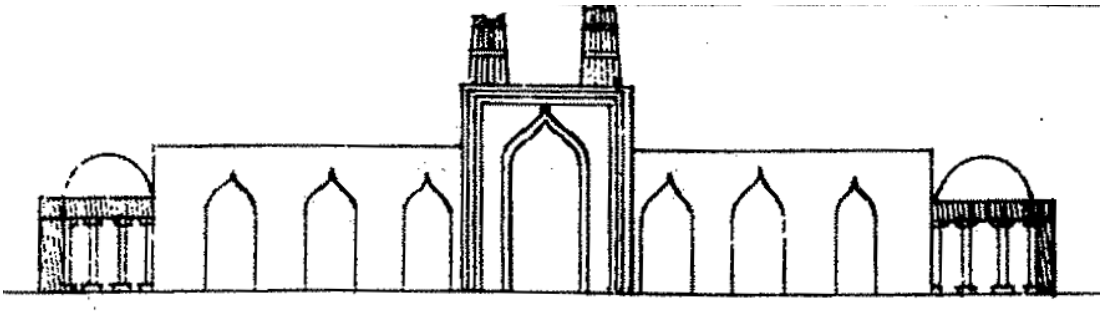
Çift Minareli Taçkapı

Kutbettin Aybek döneminde inşa edilen ilk caminin planı üzerine çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki, caminin ilk olarak mihrap önündeki enine

[400]Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.16.
[401] Percy Brown, **Indian Architecture (Islamic Period)**, India 1981, s.12-13.
[402]Sahai, **a.g.e.,** 2004, s.14; **a.g.e.,** 2002, s.17-18, 27.
[403]Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.38; Simon Digby, "Iletmish or Iltutmish? A Reconsideration of the Name of the Dehli Sultan", **Iran**, Vol.8, 1970, s.62, Pl.Ia-Ib.

dikdörtgen kubbeli bölümden oluştuğu ve ikincisi ise mihrap önündeki bölümle birlikte kare avlunun ve duvarlarının da ilk inşadan olduğu yönündedir[404].

Günümüzde cami, merdivenlerle ulaşılan yüksek bir platform üzerinde yer alan kare avlu etrafındaki sütunlu ve kubbeli mekânlardan oluşmaktadır. Yapının avlusuna doğu ve kuzey cephelerdeki kapılarla ulaşılmaktadır (F.273). Caminin ibadet mekânı yetmiş adet sütun ve pilastırın taşıdığı beş büyük ve beş küçük kubbe ile örtülmüştür. Yerel bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiş olan sütunların yüksek kalitede işçilikli olduğu ve yıkılmış tapınaklardan alınarak kullanıldığı belirtilmiştir. Yüzeyleri bitkisel süslemeli mihrap, bitkisel süslemeli ve kitabeli dikdörtgen çerçeveler içinde beş dilimli kemerli açıklığa sahiptir. Yapının avlusunda doğu, güney ve kuzey yönlerde sütunların taşıdığı kubbeli revaklar bulunmaktadır. Batı cephe ise, İltutmuş zamanında eklenen yedi kemerli açıklı ve iki minareli düzeniyle dikkati çeken cepheyi oluşturmaktadır[405] (Ç.26, F.278).

Ç.26. Ajmer Camii'nde merkezi eyvan üzerinde çift minarenin yer aldığı cephe görünüşü (Hillenbrand, 1988)

Yapının batı yöndeki anıtsal cephesi, Kutbeddin Aybek'in Delhi'deki diğer yapısı Kuvvetü'l-İslam Camii'nin cephesine benzer olarak kemerli düzende ele alınmıştır. Bu cephe yedi sivri kemerli açıklığa sahip olup merkezi sivri kemer diğerlerinden daha yüksek ve geniştir (F.278). Hafifçe öne taşkın eyvan görünümünde düzenlenmiş merkezi açıklığın sivri kemerli kapısını boydan boya dolaşan bir kitabe

[404]Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.110.
[405]Hillenbrand, **a.e.**, s.107.

bulunmaktadır. Kemerle dikdörtgen bordürler arasında kalan köşeliklerde girift bitkisel süslemeli zeminler üzerinde küçük birer rozet ve dikdörtgen pano yer almıştır. Kapıyı üç yönden dolaşan kitabe bordüründen sonra kapıyı yine üç yönde dolaşan girift geometrik süslemeli bir bordür daha bulunmaktadır. Kapının saçak seviyesinde bu geometrik süslemeli bordürle oluşturulan dikdörtgen çerçeve içinde geometrik düğümlerle sonlanan kufi yazılı bir kitabe yer almıştır. Kapının cephesinde kemer ve bordürlerde yer alan kitabelerin harfleri yüzeyden kabarık düzenlemeleriyle dikkat çekmektedir[406] (F.276).

F.276. Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen cephe ve minareler
(http://www.citypictures.org/details.php?image_id=3914)

[406] Sivri kemerli açıklığın kenarını dolaşan bordürde ve kapıyı üç yönden dolaşan dikdörtgen bordür üzerinde caminin batı cephesini inşa ettiren Sultan İltutmuş'un adı yapının inşasını emreden kişi olarak geçmekte, ayrıca Sultan İltutmuş *"…Türklerin ve Perslerin kralı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi, sultanların ve kralların tacı, İslam'ın koruyucusu, Doğu'nun Sultanı, Allah'ın halifesinin yardımcısı, inananların emirinin koruyucusu…"* vb. gibi birçok onu öven kelimeyle anlatılmış, kitabenin tarih kısmı ise söz konusu kaynakta, belki de tarih kısmı okunamadığı için verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.38-39.

Taçkapı şeklinde düzenlenmiş olan bu geniş ve yüksek sivri kemerin üzerinde, iki köşede, günümüze çok az bir bölümü ulaşabilmiş olan iki minare bulunmaktadır. İnce ve narin görünümlü bu minarelerden kuzeydekinin üzerinde ince ve düz iki bordür üzerinde yer alan iki kitabede Sultan İltutmuş'un ismi geçmektedir. Minarelerin gövdeleri, alternatif yarım yuvarlak, sivri yivler ve iki kitabe kuşağı ile çevrelenmiştir. Minareleri oluşturan yivler üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Minareler yivli düzendeki özelliğiyle Kutbeddin Aybek'in 1200'de başlattığı ve ölümünden sonra Sultan İltutmuş tarafından 1215'te tamamlanan Kutup Minar'a benzemektedir (F.277).

F.277. Sultan İltutmuş tarafından inşa ettirilen cephe ve minareler
(http://www.citypictures.net/r3916.search.htm)

Merkezi kemerin iki yanında daha alçak ve dar dikdörtgen kuruluşlu üçer adet kemer bulunmaktadır (F.278). Ana kemere benzer olarak üç yönden kitabe kuşakları ve geometrik süslemeli bordürlerle çevrili olan cephelerin kemer köşeliklerinde bitkisel

desenler üzerinde küçük rozetler ve niş benzeri kemeri düzende dikdörtgen panolar yer almaktadır. Merkezi kemere bitişik olan ikişer kemer, diğerlerinden farklı olarak yedi dilimli sivri kemerli düzende, iki yanda en sonda bulunan iki kemer de sivri kemerli açıklıklı düzende ele alınmıştır. Kemerlerin yüzeylerinde ve kenarlardaki bordürlerde girift bitkisel süslemeler, ayrıca kitabe kuşakları bulunmaktadır (F.276). Merkezi kemerin solundaki (güneyindeki) kemer üzerinde Kur'an'dan iki ayet yer almaktadır[407].

F.278. Ajmer Camii, batı yöndeki anıtsal cephe
(http://www.ioc.u-tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai6/)

Caminin çatı seviyesinden bakıldığında ana eyvanı oluşturan taçkapının arka cephesinin düzgün kesme taş örgülü olduğu görülmektedir. Taçkapı ve yanlardaki kemerli cephe, çatı seviyesinden yüksekte kalmakta olup caminin önüne bir nevi kalkan duvar gibi inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Taçkapının her iki yan cephesinde, minarelerin kaideleri seviyesinde birer kapı açıklığı bulunmaktadır (F.279). Bu kapılardan minarelerin kaide seviyesine, büyük ihtimalle de minare gövdelerinde bulunan kapılara ulaşılmaktaydı. Sultanete, minarelerin yer aldıkları alanın statik zorluğu sebebiyle günümüze ulaşamayıp yıkıldığını, büyük ihtimalle

[407] Welch, Keshani, Bain, **a.g.e.,** 2002, s.39'de verilen bilgiye göre kemer üzerinde 25. Sûre olan Furkan Sûresi'nin 61-66. Ayetleri, ve 59. Sûre olan Haşr Sûresi'nin 21-24. Ayetleri yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Karaman, Özek, vd., **a.g.e.,** 2007, s.364, 547.

ezan okunması amacıyla yani fonksiyonel olarak inşa edilmeyip yalnızca dekoratif amaçlı kullanılmış olabileceklerini belirtmektedir[408].

Sultan İltutmuş'un Selçuklu stilinde cephe ekleterek genişlettiği Kuvvet'ül İslam Camii'nde de benzer şekilde kemerli düzen kullanılmış ancak bu dönemde inşası yarım olan Kutup Minar da üç kat daha eklenerek tamamlatıldığı için, Kuvvet'ül İslam Camii'nin cephesinde çift minare yer almamıştır. Sultan İltutmuş, Ajmer Camii'nde ise muhtemelen örneklerini İran'da gördüğü çift minareyi, Kutup Minar'ın bir yarım yuvarlak bir sivri yivlerinin benzeri, minyatürü olarak uygulatmış olmalıdır. Hillenbrand, İltutmuş'un siyasal açıdan gücünü gösterdiği böyle önemli bir şehirde, yapıya eklenen kemerli düzenlemeli ve minareli cephe ile yapının İslami karakterini daha fazla vurgulamak istediğini belirtmektedir[409].

F.279. Ajmer Camii, merkezi kemer üzerinde çift minarelerin arka cephesi (http://www.ioc.u-tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai8/)

[408] Nath, **a.g.e.,** 1978, s.17.
[409]Hillenbrand, **a.g.e.,** 1988, s.110.

4. DEĞERLENDİRME

4.1. Anadolu Yapıları

4.1.1. Ön Cephe Düzeni

Anadolu Selçuklu mimarisinde yapıların en dikkat çekici bölümleri taçkapıların yer aldığı ön cepheler olmuştur. Tezde ele alınan yapıların ön cephe düzeninde taçkapılar, minareler, köşe kuleleri, pencereler, çeşmeler, silmeler, dendanlar ve süsleme bordürleriyle bir bütün olarak ele alınmıştır. Özellikle konuyu oluşturan yapılarda da olduğu gibi XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşme, pencere, köşe kulesi gibi mimari öğeler ön cephe kompozisyonunda yer almaya başlamıştır.

Genellikle cephelerin ortasında yer alan taçkapılar cephe yüzeyinden az ya da çok çıkıntı sağlamakta, yan nişleri ve örtü sistemleriyle birlikte bezemeli alanlara sahip olmaktadırlar. Ön cepheden genellikle yüksek tutulan taçkapılar, süslemeli bordürler ve silmelerle kademelenmiş, mukarnas kavsaralı ve kemerli kapı düzenleriyle kendilerine özgü kuruluşlar olmuşlardır.

Konya Sahip Ata Camii, Sivas Çifte Minareli Medrese, Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Niğde Sungur Ağa Camii'nde taçkapı kompozisyonuna minareler eklenmiş, taçkapılar minare kaideleri ve minarelerle birlikte değerlendirilmiştir. Erzurum Yakutiye Medresesi'nde ise ön cephenin sağ köşesinde tek minare yer alarak değişik bir düzenlemeye gidilmiştir.

Cephe düzeninde önemli bir diğer unsur olan köşe kuleleri, statik görevlerinin yanı sıra genel görünüme katkılarıyla da ön plana çıkmışlardır. XIII. yüzyılın ortasından itibaren yapı ön yüzlerini etkileyen durumlarıyla dairevi planlı köşe kulelerinin yüzeyleri de bezenmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle İlhanlı olarak tanımlanan eserlerde taçkapıya eklenen minarelerle köşe kuleleri arasında bir dengeye gidilmeye çalışıldığı görülmektedir. Sırlı tuğla ve çini işçilikleriyle zengin

süsleme programına sahip minarelerle aynı cepheyi paylaşan köşe kuleleri üzerinde de yoğun süslemeye yer verilmiştir.

Sivas Çifte Minareli Medrese'nin günümüze yalnızca ön cephesi ulaşmış ancak köşe kuleleri de yıkılan arka cepheyle birlikte harap olmuştur. Üçgenlerle pahlanmış kaideler üzerinde yükselen silindirik gövdeler üzerinde, şamdan benzeri formlara yerleştirilmiş yedi adet mum-kandil kabartma olarak işlenmiş ve üzerinde de geometrik düzenleme yer almıştır. Sağdaki kulede üzerleri palmet kabartmalı şeritlerin belirli aralıklarla düğümlenmesiyle oluşan geçmeli bir kompozisyon yer almaktadır. Sivas Gök Medrese'de de ön cephenin köşelerinde yer alan silindirik kuleler, yüksek kabartma palmet, rumi ve kemer dizilerinden oluşan yoğun bir süslemeyle kaplanmıştır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de ön cephenin köşelerinde payanda bulunmamaktadır. Çifte Minareli Medrese, yan cephesinden sur duvarlarına bitişik konumda yer aldığı için, payandalar köşelere değil de biraz daha içlere çekilerek yarım silindir formda uygulanmış ve medresenin sur duvarına bitişik olmasından dolayı ön cephede böyle bir düzenlemeye gidilmiştir. Erzurum Yakutiye Medresesi'nde ise günümüzde yapının sağ köşesinde bulunan minare ayakta olup diğerinin inşa edilip edilmediği ya da inşa edildikten sonra yıkılmış olabileceği tartışılmıştır. Minare inşa edilmemiş olsa bile, köşelerde, yapının cephelerinden taşkın olarak yerleştirilmiş kesme taştan inşa edilmiş silindirik gövdeli kaideler yer almıştır.

Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında, erken örneklerde mazgal şeklinde veya küçük dikdörtgen çerçeveli olarak görülen pencereler, yine XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren boyutları büyütülmüş dikdörtgen çerçeveli ve süslemeli bordürleriyle karşımıza çıkmaktadır. Zemin seviyesindeki ilk kat pencerelerinin yanı sıra ikinci kat nedeniyle yükselmiş olan ön cephelerin üst seviyelerine de pencereler açılmış olup bunlar aynı zamanda beden duvarlarını da hafifletiyor durumdadır. Konya Sahip Ata Camii'nde günümüze yalnızca taçkapı ulaşmış, ön cephe düzeniyle ilgili H.Karamağaralı'nın çalışmalarında dışa taşkın, bir giriş birimi gibi olan taçkapı ve arkasındaki mekândan sonra yan cephelerde de pencereler yer alabileceği düşünülmüştür. Sivas Gök Medrese'de mermer söveli, sivri kemerli açıklı ve

kitabeye sahip dikdörtgen pencereler taçkapının her iki yanında yer almaktadır. Alt kattaki bu pencerelerin üstünde dikdörtgen açıklıklı birer küçük pencere daha vardır. Sivas Çifte Minareli Medrese'de taçkapının iki yanında mukarnas kavsaralı ve süslemeli bordürlü iki büyük pencere yer almakta, cephenin sol tarafındaki bir pencere ise olasılıkla ikinci kata açılmaktadır. Cephenin sağ tarafında ise bir tanesi Konya İnce Minareli Medrese taçkapısının minyatürü olarak değerlendirilen pencere ile birlikte üç pencere dikkati çekmektedir. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de mescit mekânına ait olan tek pencere, cephenin sağ tarafında sade dikdörtgen çerçeveler içinde mukarnas kavsaralı sade bir düzende ele alınmıştır. Yakutiye Medresesi ve Niğde Sungur Ağa Camii'nde ise ön cephelerde pencere yer almamıştır.

Bu dönem yapılarında, XIII. yüzyılın ortasından itibaren özellikle Erzurum ve Sivas'ta inşa edilmiş yapılarda, ön cephede taçkapının bir yanına yerleştirilen çeşmeler görülmektedir. Çoğunlukla basit dikdörtgen çerçeveli, bazen de süslemeli bordürler ve kitabe kuşaklarına sahip nişli düzenlemeli çeşmeler, ön cephe düzeninin pencerelerle birlikte önemli öğeleri olmuştur. Konya Sahip Ata Camii'nde çeşme, taçkapıda minare kaidelerinde simetrik konumda yerleştirilerek olgun bir örnek vermiştir. Sivas Gök Medrese'de dilimli kemeri ve kitabe kuşağıyla cephenin sol tarafında yer alan çeşme, Erzurum Çifte Minareli Medrese'de yine cephenin sol tarafında, ancak süslemesiz bordürler içinde sivri kemerli ve sade bir şekilde düzenlenmiştir. Aynı yüzyılda mukarnaslı kornişlerin, süslemeli bordürlerin ve sade silmelerin yapıların ön cephelerinin kenarlarını dolaşarak, taçkapı, köşe kulesi, pencere ve çeşmeleri de içine alarak bunlara çerçevelik ettikleri de görülmektedir.

Z.Bayburtluoğlu'na göre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında önyüzleri bir tablo bütünlüğünde düşünülmüş olan ve olgun olarak nitelenen yapılar gelişim çizgisinde yer almaya başlamıştır. Mimarideki yenilikleri benimseyen ancak kendi ortam, din ve sosyal yapılarını göz önünde tutarak uygulatan yöneticilerin yanı sıra, bu ortamda hem kabul ve teşvik bazen de zorlama gören sanatçılar önceki eserler ve çevreden esinlenmiş, kendilerinde var olan sanat gücünü de ortaya koymuşlardır. Bayburtluoğlu, Moğol istilası sonrası Anadolu'da kullanılan kompozisyonların

repertuarına giren motifleri "Anadolu Selçuklu Sentezi" ya da "Anadolu Selçuklu Klasisizmi" olarak adlandırmıştır[1]. İlhanlı olarak tanımlanan yapılarda, özelikle detaylardaki yorumların, Anadolu'da var olan mimari ve süsleme geleneğine hoşgörüyle katılıp uygulandıklarından bahsetmektedir. Ön cephelerde kullanılan mimari öğeler, başlangıçta taçkapılarda yoğunlaşmıştır. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren ise özellikle medreselerde sırlı tuğla-çini süslemeli minarelerin de taçkapıyla birlikte değerlendirilmesiyle, ön cephede denge arayışı yoğun bezemeli köşe kuleleriyle sağlanmış, pencereler ve çeşmeler de ön cephe kompozisyona girmiştir. Böylece, Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında anıtsal karakterdeki taçkapıların yer aldığı ön cephelere, döneme göre köşe kuleleri, süslemeli bordürlere sahip pencere ve çeşmeler yerleştirilmiş, yapıların ön cephesine verilen önem bu mimari öğelerle vurgulanmıştır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen ve çift minareye sahip olmayan diğer bazı yapılardaki ön cephe düzeni incelendiğinde, Selçuklu dönemi özelliklerini devam ettiren yapıların yanı sıra, bazı yapılar da İlhanlı dönemi yapıları olarak değerlendirilmiştir.

1256 tarihli Bünyan Ulu Camii'nin yüzeyden hafif taşkın durumdaki taçkapısı figürlü süslemelerle dikkati çekerken, ön cephenin iki köşesinde pahlı kaideler üzerinde destek kuleleri yer almıştır. O.C.Tuncer, sağ köşede bulunan minarenin sonraki dönemlerde inşa edildiğini ve ön cephede sonradan kapatılmış dikdörtgen açıklıklı iki pencere bulunduğunu belirterek yapının Selçuklu dönemi özellikleri gösterdiğini söylemektedir[2].

Kare planlı avlusunun üzeri kubbeyle örtülü 1258 tarihli Konya İnce Minareli Medrese, batı yönünde bir eyvan ve iki köşe odası, kuzey ve güney yönlerde dörder odaya sahiptir. Yapının ön cephesinde yüksek kuruluşlu taçkapı, kitabeli düğümlü geçme kompozisyonuyla değişik bir uygulamaya sahip olup yapının kuzey cephesine

[1] Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni", **Vakıflar Dergisi**, S.XI, Ankara 1971, s.88-89.
[2] Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar,** Ankara 1986, s.6-7.

kare planlı bir mescit ve iki şerefeli bir minare yerleştirilmiştir. İnce Minareli Medrese vezir Sahip Ata'nın Akşehir'de yaptırdığı Taş Medrese'den sonra, Konya'da başladığı imar faaliyetleri içinde plan ve cephe düzeni açısından önemli bir örnektir.

Sahip Ata'nın Kayseri'de 1267'de inşa ettirdiği Sahip Ata Medresesi'nin girişi dar olan cepheye alınmış ve Selçuklu geleneğine uygun olarak giriş cephesine özen gösterilmiştir. Köşelerde kare kaideler üzerinde yuvarlak planlı köşe kuleleri dikkat çekerken, cephe masif bırakılmıştır.

Sivas'ta Çifte Minareli Medrese ve Gök Medrese ile aynı tarihte, 1271'de inşa edilen Buruciye Medresesi'nin anıtsal taçkapısı bitkisel ve geometrik süslemeli bordürlerinin yanı sıra yüksek kabartma bitki desenli rozetleriyle de dikkati çekmektedir. Taçkapının hemen iki yanında simetrik konumda yerleştirilmiş süslemeli ve dikdörtgen açıklıklı iki pencere yerleştirilen ön cephenin iki köşesinde de iki katlı köşe kuleleri yer almıştır. Ön cephenin saçak seviyesinde kitabe kuşağı yer alırken, cepheyi ve taçkapıyı köşe kulelerinin yarısından başlamak üzere üç kademeli bir silme dolaşmaktadır. Ön cephenin bir bütün olarak algılanmasını sağlayan bu silmenin değişik bir uygulaması, Çifte Minareli Medrese'de de kullanılmıştır.

1299 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde taçkapı harimin sokak dokusuna göre şekillenerek pahlanmış olan kuzeydoğu köşesinde yer alır. Harim mekânının düzenlenişi nedeniyle yapının giriş cephesinin sol tarafı harime denk gelmiş ve düz bırakılmış, sağ taraf ise pahtan dolayı boş kalmış olup buraya minare ve sebil yerleştirilmiştir. Sol tarafta süslemeli bordürleriyle bir pencere, sağ tarafta ise minareden sonra iki pencereli küçük bir mekân yer almıştır.

1308 tarihli Amasya Bimarhanesi'nde yüksek kabartma bitkisel süslemeli anıtsal taçkapı cephenin ortasında yer almakta olup her iki yanında simetrik konumda ve süslemeli bordürlere sahip dikdörtgen açıklıklı pencereler bulunmaktadır.

4.1.2. Anadolu'da Çift Minareye Sahip Yapıların Mimari Açıdan Tartışmalı Yönleri

Konya Sahip Ata Camii: Konya Sahip Ata Camii, geçirdiği yangınlar sonucu harap olmuş, günümüzde mevcut olan ve yakın zamanda restorasyon geçiren yapı 1871'de inşa edilmiştir. Caminin orijinalinde şimdikinden bir nef daha geniş olduğu ve taçkapının arkasına kadar olan alanı kapladığı, H.Karamağaralı'nın 1964 yılında yaptığı kazıda temelleri tespit etmesiyle ortaya çıkmıştır.

F.280. Taçkapının arkasında kazı sonucunda ortaya çıkan giriş birimi (Karamağaralı, 1982)

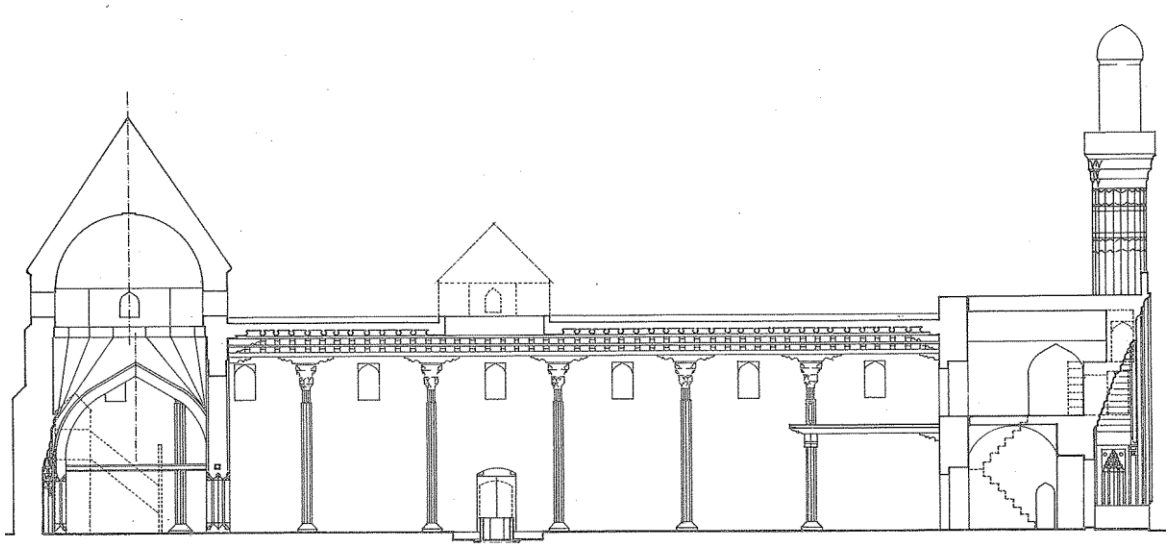
Caminin taçkapısı günümüzde yapıdan bağımsız olarak ayakta durmaktadır. İlk inşasında taçkapının ağaç direkli ve dikdörtgen planlı camiyle fiziksel bağı bulunduğu, 1964'te, taçkapının arkasındaki bu alanda yapılan kazı çalışmasıyla ortaya çıkarılmış, caminin ön cephesinden dışa taşkın küçük dikdörtgen planlı bir giriş mekânı oluşturan bu bölümün temellerinin bir kısmı tespit edilmiştir (F.280-F.281).

F.281. Taçkapının arkasında kazı sonucunda ortaya çıkan giriş birimi (Karamağaralı, 1982)

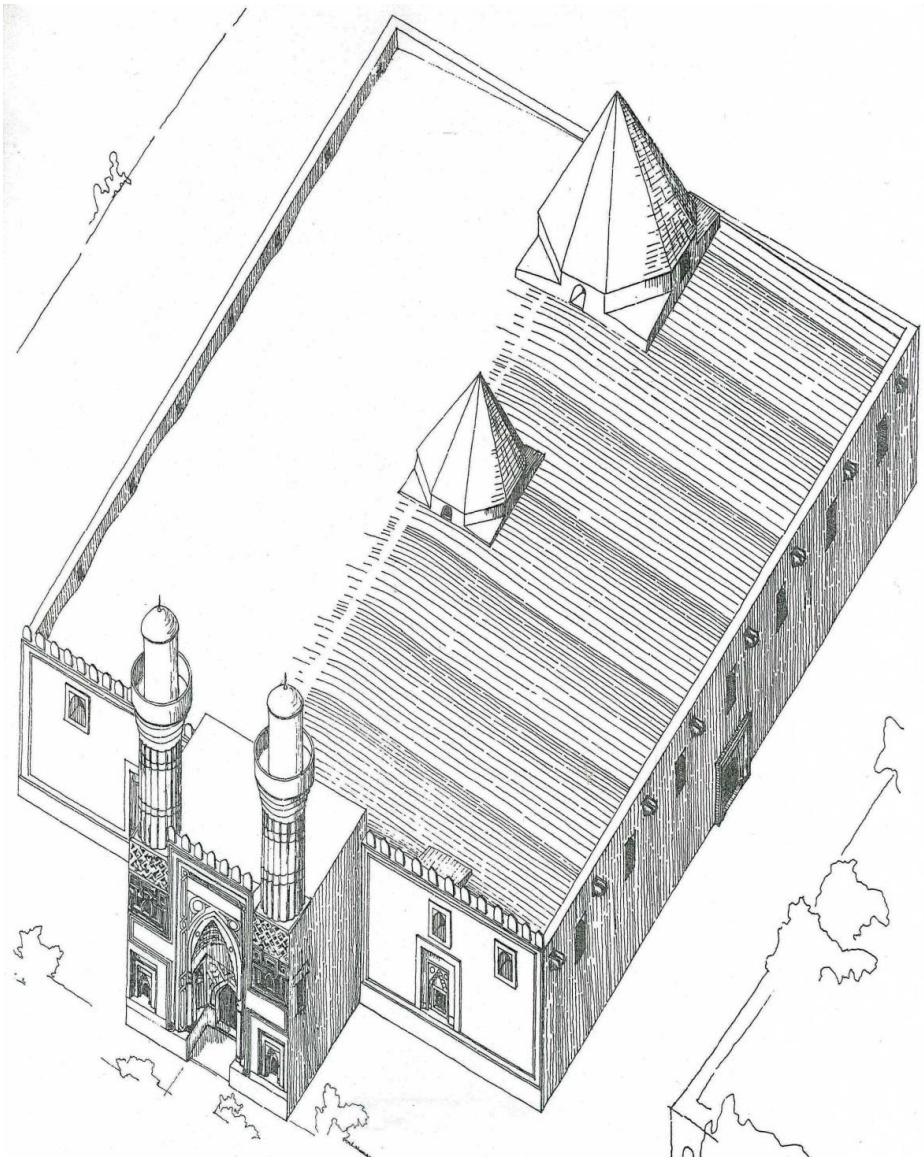
Buna göre Karamağaralı'nın uygulandığını düşündüğü plan, oldukça yüksek olan taçkapının arkasında altta tonozlu giriş biriminin üzerinde yine tonozla örtülü bir mahfil bulunan bir düzenlemedir. Karamağaralı, taçkapının yüksekliği göz önüne alındığında, taçkapının arkasında iki katlı bir giriş birimi yer alabileceğini düşünmüş olup bu plana göre ikinci kat, Yakutiye Medresesi'nde olduğu gibi bir mahfil şeklinde yapının iç mekânına açılıyordu. Taçkapı üzerinde yer alan minarelere de bu mahfile açılan minare kapılarından ulaşıyor olmalıydı (Ç.27).

Karamağaralı ayrıca, caminin günümüze ulaşamayan halinin rekonstrüksiyonu üzerinde de çalışmıştır. Tespit ettiği temellere göre bir nef daha genişlettiği cami, mihrap önünde kubbe ve aynı aksta bir aydınlık fenerine sahiptir. Yapının yan cephelerinde, üst seviyelerde küçük dikdörtgen açıklıklar ve yan girişler olabileceğini düşünmüş, taçkapıyı da ön cepheden oldukça dışa taşkın dikdörtgen planlı bir giriş birimi olarak çizmiştir.

Ç.27. Konya Sahip Ata Camii, giriş birimini iki katlı planlayan rekonstrüksiyonu (Karamağaralı, 1982)

Taçkapı ön cepheden 7.20 m. çıkıntısı, 9.50 m. genişliği ve 9.40 m. yüksekliği ile bir bina gibi durmaktadır (F.23). Karamağaralı'ya göre taçkapıdan geride kalan ön cepheye, süslemeleri ve minareleriyle oldukça anıtsal ve gösterişli olan taçkapıyla dengede olabilmesi için alttakiler süslemeli bordürlere sahip ve dikdörtgen açıklıklı iki büyük pencere, üsttekiler küçük dikdörtgen açıklıklar olmak üzere simetrik düzende açıklıklar yerleştirilmiştir (Ç.28).

Ç.28. Sahip Ata Camii'nin rekonstrüksiyonu (Karamağaralı, 1982)

Taçkapı ile minare unsurlarının bir araya gelerek yeni bir yaklaşımla taçkapı üzerinde minare düzenlemesini meydana getirmesi, Anadolu yapıları içinde ilk olması açısından önem taşımaktadır. Taçkapının aynı zamanda minare kaidelerini oluşturan yan bölümleri alt kısımlarda devşirme mermer levhalar, sebil açıklıkları, üstte geometrik geçmeli düzenlemeler, kitabeler ve profilli silmelerle oldukça hareketli ve anıtsal bir görünüm meydana getirmiştir. Kaidelerin üzerinde tuğla

örgülü bölümlerden sonra, tuğla ve sırlı tuğla süslemeli yivli düzendeki minare yer almaktadır.

Sahip Ata Camii taçkapısının tek minareli ya da iki minareli olduğu konusu çeşitli araştırmacıların çalışmalarına konu olmuştur.

M. Ferit ve M. Mesut, Sahip Ata'nın Konya'da yaptırdığı eserler bahsinde "Larende Mescidi" adıyla Sahip Ata Camii'nden bahsetmekte, çinili minaresinin dikkat çekici olduğu bilgisinin yanı sıra "…Evkaf dairesindeki eski kayıtlarda çifte minareli olduğu…" bilgisini de vermektedir[3].

İ. H. Konyalı, taçkapıdaki mimari ve süsleme özellikleri üzerine ayrıntılı olarak tarifler vermektedir. Konyalı, yıldırım düşmesi sonucu caminin minarelerinden sağdakinin şerefe altına kadar, diğerinin ise tamamen yıkıldığını söylemekte ve minarenin üzerindeki mavi-mor sırlı tuğlalardan oluşmuş kazayağı benzeri süslemeyi anlatmaktadır. 1871'de bugünkü cami inşa edilirken bahçede eski camiye ait ve taçkapıyla bağlantılı temel kalıntılarının görüldüğünü, minarenin birkaç kez onarım geçirdiğini de söylemektedir [4].

M. Akok, Sahip Ata Hanikahı ve Camii'nin rölövesini yaptığı çalışmasında çifte minareli taçkapının Anadolu'da camiye uygulanmış ilk örnek olabileceğinden bahsetmektedir. Akok, mimar Kölük bin Abdullah'ın minare kaideleri ve taçkapıyı ustalıkla kaynaştırdığını, günümüze minarelerden sadece sağdakinin onarım görmüş haliyle ulaştığını söylemektedir. Taçkapının süsleme özelliklerini Sivas Gök Medrese taçkapısı ile karşılaştırmıştır. Bunların yanı sıra çifte minareli kapının arka kısmından duvarlara ve bölümlere bağlantılı olduğunun kalan izlerden anlaşıldığını ve bu arka bölümde eski caminin iki katlı bir bölümünün olabileceğini düşünmektedir[5].

[3]M. Ferit, M.Mesut, **Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri,** İstanbul 1934, s.36.
[4]İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi,** Konya 1964, s.505-507, 512.
[5]Mahmut Akok, "Konya'da Sahib-Ata Hanikâh, Camiinin Rölöve ve Mimarisi", Türk **Arkeoloji Dergisi**, C.2, S.XIX/1970, Ankara 1972, s.6, 9-10.

Sahip Ata Camii'nin avlusunda yaptıkları kazıyla yapı hakkındaki en kapsamlı araştırmalardan birini yapmış olan Haluk Karamağaralı'nın restitüsyonuna göre de cami çifte minareli bir düzenlemeye sahip olmalıdır. Doğudaki minarenin tamamen, batıdakinin ise şerefe dahil olmak üzere üst kısmının yıkık olduğunu Karamağaralı da söylemektedir[6].

T. Cantay, XII.-XIII. yüzyıllarda Anadolu'da cephe düzenini incelediği tezinde Sahip Ata Camii ile ilgili verdiği bilgilerde yapının kesinlikle tek minareli olduğunu söylemektedir. Cantay'a göre, taçkapının simetrik düzeni yapının çifte minareli olarak düşünülmesine yol açmış ve bu değerlendirmelerde taçkapının mimari kuruluşu yeterince dikkate alınmamıştır. Cantay, taçkapının daha yapım aşamasında tek minareli olarak tasarlandığını, batıdaki minarenin geçişi için duvarda gerekli düzenleme yapıldığı halde doğu taraf için aynı durumun söz konusu olmadığını belirtmektedir[7].

O.C. Tuncer, Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar adlı çalışmasında yapı yaptırma ortamı, kültürel ortam, baniler, mimarlar ve yapılardaki etkiler gibi çeşitli başlıklar altında yapıları incelemiş ve Sahip Ata Camii'ne de çalışmasında yer vermiştir. Tuncer'e göre doğu kökenli mimar Kölük bin Abdullah'ın muhtemelen Azerbaycan üzerinden aldığı etkileri bu yapıda yorumlamasıyla, taçkapı üzerinde minare Anadolu'da uygulanmıştır. Ancak Tuncer, çalışmasında ayrı yerlerde, hem Anadolu'da hala devam eden bir Selçuklu geleneği içinde yapıda tek minare kullanılmış olabileceğinden, hem de yapının çifte minareli olduğundan bahsetmektedir[8].

[6]Haluk Karamağaralı, "Sâhib Atâ Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", **Röleve ve Restorasyon Dergisi**, S.3, Ankara 1982, s.49,51, 74-Ş.7, 75-Ş.8.
[7]Tanju Cantay, "XII. XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da Cephe Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, s.468.
[8]Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.11, dpn.2, 44.

E. Başar, doktora çalışmasında ele aldığı yapıda izleri değerlendirerek, taçkapıda tek minare yer aldığını ve ikinci bir minare tasarlanmadığını ve inşa edilmediğini kesinlikle belirtmektedir[9].

Araştırmacıların genel olarak vardıkları sonuç Sahip Ata Camii'nin çifte minareli cephe düzeniyle Anadolu'daki en erken örnek olduğu, daha sonraki yıllarda yapının geçirdiği tahribatlar sonucu minarelerden doğudakinin tamamen yıkılıp ortadan kalktığı yönündedir. Şimdiye kadar taranan kaynaklarda T. Cantay ve E. Başar yapıda kesinlikle ikinci bir minarenin olmadığını, planda dahi tasarlanmamış olduğunu söylemektedir.

F. 282. Onarım sırasında taçkapının arkasında açılan duvar, (2007)

Taçkapı üzerinde ikinci bir minarenin yer alıp almadığı çeşitli araştırmalara konu olmakla birlikte bu konuda yapılan yorumlar, taçkapının günümüzde büyük ölçüde değişmiş olduğunu gördüğümüz arka cephesine bağlı kalınarak yapılmıştır. Kapının arka cephesinde yarı tuğla, yarı taş örgü görülmektedir. Minareye ulaşımı sağlayan merdiven, küçük kapı açıklığı dışında arka cephenin neredeyse yarısını

[9]Emin Başar, "XII. XIII. Yüzyıl Anadolu Minareleri", Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 1997, s.85.

kapatmaktadır. Söz konusu cephe çeşitli onarımlar esnasında değişmiş olduğundan kapının arkasında bulunduğu varsayılan giriş biriminin duvarlarda herhangi bir izi kalmamış (F.284), ancak Karamağaralı yaptığı kazı sonrasında giriş birimi olarak değerlendirdiği bu alanın temel izlerine ulaşmıştır. Günümüzdeki durumunda taçkapı arkasındaki duvarın, giriş biriminin yan duvarlarıyla olan bağlantısı ve izleri tamamen kaybolmuştur. Taçkapının minare girişleri seviyesindeki sahanlıkta ve burada taçkapının arka duvarında yine pek çok değişiklik izlenebilmektedir. Taçkapının orta bölümünde iki yanı pahlı tuğla-moloz taş örgülü duvar vardır. Soldaki minarenin tuğla örgülü kaide kısmında, kapı açıklığı ve minare merdivenleri görülmektedir. Günümüze ulaşamamış sağdaki minarenin merdiven kovası önündeki sahanlık, önüne duvar örülmesi suretiyle kapatılmış olmalıdır. 2007 yılında bu bölümde yapılan restorasyon sırasında duvarda bazı alanlar açılmıştır. Açılan bu alanlardan yıkılmış olan minarenin merdiven kovasında tuğla örgülü 3-4 basamağı ve minarenin orta desteği (?) görülmüştür. Üst bölümü moloz taş, tuğla kırıkları ve kireçli bir harçla doldurulmuş olan merdiven basamaklarının dönüşünden yukarı doğru devam ettiği ve yıkıldıktan sonra üst kısmı kapatılmak suretiyle işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır (F.282-F.283).

F.283. Onarım sırasında taçkapının arkasında ortaya çıkan ve yıkılan minareye ait olan merdiven kalıntıları (2007)

Sonuç olarak, Karamağaralı'nın taçkapı arkasında ve cami avlusunda yaptığı kazıya göre, taçkapının arkasında bir giriş birimi bulunmaktaydı. İnce Minareli Medrese'nin taçkapısına benzer olarak dışa doğru taşkın vaziyette planlanmış olduğu ileri sürülen bu giriş mekânında minarelere çıkışı sağlayan esas merdivenlerin yer almış olabileceğinden de bahsedilmektedir. Taçkapının kuruluşuna ve yüksekliğine göre de araştırmacıların öne sürdüğü çift minareli giriş birimi iki kat yüksekliğinde bir yapı olmalıdır. Karamağaralı, Anadolu'da çift minareli taçkapı düzeninin görüldüğü bu ilk örnekte, ön cephede iki kat pencerelere yer verilmek suretiyle yeni bir cephe düzeninin ortaya çıkmış olduğu konusunda görüş belirtmektedir.

F.284. Sahip Ata Camii arka cephesi (Karamağaralı 1982)

Taçkapının 2007'de geçirdiği son restorasyonda doğudaki minarenin arkası, batıdaki minare gibi pahlı biçimde düzenlenmiş ve minare kapısı da konmuştur (F.37). Restorasyon çalışmaları sırasında rölöve çalışması yapılmadığı için bu bölümdeki uygulamaları tespit etmek mümkün olmamıştır. Sonuç olarak, taçkapının iki minareli olarak inşa edildiği, bu şekliyle Anadolu'da inşa edilen ilk çift minareli taçkapı olduğu, ancak deprem veya yapıdaki bir tahribat sonucunda yıkılıp günümüze ulaşmadığı ortaya çıkmaktadır.

Konya İnce Minareli Medrese, mimari verilerin yetersiz olmasından dolayı tez kataloğunda yer almamıştır. Ancak kaynaklarda yer alan bazı bilgilerin ele alınması amacıyla değerlendirme bölümünde yer verilmiştir. İnce Minareli Medrese, etrafında dikdörtgen mekânların yer aldığı merkezi holü kubbeyle örtülü ve büyük bir eyvana sahip bir yapı olarak Karatay Medresesi'ne benzer planıyla dikkat çekmektedir. Medrese oldukça dışa taşkın ve yüksek bir taçkapıya sahiptir. Gösterişli taçkapı, üzerinde kitabe yer alan düğümlü geçme bordürlü, köşelerinde enginar demetlerinin ve geometrik geçmeli kompozisyonların yer aldığı değişik bir mimari düzenlemeye sahiptir. Medreseye kuzey köşesinden bitişik olan mescit, medresenin kuzey ve güney cephesindeki diğer mekânlar gibi yıkılmış ve daha sonraki yıllarda tekrar inşa edilmiştir. Mescidin kuzey-doğu köşesinde yer alan minare, mescit ve taçkapı arasındaki konumuyla bu dönem yapıları arasında farklı bir cephe düzeni oluşturulmasını sağlamıştır[10].

Kitabesi günümüze ulaşmamış olan yapı, Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1258-1279 yılları arasında, taçkapıdaki rozetlerde ismi bulunduğu üzere Kelük bin Abdullah'a inşa ettirilmiştir[11]. Akşehir'de bulunan Taş Medrese 1216 yılında Emirdad Hasan bin Ali tarafından yaptırılmış olup, kaynaklara göre 1250 yılında Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından ana eyvanı, taçkapısı ve cephesi yeniden ele alınmıştır. Kaynaklarda Sahip Ata'nın Akşehir'de bir mescit yaptırmış olduğundan bahsedilmekte ve Taş Medrese'ye bitişik konumdaki mescit ve

[10]Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.802-806; Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C.1, Ankara 1969, s.54-55; Mahmut Akok, "Konya'da İnce Minareli Medrese'nin Rölöve ve Mimarisi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XIX-1, Ankara 1972, s.6-13.
[11] Kuran, **a.g.e**., 1969, s.55.

minarenin bu yapı olduğu düşünülmektedir[12]. Taş Medrese'de, taçkapı, cephenin kuzeybatı köşesindeki önü iki kemerli revaklı mescit ve minareyle Kelük bin Abdullah cephede farklı bir düzenlemeye gitmiş, Konya İnce Minareli Medrese'de ise bu düzeni farklı bir şekilde yorumlamıştır. İnce Minareli Medrese'nin ön cephe düzeninde mescide ait minare, medrese taçkapısıyla mescit arasında konumlandırılmış, plandaki bu uygulamayla minare, ön cephe düzenindeki yerini almıştır.

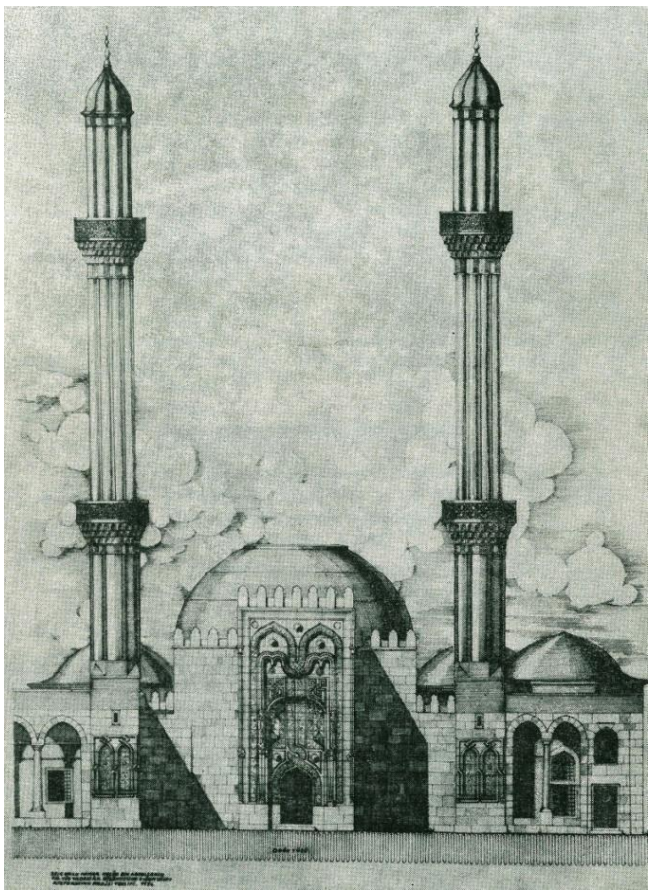

F.285. Konya İnce Minareli Medrese (SÜSAM Arşivi)

XX.yüzyıl başındaki fotoğraflarda medrese, mescidi, altta düğümlü geçme ve bitkisel süsleme taş bir kaide üzerinde yükselen yivli düzende ve sırlı tuğla baklava süslemeli ve iki şerefeli tuğla minaresi ve güney cephesiyle ayakta görülmektedir[13] (F.285). Minare 1901 yıllında düşen yıldırımla birinci şerefesine kadar yıkılmış, mescidin kubbesi de büyük zarar görmüştür. Mescid 1929 yılında tamamen yıktırılmış olup

[12] Kuran, **a.g.e.**, 1969, s.79-82.
[13] Konyalı, **a.g.e.,** 1964, s.805.

yakın zamanda restore edilerek tekrar inşa edilmiştir[14]. Medresenin kuzey ve güney cephelerindeki tahribat yine fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Buna sebep olarak da o dönemde medresenin arkasına ev yaptırmış olan bir kişinin belediyenin göz yummasıyla medresenin bazı bölümlerini yıktırdığı bilgisi gösterilmektedir[15]. Ayrıca medresenin taçkapısını üç yönden dönmesi gereken kitabeli bordürlerin yalnızca iki yanda yer alması ve günümüzde çatı saçağı altında kalmış bu bölümde süslemenin de kesiliyor olması, yapının kayıtlarda rastlanmayan başka bir tahribat daha geçirdiğini gösteriyor olmalıdır. Yapının günümüze ulaşmayan kitabesi de muhtemelen burada yer alıyordu[16].

F. 286. İnce Minareli Medrese için Akok'un önerisi (Akok 1977)

[14]Caner Arabacı, **Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri**, Konya 1998, s.147; Zeki Atçeken, "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre İnce Minareli Darü'l Hadis'in Osmanlılar Zamanında Bakımı ve Kullanılması", **Yeni İpek Yolu Özel Sayı**, III, Konya 2000, s.42.
[15] Arabacı, **a.g.e.**, 1998, s.150.
[16] Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri**, C.2, İstanbul 1972, s.69.

M.Akok 1960'lı yıllardaki çalışmalarında yapının yıkılmış olan kuzey ve güney cepheleri üzerinde durmuş, burada bulunan mekânları değerlendirmiştir[17]. Akok'un çalışmasında dikkat çeken ve cephede çift minareye yer verdiği bir restitüsyon bulunmaktadır. Yapının etrafında bir kazı çalışması da yapılmış olmakla birlikte, Akok avlunun bu bölümünde müze idare binası yer aldığı için kazı çalışması yapılamadığını belirtmiştir[18]. Burada ikinci bir minare bulunduğu fikrine yol açacak herhangi bir bulguya ulaşamadığını belirten Akok restitüsyon çiziminde hemen hemen simetrik bir cephe yaratmaya çalışmıştır. Ayrıca belki de çift şerefeli düzeniyle oldukça yüksek olan minarenin ön cephede dengeli görünebilmesi için simetriğine de aynı şekilde cepheden L şeklinde çıkıntılı ve dışa taşkın olan taçkapıyla aynı seviyede bir minare daha uygun görmüştür (F.286).

Kaynaklarda medresenin mescit kısmı ve minarenin harap olmasıyla ilgili ayrıntılı bilgilere rastlanırken, yapıda ikinci bir minare olmasıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Akok'un bu yaklaşımı üzerinde başka araştırmacılar tarafından da durulmamıştır. Herhangi bir bilgiye rastlanamadığı için yapının bu çift minareli ön cephe düzeni Akok tarafından çizilmiş bir denemeden öteye gitmemekle birlikte, yapıdaki bazı mimari unsurlar gelişim çizgisi içinde önemli yere sahip olmaktadır.

Kölük bin Abdullah'ın Akşehir Taş Medrese'de mescidin dış köşesine yerleştirdiği minareyi burada yeni bir yaklaşımla ön cephede, taçkapıyla mescit arasında hemen hemen bağımsız bir konumda yerleştirmesi, Taş Medrese'den sonra farklı uygulamalar yaratmaya çalıştığı şeklinde düşünülebilir. Yine Konya'da aynı mimarın yapısı olan Sahip Ata Camii'nin çift minareli taçkapısı, taçkapı ve minarenin bütünleştiği erken bir örnek olmaktadır. İnce Minareli Medrese'nin yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1258-1279 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmektedir. Taş Medrese ve Sahip Ata Camii'ndeki uygulamalardan sonra Kölük bin Abdullah'ın bu yapıda da farklı bir arayışla minarenin yerini değerlendirerek

[17]Akok, **a.g.e.,** 1972, s.5-36; Mahmut Akok, "Konya'da Restore Edilme Yoluyla Kurtarılması Düşünülen Üç Selçuklu Eseri, Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli Medreselerin Restorasyon Projeleri", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XXIV-1, Ankara 1977, s.41-69.
[18] Akok, **a.g.e**, 1972, s.9; Akok, **a.g.e.,** 1977, s.45-46.

uygulamalarını çeşitlendirmiş olması mümkündür. Ayrıca tek planlandığı kabul edile gelen bu minarenin yine Taş Medrese'de ayrıca Konya'da Hatuniye Mescidi ve Hoca Hasan Mescidi minarelerinde de olduğu gibi çift şerefeli olması da dikkati çeken diğer bir nokta olmaktadır[19]. Sahip Ata Fahreddin Ali'nin banisi olduğu bu yapılar, çift minareli değil ancak çift şerefeli düzenleriyle oldukça yüksek ve gösterişli yapılar olmakta, belki de baninin gücünü bu şekilde vurgulamaktadırlar.

Sivas Gök Medrese: Yapının doğu eyvanı yıkılarak oldukça harap duruma geldiği için mimari açıdan problemli bir bölüm olarak görülmektedir. Bu yönde ana eyvan tamamen yıkılmış, yan odaların ise çok az bir kısmı kalmıştır. Bu duvardan günümüze ulaşan mermer kitabe parçaları ve mermer süslemeli mimari parçalardan anlaşıldığı kadarıyla ana eyvan oldukça zengin bir düzenlemeye sahipti. Günümüzde burada devam eden restorasyon çalışmalarıyla 1823-1824 M.'de inşa edilmiş ve özgün olmayan duvar kaldırılmıştır[20]. Ana eyvan ve yanındaki odaların yeniden inşa edilmesi çalışması devam etmektedir.

Medresenin ikinci bir katının bulunup bulunmadığı da tartışmalı konulardan bir diğeri olmuştur. A. Kuran, yapının bu durumuyla ilgili bazı sorular sormakta ve cevaplarıyla yapının tek katlı olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, binanın üst katına çıkan merdiven yeri veya izi yoktur. Yan eyvanların tonozları da, medrese odalarının tonozlarından daha yüksek olduğu için, bu bölümde boydan boya bir ikinci kat düşünülememektedir (F.47). Yan eyvanların iki katlı olması halinde de eyvanlarla medrese odalarının bağlantısı kesilmekte ve daha fazla merdivene ihtiyaç olmaktadır. Bunlardan başka, Kuran, ikinci katın yıkılmış ya da tahrip edilmiş olma ihtimalleri üzerinde durmaktadır. Bir diğer düşünce olarak da Sahip Ata'nın bu yapıyı, daha önce belki burada bulunan ve tahrip olmuş bir han veya iki katlı başka bir

[19]Süheyl Ünver, "Konyada ikinci bir çift şerefeli minare", **Konya, Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, Y.XI, S.105-106-107, Konya 1947, s.1-3; Şahabettin Uzluk, "Konyada çift şrefeli üçüncü minare", **Konya, Halkevi Aylık Kültür Dergisi**, Y.XII, S.112, Konya 1948, s.3-5; Yılmaz Önge, "Çift Şerefeli Selçuklu Minareleri", **Önasya**, Y.5, C.5, S.50, İstanbul ty, s.8-9; Selçuk Mülayim, "Yivli Minare ve Geleneği", **Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri 26-27 Aralık 1987**, Antalya 1988, s.12-13, 21, 23.
[20]Medresedeki en kapsamlı onarım 1823-1824 M.'de yapılmıştır. Bu onarımda doğu eyvanı ve yan mekânlarının bulunduğu kısım bir duvar örülerek yapının dışında bırakılmış, buraya bir onarım kitabesi de konulmuştur.

medresenin sadece dış duvarları kullanılmak suretiyle yaptırmış olabileceğini belirtmektedir[21].

M. Sözen'e göre; ikinci kata çıkışı sağlayacak olan merdivenlerin araştırmada bulunmaması bir problem olmakla birlikte, ona göre, ön cephenin durumu ikinci bir kat olmasını gerektirmektedir. Sözen, Evliya Çelebi'nin, medresede yazın kullanılan bir üst kat olduğundan bahsetmesine işaret etmesine rağmen, her bölümden yukarı çıkış için gereken merdivenlerden hiç birinden iz olmaması bu duruma şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Sonuçta, medresenin bütününün iki katlı olmasından ziyade, sadece ana eyvanın üst bölümünde ikinci katın olabileceği düşüncesini belirtmektedir[22].

F.287. Gök Medrese'nin giriş birimi ve yan cephelerinde ikinci kat (Gabriel 1934)

[21]Kuran, **a.g.e.,** 1969, s.94-96.
[22]Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri. Beylikler Devri, Açık Medreseler,** C.I, İstanbul 1970, s.46-47; Metin Sözen, "Sivas Gök Medrese ve Düşündürdükleri", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi 1. Restorasyon Semineri Özel Sayısı**, S.4, İstanbul 1982, s.95.

B. Bilget, Gök Medrese'yle ilgili çalışmasında, yapının Osmanlı dönemine ait bir resmini vermektedir. Fotoğrafta, yapının batıda mescit ve dershane bölümlerinin üzerinde ve kuzey cephesi üzerinde ikinci bir katın varlığı görülmektedir. Bilget'e göre, Evliya Çelebi'nin de bahsettiği ikinci kat, ahşap olarak XVII-XVIII. yüzyıllarda yapılmış ve XIX-XX. yüzyılın başına kadar da ulaşmış olmalıdır (F.287). Bilget, ayrıca A. Özdural'ın çalışmasında çatı seviyesinde birkaç tane harap basamak tespit ettiğinden de bahsetmektedir[23].

C. Hersek tez çalışmasında yapının iki katlı olması durumunu kaynaklara da dayanarak ele almakta ve bu araştırmalara göre medresenin üst kot pencerelerinin zemin kat odaları tonozlarının üstünden dışarı açılmasının ikinci katın varlığına işaret ettiğine dikkat çekmektedir. A.Gabriel medreseyi iki katlı olarak düşünmüş ve ana eyvanı ikinci katın saçak seviyesine kadar yükseltmiştir. Hersek'e göre bu mazgal pencerelerin değişik yüksekliklerde ve boyutlarda açılmış olmaları, sonradan yapılmış olabileceklerini düşündürtmektedir. Üst kata ulaşımı sağlayacak merdivenler günümüze ulaşmamış olup sadece abdesthanede merdiven kalıntısına rastlanmıştır. Bu özelliği göz önüne alarak üst kat durumunu tartışan Hersek, bütün bir ikinci kat yerine yalnızca ana eyvanlara komşu hacimlerde ikinci bir kat olabileceğini söylemektedir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve XX. yüzyılın başlarındaki fotoğraflarda görülen ahşap ikinci katın sonraki onarımlarda eklenen bir bölüm olduğu düşüncesindedir. Özgün durumunda iki katlı olan yapının Osmanlı döneminde yıkılarak tek katlı inşa edildiği fikrini benimsemeyen Hersek, minarelere sahip ön cephe dâhil, günümüze sağlam ulaşmış olan yapının sadece üst katının yıkılmış olabileceği ihtimalini de zayıf görmektedir. Özellikle giriş eyvanının her iki yanında yer alan kubbelerin dış yüzlerinin çini kaplı olmasının, burada süslemeyi gizleyecek ikinci bir kat olmasına engeldir. Ayrıca minare pabuçlarının arka yüzlerinde de avludan görülecek şekilde çini süsleme bulunmaktadır. Bu durumda üst kotlarda kullanılmış pencereler de görkemli yapı inşa etme arzusuyla yüksek tutulan beden duvarlarını süsleyen elemanlar olabilir[24].

[23]Burhan Bilget, **Gök Medrese,** Ankara 1989, s.34-35, R.6.
[24]M. Can Hersek, "Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Kenti Anıtları", Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s.204-209.

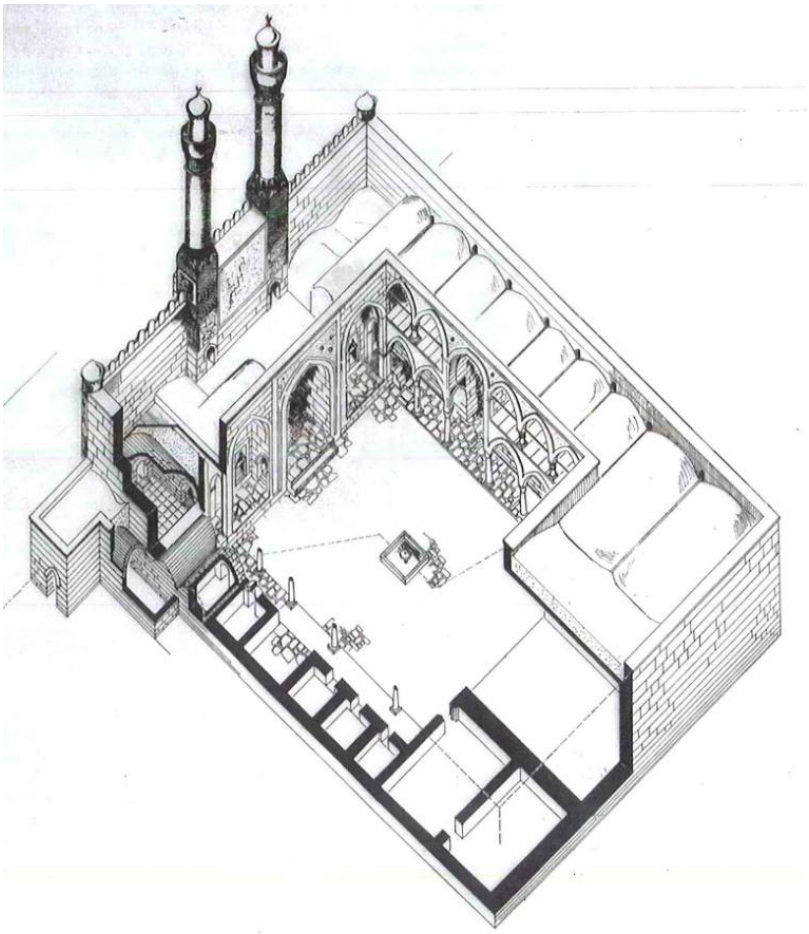
O.C.Tuncer, yapıyla ilgili uzun yılları kapsayan ve 2008 yılında yayınlanan çalışmasıyla medresenin ikinci katının varlığını kanıtladığını düşündüğü bulgular ortaya koymaktadır. Buna göre, medresenin kuzey kanadında yer alan ıslak mekânla bitişiğindeki oda arasında küçük dikdörtgen bir sahanlık yer almakta ve odanın tonozu üzerinde tespit edilen altı basamak, üst kata çıkan merdivenlere ait olmalıdır[25]. Tuncer, yapıda bu merdiven izlerinden başka merdiven kalıntısına rastlamamış olup medresenin zemin kat restitüsyon planında güney cephede de, bu düzenlemenin benzerini yerleştirerek ikinci kat bulunduğunu belirtmiştir. Medresenin ikinci kat restitüsyon planında, yalnızca kuzey ve güney eyvanlara bitişik alanları iki katlı planlayan Tuncer, eyvanların çatı seviyesinde her iki yana yerleştirdiği merdivenlerle, ikinci katta bulunan bu odalara eyvanlar üzerinden geçilerek ulaşıldığını belirtmekte, batı ve doğu cephelerdeki kubbeli mekanlar için de benzer bir uygulamayı önererek mescit ve karşısında yer alan mekanın kubbeleri arasına da bir oda yerleştirmektedir[26]. Tuncer bu üst katın ahşap olarak inşa edilmiş olduğunu da öne sürerken[27], başka hangi yapılarda ahşap bir üst kat inşa edilmiş olduğu, üst katın ne sebeple ya da ne zaman yok olduğu ve zemin katta bulunduğunu söylediği her iki yandaki merdivenlerden birkaç basamak dışında neden hiçbir bulgunun günümüze ulaşamamış olduğu konularında bilgi vermemektedir. Evliya Çelebi'nin yazdıklarına dayanarak Osmanlı döneminde yapının ahşap bir ikinci katının var olması, Tuncer'e Selçuklu dönemindeki ahşap üst katın yok olmasından sonra Osmanlı dönemindeki tamiratında böyle bir müdahale gördüğünü düşündürmüş olmalıdır.

Sözen, yapının ön cephe düzeni üzerinde dururken çeşmenin cepheye yerleştirilişinin, simetri anlayışını değiştirdiğini söylemektedir. Buna göre Konya'da Sahip Ata Camii taçkapısının yan kanadında simetrik olarak konan çeşmeler, Sivas Gök Medrese'de taçkapı yan kanatlarından çıkartılarak sol cephede (kuzey tarafta) kullanılmış, bu yüzden de dikkat ortadaki taçkapıdan sonra, sola çeşmeye kaymıştır.

[25]Orhan Cezmi Tuncer, **Sivas Gök Medrese (Sahip Ata Fahrettin Ali Medresesi)**, Ankara 2008, s.130.
[26] Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.144, 165.
[27]Tuncer, **a.g.e.,** 2008 , s.37.

Sağ kanat daha zayıf kalmıştır. Sözen'e göre, yapının köşelerine yoğun bir şekilde bezenmiş köşe kulelerinin konmasının nedeni, oldukça bezemeli ve plastik ifadeye sahip taçkapıya ve minarelere uyum sağlama çabası olsa gerektir.

Sivas Çifte Minareli Medrese: Yapının günümüze yalnızca doğu cephesi ulaşmış olup planı kazılarla ortaya çıkarılan temelleri sayesinde elde edilmiştir. Ayrıca kazılarda ulaşılan bulgularla medresenin iki katlı olduğunu da düşünmek mümkün olmuştur.

Ç.29. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin iki katlı rekonstrüksiyonu (Hersek 1993)

Yapının sağlam olan ön cephesinin arkasında, değişik ölçülere sahip tonozlu üç mekân da nispeten günümüze ulaşmış bölümlerdir. Büyük ölçüde yıkılmış olan giriş

eyvanı kalan izlere göre sivri tonoz örtülü olmalıdır. Giriş eyvanının her iki yanında izleri görülen ve bir kemer oluşturacak şekilde yükselen kapı söveleri, odaların eyvana açıldığını göstermektedir. Kemerlerin içlerinde ve yan yüzlerinde palmet, rumi kabartmalı bitkisel süslemeler, düğümlü geçmelerden oluşan örgü motifleri büyük oranda seçilebilmektedir. Cephenin güney köşesindeki iki mekân ve üst örtüleri ayaktadır. Eyvana bitişik üçüncü mekânın avluya bakan cephesi yıkılmıştır. Cephenin kuzey cephesindeki iki mekânın duvarları ve üst örtüsü ise büyük oranda yıkılmıştır. Günümüzde minarelere ulaşımı sağlayan iki yöndeki tek kollu merdivenler sonraki dönemlerde yapılmış olmalıdır. Ancak yapının orijinal durumunda da minarelere ulaşan benzer bir merdiven düzeni olduğu düşünülmektedir[28]. Taçkapının arka cephesinde dikkati çeken diğer bir özellik de günümüze orijinal ulaşan duvar parçaları ve kemer dönüşleri üzerindeki palmet-rumi ve geçmeli düğümlerden oluşan örgülü düzenlemelere yer verilmiştir (F.288).

F.288. Çifte Minareli Medrese'nin arka cephesi, onarımdan önce (2007)

[28]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.134.

Bu cephedeki giriş dehlizi ve tonoz kalıntıları, giriş cephesinin iki katlı olduğuna dair bazı soruları gündeme getirmiştir (F.288). Minare kapı kemerlerinin hemen üzerinde başlayan çini yazılı panolar, burada ikinci bir katın varlığı durumunda kapanıyor durumdadır. Giriş cephesinin güney bölümünde üst kotta yer alan pencerenin arkasında bir mekân olup olmadığı da kesin değildir. Kazılar sonucunda ortaya çıkan diğer bir bulgu da giriş kapısının eşik kotunun orijinalde bugünkünden 0.70 m. daha aşağıda ancak avlu döşemesinden 1.10 m. yüksekte olduğudur. Buna göre, girişin yer aldığı doğu cephesi yüksek ve tek katlı bir düzenlemeye sahipken, yan cepheler daha derin bir kotta ve iki katlı olarak inşa edilmiş olmalıdır. Kazılarda ortaya çıkan kısa sütunlar ve çini parçalarının yoğunluğu da araştırmacılara çini bezemenin iki kat boyunca ve yoğun bir şekilde uygulandığını düşündürtmüştür[29] (Ç.28).

Ana eyvanın iki yanında kalan mekânların bazı bölümleri uzun zaman toprak altında kaldıktan sonra, son yıllarda yapılan ve hala devam eden restorasyon çalışmalarıyla temeller temizlenerek açığa çıkartılmış ve temel duvarları bir miktar örülerek yükseltilmiş durumdadır (F.89). Ana eyvan kısmına sonradan inşa edilmiş bina yüzünden bu bölümdeki temeller zarar görmüş haldeydi. Medresenin kuzey ve güney cephelerindeki mekânlar yan eyvanların her iki yanında üçer tane olmak üzere düzenlenmiştir. Restorasyon öncesi, avlu cephelerini oluşturan duvarların bir kısmı zeminden itibaren bir-iki sıra taş dizisi halinde görülebilmekteydi. Kazılar sonucu ortaya çıkan sütun kaidelerinin düzenlenişinden avlunun revaklı olduğu ve karşılıklı iki kanatta altışar sütunun bulunduğu kabul edilmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan 1.60 m. yüksekliğinde ve düz başlıklara sahip sütunların üst kat revaklarına ait olduğu düşünülmüştür. Bu sütunlardan bir tanesi medresenin arkasındaki parkın içinde, bir diğeri ise Buruciye Medresesi'nin önünde durmaktayken günümüzde medresenin arka cephesinin yeniden düzenlenmesi sonucunda odaların önlerine konulmuştur. Söz konusu sütunların başka yapıdan getirilerek devşirme olarak kullanıldığı öne sürülmüştür[30]. Ancak çok benzeri sütunların Divriği İncili Hatun Türbesi olarak tanınan açık türbenin kemerlerinde de görülmesi dikkati çekmektedir.

[29]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.134, 136.
[30]Hersek, **a.g.e.,** 1993, s.137.

Günümüzde minarelere girişin arkasında yer alan ve sonraki dönemlerde inşa edilmiş bir merdivenle ulaşılmaktadır. Yapının bu bölümü de büyük hasar gördüğü için minarelerin ve bunlara geçişi sağlayan mekânların durumu anlaşılamamaktadır. Giriş cephesinin arkasının iki katlı olması halinde minare kaidelerindeki sırlı tuğla süslemeler duvar altında kalmaktadır. Ancak C. Hersek'in önerdiği biçimde, giriş cephesinin arkasındaki birimler tek katlı ve yüksek düzenlenirken, avlunun iki yanındaki bölümler ise iki katlı ve revaklı düzenlenmiş olmalıdır.

Yakutiye Medresesi: Yakutiye Medresesi'nin cephe düzenlemesinde yer alan minareler dışarı taşkın taçkapının üzerinde değil, cephenin kuzey ve güney köşelerinde yer almıştır. Kesme taştan, alt kısımları pahlı yuvarlak kaidesi üzerinde yalnızca güney yöndeki minare ayaktadır. Kaidenin üzerinde minarenin yüzeyinden dışa taşkın olarak yerleştirilmiş tuğlaların meydana getirdiği baklavalı geometrik düzenlemeler içinde firuze ve mor sırlı tuğlaların yerleştirilmesiyle elde edilen süslemeye sahip gövde belli bir yüksekliğe kadar sağlam kalabilmiştir. Yıkılan üst kısmı ise kurşun bir kapakla kapatılmış vaziyettedir (F.115).

Cephenin kuzey köşesindeki pahlı ve yuvarlak planlı diğer kaide için ise araştırmacılar çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kaidenin üst kısmında minare bulunup bulunmadığı konusunda fikirler öne sürülmüş, bu kaidenin türbe olabileceğinden de bahsedilmiştir.

A.Ş.Beygu, türbe olarak tarif ettiği bu yerin daha önce sökülüp harap edildiğini, içinde mezar bulunmadığını ve üzerinin konik bir çatıyla kapalı olduğunu söylemektedir[31].

A. Kuran, mevcut kaide üzerinde minarenin hiç yapılmadığını, kaidenin de cephedeki diğer minarenin simetriği olarak planlandığından bahsetmektedir[32].

[31] Abdürrahim Şerif Beygu, **Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri,** İstanbul 1936, s.151.
[32] Kuran, **a.g.e.,** 1969, s.125.

İ.H. Konyalı ise yapının tek minare ile ahenksiz görüneceğinden dolayı iki minareli düzende yapılmış olduğu ancak daha sonra bir deprem ya da top güllesi isabetiyle diğer minarenin yıkıldığı fikrini ileri sürmektedir[33].

İ.Akçay sağ taraftaki kaide ve minare ile karşılaştırarak sol köşedeki taş kaide üzerinde de minare bulunması gerektiğini ve aksi halde ön cephenin düzenini bozacağını belirtmiştir. Akçay'a göre sol kaide üzerindeki minare zamanla yıkılmış ve taş kaide kısmı da türbe olarak kullanılmıştır[34].

M. Sözen de çalışmasında sol taraftaki minarenin yıkılmış ya da yapılmamış olabileceğinden bahsederken, cephede yaratacağı dengesizliği düşünerek minarenin hiç yapılmamış olmasına az ihtimal vermektedir. Ayrıca ilk yapılışında türbe olarak planlanmamış kaidenin konik bir külah ile kapatılarak bu şekilde kullanıldığından bahsetmektedir[35]. Taş kaidenin türbe olarak kullanıldığına dair bir bulgu yoktur. Muhtemelen şekli itibariyle yukarıda bahsedilen kaynaklarda türbe olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

N. Çam da çalışmasında kaidenin 4.10 m. ölçüsündeki çapının bir türbe için küçük olması ve bu devirde cephede minarenin simetriği olan bir konumda yerleştirilmiş başka bir türbe örneği bulunmamasından hareketle yapının sol köşesinde bulunan taş kaidenin türbe olarak kullanıldığı fikrine karşı çıkmıştır[36].

Daha sonraki araştırmalarda bu kaidenin üzerinde minare yer alması amacıyla inşa edildiğine dair bulgular tespit edilmiştir. Cephenin güneyinde, günümüzde mevcut olan minareye, giriş biriminin sağındaki odadan ulaşılmaktadır. Bu odadaki merdivenlerle çatıya çıkılmakta, mevcut minareye de çatının güneybatı köşesine denk gelen ve çatı zemininden üç basamak yüksekte olan kapıyla ulaşılmaktadır. Medresenin giriş eyvanının üzerinde orta alana bakan açık bir mahfil bulunmaktadır.

[33] Konyalı, **a.g.e.,** 1960, s.321.
[34] İlhan Akçay, "Yakutiye Medresesi", **Vakıflar Dergisi**, S.VI, Ankara 1965, s.146, 148-149.
[35] Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.3, 6.
[36]Nusret Çam, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Mülahazalar", **Vakıflar Dergisi**, S.XX, Ankara 1988, s.290.

F.289. Medresenin giriş cephesinde mahfil düzenlemesi (2007)

4.00x6.00 m. ölçülerindeki bu mahfile ulaşımın, orta avludan eyvana dayama bir merdiven kullanılarak yapıldığı düşünülmekteydi[37] (F.289). Çatıdan bu mahfile geçen kapıların bulunması gerektiğini düşünen araştırmacılar çatıda yığılmış vaziyette bulunan taş ve toprak yığınlarını temizletmek suretiyle eyvanın güney duvarında bulunan 0.97 m. genişliğinde, 1.65 m. yüksekliğinde ve 0.30 m. kadar bir açıklık bırakılarak sonradan örülmüş bir kapıyı ortaya çıkarmışlardır[38]. Mahfilin kuzey duvarında da, çatının diğer tarafına geçen bir kapı daha bulunmaktadır. Bu durumda eyvanın mahfil şeklinde iki katlı düzeniyle yalnızca orta avluyla olan oran ve görüntü ilişkisi dışında, çatı ve minarelere ulaşım için de planlanan bir geçiş mekânı olduğunu söylemek mümkündür (F.290).

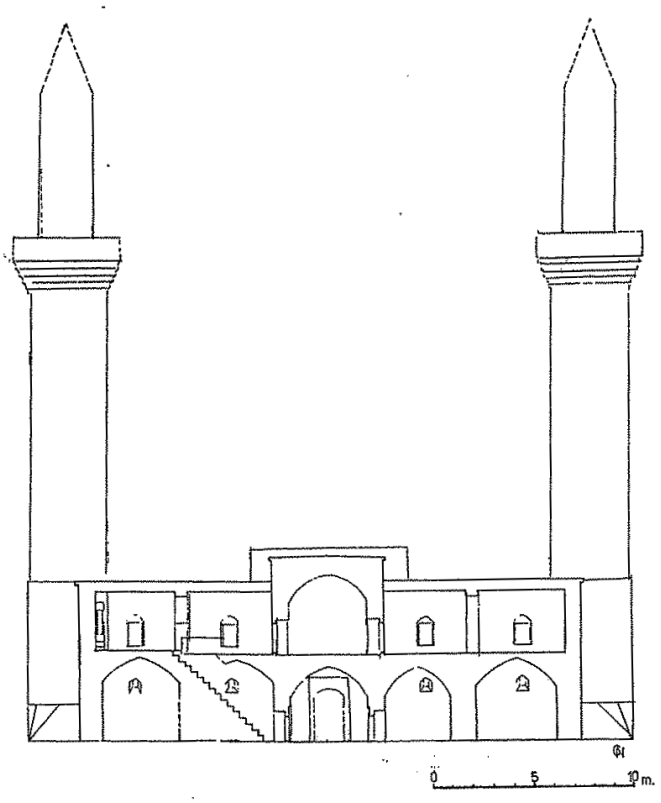
[37]Hüseyin Rahmi Ünal, **Les monuments İslamiques anciens de la ville d'Erzurum et de la Region**, Paris 1968, s.35.
[38] Çam, **a.g.e.,** 1988, s.291.

F.290. Taçkapının tonozu üzerinde yer alan mahfil (2007)

Kuzeydoğu köşede bulunan kaidenin kapısı ve basamakları da toprak yığınları altında kaldığı için görülememiş olmalıdır. Diğer minare kaidesinde olduğu gibi burada da kaidenin basamakları bulunmakta olup yine diğer yöndeki minare kaidesinin içi gibi bu kaide de dam seviyesine kadar doludur. Taş örgülü kaidelerden minareye çıkış kapılarının medresenin zemininde değil de çatı seviyesinde yer alması dikkat çekicidir. Minare kapılarının ve giriş eyvanı üzerindeki mahfilin düzenlenişi, ayrıca Erzurum'un soğuk kış günlerinde çatıyı kullanma zorluğu göz önüne alındığında, yapının giriş cephesinin iki katlı planlanmış olabileceği düşünülmüştür. Bu durumda giriş eyvanının sağ ve solundaki iki mekânın üzerine denk gelecek dikdörtgen planlı mekânların varlığı öne sürülmüştür. Giriş eyvanının sağındaki odadan üst kata ulaşan merdivenlerin genişliği, sadece çatıya çıkış için kullanılmasından çok belki hoca ve öğrencilerin de üst mekânları kullanmasından kaynaklanmış olabilir. Böylece giriş eyvanı üzerindeki mahfil de mekânları birbirine bağlayan bir fonksiyonu da üstlenmektedir. N. Çam bu düşüncelerini taçkapının kuzey yöndeki mekânlarla birleşme noktasında, mekânların üst örtüleri seviyesinin

yaklaşık 3.00 m. üstünde tespit ettiği duvar izleri ve üst seviyelerde bulunan taşçı işaretleri ile desteklemektedir[39].

Ç.30. Yakutiye Medresesi güney-kuzey kesitinde çift minareli düzenleme (Çam 1988)

[39] Çam, **a.g.e.,** 1988, s.291-292.

Yapının minareleriyle ilgili olarak seyahatnamelerde ve gravürlerde bazı bilgilere rastlanmaktadır. Minarelerin durumuyla ilgili bazı bilgilere Evliyâ Çelebi'nin seyahatnamesinde yer verilmiştir. Evliyâ Çelebi, Çifte Minareli Medrese'den (Hatuniye Medresesi) Eski Medrese olarak bahsetmektedir[40]. Çam, bu durumda belki de Çifte Minareli Medrese'ye bu ismin Yakutiye Medresesi'nin minarelerinden biri yıkıldıktan sonra verildiğini düşünmüştür. Evliyâ Çelebi'den sonra 1850'li yıllarda Erzurum'u ziyaret eden Curzon, Çifte Minareli yapıdan bahsederse de çizdiği gravürde Yakutiye Medresesi görülmemektedir. Yapının top dökümhanesi olduğunu söylerken medresenin çift minareli özelliğinden bahsetmemesi dolayısıyla Curzon'un yapıyı gördüğü tarihlerde, (eğer inşa edilmişse) bir minaresinin yıkılmış olduğu düşünülmektedir[41]. Tournefourt'un gravüründe Çifte Minareli Medrese rahatça seçilebilmekte, Yakutiye Medresesi ise algılanamamaktadır[42]. Matrakçı Nasuh'un minyatüründe çifte minareli üç yapı gösterilmektedir[43] (F.133). Bu durumda medresenin günümüzdeki şeklini XVII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ortaları arasında, minaresinin bir deprem ya da top güllesiyle yıkılması sonucu aldığı düşünülebilir[44] (Ç.30).

[40] Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C.3, İstanbul 1970b, s.207.
[41] Robert Curzon, **Armenia, A Year At Erzeroom And On The Frontiers of Russia, Turkey And Persia**, New York 1854, s.48-49, 51; Çam, **a.g.e.,** 1988, s.290.
[42] M. Pitton Tournefort, **Relation D'un Voyage Du Levant**, C.II, Amsterdam 1741, s.111.
[43] Hüseyin Yurdaydın, **Nasuhu's Silah-i (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i**, Ankara 1976, R.1, (Varak 23b). Minyatürde surlarla çevrili alan içinde ve dışında kubbeli ve çift minareye sahip bazı yapılar (cami ve medrese) görülmektedir. Çeşitli araştırmlarda minyatürlerde tasvir edilen yapılar değerlendirilmiş, bunların çoğunlukla şehirlerdeki önemli yapıların sembolik görünüşleri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi'nin de sembolik şekilde çizildiğini düşünmek mümkündür.
[44] Çam, **a.g.e.,** 1988, s.290.

4.1.3. Taçkapı - Minare İlişkisi

Anadolu mimarisinde, minareler yapıda aldıkları yere göre gruplandırılmış, önceleri ait oldukları yapıdan bağımsız bir şekilde de inşa edilen minareler, camilerin beden duvarlarına bitişik planda da yer almaya başlamışlardır.

Akşehir Güdük Minare Mescidi (1226), Akşehir Taş Medrese (1250) ve Akşehir İnce Minareli Medrese (1265 civarı) minareleri ana yapı kütlesinin bir kenarına eklenmişken, Malatya Ulu Camii ve Harput Ulu Camii minareleri ise hem kendi kaideleri üzerinde, hem de ana yapı kitlesi içinde yer almaktadırlar. Taçkapı kompozisyonu ile birlikte tasarlanan minarelerden taçkapının bir yanına bitişen örnekler Ankara Arslanhane Camii ile Afyon Ulu Camii (1272) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1299) minarelerinde görülmektedir.

Çift minareye sahip yapıların gelişim çizgisi içinde Artuklu dönemi yapıları önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camii, enine dikdörtgen plandaki harimle kare avlunun birleşmesinden meydana gelmiş olup avlunun dış köşelerinde kare kaideler üzerinde kare planlı gövdelere sahip oldukları tahmin edilen minareler bulunduğu, Kızıltepe Ulu Camii'nin dış avlu köşelerinde minare temel kalıntılarına rastlanması suretiyle öne sürülebilmektedir. XII. yüzyıldan günümüze ulaşmış bu erken tarihli örneklerde minareler cephelerin köşelerinde yer almalarıyla gelişim çizgisinde önemli yer tutmakta ve cephelerde minare yer almasının başlangıcı sayılmaktadırlar[45].

XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise taçkapı ve minare gibi ayrı mimari öğelerin birleşmesiyle meydana gelen çift minareli taçkapılar görülmeye başlanır. Konya Sahip Ata Camii (1258), Sivas Gök Medrese (1271), Sivas Çifte Minareli Medrese

[45]Mardin Ulu Camii'nin günümüze ulaşan minaresi, tekrar ele alındığı tarih olarak XIX. yüzyıla tarihlense de 1409 tarihli Hasankeyf minaresiyle karşılaştırılarak XV. yüzyıla kadar tarihlendirilmesi mümkün olmuştur. Bu durumda Mardin Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii minareleri, Eyyubi dönemine tarihlenen kare minareler şeklinde düşünülmüş olabilirler. Halep Ulu Camii'nin XI.yy. sonuna ait minaresi göz önünde bulundurulduğunda, Mardin Ulu Camii minaresinin kaidesinin buna uygun olduğu ortaya çıkmaktadır. Ara Altun, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971a, s.199-200; Ara Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul 1971b, s.290-291; Tuncer, **a.g.e.,** 2008, s.25.

(1271), Erzurum Hatuniye Medresesi (XIII.yy. sonu) ve Niğde Sungur Ağa Camii (1335) minareleri taçkapılarda çift olarak yer almıştır[46].

Konya Sahip Ata Camii, taçkapı ve minare formlarının birleşerek Anadolu'da ilk kez karşımıza çıktığı yapı olması açısından ayrı bir öneme sahip olmuş, günümüze tek minaresiyle ulaşmıştır. Taçkapı üzerinde yapılan düzenlemelerle mimari izler yok olmuş, yapının ikinci bir minareye sahip olup olmadığı araştırmacılarca tartışılmıştır. Taçkapının simetrik düzenlemesi nedeniyle iki minareli olduğu kabul edilmişse de buna karşı çıkanlar da olmuştur. 2007 senesi ve devamında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında taçkapının üzerinde, arka cephesindeki duvar kaldırılmış ve günümüze ulaşmamış olan minarenin merdiveninden birkaç basamak ortaya çıkmış, böylece yapının çift minareye sahip olduğu kanıtlanmıştır.

Taçkapının iki yanında minarelerin kaidelerini oluşturan alanların ön yüzlerinde altta dikdörtgen sebiller yer alırken geometrik geçmeli kompozisyonlar ve tuğla süslemeli alanlar profilli silmeli kuşaklarla bölümlenmiştir. Taçkapının iki yanına eklenen bu minare kaideleriyle de taçkapı genişlemiş olmaktadır. Tümüyle mermer kaplama olan taçkapının, minarelerin altına denk gelen kare alanları tuğla ve sırlı tuğla süslemeli kare bir pano olarak düzenlenmiş, böylece tamamen tuğla ve sırlı tuğlayla inşa edilmiş yivli düzendeki minarelere geçiş için bir hazırlık alanı yaratılmış olmaktadır (F.30-31). Minare kovanları, zeminden değil taçkapının üzerinden başlamaktadır. Minarelerin kapıları günümüzde taçkapının üzerindeki bir sahanlığa açılmakta, buraya taçkapının arkasına yakın yıllarda inşa edilmiş tek kollu bir merdivenle ulaşılmaktadır. Yapının orijinal planında, taçkapı ön cepheden oldukça dışa taşkın bir giriş birimi olarak planlanmıştır. Karamağaralı, bu bölümü iki katlı olarak planlamaktadır. Girişin iki yanındaki merdivenlerle muhtemelen caminin içine açılan bir mahfile ulaşılmakta, mahfilden de çift yönlü merdivenlerle minare kapılarına ulaşılıyor olmalıdır. Bu durumda minare kapıları da taçkapı kütlesi içinde kalıyordu. Mermer malzemeyle inşa edilmiş taçkapının iki yanında, geometrik

[46]Semavi Eyice, "Minare", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul 1979, s.330-331; Ömür Bakırer, "Anadolu'da XIII.Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971, s.338-343; Seyfi Başkan, "Başlangıcından 14.Yüzyıl Sonuna Kadar Anadolu Türk Mimarlığında Minareler", **Kültür ve Sanat**, 1/4, 1989, s.75-76.

geçmeli kemerli düzenlemelere sahip açıklıkların üzerinde yer alan tuğla örgülü kare küplerin ön yüzleri sırlı tuğlayla kufi hat formunda düzenlenmiş olup minareler doğrudan bu küpler üzerine oturmaktadırlar (F.37).

Sivas Gök Medrese'de mermer malzemeyle inşa edilmiş taçkapı ön cepheden dışarı taşkın olarak yerleştirilmiş, minareler taçkapının iki yanına eklenen kare planlı prizmatik kaideler üzerinde yer almıştır. Taçkapı üzerinde yer alan tuğla minarelerin aynı zamanda payanda görevi de olan kaideleri taçkapının iki yanında ve onun parçaları olarak yapıldığından, taçkapı oldukça geniş durmaktadır[47]. Bakırer'e göre, Gök Medrese'de minare kaideleri, taçkapı cephesini süsleyen taş işçiliğinin payandaların yüzeyinde de devam etmesi nedeniyle bağımsızlıklarını kaybetmişler ve taçkapının kitlesiyle kaynaşmışlardır.

Gök Medrese'nin minarelerinde, gövdeyi taşıyan ve kaide vazifesi gören payandalar taçkapı kütlesiyle aynı yüksekliktedir. Taçkapının mermer minare kaideleri, minarelerin taçkapıyla birleştiği bölgelerde tuğla örgülü ve çini süslemeli panolara sahiptir (F.50, F.52). Minarelerin tuğla örgülü kare kaideleri bu şekilde taçkapının ön yüzüne yansıtılmıştır. Bu bölümde tuğla kaidelerin köşelerinde üçgen bingilerle onikigene dönüştürülmüş, bingilerin arasında da çini süslemeli panolar yer almıştır. Tuğla malzemeyle inşa edilmiş minarelerin gövdeleri silmelerden oluşan düzenlemeye sahiptir. Minarelerin dikdörtgen pabuç kısımlarında kare bölüm içinde, sırlı tuğlalarla meydana getirilmiş düzenlemeler yakın zamana kadar dökülmüş vaziyette durmaktaysa da restorasyonlar sonucu tamamlanmıştır. Ayrıca sol taraftaki minarenin pabuçluğunun arka yönünde (avluya bakan cephesinde) kemerli bir pano içinde mozaik çinilerle oluşturulmuş bir levha yer almaktadır.

Minarelerin merdiven kovaları zemin seviyesinden başlamaktadır (P.8). Medresenin giriş eyvanının sağındaki kubbeli mekân mescit olup minareye mescidin ön cepheyi oluşturan duvarı üzerinde, köşede bulunan küçük bir kapıdan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Girişin sol tarafındaki kubbeli ve darülkurra olarak değerlendirilen

[47] Kuran, **a.g.e.**, 1969, s.94.

mekânın da ön cepheyi oluşturan duvarı üzerinde, yine köşede bulunan kapıdan minareye ulaşılmaktadır.

Sivas Çifte Minareli Medrese'nin günümüze yalnızca çift minareye sahip taçkapısıyla doğu cephesi ulaşmıştır. Yapının karşısında 1217 tarihli Şifahane yer almakta, taçkapısı neredeyse 2.50 m. dışa doğru çıkmaktadır. Çifte Minareli Medrese'nin taçkapısı ise dışa doğru fazla çıkıntı yapmamıştır. Minare kaideleri, taçkapının yanlarına kare planlı yüksek dikdörtgen prizmalar şeklinde eklenmemiş, taçkapının iki yanı, minarelerin gövdesi zemine kadar devam ediyormuş izlenimi veren çeyrek silindire yakın şekilde pahlanmıştır. Taçkapının arka cephesinde kare planlı minare kaidelerinin, minare kapılarına kadar kesme taş örgülü olduğunu görmek mümkündür. Kesme taştan inşa edilmiş taçkapı üzerinde yer alan çift minareler tuğladan inşa edilmiştir. Çift minarelerin tuğla kaideleri taçkapının üst köşelerine arkadan eklenmiş olup, taçkapının yüksekliği arkasında kalmakta ve kaidelerin ön yüzünde çini süsleme panoları bulunmamaktadır (F.73, F.78). Minarelerin kare kaideleri ise üçgen bingilerle onikigene dönüştürülmüş, bunların üzerinde de sırlı tuğla süslemeli silindirik tuğla gövdeler yer almıştır. Günümüzde minarelere taçkapının arkasında, kapının iki yanına yerleştirilmiş tek kollu merdivenlerle ulaşılmaktadır. Sivri kemerli kapı açıklıklarına sahip minare kovanları üst katta başlamaktadır. Medresenin tamamen yok olan binasının temelleri yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Yapının boyutları ve cephenin yüksekliği göz önüne alındığında medresenin iki katlı olabileceği üzerinde durulmuştur. C. Hersek, medresenin giriş eyvanını yüksek tek katlı kemerli bir düzenleme olarak düşünmüş, taçkapının arkasındaki tonozlu mekânları değerlendirirken de bu yan bölümlerin ve medresenin yan cephelerinin iki katlı olduğunu ileri sürmüştür. Taçkapının arkasında, minare kapılarının giriş birimi mekânlarının içinde kaldığı bir düzenleme akla gelmişse de, minare kapılarının hemen üzerindeki tuğla kaide bölümlerin firuze renkli sırlı tuğla ile bezendiği dikkatti çekmektedir. Bu süslemeli bölümlerin yapının içinde kalmayacağı düşüncesiyle, yapının taçkapı arkasındaki mekânların minarelere çıkışı sağlayan kapıların alt seviyesinde sonlandığı ve buralara da mekânların içindeki merdivenlerle çatı üzerinden ulaşıldığı öne sürülmektedir (F.81).

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin 34.60 m. genişliğindeki ön cephede yer alan anıtsal taçkapısı dışa taşkın yerleştirilmiş olup heraldik süsleme özellikleri ve çift minaresi ile önemli bir kuruluşa sahiptir. Tuğla minareler taçkapının iki yanında yer alan, yüzeyleri bitkisel ve figürlü süslemeli yüksek taş kaideler üzerine yerleştirilmiştir.

Minarelerin aynı zamanda payanda görevi de gören kare planlı ve prizmatik yüksek kesme taş kaideleri taçkapı çerçevesinin iki yanına eklenmiştir. Minarelerde, gövdeyi taşıyan ve kaide vazifesi gören payandalar taçkapı kütlesiyle aynı yüksekliktedir. Taçkapının taş minare kaideleri, minarelerin taçkapıyla birleştiği bölgelerde tuğla örgülü ve çini süslemeli panolara sahiptir. Minarelerin tuğla örgülü kare kaideleri bu şekilde taçkapının ön yüzüne yansıtılmıştır. Sivas Gök Medrese'de olduğu gibi dört köşedeki üçgen bingilerle çokgene dönen pabuçluklar üzerinde dilimli gövdeye sahip silindirik minareler yer almaktadır. Pabuçlukların ön cephelerinde kufi yıldız kitabeli kare panolar, yan ve arka cephelerinde sivri kemerli panolar içinde sırlı tuğla süslemeler bulunmaktadır (F.99-F.100).

Minarelerin merdiven kovaları zemin seviyesinden başlamaktadır. Medresenin giriş eyvanının sağındaki kubbeli mekân mescit olup minareye mescidin ön cepheyi oluşturan duvarı üzerinde, köşede bulunan küçük bir kapıdan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Girişin sol tarafındaki kubbeli mekânın da ön cepheyi oluşturan duvarı üzerinde, yine köşede bulunan kapıdan minareye ulaşılmaktadır (P.10).

Yakutiye Medresesi'nde minare taçkapıda değil, diğer örneklerden farklı olarak yapının köşelerinde yer almıştır. Minareler, erken örneklerde avlu köşelerinde kullanımından sonra taçkapıda yer almış, daha sonraki örneklerde ise yapılarda değişik yerlerde değerlendirilmeye başlanmıştır. Yakutiye Medresesi'nde sonra yalnızca Niğde Sungur Ağa Camii'nde taçkapıda çift minare yer almış, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Karaman Emir Musa Medresesi ve Selçuk İsa Bey Camii'nde görüldüğü gibi minarelerin konumu değişmiştir.

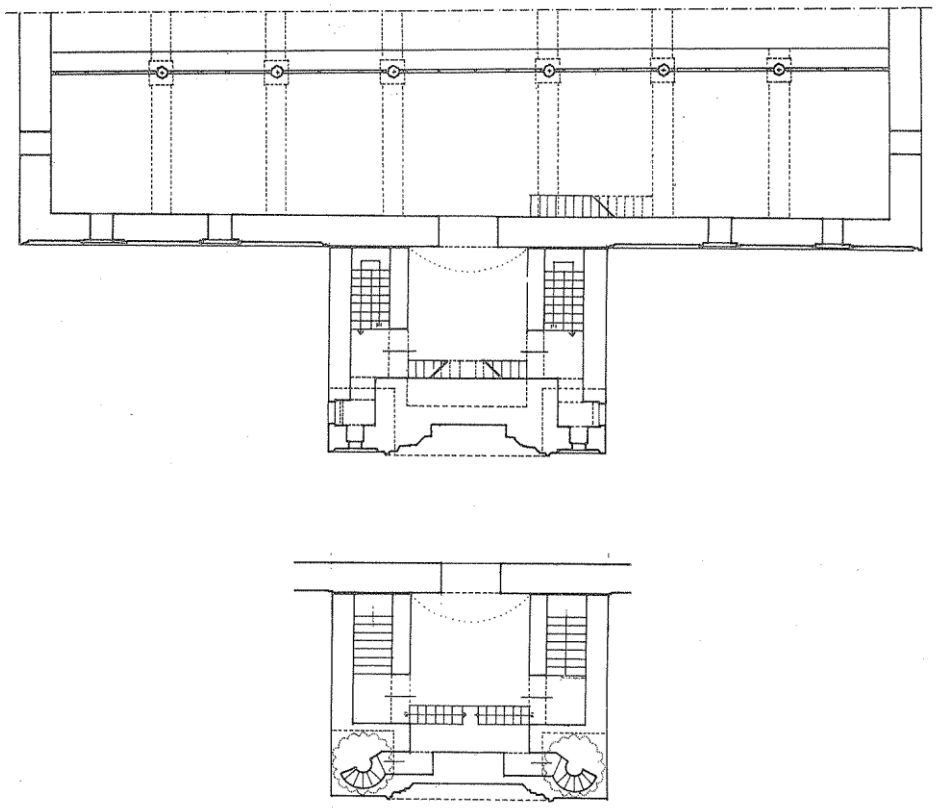
Yakutiye Medresesi'nde minareye, giriş eyvanının sağındaki mekanda bulunan merdivenlerle çatı arasına çıkılarak ulaşılmaktadır. Minarenin aynı zamanda kaidesini oluşturan pahlı kaide üzerindeki silindirik gövdeli köşe kulesinin içi çatı seviyesine kadar doludur. Minarenin basamakları yapının çatı seviyesinden başlamaktadır. Günümüze ulaşmamış ya da inşa edilmemiş olan diğer köşedeki minareye yapının çatı seviyesinden mahfil düzenlemesiyle ulaşılmakta olup bu kaidenin de içi diğerine benzer olarak doludur. Yakutiye Medresesi'nde minarelerin yapının iki köşesine yerleştirildiği kabul edildiğinde, bu mimari tipin de günümüze ulaşan yapılar arasında ilk örnek olduğu söylenebilir.

Niğde Sungur Ağa Camii'nde minare kovanları zemin kattan başlar. Caminin eyvan şeklinde düzenlenmiş doğu taçkapısı, cepheden dışa taşkın düzenlemeye sahiptir. Tamamıyla kesme taştan inşa edilmiş taçkapının köşelerine simetrik olarak yerleştirilmiş minare kaidelerinin köşeleri pahlanarak üç bölüme ayrılmıştır. Süslemeli kaval silmelerle boyuna ve enine dikdörtgen iki bölüme ayrılmış olan panolar en dıştan da bitkisel süslemeli bordürle çevrelenmiştir. Kaideler profilli silmeli kornişle sonlanmaktadır. Minare kaideleri cephe duvarlarıyla geniş açı yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Kuzey yöndeki minare kaidesi üzerinde vergi kitabesi bulunmaktadır. Kaideler üzerinde kesme taştan iki minare yer almaktadır (F.144-F.145).

Minareler muhtemelen XVIII. yüzyılın ortalarında meydana gelen yangında gövdeden itibaren tamamen yıkılmıştır. Yangından sonraki onarımımda yalnızca kuzey yöndeki minare inşa edilmiştir. Bu minarenin 1930'lu yıllardaki resimlerinde silindirik gövdeli olduğu görülmektedir. Onarımda ise kesme taştan sekizgen gövdeli ve tek şerefeli olarak yeniden inşa edilmiştir. Güney taraftaki minare ise inşa edilmeden bırakılmıştır (F.136-F.137) .

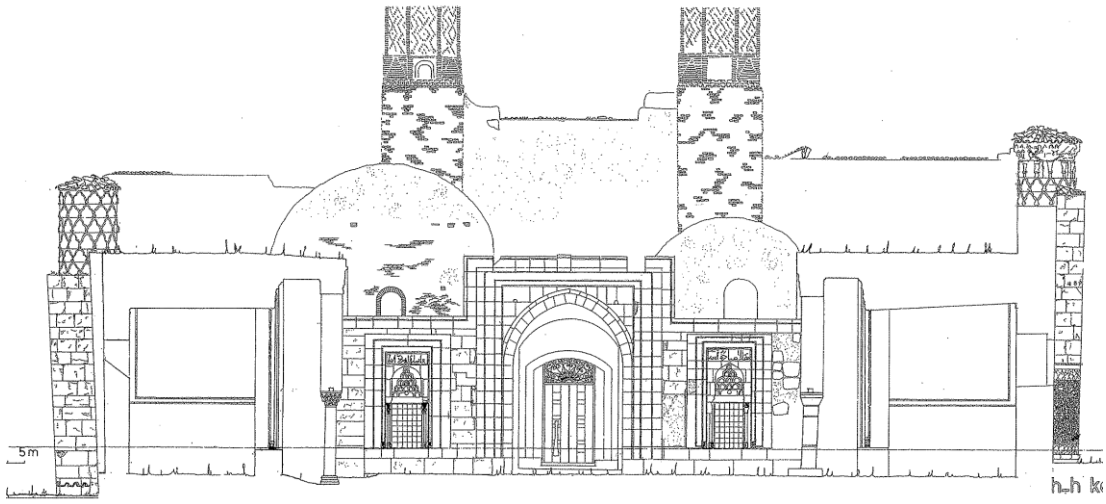
4.1.4. Cephenin İç Mekânla İlişkisi

Konya Sahip Ata Camii'nin taçkapının arkasında günümüze ulaşmayan giriş mekânının restitüsyonu, yukarıda da belirtildiği gibi H. Karamağaralı'nın yaptığı kazılar sonucunda ulaştığı temellere göre yapılmıştır. Buna göre, taçkapının arkasında iki katlı bir giriş birimi planlanmış, alt kat giriş eyvanını oluştururken üst kat da minarelere ulaşımı sağlayan bir mahfil konumunda olmuştur. Benzeri bir düzenlemenin Yakutiye Medresesi'nde örneğinin olması, bu düşünceyi destekler niteliktedir. Konya'daki örnekte, mahfilin caminin iç mekânına açılıp açılmadığı konusunda bir şey söylemek mümkün değilse de benzeri bir uygulamanın olabileceğini düşünmek mümkündür. Günümüzde taçkapının arkasında yer alan merdivenlerin inşası ve yapının geçirdiği restorasyonlar, camiden tamamıyla kopmuş bu bölüm hakkında daha fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir (P.22).

P.22. Sahip Ata Camii, kazı sonuçlarına göre giriş birimi restitüsyonu (Karamağaralı, 1982)

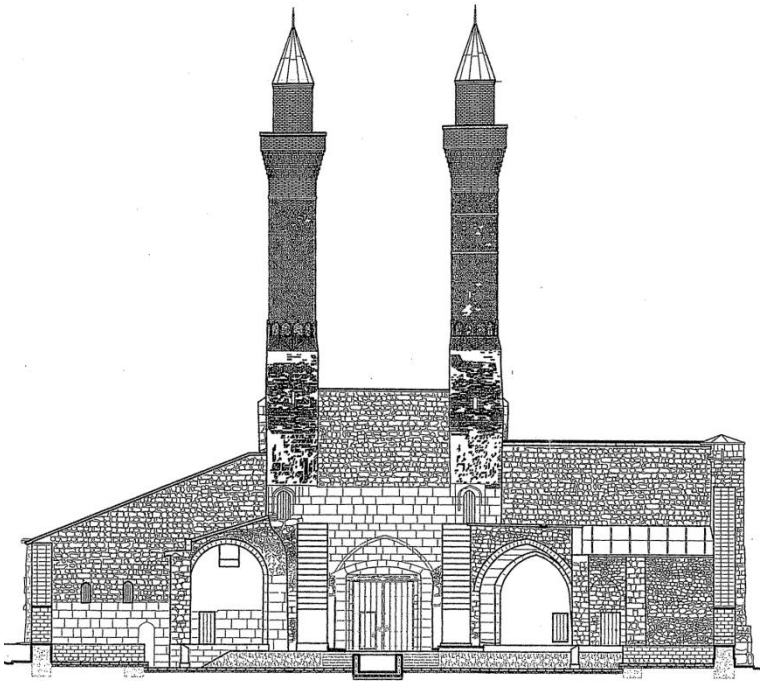
Sivas Gök Medrese'de taçkapı eyvanının iki yanında yer alan mekânlardan biri mescit olup diğeri de darülkurra olarak değerlendirilmiştir. Her iki odanın da taçkapının yanlarında yer alan ve medresenin ön cephesine açılan birer penceresi bulunmaktadır. Taçkapıda bulunan minarelerin merdiven kovanları zemine kadar inmekte ve minarelere bu odalarda bulunan birer küçük kapıyla ulaşılmaktadır. Yine her iki odanın medresenin avlusuna bakan cephelerinde de dikdörtgen açıklıklı ve süslemeli bordürlere sahip birer penceresi vardır (F.46). Mekânların üzerleri kubbeyle örtülüdür. Minare kaidelerin üzerindeki pabuçlukların arka yüzleri bu kubbeler tarafından kapatılıyor durumdadır (Ç.31).

Ç.31. Gök Medrese, mescit, darülkurra ve minarelerin avluya bakan cepheleri (Tuncer, 2008)

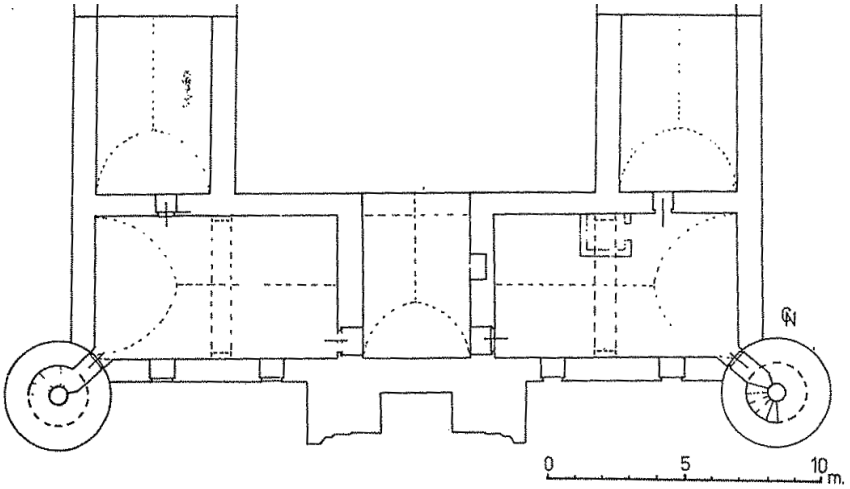
Sivas Çifte Minareli Medrese'de arka cephedeki mekânlar günümüze ulaşmamış, duvarda mevcut olan izlerde de zaman içinde restorasyonlar sonucu değişiklikler meydana gelmiştir. Günümüzde her iki minareye de taçkapının arkasına inşa edilmiş birer merdivenle ulaşılmaktadır. Çalışmalarda iki katlı olduğu ileri sürülen medresenin taçkapı eyvanı tek katlı, bunun iki yanındaki mekânlar ise iki katlı düşünülmüştür. Minarelerin oturduğu pabuçlukların arka cephelerinde makili hatla yazılmış panolar bulunması, bunların avlu içinden görülecek şekilde yerleştirilmiş olduğu düşüncesinden hareketle araştırmacılara ikinci katın çatı seviyesinin, minarelere çıkış kapılarının alt seviyesinde sonlandığını düşündürmüştür. Ancak bu

şekilde minarelere ulaşılan kapılar çatı seviyesinin üzerinde açıkta kalmaktadır. Sivas gibi özellikle kışların çok soğuk ve yağışlı geçtiği bir şehirde medresenin çatısına ve buradan da minare kapılarına ulaşıldığı fikri çok mantıklı gelmemektedir. Aynı zamanda bu düzenleme, taçkapı arkasındaki bu mekânların üst örtüsünün diğer bölümlerin üst örtülerinden daha aşağıda kalmasına sebep verecek şekilde olmaktadır ki bu durum da çatıdaki suyun tahliyesi açısından uygun olmamaktadır. Bu durumda taçkapının arka cephesinin yine araştırmacıların önerdiği biçimde giriş eyvanı tek katlı ve yan mekânları iki katlı, ancak minare kapılarını içine alacak bir giriş birimi düzenlemesine sahip olması gerektiğini düşünmekteyiz. Burada minare pabuçluklarının arkasındaki çini süslemeli panolar çatı seviyesinin altında kalmış olmaktadır. Diğer yapılardaki örneklerimizden Konya Sahip Ata Camii'nde minarelerin merdiven kovaları burada olduğu gibi çatı seviyesinde başlamaktadır. Burası için önerilen restitüsyonda minare kapıları taçkapının giriş birimi içinde kalmaktadır. Buradan hareketle Sivas Çifte Minareli Medrese'de minare kapıları benzer şekilde giriş biriminin mekânları içinde kalıyor olabilir (F.288, Ç.32).

Ç.32. Çifte Minareli Medrese, taçkapı cephesinin arkasındaki mekan izleri, rölöve (SVBM Arşivi)

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin giriş birimi düzeni Sivas Gök Medrese'ye benzemektedir. İki katlı yapının giriş eyvanının iki yanında mescit ve bir oda bulunmaktadır. Bu mekânların üstlerinde ise ikinci katı oluşturan mekânlar ve revaklı düzenleme yer almaktadır. Minarelere yapının giriş birimini oluşturan mescit ve diğer odada bulunan küçük kapılardan ulaşılmaktadır. Minarelerin merdiven kovaları da zemin seviyesinden başlamaktadır (P.10).

P.23.Yakutiye Medresesi giriş biriminin üst kat planı (Çam, 1988)

Erzurum Yakutiye Medresesi'nde giriş eyvanının iki yanında dikdörtgen planlı mekânlar yer almaktadır. Girişin sağındaki mekânda bulunan merdivenlerle yapının çatı katına ulaşılmaktadır. Sol köşede bulunan minareye buradan ulaşılırken giriş eyvanın üzerinden geçiş olmadığı düşüncesi ve alt kattaki diğer mekânda da merdiven bulunmadığı için diğer kaideye ulaşılmadığı, dolayısıyla da kaide üzerinde minare inşa edilmemiş olduğu öne sürülmüştür. Giriş eyvanı üzerinde bulunan ve yapının avlusuna açılan mahfile nasıl ulaşıldığı konusunda düşünceler ileri sürülmüş, yapının içinden buraya dayanan bir merdivenle mahfile çıkıldığı sonucuna varılmıştır. Ancak çatı seviyesinde yapılan çalışmalarda giriş eyvanı üzerindeki mahfilin yan duvarlarında küçük kapı açıklıkları tespit edilmiş, bu şekilde yapının çatı katından mahfile geçiş olduğu, mahfilden de yapının diğer tarafına ve kaideye ulaşılabildiği ortaya çıkmıştır. Bu durumda taçkapının giriş cephesinde, giriş eyvanı üzerinde bir mahfil, köşelerdeki mekânların üzerinde de birer oda bulunabileceği

düşünülebilir. Böylece mahfilin de yapının iç mekânıyla bağlantılı, bir nevi koridor gibi kullanılacak şekilde çözümlendiğini düşünmek mümkündür. (F.289, P.23)

Niğde Sungur Ağa Camii'nde çift minareye sahip taçkapının bulunduğu cephe yapının aksında değil yan (doğu) cephesindedir. Meyilli bir arazi üzerinde bulunan caminin konumundan dolayı ön cephe olarak algılanacak çift minareli taçkapı düzeni yana alınmış olmalıdır. Cephede dikkati çeken diğer bir unsur da güneydeki minare kaidesine çok yakın konumda inşa edilmiş olan kümbettir. Taçkapı giriş açıklığından sonra doğrudan harim mekanına açılmaktadır. Minarelere ulaşan merdivenler kapının sağında ve solunda yer almak üzere iki tanedir. Kapının güneyindeki minareye ulaşan kapının dikdörtgen çerçevesi kemerli bir düzenlemeyle çevrelenmiş olup günümüzde taşla örülmek suretiyle kapalıdır. Kuzeydeki minareye çıkış da taçkapının solundaki kapıdan sağlanmakta olup bu merdivenler aynı zamanda yapının kuzeyinde bulunan mahfile de ulaşmaktadır. İkinci kat seviyesinde mahfile küçük bir koridor ayrılmakta, merdivenler ise minareye devam etmekte ve taçkapı üzerine açılmaktadır.

F.291.Caminin harim mekânına açılan ve günümüzde kapalı olan minare kapısı (2007)

Sonuç olarak, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birkaç yapının (Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese, Niğde Sungur Bey Camii) taçkapısında görülen çifte minareler yapılara daha anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. Bu yapılardaki çifte minare uygulamaları, araştırmacılar tarafından Moğol istilası sonrası Anadolu'da inşa edilen yapılardaki İlhanlı etkileri olarak değerlendirile gelmiştir. Taçkapılarda gözü yukarı doğru çeken minareler, tuğla ve sırlı tuğla örgüleriyle dikkati üzerinde toplayan unsurlar olmuşlardır. Minare kaidelerinin taçkapı üzerinde yer alması, taçkapıyla kaynaşmaları gibi durumlardan ötürü mimari özellik olarak da, üzerinde bulundukları taçkapıya yeni düzenlemeler getirilmesini sağlamışlardır. Hem süslemeleri hem de yükseklikleriyle yapıların ön yüzünü etkilemiş, yapıların cephelerinde kompozisyonu dengeleyici öğeler olarak değerlendirilmişlerdir.

Konya Sahip Ata Camii'nde taçkapının iki yanında yer alan altta sebiller, boş alandan sonra etrafı düğümlü geçmeli sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Bunların üzerinde kapı yüksekliğine kadar sırlı tuğladan makili yazı dekorlu bölüm ile birlikte aynı zamanda minarelerin kaideleri oluşmaktadır. Minare gövdesinde altta on altı yuvarlak yiv, yarıdan yukarısında sivri yiv olarak devam etmektedir. Bu yivler üzerinde kaz ayağı şeklinde içleri firuze çini dolgulu motifler yer almıştır. Şerefe altında kalan izlerden kufi yazılı çini bir kitabenin yer aldığı anlaşılmaktadır. Sivas Gök Medrese'de, taçkapının iki yanındaki niş içinde yer alan kitabe üzerinde hayat ağacı kompozisyonu, iri sekiz kollu yıldız kompozisyonu, tekrar kitabe ve iri palmetlerden oluşan bir kabartmadan sonra minarenin tuğla kübik kaidesi yer almaktadır. Cepheden çıkıntı yapan taçkapı düzeninden dolayı oluşan yan yüzlerde de kitabe ve bitkisel süsleme yer almıştır. Pabuçların ön ve yan cephelerindeki panolarda çini süslemeler yer almaktadır. Pabuçluk üstünde pahlanarak oturan gövdede, fazla çıkıntılı olmayan sivri ve yuvarlak yivler, arasında ince firuze sırlı silmeler bulunmaktadır. Gövdede firuze ve patlıcan moru renklerde zigzagların oluşturduğu baklava motifleri vardır. Restorasyonda şerefe altında geometrik süslemeli bordürde ince bir kufi yazı kompozisyonu yapılmıştır. Sivas Çifte Minareli Medrese'de taçkapı dışa taşkın değildir. Minareler kapının tam üzerine oturmaktadır. Kapıyı üç yönden çevreleyen bordürler iki yanda minare kaidelerini gizlemiştir.

Buralarda hafif pahlar yapılmıştır. Kübik kaidelerin arka yüzünde makili hat ile "Allah" yazısı, ön yüzlerinde tuğlalar arsında küçük firuze parçalar, yan yüzlerinde de çini panolar yer almıştır. Kapı üstünde kübik kaideler pahlanarak her bir yüzeyinde sivri kemerli nişler yer alacak şekilde üstte onikigene dönüşmüştür. Bunun üzerinde silindiriğe dönen gövdelerde içleri lacivert ve firuze renkli çinilerle dolgulanmış makili hat ile "Muhammed" yazısı tekrarlanmıştır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de cepheden dışa taşkın olarak yerleştirilmiş taçkapı kütlesi ile birlikte ele alınan kaidelerin ön ve yan yüzlerinde hayat ağacı ve figürlü süslemeden oluşan kompozisyon yer almıştır. Kapının üst hizasına kadar ele alınan tuğla kaidelerde ortasında yazı yer alan çini süslemeli kare panolar oluşturulmuştur. Prizmatik üçgenlerle geçiş yapılan bölgede dört yönde sivri nişler içinde çini süslemeler yer almıştır. On altıgen dilimli gövdelerde baklava desenli çini süslemeler bulunmaktadır. Niğde Sungur Ağa Camii'nde yine dışa taşkın taçkapı kütlesi ile birlikte ele alınan minare kaidelerinin köşeleri pahlanmıştır. Kaidelerin yüzeyleri silmelerle bölümlenmiştir. Niğde Sungur Ağa Camii incelenen örnekler içinde çini süslemesi bulunmayan tek yapıdır. Yakutiye Medresesi'nde ise minare diğerlerinden farklı olarak güney köşede kaide üzerinde yer almakta olup gövdesi de tuğla ve çinilerle kabarık bir örgü motifi oluşturulmuştur.

Yalnızca Konya Sahip Ata Camii'nde tuğlada örülmüş kübik alanların arka ve yan cephelerinde bir düzenleme yer almamaktadır. Minare pabuca sahip olmadan doğrudan bu kübik alana oturmaktadır. Diğer yapılarda çini süslemeler kaidelerin ön, arka ve yan cephelerinde kullanılmıştır. Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minareleri yivli, yalnızca Sivas Çifte Minareli Medrese'nin minareleri silindirik gövdeli olup gövdelerinde de İran yapılarına benzer olarak yazı yer almaktadır.

4.2. Anadolu Dışındaki Yapılar

4.2.1. Ön Cephe Düzeni

Tezde ele alınan yapılardan Anadolu dışında bulunan örneklerde ön cephe düzeniyle ilgili tespit yapmak, söz konusu yapıların taçkapılarından başka günümüze ulaşan mimari bölüm olmadığı için oldukça zordur.

Anadolu dışında incelenen yapılardan en fazla örnek İran'da, İsfahan ve çevresinde bulunmaktadır. Burada Selçuklu dönemi yapılarına bakıldığında ön cephe düzeni ve anıtsal taçkapı örneği açısından orijinal bilgi verebilecek bir yapıya rastlanmamaktadır. Eyvanlı avlulara sahip yapılarda, masif yüksek duvarlı yapılar dışarıdan eyvan üst örtüleriyle algılanırken, içeride ise dikdörtgen kuruluşlu, sivri kemerli ve yanları birkaç katlı sağır nişli düzenlemeleriyle eyvanlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Eyvanlar ayrıca yoğun alçı ve çini süslemeyle de bezenmiştir. Bu avlulara girişi sağlayan avlu kapıları da, süslemeye yer verilmemesi dışında eyvanlarla benzer şekilde düzenlenmiştir[48]. Ardistan Mescid-i Cuması ve Zevvare Mescid-i Cuması yüzyıllar içinde geçirdikleri değişim ve onarımlara rağmen yukarıda bahsedilen özellikleri göstermektedirler. Isfahan Mescid-i Cuması'nın Selçuklu döneminden günümüze ulaşan kuzeydoğu taçkapısı 1121 tarihlidir. Taçkapıyı üç yönden dolaşan kufi yazı şeridi, kapının iki yanında sade sütun başlıklarına sahip sütunçeler ve kapı üzerindeki alınlık kısmında geometrik yıldız geçmeli bir kompozisyonun yer aldığı taçkapı oldukça sade görünümlüdür. Çevre bağlantılarını kaybettiği için yapıyla olan ilişkisi ve cephe düzeni hakkında bir şey söylemek mümkün olmamaktadır. İncelediğimiz yapılardan biri olan Tabas Çift Minareli Medrese'nin taçkapısının, elimizdeki resimlerinde görülen dikdörtgen silmeler içinde sivri kemerli kapı açıklığı ve üzerindeki minareler yüzyıllar içinde onarımlar geçirdiği için orijinal bilgi verememekte, Ardistan İmam Hasan Camii de taçkapı kuruluşu, taçkapısı üzerindeki minaresi ve kufi kitabe kuşağıyla Selçuklu dönemine işaret etmektedir. Ancak Selçuklu dönemi yapılarının çoğunun günümüze

[48] Kemal Özkurt, "İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Van 2005, s.211.

ulaşmamış olduğu, ulaşanların da sonraki dönemlerde eklenen eyvanlar ve taçkapılarla ilk mimari özelliklerinin değişmiş olabileceğini düşünmekle bu kadar az örneğin kalmış olması açıklanabilmektedir. İlhanlı dönemi yapılarından Öştorcan Mescid-i Cuması, Derdeşt Çift Minareli Taçkapı ve Darüzziyafe Çift Minareli Taçkapı gibi örneklerde taçkapının dar ve yüksek dikdörtgen kuruluşlu, gerek yazı, gerek geometrik ve bitkisel süsleme olmak üzere yoğun çini süslemeli ve minareli olarak ele alındığı görülmektedir. Bu örneklerden yalnızca Öştorcan Mescid-i Cuması'nın taçkapısı (arkasında revaklı avlusuyla) cepheye bağlı olarak günümüze ulaşmıştır Ancak bu cephe, günümüzde kapatılmış sivri kemerli bazı düzenlemelerle orijinal durumunu yansıtmamaktadır. Natanz Mescid-i Cuması'nın hankah taçkapısı da, dar ve yüksek kuruluşu, yoğun yazı ve çini kullanımı bazı İlhanlı dönemi mimari özellikleri gösteren bir taçkapı olarak günümüze ulaşmıştır. Taçkapının sağ cephesi sivri kemerli ve içleri ajurlu taş şebekelere sahip nişli düzendedir. Yapının minaresi de burada olup, çini kitabesi cephede nişlerin arasında yer almıştır.

Sengbest Arslan Cazip Türbesi'nin yakınındaki minare üzerine bulunan mimari izlere göre burada çift minareli bir taçkapı bulunmuş olabileceği düşünüldüğünde iki tarafında minarelerin yer aldığı, ortada dikdörtgen açıklıklı bir kapı düzeni akla gelmektedir. Bu durumda minareli kapı düzeni muhtemelen bir çevre duvarı üzerinde yer alıyor olmalıdır.

Tabas'ta günümüze ulaşamamış olan **Çift Minareli Medrese**'nin fotoğraflarına göre taçkapısı üzerinde iki minaresi bulunmaktaydı. Fotoğraflardan yapının ön cephesi anlaşılamamakla birlikte dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli açıklıklı bir kapı açıklığı olduğu görülmektedir. Taçkapı anlaşıldığı kadarıyla yapının dar cephesine yerleştirilmiştir.

Ardistan'da İmam Hasan Camii'nin orijinalinde medrese olduğu, çift minareye sahip taçkapının bu yapıdan günümüze ulaşan bir bölüm olduğu belirtilmektedir. Taçkapıda, Büyük Selçuklu mimarisinde sıkça karşılaşılan düzende sivri kemerli sağır nişler iki katlı olarak kullanılmıştır. Günümüzde taçkapının yan cepheleri kemerli duvarlar ve dükkânlar olarak düzenlenmiş olmakla birlikte, bu duvarların

yapının daha sonraki dönemlerde geçirdiği restorasyonlar sırasında inşa edildiği tahmin edilebilir. Taçkapının sol tarafında günümüze yalnızca mihrabı orijinal şekilde ulaşmış bir mescit bulunmaktadır. Mihrabın da ilk yapıdan günümüze ulaşmış bir bölüm olduğu öne sürülmüştür. Bu şekilde düşünüldüğünde taçkapının yan cephelerinin mescitin dış duvarlarını oluşturduğu düşünülebilmektedir. Ancak yapının orijinal durumunu tespit edecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının ön cephesinin durumu da tahminlerden öteye gidememektedir.

Kum'da bulunan ve **Abbasiye Medresesi** olarak adlandırılan yapıdan günümüze yalnızca çift minareye sahip taçkapı ulaşmıştır. Dikdörtgen kuruluşlu taçkapı çerçeveli düzenlemeli olup yanlarda iki katlı sağır nişler kullanılmıştır. Taçkapıdan günümüze yalnızca bu nişlerin kemerleri ve kapı açıklığının sivri kemerli tonozu içinde izleri kalan alçı süslemeler ulaşmıştır. Taçkapının iki yanında cephelerde ve arkasında orijinal yapıdan iz kalmamıştır. Taçkapının iki yanı Ardistan İmam Hasan Camii'nde olduğu gibi son dönemde yeniden inşa edilmiş olup dükkân olarak kullanılan mekânlar vardır.

Öştorcan Mescid-i Cuması'nda dışa taşkın durumdaki taçkapı yapının dar cephesinde yer almaktadır. Yüksek dikdörtgen kuruluşlu taçkapının üzerinde yer alan ve hemen hemen yarıya kadar yıkık durumdaki çift minareler taçkapının dar ve yüksek düzenini daha da vurgulamaktadır. Taçkapının yan cephelerinde bazı duvar, tonoz ve mekân izleri görülmektedir. Ancak bu bölümlerin yapının orijinal haline ait olmayıp, cephesine sonraki dönemlerde eklenmiş bazı mekânlar olduğunu düşünmek mümkündür.

Derdeşt'de medrese olduğu tahmin edilen yapının taçkapısı ve yanındaki türbe günümüze ulaşmıştır. Türbenin M.1367 tarihli olmasından hareketle taçkapının ait olduğu yapının da bu tarihte inşa edilmiş olabileceği öne sürülmüşse de Wilber, medresenin daha önce inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Bu durumda türbe yapının sol cephesinde yer almaktadır. Yapı tamamen yok olduğu için taçkapının sağ cephesi hakkında da bilgi yoktur. Taçkapı Öştorcan Mescid-i Cuması'nda olduğu gibi dar ve yüksek dikdörtgen kuruluşlu olup yüksek bir sivri kemer içinde giriş

eyvanı ve kapı açıklığı yer almaktadır. Taçkapı yüzeyinde yalnızca baklavalı düzenlemeler içine yerleştirilmiş yazı motifleriyle çini süsleme kullanılmıştır.

İsfahan'da Darüzziyafe olarak tanınan çift minareli taçkapı ise günümüzde bir yolun ortasında kalmış olup yalnızca taçkapı, arkasındaki kemer ve duvar kalıntılarından yapının bazı izleri seçilebilmektedir. Ancak ön cephe için herhangi bir tahmin yapılamamaktadır.

Abarkuh'ta Nizamiye Camii'de yalnızca taçkapısıyla günümüze ulaşan diğer bir yapıdır. Kaynaklardan yapı hakkında daha fazla bilgi elde edilemediği için ön cephe düzeni hakkında da bilgi verilememektedir.

Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi'nde iki yanında minare bulunan taçkapı düzenlemesi günümüze ulaşamamış olmakla birlikte fotoğraflarından ve gravürlerden tespit edilebilmektedir. Bu taçkapı bir yapıya ait olmaktan ziyade yapıları çevreleyen bir çevre duvarı üzerinde yer almaktaydı. Bu çevre duvarı üzerinde nişli ya da kemerli herhangi bir düzenleme olup olmadığı da bilinmemektedir.

Nahçıvan'da Karabağlar Külliyesi'nde bulunan çift minareye sahip taçkapı, günümüze ulaşamamış bir yapıya aittir. Çeşitli araştırmalarda yer alan yapı, sahip olduğu mekânlar ve kümbet ile birlikte bir zaviye yapısı olarak değerlendirilmiştir. Taçkapıda minarelerin kare kaideleri arasındaki kapı açıklığı tamamen harap olmuştur. Eski resimlerinden taçkapının yalnızca minarelerinin ayakta olduğu anlaşılmakta olup taçkapının iki yanındaki duvarlar ve arkasındaki giriş birimi 1980'li yıllardan sonra inşa edilmiştir. Ön cephe önce düz duvar olarak inşa edilmiş, daha sonraki restorasyonda ise yüzeysel sivri kemerler içinde iki katlı pencere düzenlemesine yer verilmiştir. Ancak yapının bu ön cephesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Azerbaycan Fuzuli'de Babi Köyü'nde yer alan **Şeyh Baba Yakub Külliyesi** bünyesinde bulunan ve kazı çalışmalarına göre cami olduğu tahmin edilen yapının yalnızca taçkapısındaki iki minareden bir tanesi günümüze ulaşmıştır.

Hindistan'da Ajmer Camii'nde Sultan İltutmuş tarafından 1230'da yapılan çalışmalarda, var olan camiye revaklı bir cephe ve avlu eklenmiştir. Çift minare, bu yapıda taçkapı üzerinde değil ana eyvan üzerinde yer almıştır. Eyvan taçkapı benzeri düzenlenmiş olup kitabeli ve bitkisel süslemeli bordürlere sahiptir. Eyvanın iki yan cephesi ise benzer şekilde kemerli düzenlemelidir.

4.2.2. Anadolu Dışında Çift Minareye Sahip Yapıların Mimari Açıdan Tartışmalı Yönleri

İran Yapıları

İsfahan Mescid-i Cuması: Isfahan Mescid-i Cumasının Selçuklu dönemiyle ilgili çeşitli kaynaklarda rastlanılan bir bilgi, yapının dört eyvanlı avlulu düzenlemesi yapıldığında, kuzey eyvanının derin bir giriş eyvanı olarak düzenlendiği ve bu kapının üzerinde iki minareye yer verildiği yönündedir. Yapının Selçuklu döneminde oluşan planına bakıldığında kuzey eyvanın, daha sonra kapatılan kapı şeklinde bir açıklığa sahip olduğu ve her iki yanında kare ayaklar yer aldığı görülmektedir. Araştırmacıların dikkatini çeken bu mimari düzenleme, tarihi kaynaklarda bahsedilen Mescid-i Adine'nin yakınında inşa edilmiş olan iki minareli kapıyla ilişkilendirilmiştir. Bilginin yer aldığı H.421 / M.1030 tarihli kaynakta iki minareli kapı düzenlenmesinin geçiyor olması ve Mescid-i Adine olarak tanımlanan yapının tarihçesinin İsfahan Mescid-i Cuması'nın ilk yapısıyla yakınlık göstermesi, bu mimari düzenlemenin İsfahan Mescid-i Cuması'nın Selçuklu döneminde dört eyvanlı ve revaklı düzenlemesine uygun görülmüş olmalıdır. Ancak bilgilerden M.1030 tarihli kaynakta bahsedildiği dikkate alındığında, söz konusu yapıların ve çift minareli kapının XI. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kaynaklara dayanarak incelenen örnek, en erken tarihli çift minare düzenlemesinde bahsedilen örnek olmaktadır.

Sengbest Minaresi: Kaynaklarda, Sengbest Arslan Cazip Türbesi ve yakınındaki minare hakkında bazı araştırmacıların yorumlarına rastlanılmaktadır. Minareyle bitişik durumdaki bir duvar kalıntısının varlığına dikkat çekilirken, bu duvar kalıntısının, burada bulunması muhtemel bir kapının yan tarafını oluşturduğu, bu durumda belki de iki minareye sahip bir taçkapı düzenlemesinin erken bir örneği olabileceği üzerinde durulmuştur.

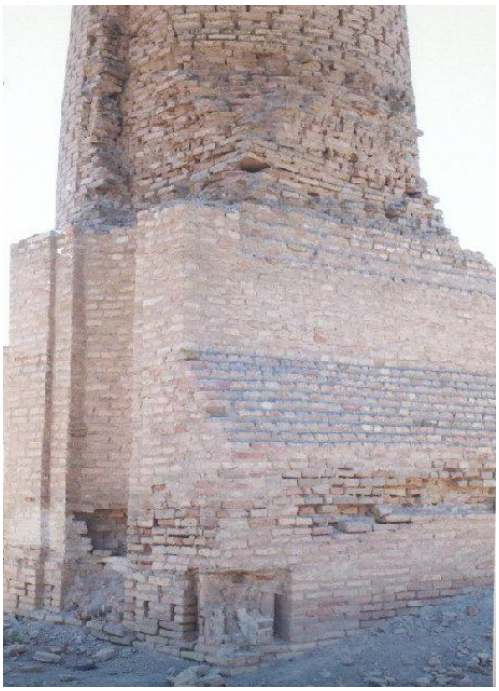
Türbe ve yakınındaki minarenin tarihi ve mimari özelliklerinden seyahatnamelerde bahsedilmektedir. Özellikle minarenin kitabe kuşağı ve çevresindeki kalıntılar dikkat çekmiştir. MacGregor minareden "Mil-i Ayaz" olarak bahsetmektedir. Pişmiş

tuğladan 8 feet ? (yaklaşık 2.50 m.)[49] yüksekliğinde, zarif ölçülerde ve en üst kısmının yıkılmış olduğunu söylediği minarenin doğu ve güney yönlerindeki izlerden çevresinde başka yapılar bulunduğunun anlaşılabileceğini söylemektedir. Minarenin üzerindeki duvar izlerinden yola çıkarak burada vaktiyle bir cami olabileceğini de belirtmektedir[50]. Türbe ve minarenin o dönemdeki durumunu gösteren bir gravür de seyahatnamede yer almaktadır.

Sykes, bölgeyi ziyaret ettiğinde öncelikle dikkatini çeken türbe ve minareden bahsetmektedir. İyi durumda olduğunu söylediği minarenin üst kısmında kufi kitabe bulunduğunu belirtmiştir. Sykes, daha da önemli olarak yakın bir zamana kadar bu minarelerin iki tane olduğunu söylemektedir[51].

F.292. Minarenin gövdesindeki duvar

F.293.Minarenin kaidesindeki niş

(Anisi, 2007)

[49] 8 feetin yaklaşık 2.50 m. ettiği göz önünde bulundurulduğunda ölçüde bir yanlışlık olduğu ortaya çıkmaktadır.

[50] C.M.MacGregor, **Narrative of A Journey Through The Province of Khorassan and of The N.W. Frontier of Afghanistan in 1875**, Vol.I, London 1879, s.276.

[51] Sykes, P.Molesworth Sykes "A Fifth Journey in Persia", **The Geopraphical Journal**, Vol.28, No.6, 1906b, s.577-578.

Schroeder, minare üzerindeki izleri değerlendirirken silindirik gövdeli bu minarenin orijinalinde serbest bir şekilde durmadığından bahsetmektedir. 22 m. yüksekliğindeki minareye güneydoğu tarafından bitişik olan 9 m. yüksekliğinde bir duvar kalıntısının varlığından söz eden Schroder, bu duvarın burada bulunan bir kapının (taçkapı ?) bir tarafını teşkil ettiğini söylemektedir. Buradan yola çıkarak en erken örneklerinin XII. yüzyılda görüldüğünü söylediği çift minareli taçkapıların daha erken bir örneğini düşünmüş olmakla beraber kazı yapılmadan kesin bir sonuç söylemenin mümkün olmadığını eklemektedir[52] (F.292).

Pope, araştırmasında erken dönem yapılarından bahsederken Arslan Cazip Türbesi'ne ve önündeki minareye değinmiş ve minare üzerindeki duvar izlerinden yola çıkarak vaktiyle burada iki minare olabileceği ihtimalini belirtmiştir[53].

MacGregor'un 1875 ve Sykes'ın 1900'lü yılların başında yaptığı gezilerde bir minareden bahsetmelerinden hareketle var olduğu düşünülen diğer minarenin bu tarihlere gelindiğinde yıkılmış olduğunu anlamaktayız.

İran'da erken İslam dönemine ait yapıları çalışan Alireza Anisi, Sengbest'teki türbeyi ve minareyi de çalışmasına dahil etmiştir. Minare ve üzerindeki izlerden bahsederken, minarenin güneydoğu tarafında bulunan duvar izine dikkati çekmektedir. Minarenin bu yönünde, duvar iziyle birleşen dairesel planlı nişin ön tarafında yer alan tuğla sütun parçası 1970'lerdeki kazılarda tespit edilmiştir. Bu nişli düzenlemeyle vaktiyle burada bir girişin (kapı) bulunduğunu düşünmenin mümkün olduğunu söylemektedir. Böylece bu düzenlemenin Schroeder'in önerdiği gibi iki tarafında minare bulunması muhtemel bir kapı olabileceği ve Sykes'in burada iki minare bulunduğu bilgisini vermekle birlikte, burada vaktiyle bir yapının ya da mimari düzenlemenin bulunduğunun anlaşıldığını, ancak bunun için kesin bir şey söylenemeyeceğini belirtmekle yetinmektedir. Bunların yanı sıra, minare ve türbe arasında, örgü tekniği açısından minareyle çağdaş olduğunu belirttiği 1 m.

[52]Eric Schroeder, "A Note on Sangbast", **Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology**, Vol.IV, No.3, 1936, s.139, Eric Schroeder, "The Seljuq Period-Sangbast: Tomb and Minaret (997-1028 (387-419 H.)", **A Survey of Persian Art**, V.III, Tahran (1938-1939), s.987.
[53]Arthur Upham Pope, **Persian Architecture**, London 1965, s.99.

yüksekliğindeki bir duvarının varlığına da dikkat çekmektedir. Anisi, tuğla tekniğine bakarak, minareye bitişik olan nişin, daha sonraki dönemlerde yapılmış olabileceğini öne sürerse de, minarenin üzerindeki duvar iziyle ilgili bir şey söylememektedir[54] (F.293).

Anisi ayrıca minarenin başka yapıla bağlantılı olmadan bağımsız düzenlendiğini desteklemek için, Sangbast minaresini Simnan ve Tarıhane minareleriyle karşılaştırmış ve bunlardaki gibi kaidesiz olarak, yerden silindirik gövdeli başladığını belirtmiştir[55]. Ancak bu durumda Mümine Hatun Külliyesi'nde taçkapının düzenlemesinin iki yanındaki minarelerin kaidesiz olarak silindirik gövdeli minareler şeklinde, bir taraflarından taçkapıya, diğer yanından da üzerinde bulundukları çevre duvarına bitişik olduklarını hatırlamak gerekecektir.

Kaynaklara göre değerlendirdiğimiz Sangbast'taki minarenin vaktiyle iki minareli bir taçkapı düzeninde ele alındığını öne sürmek mümkündür. Horasan bölgesinde yaygın olan minare geleneği düşünüldüğünde çift minare ve taçkapı uygulamasının Nahçıvan'da 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti'nin çift minareli taçkapısından önce Sengbest'te ele alındığını söylenebilir.

Tabas Çift Minareli Medrese: Tabas kentinde inşa edilmiş ve kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla taçkapı üzerinde iki minareye sahip medrese günümüze ulaşmamıştır.

Godard, orijinal yapının XII. yy.'da inşa edilmiş olduğu bilgisini vermektedir. Bu yapı, büyük oranda harap olduğundan XVII. yy. da geçirdiği onarımda neredeyse

[54]Alireza Anisi, "Early Islamic Architecture in Iran (637-1059)", The University of Edinburg, Ph.D Thesis, 2007, s.338-339.
Yapının restorasyon öncesi fotoğraflarında ayrıntı görülemediği için bu bölüm üzerindeki değişiklikler hakkında yorum yapmak zordur. Ancak bölgede yapılan restorasyonlar göz önünde bulundurulduğunda mimari izlerin orijinalliğinden çok şey kaybettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu restorasyonlar sonucunda birçok yapı üzerinde orijinal durumunda kalmış olması muhtemel mimari izleri ve fiziki bağlantıları izlemek mümkün olmamaktadır. Minarenin üzerindeki nişin, Anisi'nin belirttiği gibi daha sonraki dönemlerde yapılmış olması ihtimali bulunduğu gibi, gördüğü müdahalelerden sonra orijinal izlerini koruyamamış ve minareden daha sonraki bir tarihin mimari özelliklerini taşıyor görünmesi ihtimali de kuvvetle muhtemeldir.
[55] Anisi, **a.g.e.**, 2007, s.339.

yeniden inşa edilmişti. Bu yüzden de bazı kaynaklarda XVII. yy. yapısı olarak değerlendirilmiştir. Ancak mimari ve süsleme özellikleri karşılaştırıldığında yapının XII. yy. ortalarına ait olduğu sonucuna varılmaktadır (F.161-F.162).

Wilber, Tabas minarelerindeki harfleri firuze sırlı kitabe kuşaklarını, Mümine Hatun Kümbeti'nde kubbe eteğinde dolaşan harfleri firuze sırlı kufi kitabe kuşaklarıyla karşılaştırmaktadır. Tabas minarelerindeki kufi harfler ince-uzun ve köşeli düzendedir. Harflerin uçları yarım palmet benzeri bitkisel motiflerle sonlanmakta olup aralarında da yuvarlak hatlara sahip dörtlü düğüm geçmeler yer almıştır. Mümine Hatun Türbesi'nde saçak seviyesinde yer alan bordürlerdeki kufi harfler de ince-uzun ve köşeli düzende ele alınmakla beraber harflerin uçlarını oluşturan bitkisel motifler daha sadedir (F.294). Harfler arasındaki dörtlü düğüm geçmeli motifler de köşeli düzende ele alınmıştır. Wilber, Tabas minarelerindeki yazı özelliklerine dayanarak, 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti'nden daha erken bir tarihe ait olmaları gerektiği sonucuna varmıştır[56] (Ç.33).

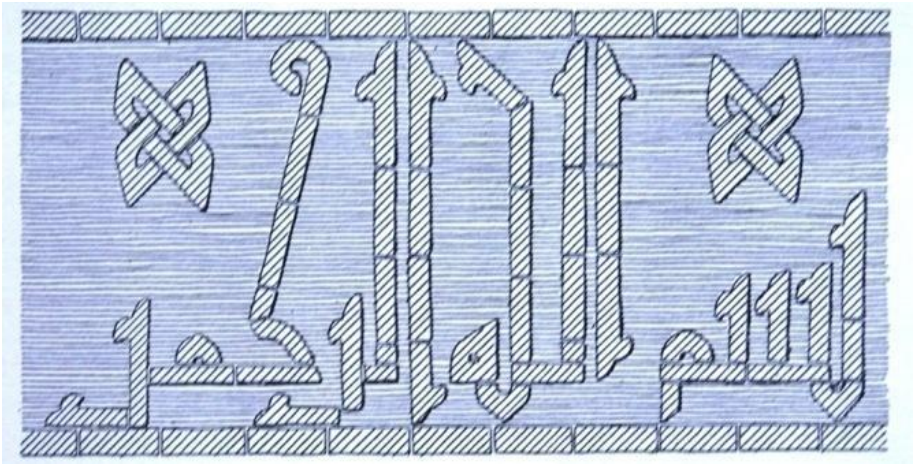
Wilber, kitabelerdeki harflerin firuze sırlı küçük parçaların çeşitli şekillerde kesilip bir araya gelmesiyle oluştuğuna ve harflerin bitkisel motiflerle (yarım palmetlerle) sonlandığına dikkat çekmektedir. Wilber, büyük seramik üretim merkezlerinde hazırlanan kaliteli çinilerin değişmez ve iyi standartta formlar yaratılması amacıyla küçük köy ve kasabalara gönderildiği bilgisini verirken, Tabas minarelerindeki firuze sırlı harflerin motiflerinin çeşitlilik göstermesini, bu kitabelerin hazırlanışında yerel ustaların çalışmış olduğuna bağlamaktadır [57].

A.Grohmann, bitkisel süslemeli kufi kitabeler üzerine yaptığı çalışmasında Selçuklu dönemine ait olduğunu söylediği Tabas minarelerindeki harflerin özellikle de "elif" ve "lam" harflerinin yarım palmetlerle sonlanması özelliği üzerinde durmakta ve benzer örneklerle karşılaştırmaktadır[58] (F.295, Ç.34).

[56]Donald Wilber, "The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran", **Ars Islamica**, Vol.VI, No.1, 1939, s.35-38.
[57] Wilber, **a.g.e.,** 1939, s.37, dp.65.
[58]A.Grohmann, "The Origin and Early Development of Floriated Küfic", **Ars Orientalis**, Vol.2, 1957, s.200-201 (Diagram E-1), 202. Ayrıca Mümine Hatun Kümbeti'nde kubbe eteğini dolaşan kitabelerde

F.294. Mümine Hatun Kümbeti, kitabe kuşakları (2008)

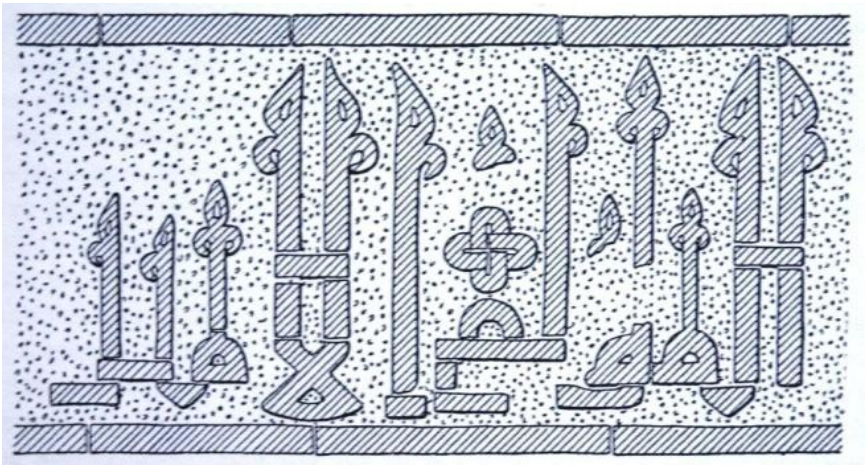

Ç.33. Mümine Hatun Kümbeti, kitabe kuşağı, (Wilber, 1939)

sadece “elif” ve “lam” harflerinin değil “ba”, “sin” ve “ra” harflerinin de aynı şekilde iki yapraklı yarım palmet motifleriyle sonlandığına değinmektedir.

F. 295. Tabas minareleri, Kufi kitabe kuşağı ayrıntısı
http://archnet.org/library/images/one-image large.jsp?location_id=13243&image_id=123632/ 16.05.2006

Ç.34. Tabas minareleri, Kufi kitabe kuşağı ayrıntısı (Wilber, 1939)

Tabas minarelerinin silindirik gövdelerindeki iki kenarı pahlı dörtgenler ve ortalarındaki + desenlerinin oluşturduğu geometrik örgüler de XI. yy. ortalarına tarihlenen Büyük Selçuklu minareleriyle de büyük benzerlik göstermektedir.

1097 tarihli Barsiyan minaresinin meandırlı ve kufi kitabeli iki bordürüne kadar olan gövde kısmında baklavalı düzenleme içinde kademeli yerleştirilmiş tuğlalarla

oluşturulmuş dörtgen formları[59], 1131 tarihli Sin minaresinin iç içe eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik düzenlemesi[60], Sin minaresine olan benzerliğinden dolayı XII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Gaz minaresinin tuğla ve derzlerle oluşturulan eşkenar dörtgenlerin içinde yatay tuğla ve derzlerle hareketlendirilmiş geometrik düzenlemeli gövdesi[61], özellikle çeşitli genişlikte ve desende bordürlerden oluşan 1058 tarihli Damgan minaresindeki tuğlaların yatay-dikey istifiyle ve derzlerle elde edilen eşkenar dörtgen formları[62] Tabas Minareleriyle benzerlik göstermektedir.

Ardistan İmam Hasan Camii: Erken tarihli diğer bir yapı olan Ardestan İmam Hasan Camii'nin tarihi de çeşitli kaynaklarda XII. yy. olarak verilmektedir. Tarihi ve banisini veren bir inşa kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Araştırmacılar, vaktiyle burada bulunan ve harap hale düşmüş olan avlulu tipte bir caminin yerine, önüne çift minareli taçkapılı cephe eklemek suretiyle bu yapının meydana getirildiğini öne sürmüşlerdir. Arkasındaki bu yapı tamamen yok olmuş, günümüze yalnızca ön cephe ulaşmıştır (F.165). Taçkapının ilk çift minareli düzenleme olması ihtimali olması yanında, bitkisel süslemeli zemin üzerindeki firuze sırlı kufi kitabe kuşağı da dikkati çekmektedir. Muhtemelen taçkapıyı üç yönden dolaşması gereken kitabe kuşağından günümüze kapının iki yanında yer alan ve aralarda da bozulmuş kısımları bulunan hali ulaşmıştır. Bu kufi düzenlemeli kitabeyi aynı dönemden olması muhtemel bazı örneklerle karşılaştırmak tarihlendirmeye yardımcı olabilecektir (F.297).

Isfahan Mescid-i Cuması'nın kuzeydoğu taçkapısı, geçirdiği yangın sonrasında H.515 / M.1121 tarihinde yeniden inşa edilmiştir. Taçkapının iki yanında, hafif iç bükey kavisli bir zemin üzerinde yer alan ve orijinalinde firuze renkli sırlı olduğu bilinen kufi kitabe, oldukça harap olmuş, yenilenen bölümleriyle birlikte günümüze ulaşmıştır (F.296).

---

[59]Antony Hutt-L.Harrow, **Islamic Architecture Iran I**, London 1977 s.95-96; Judi Moline, "Saljuq Minarets in Iran: Developments in the Decorative Scheme", **The Art of The Saljuqs in Iran and Anatolia**, California 1994, s.39; Özkurt, **a.g.e.**, 2005, s.44.
[60]Moline, **a.g.e.,** 1994, s.39; Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.53.
[61]Özkurt, **a.g.e.,** 2005, s.67.
[62]Moline, **a.g.e.,** 1994, s.39.

Bir diğer örnek ise, Öştorcan Mescid-i Cuması'nda kuzey yöndeki çift minareye sahip taçkapıda görülmektedir. Taçkapının sağ tarafında, firuze sırlı geometrik bezemeli bordürün bir bölümün altından kufi yazılı kitabe kuşağı görülmektedir. Yapının geçirdiği restorasyon sırasında muhtemelen alttaki bu kitabe kuşağına ulaşılmış ve restorasyon sonrasında bir kısmı açık bırakılmıştır. Bu kitabe kuşağından yola çıkarak, burada Selçuklu döneminde inşa edilmiş bir taçkapının varlığını düşünmek mümkündür. Mihrap önündeki kubbeli bölüm, revakları inşasıyla avlulu hale getirilirken kuzey yönde de bir taçkapı inşa edilmiş olmalıdır. Daha sonraları belki de harap duruma gelmiş olan taçkapının üzerine, 1315-1316 yıllarında şimdiki çift minareli taçkapı düzeni giydirilmiş olabilir. Taçkapıda Selçuklu döneminden çift minareli bir düzenleme yapılıp yapılmadığı konusu ise akla gelmekle beraber, minarelere ulaşan kısımlar günümüzde kapatıldığı için inceleme fırsatı olmamıştır (F.298).

F.296. Isfahan Mescid-i Cuması kuzeydoğu taçkapısı (Godard, 1937)

F.297.Ardestan, İmam Hasan Cami taçkapıda kitabe ayrıntısı (2009)

F. 298. Öştorcan Mescid-i Cuması taçkapıda kitabe ayrıntısı (2009)

Öştorcan Mescid-i Cuması: Yapının mimari özelliklerinden farklı inşa devreleri geçirdiği görülmektedir. Buna göre, mihrap önünde, vaktiyle kemerli açıklıklara sahip duvarların taşıdığı kubbeli bölüm, revaklı avlu ve kuzey yönde şimdiki taçkapının altında izleri görülen taçkapı, yapının muhtemelen Selçuklu döneminde inşa edilen bölümlerdir. İlhanlı döneminde de, doğu yönünde bir taçkapı inşa edilmiş, belki harap durumdaki revaklı avlu elden geçirilmiş, kuzey yöndeki taçkapı üzerine İlhanlı dönemi özellikleri taşıyan bir taçkapı giydirilmiş ve kubbeli bölüm alçı süslemelerle bezenmiş olmalıdır.

Kuzey yöndeki taçkapıda, yapının farklı inşa devreleri geçirmiş olduğuna dikkati çeken unsur, kapının sağ kenarında, firuze renkli sırlı tuğlalardan oluşan geometrik düzenlemeye sahip bordürün altında kalan ve yerden yaklaşık 1,5-2 m. yüksekliğe kadar görülebilen bir kitabe kuşağıdır (F.298). Kufi yazı düzeniyle dikkati çeken bu bordür ile İsfahan Mescidi Cuması'nın 1121 yılı civarına tarihlenen kuzeydoğu

kapısındaki içbükey bordür üzerindeki kufi kitabeli bordür (F.296) ve Ardistan'da İmam Hasan Cami'nin tarihi kesin belli olmayan, ancak yine bu iki taçkapıda bahsedilen özelliklere paralel olarak iç bükey kavisli zemin üzerinde firuze sırlı tuğlalarla oluşturulmuş bordürü (F.297) göz önüne alındığında karşılaştırma imkânı olmaktadır. Yapıda İlhanlı döneminde esaslı bir tamirat yapılırken, yapının diğer bölümlerindeki alçı süslemelerin yanında kuzey taçkapı da elden geçirilerek çift minareli düzenleme ve çini süslemeler yapılmış olmalıdır. Yapının çift minarelerinin ilk inşa edilen taçkapıda da bulunduğu, zaman içinde İlhanlı döneminde yeniden inşa edilecek kadar harap duruma düştüğü ve öncekine benzer olarak tekrar iki minareli düzende inşa edilmiş olabileceği akla gelmekteyse de kapının mevcut düzeninde bu düşünceyi ispatlayacak ya da çürütecek herhangi bir iz yoktur.

Kum Çift Minareli Taçkapı: Kum'da bulunan ve kapısındaki tabelada ismi Abbasiye Medresesi olarak geçen yapı, Wilber tarafından bu dönemdeki yapıların mimari özellikleri göz önünde bulundurularak 1325-1340'lara tarihlendirilmektedir. Yapının günümüze kitabesi ulaşmadığı gibi hakkında fazla bilgiye de rastlanmamıştır. Ait olduğu yapı tamamen yıkılmış vaziyette, yalnızca çift minareli taçkapısıyla ayaktadır. Dikdörtgen kuruluşlu taçkapının dikdörtgen silmelerle çevrelenmiş sivri kemerli giriş açıklığı günümüzde dükkânlar tarafından işgal edildiği için görülememektedir. Kapının her iki yanında dikdörtgen, ince-uzun ve sivri kemerlerle sonlanan sağır nişler bulunmaktadır. Kapı kemerinin iç yüzünde ve bu nişlerin içinde, üst kısımlarında bitkisel motifli bazı alçı süsleme izleri kalmıştır (F184-F.185). Kapının mimari özellikleri, erken dönem özellikleri gösterirken, alçı süsleme ise İlhanlı dönemi ve sonrası tarihlere işaret etmektedir. Bunların yanı sıra minarelerin gövdelerinde görülen ve tuğlaların değişik dizilimleriyle elde edilmiş ortasında artı desenlerinin yer aldığı baklavalı düzenleme de, Wilber tarafından hemen hemen aynı tarihlerde inşa edilmiş olduğundan bahsedilen Derdeşt ve Darüzziyafe minarelerine göre çok sade bir süsleme olarak dikkati çekmektedir. Minare gövdelerinde kalan izlerinden bu desenlerin aralarında firuze ve lacivert renkli çinilerin kullanıldığı anlaşılmakla birlikte bu kullanıma erken örneklerde de rastlanmaktadır (F.186-F.187). Minarelerden soldakinin şerefe altında kalmış olan lacivert zemin üzerine beyaz harflerle yazılmış kitabesinin küçük bir bölümü

günümüze ulaşmıştır. Herhangi bir tarih vermeyen bu kitabenin özelliklerine bakıldığında ise XIII. yüzyılın sonlarından itibaren görülen örneklere benzemektedir. Cephesindeki izlerden yakın zamanlarda restorasyon geçirdiği ve tuğla örgülerinin büyük oranda yenilendiği anlaşılan taçkapı, mimarisi ve alçı süslemelerinin ilk yapılışını yansıttığı düşünüldüğünde, İlhanlı döneminde incelediğimiz örnekler içinde dış cephesinde alçı süslemeye yer verilmiş, ayrıca minarelerindeki çini süslemenin de oldukça az kullanıldığı farklı bir örnektir. Burada gördüğümüz taçkapıda iki ya da üç katlı sağır niş kullanımı Selçuklu döneminden sonra, İlhanlı dönemi yapılarında görülse de, yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu dönem taçkapılarının boyutları dar ve yüksek tutulmuş, ayrıca gerek cephelerde, gerekse de minarelerde yoğun bir çini süslemeye yer verilmiştir (F.183). Kum'daki taçkapının boyutları ile de erken dönem yapılarına benzemekte olduğu dikkati çeken diğer bir özelliktir. Yapının Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve İlhanlılar döneminde de elden geçirilmiş olduğu düşünüldüğünde, minarelerdeki kitabeli bölümlerin ve cephede görülen alçı süslemelerin bu dönemde yapılmış olabileceği düşünülebilir.

İsfahan Derdeşt'te Çifte Minareli Taçkapı: Taçkapının arka cephesinde görülen tonoz, duvar, kemer izleri ve giriş eyvanının dikdörtgen çerçeveli sivri kemerli kapısı sonraki yıllarda ya da restorasyonlarda harap olarak ortadan kalmış olmalıdır. Günümüzde etrafı evler ve duvarlarla çevrili yapının içine girmek mümkün olmamış, bu yüzden de eski yapıdan bugüne ulaşan bir kalıntı olup olmadığı tespit edilememiştir. Ancak Wilber'ın belirttiği üzere ilk yapıdan herhangi iz kalmamış durumdadır.

Wilber'ın dikkat çektiği bir diğer nokta ise türbe ve taçkapının aynı zamanda yapılıp yapılmadığı konusudur. Taçkapının yanlarında yapının beden duvarlarına ait herhangi bir duvar izi görülmemektedir. Türbe ve taçkapı arasında eski resimlerde yıkık olarak görülen bir duvar parçası restorasyonlarda çini süslemeli olarak yeniden örülmüştür (F.204).

Meşkati, taçkapının Selçuklu'nun geç dönemlerine ait olabileceğini öne sürse de taçkapı süslemelerinden yola çıkılarak İlhanlı dönemine tarihlenmiş, Wilber yapıyı

M.1330-1340 yıllarına tarihlemiştir. Türbenin M.1367 yıllarında inşa edildiğinden hareketle taçkapının ve bağlı olduğu yapının da bu tarihte yapılmış olduğu ya da taçkapının süslemelerinin türbeye uygun olarak yeniden ele alınmış olabileceği de ileri sürülmüştür.

L.Honarfar ise Sultan Baht Ağa'nın ölümünden 16 yıl önce H.753 / M.1350 yılında mezar taşının yapımı ve süslemesi için emir verdiği ve ölümünden sonra da buraya gömüldüğü bilgisini vermektedir. Honarfar'a göre türbenin kuzey tarafında medreseye bağlantı sağlayan ve sonradan kapatılmış olan bir kapı bulunmaktaydı[63].

Buradan hareketle, Sultan'ın ölüm tarihi olan M.1367 yılının yapıların yapım tarihi olarak kabul edildiği, ancak türbenin ve çift minareli taçkapısıyla medrese olduğu tahmin edilen yapının Sultan Baht Ağa'nın sağlığında M.1350 yıllarında da yapılmış olabileceği ve sonrasında farklı dönemlerde geçirdikleri restorasyonlarla mimari ve süsleme özelliklerinin değiştiği sonucuna varmak mümkündür.

İsfahan'da Darüzziyafe Minareleri: Kitabesi bulunmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapı, süsleme özellikleri göz önünde tutularak Wilber tarafından Bağ-ı Kuşhane minareleri, Derdeşt Minareleri ve Nizamiye Mescidi taçkapısındaki minareler ile karşılaştırılmış, M.1325-1340 yıllarına tarihlendirilmiştir[64].

Taçkapının günümüzde iki katlı olarak düzenlenmiş olan giriş eyvanı muhtemelen orijinalinde yüksek bir sivri kemerli düzenlemeden oluşmaktaydı. Isfahan Derdeşt'te çift minareli taçkapının benzeri olarak yüksek ve dar-uzun tutulmuş giriş eyvanında altta kapı açıklığı, üstünde de süslemeli panolar, kitabe kuşakları gibi bölümler yer alıyor olmalıydı. Taçkapının tahrip olmasından sonra alt bölümde bir sivri kemer daha inşa edilerek iki katlı bir düzenleme yapılmış olmalıdır (F.211).

[63]Lütfullah Honarfar, **İsfahan'ın Tarihi Eserleri Gencinesi (İsfahan Eyaletinin Tarihi Eserleri ve Levhaları ve Tarihi Tabelaları),** Tahran 1350, s.318.
[64] Donald Wilber, **The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period**, New Jersey 1955, s.171.

Taçkapının batı yüzünde restorasyon sonrası az bir bölümü görülebilen izlerden bu yönde duvar benzeri bir bağlantının var olduğu anlaşılmaktadır. Taçkapının arka yüzünde de günümüzde kapalı bulunan dikdörtgen ve kare açıklıklar, kademeli duvar örgüleri ve kemer izleri seçilebilmektedir. Doğu yönde taçkapının arka cephesiyle bağlantılı görülen kemer ve yan nişleri, taçkapının ait olduğu yapının mekânlarına girişi sağlayan kapılardan biri olmalıdır. Taçkapının yüksekliği, taçkapının arka cephesindeki mimari izler ve günümüze ulaşan kemerin boyutları göz önünde bulundurulursa söz konusu yapının iki katlı bir yapı olabileceğini de öne sürmek mümkün gözükmektedir.

Azerbaycan

Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi Çift Minareli Taçkapı: Çeşitli yayınlarda gravür ve resimlerinden XIX. yüzyılın sonlarına kadar sağlam durumda ve ayakta kalmış olduğu tespit edilebilen çift minareli taçkapının XX. yüzyıl başlarında Rus görevliler tarafından yıktırıldığı bilinmektedir.

Nahçivan Mümine Hatun Külliyesi'nin taçkapısı, Anadolu'da görülen çift minareli taçkapılardan önce önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çift minareli taçkapı pek çok araştırmacı tarafından çift minareli ilk örnek ve kendisinden sonra Anadolu'da inşa edilen yapıların öncüsü olarak kabul edilmiştir (F.235).

Nahçıvan Karabağlar Külliyesi Çift Minareli Taçkapı: Çift minareli taçkapıda kitabenin sağlam kalan kısmında okunabilen isim çeşitli şekillerde değerlendirilmiş, araştırmacılar tarafından genel olarak "Koday Hatun" veya "Kudi Hatun" ismi kabul edilmiştir (F.238-F.239). Kaynaklar incelendiğinde, kitabede adı geçen kişinin Hülagü'nün eşi ve Sultan Ahmed Teküder'in annesi olan Kudi Hatun olduğu anlaşılmaktadır. T.Yazar bu hanımı Abaka'nın eşi olarak değerlendirmişse de Hülagü'nün ölümünden sonra Abaka'yla evlendiğine dair bir kayıt yoktur. Kitabede geçen bu isime bağlı olarak yapının Kudi Hatun tarafından inşa ettirildiği düşünülmüş olup çeşitli kereler müdahale gördüğü duvarlar üzerindeki izlerden anlaşılan taçkapı, mimari açıdan bazı sorunlar taşımaktadır.

Eski resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla taçkapıdan yalnızca kaideler üzerindeki minareler ve iki kaide arasında yer alan üzerinde kitabenin de bulunduğu kapı lentosu ile yan nişler kalmıştır (F.242). Bundan sonra kapı üzerine örülen duvar, kaidelere bitişik olarak iki kere değişik düzenlerde inşa edilen ön cephe ve taçkapının arkasına inşa edilen T planlı bölüm gibi yapının günümüze kadar izleyebildiğimiz durumu seneler içindeki müdahaleler ile şekillenmiştir. Bütün bu çalışmaların sonuçlarının sağlıklı kayıt edilmemesinden ve mimari izlerin kaybolması dolayı da yapının durumunu çözmek zorlaşmaktadır (F.254-F.257).

Minarelerin kaidelerindeki tuğla yatay-dikey istifte dizilmesiyle elde edilen örgülerin benzerleri, 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti'nin kriptasının duvar örgülerinde görülmektedir. Minarelerin kaideler üzerinde oturduğu sekizgen pabuçluklar Anadolu minarelerinde XII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren XIII.yy. boyunca kullanılmıştır. Silindirik minare gövdelerinde kaydırılarak yerleştirilmiş tuğlaların derz aralarında bulunan firuze sırlı tuğla kare süslemelerin benzer örnekleri ise Anadolu minarelerinde XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinden itibaren görülmüştür[65]. Bu mimari özelliklerle minare kaidelerinin ve minarelerin XIII. yüzyıl başına ait erken bir örnek olabileceği düşünülmüştür.

Minare kaidelerinin taçkapıya bakan yan yüzlerinde ve arka yüzlerinde bulunan duvar izlerinden yer alan çiniyle süslü yan nişler ve kapı üzerindeki çini kitabenin, minarelerden sonra yapılan bir müdahale ile şekillendiğini düşünmek mümkündür. Böylece, bugünkü kitabeli taçkapıyla çift minarenin tarihlerinin birbirinden farklı olduğu olduğu çıkmaktadır. Genel eğilim minarelerin XIII. yy. başına ait olabileceği yönünde olsa da bazı mimari unsurlar da daha geç özelliklere işaret etmektedir. Kitabede geçen Kudi Hatun ismindeki hanım Sultan Ahmed'in annesi olup XIII. yüzyılın sonlarında hayattadır. Muhtemelen yapıdaki bir onarım faaliyetinden sonra ismi bu kitabede yer almıştır. Ayrıca batı yöndeki minarede yer alan kitabe, kufi harflerinin sırsız tuğla, zemininin ise firuze sırlı olmasıyla değişik bir örnektir. Kitabenin alışıldığı şekilde harflerinin değil de zemininin sırlı olması ve üzerindeki

[65]Bakırer, **a.g.e.,** 1971, s.345-346, 355-356.

bitkisel motifler biraz daha geç bir dönemde yapılmış olabileceklerini düşündürmektedir (F.253).

Bu durumda çift minareli yapının XIII. yy.'ın ikinci yarısından sonra inşa edildiği ve belki de inşasından kısa bir sonra onarıma muhtaç duruma geldiği için 1280'li yıllarda Kudi Hatun tarafından imar faaliyeti gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Şeyh Baba Yakub Külliyesi Çift Minareli Taçkapı: Mevcut bilgilerle Şeyh Baba Külliyesi'nin Nahçıvan Mümine Hatun ve Karabağlar köyündeki külliyelerde olduğu gibi çifte minareli taçkapıya sahip olduğu söylenebilir. Yapının tarihlendirmesi konusunda Şeyh Baba Yakub Kümbeti'ndeki 1273-1274 tarihli kitabe yardımcı olmaktadır. Zaman içinde inşa edilmiş çeşitli yapılardan oluşan bu yerleşimde, çift minareli yapının kümbetden önce ya da kümbetin inşa tarihinden sonra, yakın bir tarihte inşa edildiğini düşünmek mümkündür. Böylece XIII. yüzyılın ikinci yarısı ya da üçüncü çeyreği inşa tarihi olarak kabul edilebilir. Yapının mimari özellikleri de Karabağlar Külliyesi'ndeki minarelerle benzerlik göstermektedir. Özellikle minare-taçkapı-yapı ilişkisinin çalışmalarla ortaya çıkarılması sonucunda Karabağlar'da hankah olarak değerlendirilen çift minareli yapı örneğiyle birlikte daha sağlıklı değerlendirmeler yapmak mümkün olacaktır (F.270).

Ayrıca bu mimari tipin diğer yapılara oranla sayıca azlığı göz önünde bulundurulduğunda mimari gelişim çizgisi içinde yer alan her yapının önemi daha da artmakta, Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nin taçkapısı da bu durumuyla gelişim çizgisi içinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

4.2.3. Taçkapı - Minare İlişkisi

Anadolu dışında incelenen yapılar içinde minarenin gelişim çizgisinde İran yapıları önemli yer tutmaktadır. İsfahan şehri ve çevresinde inşa edilmiş Selçuklu minarelerinden Barsiyan Mescid-i Cuması'nda minare güney cephede yer almaktadır. Kubbeli mekân, minareden sonra inşa edildiği için minare mekâna bitişik konumda yer almıştır. Gar Camii ve minaresi arasında ise arasındaki eyvan vb. yapıların zamanla yıkılması sonucunda boşluk meydana gelmiştir. Isfahan Mescid-i Cuması'nın güney eyvanına bitişik konumda inşa edildiği bilinen ancak günümüze ulaşmayan minare yapılan kazı sonucunda zemin seviyesinde tespit edilmiştir. Gülpayegan Mescid-i Cuması'nın minaresi bulunmamaktadır. İsfahan çevresinde bulunan Çihil Duhteran ve Ziyar minareleri bağlı bulundukları yapılar günümüze ulaşmadığı için bağımsız konumdadırlar. Silindirik gövdeye sahip minarelerin kaideleri çoğunlukla sekizgendir. Zevvare Paminar Camii minaresi, Gar Camii minaresinde sekizgen kaideler görülürken, Çihil Duhteran ve Rahravan minareleri kare kaidelere sahiptir. Ali minaresi ve Sareban minaresi ise kaidesiz silindirik gövdeli minarelerdir. Ayrıca Sin Mescid-i Cuması'nın minaresi, Çihil Duhteran ve Rahrevan minarelerinde sekizgen pabuçluklar görülmektedir. Tuğladan silindirik gövdeli minareler üzerinde tuğlaların çeşitli dizilişlerinden elde edilen eşkenar dörtgen, sepet örgüsü gibi çeşitli örgüler görülürken, minarelerin şerefe altlarında firuze sırlı ya da sade kufi harflerden oluşan kitabeler bulunmaktadır. İlhanlı camilerinin çoğunda minare bulunmamakta olup bazılarında bulunan minarelerin ise günümüze ulaşmadığı bilinmektedir[66]. İlhanlı döneminden Natanz Mescid-i Cuması'nın minaresinde kufi düzenlemeli, eşkenar dörtgenlerden meydan gelen geometrik düzenlemeli bölümleri ve çini süslemeli kuşaklarıyla dönem minareleri için önemli bir örnektir.

İran'da Selçuklu döneminden taçkapı üzerinde çift minarenin yer aldığı en erken örnekler Tabas'ta Çift Minareli Medrese ve Ardistan İmam Hasan Camii taçkapısındaki çift minarelerdir. Tabas'taki yapı zaman içinde restorasyonlarla değişikler geçirdiği için minarelerin taçkapıyla ilgisi anlaşılamamakta, minareler

[66] Özkurt, **a.g.e.**, 2005, s.195-197.

kaidesiz olarak taçkapı üzerinde yer alıyor görünümündedir. Ardistan Mescid-i Cuması'nda minarenin oturduğu kare kaide görülmektedir. İlhanlı dönemi yapılarında taçkapılar üzerinde silindirik gövdeli ve çini süslemeli çift minareler yer almıştır. Kum, Öştorcan, Derdeşt ve Nizamiye minarelerinde de kaide görülmezken, Darüzziyafe minarelerinde ise çokgen kaide görülmektedir.

Kaynaklara dayanarak **İsfahan Mescid-i Cuması**'nda, kuzey eyvanında vaktiyle bulunan kapı açıklığının iki yanında inşa edilmiş olduğu ileri sürülen çift minarelerin, araştırmacıların tarife göre kare ya da dikdörtgen ayaklar üzerinde yükseldiği ileri sürülmektedir. Kaynaklarda bahsi geçen bu çift minarenin nerede yer aldığı konusunda kesin bir veri olmayıp araştırmacılar tarafından İsfahan Mescid-i Cuması'nda inşa edildiği varsayılmıştır.

Sengbest Arslan Cazip Türbesi'nin yakınında yer alan minarenin, kaynaklara dayanarak çift minareli bir taçkapının bir yanında yer aldığı sonucuna varmak mümkündür. Minare üzerinde yer alan duvar izi ve minarenin kaide seviyesinde izi görülen kapı nişi izi, minarenin kapının bir tarafını oluşturduğu izlenimi vermektedir. Yapı, türbeyle aynı döneme, 1028 yıllarına tarihlenirken, yukarıda bahsedilen mimari kuruluşla ilgili Mümine Hatun Külliyesi'nde günümüze yalnızca fotoğrafı ve çizimleri ulaşan çift minareli taçkapı düzenlemesine benzer bir düzenleme olduğu düşünülebilmektedir. Mümine Hatun Külliyesi'nden daha erken bir tarihte, İran-Sengbest'te çift minareye sahip taçkapı düzenlemesinin görülmesi, bu coğrafyadaki minare gelişimi izlendiğinde mantıklı görülmektedir.

Tabas Çift Minareli Medrese de günümüze yalnızca resimleri ulaşmış bir diğer yapıdır. Resimlere göre dikdörtgen kuruluşlu taçkapı sivri kemerli ve eyvan benzeri bir girişe sahiptir. Minareler taçkapıda derin eyvanın üzerinde görülmektedir. Ancak resimde görülen medresenin XVII. yüzyılda inşa edilmiş hali olup taçkapı da muhtemelen bu dönemde değişiklik geçirmiş ve derin bir eyvan halinde düzenlenmiştir (F.160).

Ardistan İmam Hasan Camii'nde çift minareye sahip taçkapıdan günümüze yalnızca tek minaresi ulaşmıştır. Dikdörtgen kuruluşlu taçkapının iki yanında iki katlı olarak yer alan sivri kemerli nişli düzenleme orijinalinde dikdörtgen bir çerçeve meydana getirmektedir. Minarenin kare küp şeklindeki kaidesi taçkapının üzerinde yer almaktadır (F.168). Orijinal durumunda minare kaidesi taçkapının yüksekliği arkasında kalmaktadır. Kare kaideler zemine kadar inmekte ancak yapının arka cephesinin tamamen yıkılması sebebiyle kaidelerin zamanında bitişik oldukları yapıyla ilgileri anlaşılmamaktadır. Günümüzde kaidelerin zemin seviyesinde minarelere çıkış için herhangi bir kapı yer almamaktadır. Güney yöndeki minarenin batıya (günümüze ulaşmayan yapının bulunduğu alana) bakan yönünde restorasyonlarda kapatıldığı anlaşılan bir kapı bulunmaktadır (F.177). Ancak bu kapının orijinal olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir. Orijinal olduğu düşünülürse minarelerin merdiven kovalarının taçkapı üzerinde başladığı ve minarelere ulaşımın da buradan olduğu düşünülebilir. Taçkapının arkasında bulunan ve günümüze ulaşmayan yapının yüksekliği de bu durumda önemli olmaktadır. Bu düzenlemeyle minare kaideleri çatı seviyesinde bir geçiş birimi içinde kalıyor olabilirdi.

Kum'da bulunan çift minareli taçkapı da arkasındaki yapı yıkıldığı için bağımsız olarak ayakta kalmıştır. Kademeli çerçevelerle çevrelenmiş sivri kemerli açıklıklı taçkapının iki yanında iki kat halinde düzenlenmiş sivri kemerli nişler bulunmaktadır. Taçkapının üzerinde yer alan minareler kare kaideler üzerindedir. Taçkapının arka cephesinden minarelerin kaideleri görülmektedir. Kaidelerin zemin seviyesinde minarelere ulaşılacak kapı tespit edilememektedir. Taçkapının arka cephesinde çeşitli duvar ve tonoz izleri görülürken minare kaidelerinden sağdaki üzerinde de minareye çıkan ve sonradan örüldüğü belli olan merdivenler yer almkatadır. Minarelerin avluya bakan yönlerinde birer küçük kapı açıklığı dikkat çekmektedir. Böylece minarelerin merdiven kovalarının taçkapı üzerinden başladığı ve yapının orijinalinde taçkapı üzerinden minarelere ulaşıldığı düşünülebilir (F.190).

Öştorcan Mescid-i Cuması'nda çift minarelerin yer aldığı taçkapı dar ve yüksek kuruluşuyla dikkati çekmektedir. Taçkapı yapının aksında değil biraz daha batıya

kayık durumdadır (F.197). Taçkapının arka cephesinde, avlunun diğer yönlerinde iki sıra olan revaklı düzenleme, üç sıra olarak yerleştirilmiştir. Taçkapı üzerine ve minarelere de bu revakların içinde minarelerden doğudakinin arkasında yer alan bir merdivenle ulaşılmaktadır. Minare kaidelerinin dış köşeleri pahlanmış olup batıdaki minarenin kaidesinde, çatı seviyesi üzerinde bir kapı açıklığı görülmektedir. Minareler kaidesiz olarak taçkapı üzerine oturmaktadır. Minarelerin üçte ikisi kadarı yıkık durumdadır. Alt kısmı sade tuğla örgülü bırakılmış minare çini bir şeritten sonra çiniden yazı dekorlu olarak devam etmektedir. Taçkapıda yoğun olarak kullanılmış olan çini süslemeler, minarelerde de kullanılmıştır (F.200).

İsfahan Derdeşt'te Çifte Minareli Taçkapı aynı zamanda yanındaki **Sultan Baht Ağa Türbesi'**nden dolayı da tanınmaktadır. Yapılardan çift minareye sahip taçkapının bulunduğu ve medrese olduğu tahmin edilen yapı günümüze ulaşmamıştır. Taçkapının dar cepheli ve yüksek kuruluşu dikkati çekmektedir. Minarelerin oturduğu kare kaideler taçkapının arka cephesinden görülebilmektedir. Yapının eski resimlerinden taçkapının sivri kemerli giriş eyvanının üstünden devam eden dikdörtgen çerçevenin günümüzdekinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Taçkapının ön cephesinde hiçbir niş veya kemerli düzenleme yer almamaktadır. Yalnızca çinilerle süslenmiş olan taçkapıya uygun olarak minarelerde de yazı formunda çini süsleme yapılmıştır. Bu yapıda da minarelerin silindirik gövdelerinin başladığı seviyede birer küçük kapısı bulunmaktadır. Taçkapının arkasında bulunan yapının günümüze ulaşmaması sebebiyle kapının arkasındaki mekânlar incelenememiş ve zemin seviyesinde minarelere ulaşımı sağlayacak kapı olup olmadığı tespit edilememiştir. Bu sebeple minarelerin merdiven kovalarının taçkapının çatı seviyesinden başladığını söylemek mümkündür (F.206).

İsfahan'da Darüzziyafe minareleri olarak tanınan minarelerin de vaktiyle ait olduğu yapı günümüze ulaşmamış, yalnızca kaideler üzerindeki minarelerle taçkapı ayakta kalmıştır. Bu yapıda diğerlerinden farklı olarak minare kaideleri çokgen formludur. Ancak yapının zemin seviyesinde minarelere ulaşacak bir kapı açıklığı geçirdiği restorasyonlardan da sonra tespit edilememektedir. Minarelerin taçkapının çatısı seviyesinde de herhangi bir kapı açıklığı görülmemektedir. Bu durumda

minarelere ulaşacak bir kapının zemin seviyesinde bulunduğunu ancak daha sonra kapatıldığını düşünmek mümkündür (F.215).

Abarkuh Nizamiye Camii olarak tanınan yapıdan da günümüze yalnızca kaideler üzerindeki çift minare ve taçkapı ulaşmıştır. Yapının orijinal halindeki duvar izlerinin hiçbiri günümüze ulaşmamış, eski resimlerden görülebilen bazı izler de restorasyonlarda yok olmuştur. Kare kaideler üzerindeki silindirik gövdeli minareler ve kapı açıklığından oluşan taçkapıda, minarelere ulaşmak için kaidelerin zemin seviyesinde herhangi bir kapı açıklığı tespit edilememiştir. Taçkapının çatı seviyesinde minare gövdelerinde birbirine bakar şekilde görülen iki kapı açıklığı dikkat çekmektedir. Buna dayanarak minarelerin merdiven kovalarının çatı seviyesinde başladığını ve taçkapının arkasında orijinal durumda bulunan yapının giriş birimindeki bir düzenlemeyle çatıya ulaşımın mümkün olduğunu söyleyebiliriz (F.220, F.225).

İran'da tez kapsamında değerlendirdiğimiz yapıların yanı sıra, kaynaklara dayanarak biri Horasan, diğeri Kirman bölgesinde olmak üzere iki yapıda daha çift minare kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Söz konusu her iki yapıda da çift minare düzenlemesinin taçkapıda değil, eyvan üzerinde yer almış olması dikkat çekmektedir.

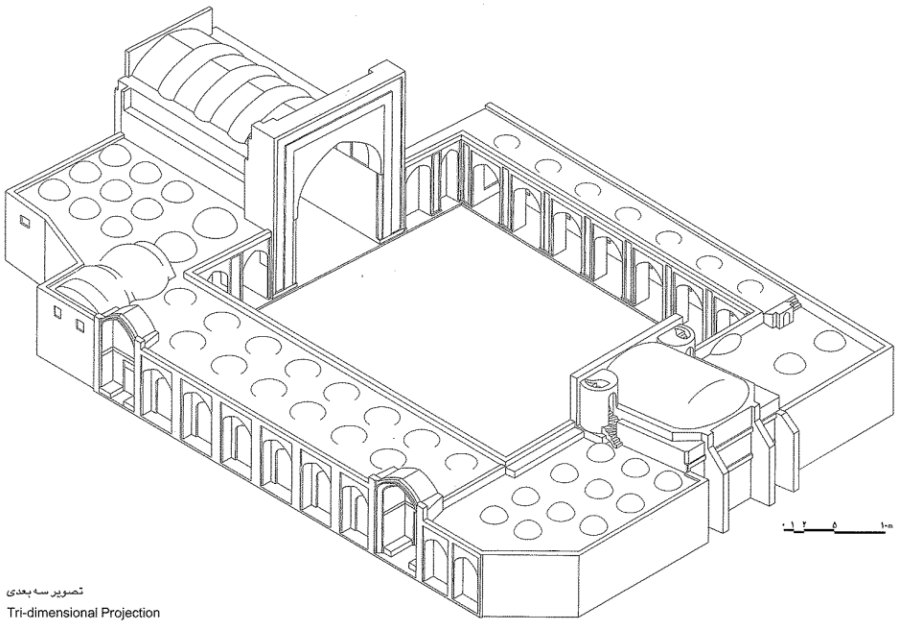
Horasan bölgesinde, Gunabad şehrinde yer alan **Gunabad Mescid-i Cuması**, M.1212 senesinde kaynaklara göre Emir Abdullah Tuni tarafından inşa ettirilmiştir[67]. Yapı, Horasan bölgesinin mimari geleneğinde karşılıklı iki eyvan ve bunları çevreleyen sivri kemerli revaklı dikdörtgen avludan meydana gelmiştir[68]. Eyvanlardan güney yöndeki daha büyük ve yüksektir. Eyvanın geometrik süslemeli iki sütunçeye oturan sivri kemeri, biri kufi yazılı, diğeri geometrik süslemeli olmak üzere üç yönden bordürlerle çevrelenmiştir. Kuzey yöndeki eyvan da sivri kemerli olup eyvanın cephelerinin vaktiyle sivri kemerli niş ve kare panoların alternatif

[67]Antony Hutt, Leonard Harrow, **Islamic Architecture Iran 1**, London 1977, s.132; Nosratollah Mechkati, **Monuments Et Sites Historiques De L'Iran**, Tahran t.y., s.86; Nusretullah Meshkati, **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, Tahran t.y., s.84; Anonim, "Gonabad Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.8, b.y.y. 2004b, s.94.
[68]Hutt, Harrow, **a.g.e.,** 1977, s.132, Anonim, **a.g.e.,** 2004b, s.94.

dizilmesi suretiyle elde edilmiş hareketli bir düzenlemeye sahip olduğu kalan izlerinden anlaşılmaktadır. Bu bölümlerde de tuğlaların yatay-dikey yerleştirilmesi suretiyle oluşturulmuş motifler ve ortalarında sırlı kabaralar ile "Allah" yazıları bulunan on iki kollu yıldız geçmeli süslemeler yer almıştır.

Yapının 1968 yılında meydana gelen bir depremde büyük oranda harap olduğu belirtilmektedir. Aynı kaynakta, kuzey eyvanı üzerinde bulunan iki minarenin daha önceki dönemlerde yıkılmış olduğu ve çatı seviyesinde izleri bulunduğu da söylenmektedir[69]. Kuzey eyvanın yan duvarlarının diğer eyvan duvarlarına göre daha kalın olduğu dikkat çekmektedir. Yapının planlarında minare kovalarının yer almayışı, minarelere çatıya çıkıldıktan sonra merdivenlerle ulaşıldığını düşündürmektedir. Restitüsyon görünüşlerinde de kuzey eyvanının ön duvarının yüksekliği arkasında kalan minareler başlangıç seviyesinde çizilmiş ve minarelere ulaşımın da üst örtü üzerinden merdivenlerle olduğu görülmektedir.

[69] Hutt, Harrow, **a.g.e.,** 1977, s.132.

Ç.35. Gunabad Mescid-i Cuması kuzey eyvanı üzerinde çift minareler (Anonim 2004b)

Kirman bölgesinde, Kirman şehrinde bulunan **Mescid-i Malik**, benzer bir bilginin yer aldığı diğer bir yapı olması açısından önemlidir. Yapı, günümüze büyük dikdörtgen bir revaklı avlu çevresinde yer alan dört eyvanlı kuruluşta ulaşmıştır. Yapının yüzyıllar içinde çeşitli inşa dönemleri ve tamirler geçirdiği araştırmalarda belirtilmektedir. Tam olarak tarihlenmemiş yapının Kirman'ın en eski camisi olduğu ve Selçuklu dönemi izleri taşıdığı belirtilmektedir. Güneyde yer alan mihrabın bulunduğu eyvanın yan duvarlarında bulunan merdivenler dikkat çekmiştir. Mimari özelliklerine göre erken dönem yapısı olduğu düşünülen eyvanın üst katına ulaşan merdivenli düzenlemesi, burada vaktiyle iki minare yer almış olabileceğini düşündürmüştür[70]. Konuya hem bir makalede hem de doktora tezinde değinen A.Anisi, Tabas'ta bulunan çift minareli medrese, Ardistan İmam Hasan Camii ve Gunabad Mescid-i Cuması'nda eyvan üzerindeki minareleri örnek vererek bu yapıda da böyle bir düzenlemeye gidilmiş olması ihtimalini belirtmiştir[71]. Anisi, eyvanın

[70]Alireza Anisi, "The Masjid-i Malik in Kirman", **Iran**, Vol.42, 2004, s.137-140; Anisi, **a.g.e.**, 2007, s.192-194.
[71] Anisi, **a.g.e**., 2004, s.140, dp.15-17; Anisi, **a.g.e.,** 2007, s.194.

duvarları içine yerleştirilmiş olan merdivenlerin üst örtüye çıkış için kullanılmış olabileceği düşüncesi üzerinde durmuşsa da, bunun yapılarda çok sık karşılaşılan bir uygulama olmadığını ve eyvan duvarlarının kalınlığının, vaktiyle burada bulunan minarelerin yükünü çekebilecek şekilde inşa edilmiş olabileceğine işaret ettiğini belirtmiştir[72].

İran'da incelenen Selçuklu ve İlhanlı dönemi yapılarında çift minareler taçkapılar üzerinde yer almaktadır. Ancak yukarıdaki iki örnekte bahsedilen çift minareler, eyvan üzerinde yer alacak şekilde planlanmış olmalarıyla farklı örnekler olmaktadır.

Mümine Hatun Külliyesi'ndeki çift minareli taçkapı eski resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla bir yapıyla fiziki bağlantısı olmayan anıtsal bir taçkapı olarak kümbet ve camiyi de çevreleyen çevre duvarı üzerinde yer almaktaydı. Kaideye sahip olmadığı görülen silindirik gövdeli minareler yukarıya doğru hafifçe daralmaktadır. Minarelerin arasında ve minarelere bitişik olarak dikdörtgen kuruluşlu, sivri kemerli açıklıklı, kapıyı üç yönden dolaşan süslemeli bordürlere ve kitabeye sahip olduğu bilinen taçkapı yer almıştır. Resimlerde minareye bitişik olarak devam eden bir çevre duvarının izleri seçilebilmekte ancak yüksekliği ve süslemeye sahip olup olmadığı konusunda fikir edinilememektedir (F.235).

Karabağlar Külliyesi'nde bulunan çift minareli taçkapı günümüze çok harap vaziyette ve bir çok restorasyon geçirmiş olarak ulaşmıştır. Eski resimlerinde çift minareli taçkapının ait olduğu yapıdan yalnızca minare kaideleri ve üzerindeki minarelerin ulaştığı görülmektedir (F.244). Taçkapıda bu resimdeki durumdan sonra yapılan her türlü müdahale yapının orijinalliğinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Resimlerden tespit edildiği kadarıyla minare kaidelerinin ait olduğu yapıyla her türlü fiziki bağlantısı kopmuş durumda olup ön cepheye ait izler kazılarla tespit edilmiştir. Ön cepheleri süslü minare kaideleri, aralarında yer alan kemerli bir düzenlemeyle aynı zamanda taçkapıyı oluşturmaktadır. Sağ taraftaki minarenin zemin katta bir girişi olduğu resimlerden tespit edilmektedir. Sol taraftaki minarenin ise kaidesinin

[72]Anisi, **a.g.e.,** 2007, s.194, dp.6.

arka yüzünde dikdörtgen bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu şekilde sağdaki minarenin merdiven kovası zeminden başlarken soldaki minarenin ise merdiven kovası çatı seviyesinden başlamaktadır (F.245).

Fuzuli'de Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nde yer alan ve kaynaklardan yapının cephesinde çift minareli düzende ele alındığını öğrendiğimiz taçkapıdan günümüze yalnızca bir minare ve üzerindeki duvar izleri ulaşmıştır. Minare kaidesinde ve gövdesindeki duvar ve kemer izlerinden bu minarenin taçkapının sağındaki minare olabileceği, dolayısıyla da yıkılmış olan taçkapının çifte minareli bir kuruluşa sahip olduğu söylenebilir (Ç.25, F.271-F.272).

Hindistan Ajmer'de bulunan **Ajmer Camii'nde**, Sultan İltutmuş'un 1230'da yapıya ek olarak inşa ettirdiği revaklarda ana eyvan-taçkapı olarak diğerlerinden daha yüksek ve geniş bir kuruluşta ele alınmış olan düzenlemede sivri kemerli kapı açıklığını üç yönden dolaşan süslemeli ve kitabeli bordürler bulunmaktadır. Taçkapıyı andıran bu düzenlemede, kapının iki köşesine yerleştirilmiş ve Kutup Minar'a oldukça benzeyen yivli düzenlemesiyle iki küçük minare dikkat çekmektedir. Büyük kısımları yıkılarak günümüze çok az bir bölümü ulaşmış olan minarelerin kapının yüksekliği arkasında kalan yanlarında minarelere ulaşımı sağlayacak merdivenlerin bulunduğu görülmektedir. Yapı yerinde incelenemediği için resimlerine dayanarak tespit yapılabilmektedir (F.276).

4.2.4. Cephenin İç Mekânla İlişkisi

Anadolu dışında yer alan yapılardan birçoğu ya günümüze hiç ulaşamamış ve kaynaklara dayanarak değerlendirilmiş ya da çok az bir bölümleri günümüze ulaşmıştır. **Sengbest Arslan Cazip Türbesi**'nin yakınındaki minarenin ait olduğu yapı (taçkapı), **İsfahan Mescid-i Cuması**'nda inşa edilmiş olabileceği öne sürülen çift minareli taçkapı, **Tabas Çift Minareli Medrese**, **Mümine Hatun Külliyesi**'ndeki çift minareli taçkapı günümüze ulaşmadığı için, **Ajmer Camii**'nin çift minareli merkezi kemeri ve yanlarında yer alan kemerli düzenlemenin arka cepheyle olan ilişkisi yapı görülemediği ve yeterli görsel malzeme olmadığı için, **Abarkuh'ta Nizamiye Camii** olarak tanınan yapının ise yalnızca çift minareli taçkapısı günümüze ulaşmış olduğu için değerlendirilememiştir.

Ardistan İmam Hasan Camii'nin taçkapı arkasında yer alan yapısı günümüze ulaşmamıştır. Araştırmalarda sözkonusu yapının çok ayaklı ve avlulu bir plana sahip olduğu, çift minareli taçkapının bu yapının önüne inşa edildiği ve yapı yok olduktan sonra bu cephenin günümüze ulaştığı ileri sürülmüştür. Ancak cephenin arkasında güney yönde yer alan dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü mescit mekanında bulunan mihrap, süsleme özellikleriyle Ardistan Mescid-i Cuması'ndaki mihraba benzemekte olup çift minareli taçkapıyla aynı dönemden olma ihtimali düşünülebilir. Minarelere mescitten ulaşan bir kapı olup olmadığı tepit edilememiştir (F.168).

Kum Çift Minareli Taçkapı, Isfahan'da Derdeşt ve Darüzziyafe Minareleri ile Abarkuh'ta Nizamiye Camii'nin yalnızca taçkapıları günümüze ulaşmıştır. **Kum**'da medrese olduğu tahmin edilen yapının günümüzde arka cephesinde hâlâ duvar ve tonoz izleri görülebilmekle beraber, yapının kapı açıklığı ve yanlarındaki mekânlar yüzyıllar içindeki farklı kullanımlardan dolayı değişmiş olup yapının özgün durumu hakkında fikir verememektedir (F.191).

Öştorcan Mescid-i Cuması'nın günümüze ulaşmış halinde taçkapı arkasında kapalı mekânlar bulunmamakta, üç sıra kemer dizisinden oluşan revaklı düzenleme arasında

oluşturulmuş bir eyvan da bulunmaktadır. Revakların kemerleri arasındaki açıklık, taçkapıdan avluya ulaşan bir koridor şeklinde düzenlenmiştir. Yapının çeşitli onarımlar geçirdiği göz önünde bulundurulduğunda bu cephenin değişmiş olması mümkündür (F.200). Yapının ön cephesinde, batı yönünde alt kısımları kapatılmış iki sivri kemerli düzenleme bu cephedeki değişikliklere işaret etmektedir (F.197).

İsfahan Derdeşt'teki çift minareli taçkapının bağlı olduğu yapı da yok olmuş ve eski resimlerden taçkapının arka cephesindeki duvar, tonoz ve duvar bağlantı izleri dışında bir şey anlaşılamamaktadır (F.206). Söz konusu yapı, kapalı olduğu için arka cephesini görmek mümkün olmamıştır.

İsfahan'da Darüzziyafe olarak tanınan çift minareli taçkapının arka cephesinin sağ tarafında bir kemer ve iki duvar nişi günümüze ulaşmıştır. Taçkapının arka cephesinde yine duvar ve bağlantı ileri mevcutken, bazı izlerin de restorasyonlar sonucu yok olduğu anlaşılabilmektedir. Belki de iki katlı olabileceğini tahmin ettiğimiz bu yapının arka cephesine bağlantı yapan bu sivri kemerli kapının, vaktiyle ayakta olan yapının giriş birimini oluşturan mekânlardan biri olması muhtemeldir (F.217-F.218)

Nahçıvan Karabağlar Külliyesi'nde çift minareye sahip taçkapı düzenlemesinin ait olduğu yapı tamamen yıkılarak ortadan kalkmıştır (F.245). Günümüzde var olan yapı 1980'li yıllardaki onarımlarda, taçkapının arkasındaki alanda yapılan kazı sonucu ulaşılan temellere bağlı kalınarak inşa edilmiştir. Buna göre taçkapı arkasında T planlı bir giriş birimi bulunmaktaydı. Taçkapının sağındaki minarenin zemin kattaki girişi de bu mekânlardan birinden sağlanıyor olmalıdır. Bina günümüze ulaşmadığı için mekânların fiziki durumu ve işlevi hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak taçkapının arkasında bulunan yapının iki inşa devresi geçirdiği, ilk inşasında muhtemelen tek katlı olan yapının ikinci inşasında iki katlı olarak ele alındığını ve taçkapıyla minareler üzerindeki izlerden bu durumun tespit edilebildiğini kaynaklar belirtmektedir. Yapının restorasyonunda buna bağlı olarak ön cephe ve arkasında inşa edilen giriş birimi iki katlı inşa edilmiştir. Çatı seviyesinde minarelerin gövdelerinin ön yüzlerinde tespit edilen duvar kalıntılarının çatı seviyesinin

üzerindeki bir odaya ait olduğu ileri sürülmüşse de, taçkapı üzerindeki minareler arasında dışarıdan da algılanacak bir biçimde yerleştirilmiş bir mekanın varlığına başka yapılarda rastlanmamakta, ancak yapının daha sonraki kullanımında böyle bir mekanın inşa edilmiş olabileceği akla gelmektedir (F.261).

Fuzuli, Babi Köyü'nde Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nde minarenin ait olduğu yapı (cami) da tamamen yok olarak günümüze ulaşmamıştır. Ancak yapıyla ilgili elde edilen kroki ve resimler göz önünde bulundurulduğunda bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır. Verilere göre dikdörtgene yakın kare planlı ve çok ayaklı (?) yapının kuzeye bakan cephesinde yer alan iki minareden biri ayaktadır. Minarenin kaidesinde görülen kapı açıklığının yapının içinde kaldığı ve kaide ile minare üzerindeki izler dikkate alındığında, ayakta olan minarenin kapının batısındaki olduğu tahmin edilebilmektedir (F.268).

Sonuç olarak, çift minareli taçkapı uygulamalarının erken örneklerinin öncelikle İran ve Azerbaycan coğrafyasında karşımıza çıktığını görmek mümkündür. Gerek günümüze ulaşmamış gerekse de ulaşmış örneklerden anladığımız kadarıyla bu gelişim çizgisi XI. yüzyıla kadar inmekte ve taçkapıda kullanılmış çift minare örnekleri Anadolu'da XIV. yüzyılın ortalarında sona erse de bu coğrafyalarda sonrasında da devam etmektedir.

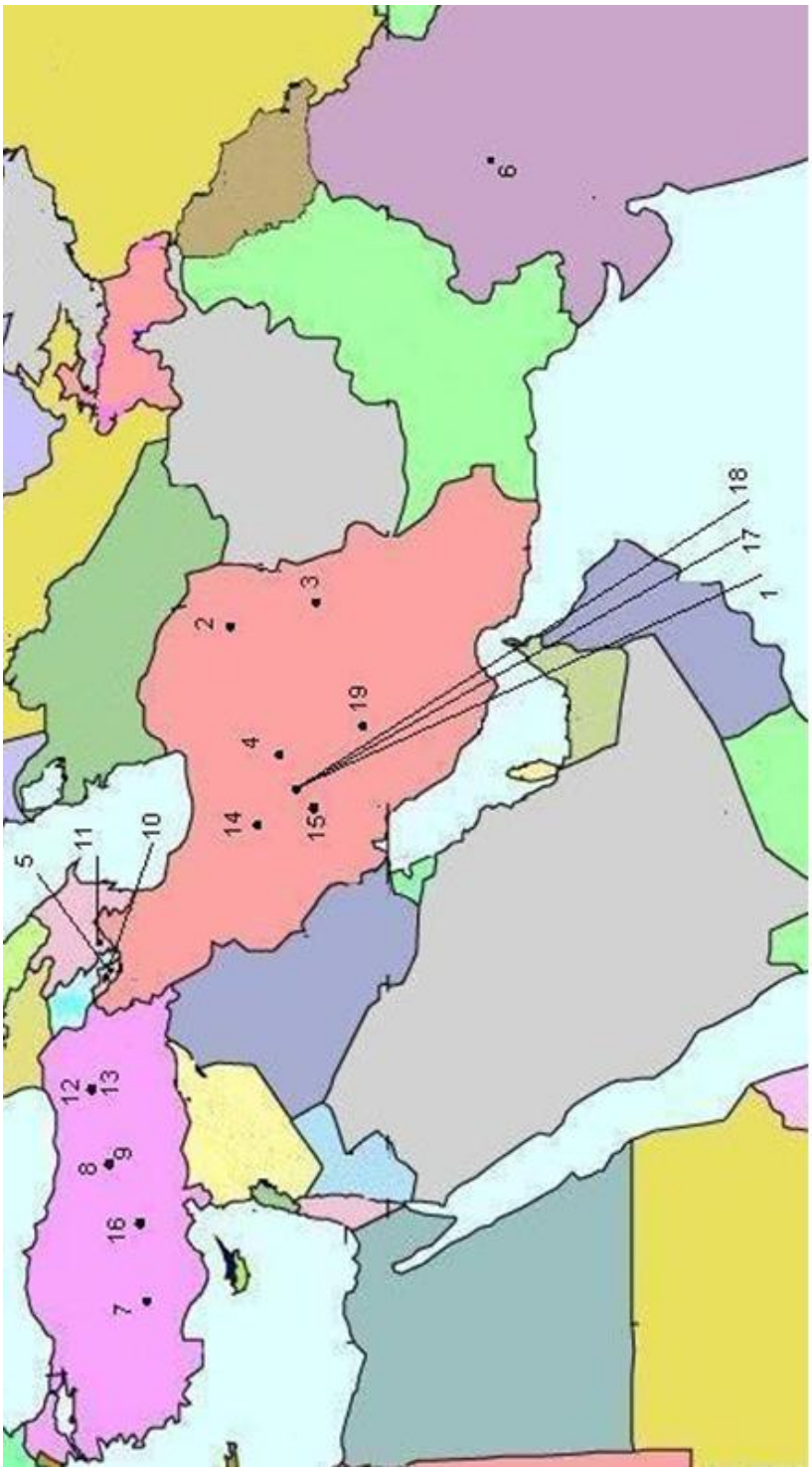
XI. yüzyıldan Sengbest Minaresi, 1187 tarihli Mümine Hatun Külliyesi taçkapısından erken bir çift minareli taçkapı uygulaması olması ihtimalini taşımaktadır. Minarelerin mimari özellikleri karşılaştırıldığında bu değerlendirmeyi yapmayı mümkün kılmakta, ayrıca minare geleneğinin daha erken tarihlerde başlamış olduğu İran coğrafyasında ilk çift minareli taçkapı tasarımlarının gerçekleşmiş olması ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Yine İran'da karşımıza çıkan Tabas Çift Minareli Medrese ve Ardistan İmam Hasan Camii'ndeki çift minareler örgü teknikleri ve firuze renkli kufi kitabeleri ile İran'da bulunan diğer Büyük Selçuklu minarelerinin mimari ve süsleme özelliklerini devam ettirerek çift minareli kapı tasarımının XII. yüzyıl ortasına ait erken örnekleri olmaktadır.

1230 tarihli Ajmer Camii'nin, merkezi eyvanı üzerinde yer alan yivli düzenleriyle çift minareler, tasarımın bu bölgedeki erken bir temsilcisini oluşturmakta ve Kutup Minar'la olan benzerlikleri de göz önünde bulundurulduğunda bölgesel özellikler taşıdığı görülmektedir.

Azerbaycan'da Karabağlar Külliyesi'nde yer alan çift minareli taçkapı ve Şeyh Baba Yakub Külliyesi'ndeki çift minareli taçkapı Anadolu'da Sivas ve Erzurum'da inşa edilen medreselerle hemen hemen aynı zamanlarda ortaya konmuş örneklerdir. İran coğrafyasında ise XII. yüzyılın ortasından XIV. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde çift minareli yapı (günümüze ulaşanlar içinde) görülmemekte, bu dönemde inşa faaliyetlerinin Anadolu ve Azerbaycan coğrafyalarına kaydığı anlaşılmaktadır. XIV. yüzyıl başlarından itibaren ise çift minareli yapıların yoğunluğunun tekrar İran'da olduğu görülmektedir. Özellikle İsfahan ve yakın çevresinde (Kum Çift Minareli Taçkapı, Öştorcan Mescid-i Cuması, İsfahan Darüzziyafe Çift Minareli Taçkapı, İsfahan, Derdeşt Çift Minareli Taçkapı, Abarkuh Nizamiye Camii) çoğunun günümüze yalnızca taçkapısı ulaşmış olan çift minareli yapılar inşa edilmiştir. Bunlardan Öştorcan'daki cami dışında Abarkuh'taki taçkapının ait olduğu yapı da cami olarak anılmakta, diğerlerinin ise medrese olabilecekleri tahmin edilmektedir.

Bu yapıların, taçkapılarda taş, minarelerde tuğla-sırlı tuğla kullanmış olan Anadolu'dan farklı olarak hem cephelerinin hem de minarelerinin yoğun çini kullanımıyla aşırı süslü oldukları görülmektedir. Yine Anadolu yapılarından farklı olarak minarelerinin gövdeleri yivli değil silindirik olup çiniyle oluşturulmuş makılı yazıyla dekorludur. Ayrıca yapıların oldukça yüksek tutulmuş taçkapılarında Büyük Selçuklu yapılarına benzer olarak iki ya da üç kat niş kullanımına yer verilmiş, yine bütün yüzeyler de yazıyla süslenmiştir.

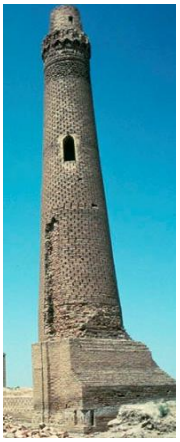
4.3. Kronolojik Değerlendirme

H.4. Çifte Minareli yapıların kronolojik dağılımı

KRONOLOJİK TABLO

TARİH	ANADOLU DIŞI (Azerbaycan, İran, Hindistan)			ANADOLU		
	Mezar Anıtı	Cami	Medrese	Mezar Anıtı	Cami	Medrese
XI.yy.dan önce		İsfahan Mescid-i Cuması				
1028	Sengbest Külliyesi (Minare)					
XII.yy. ortaları			Tabas Çift Minareli Medrese			
XII.yy. ortaları		Ardistan İmam Hasan Camii				
1186	Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi					
1230		Ajmer Camii				
1258					Konya Sahip Ata Camii	
1271						Sivas Gök Medrese
1271						Sivas Çifte Minareli Medrese
XIII.yy. (2.yarısından Sonra)	Nahçıvan Karabağlar Külliyesi (Mezar Anıtı+Zaviye)					
XIII.yy.		Babi Şeyh Baba Külliyesi (Mezar Anıtı+Cami)				
1291-1292						Erzurum Çifte Minareli Medrese
1310						Erzurum Yakutiye Medresesi
XIV.yy.			Kum Çift Minareli Taçkapı			
1315		Öştörcan Mescid-i Cuması				
1335					Niğde Sungur Ağa Camii	
XIV.yy.			Isfahan Derdeşt Minareleri			
XIV.yy.			Isfahan Darüzziyafe Minareleri			
XIV.yy.		Abarkuh Nizamiye Camii				

Sengbest Minaresi

Tabas Çift Minareli Medrese

Ardistan İmam Hasan Camii

Nahçıvan Mümine Hatun Kül.

Ajmer Camii

Konya Sahip Ata Camii

Sivas Gök Medrese

Sivas Çifte Minareli Medrese

Nahçıvan Karabağlar Külliyesi

Şeyh Baba Yakub

K. Erzurum Çifte Minareli Medrese

Erzurum Yakutiye Medresesi

Kum Çift Minareli Taçkapı

Öştorcan Mescidi Cuması

Niğde Sungur Ağa Camii

İsfahan Derdeşt Minareleri

İsfahan Darüzziyafe Minaraleri

Abarkuh Nizamiye Camii

1. İran. İsfahan Mescid-i Cuması. Tarihi kaynaklara dayanarak taçkapı üzerinde iki minarenin yer aldığından bahsedilen en erken örnektir. (Caminin kapısı ya da yakınındaki günümüze ulaşmamış bir yapıya ait). 1030'dan önce ?.
2. İran. Sengbest Minaresi. Minare üzerindeki izlere ve kaynaklara dayanarak günümüze ulaşan minarenin karşısında bir taçkapı düzenlemesi oluşturacak biçimde diğer bir minare daha bulunduğunu öne sürülebilir. Mümine Hatun Külliyesi'nin çift minareli taçkapısının benzeri bir uygulamanın, minare geleneğinin yaygın olduğu İran'da daha erken tarihlerde ortaya çıkmış olması mümkündür. 1028 civarı.
3. İran. Tabas Çift Minareli Medrese. Günümüze ulaşamamış olan medrese taçkapısı üzerinde yer alan çift minaresiyle bilinen en erken örnek olmaktadır. Minarelerin geometrik süslemeleri ve firuze renkli kufi kitabeleri Selçuklu özellikleri göstermekte olup tarihlemeye yardımcı olmaktadır. XII. yy. ortaları.
4. İran. Ardistan İmam Hasan Camii. Günümüze cami olarak kullanılan küçük bir mekânla birlikte ulaşmış olan taçkapı ve tek minare, çift minareli taçkapı düzenlemesinin erken bir diğer örneğidir. XII. yy. ortaları.
5. Nahçıvan. Mümine Hatun Külliyesi. Günümüze ulaşmamış olan taçkapı iki yanında yer alan ve kaidesiz düzende yerden geniş başlayarak yukarıya doğru incelen minareleriyle, çift minareli taçkapı geleneğinin öncüsü olarak görülmüştür. 1187.
6. Hindistan. Ajmer Camii. Merkezi eyvan üzerinde yer alan ve Kutup Minar'a benzerliğiyle dikkat çeken çift minaresiyle, muhtemelen İran örneklerinden etkilenerek, bölgesel mimari ve süsleme özellikleriyle uygulanan değişik bir örnektir. 1230.
7. Anadolu. Konya Sahip Ata Camii. Günümüze tek minaresiyle ulaşmış olan taçkapı, Anadolu'da çift minarenin kullanıldığı (bilinen yapılar içinde) en erken örnektir. Taş ve mermerle inşa edilmiş taçkapının iki yanındaki prizmatik bölümler aynı zamanda minarelerin kaidelerini oluşturmakta, minarelerin kaideleri tuğla-sırlı tuğla örgüleriyle ön cepheye yansımaktadır. Minareleri yivlidir. Minarelere çıkış taçkapı üzerindendir. 1258.
8. Anadolu. Sivas Gök Medrese. Taçkapı ve çift minare mimari unsurları değerlendirilerek "çift minareli taçkapı" kompozisyonun yaratılmıştır. Mermerle inşa edilmiş taçkapının iki yanındaki prizmatik bölümler aynı zamanda minarelerin kaidelerini oluşturmaktadır. Üçgenlerle pahlanmış pabuçlukların tuğla-sırlı tuğla

süslemeli panoları ön cephenin yanı sıra yan ve arka cephelere de yansımaktadır. Minareler yivlidir. Minarelere çıkış zemindendir. 1271.

9. Anadolu. Sivas Çifte Minareli Medrese. Taçkapı ve çift minare birlikteliği yapıya özgü detaylarla uygulanmıştır. Taş malzemeyle inşa edilmiş ve dışa taşkın olmayan taçkapının iki yanında dairesel pahlı bölümler bulunmaktadır. Minare kaideleri taçkapının arkasından eklenmiştir. Minareler çıkış taçkapı üzerindendir. Minare pabuçlukları taçkapının arkasında kaldığı için sadece yan cepheleri çini süslemelidir. Pabuçlukların arka cephesinde kufi hatlı panolar kullanılması, minarelerin silindirik olması ve üzerinde makılı hatla yazı bulunması farklı özelliklerdir. 1271.
10. Nahçıvan. Karabağlar Külliyesi. Günümüze ulaşamamış olan bir yapıya ait çift minareli taçkapının tarihi tartışmalıdır. Tuğladan prizmatik kaideler üzerindeki silindirik gövdeli minarelerin yarısı yıkık olup kufi bir kitabe kuşağından sonra geometrik süslemelidir. Taçkapı açıklığı haraptır. Tarihi kaynaklar ve mimari detaylar incelendiğinde XIII. yy.ın 2. yarısı ve 3.çeyreğine tarihlenebilecek iki yapım evresi geçirdiği düşünülebilir.
11. Azerbaycan. Babi Şeyh Baba Yakub Külliyesi. Günümüze ulaşamamış camiye ait olan minarenin kaynaklara dayanarak vaktiyle çift minareli bir taçkapı düzenlemesinde ele alındığı ortaya çıkmaktadır. Yanındaki kümbetin 1273-1274 tarihli olduğu düşünüldüğünde ve minarenin mimari özellikleri göz önünde bulundurulduğunda 1273'ten önce ya da 1273 yılları civarı inşa edilmiş olmalıdır.
12. Anadolu. Erzurum Çift Minareli Medrese. Anadolu'da inşa edilmiş en anıtsal yapılardan biri olan medrese çift minareye sahip taçkapısıyla Anadolu'da bu düzenlemede ele alınan medreseler için son örnektir. Taçkapının ve minarelerin mimari ve süsleme özellikleriyle Sivas Gök Medrese'yle yakın benzerlik göstermektedir. Prizmatik kaideler üzerindeki pabuçlukları çini panolarla süslemeli olup minareleri yivlidir. 1291-1292.
13. Anadolu. Erzurum Yakutiye Medresesi. Minareler taçkapı üzerinde değil, daha değişik bir düzenle yapının köşelerinde yer almıştır. Kabarık geometrik düzenlemeli tuğla örgüsü ve sırlı süslemeleriyle dikakti çeken güney yöndeki minare ayakta olup diğerinin inşa edilip edilmediği bilinmemektedir. 1310.
14. İran. Kum Çift Minareli Taçkapı. Günümüze ulaşan çift minareli taçkapının bir medreseye ait olduğu tahmin edilmektedir. Yüksek kuruluşlu ve nişli düzenlemeli taçkapı üzerindeki silindirik minareler sade geometrik desenleriyle İran'daki diğer çift minareli düzenlemelerden daha sade bir şekilde ele alınmıştır. XIV. yüzyılın

ortalarına tarihlense de mimari ve süsleme özellikleri daha erken tarihli olabileceğini göstermektedir. XIV.yy. başları.

15. İran. Öştorcan Mescid-i Cuması. Çift minareli taçkapısı Selçuklu dönemine ait bir taçkapı üzerine İlhanlı döneminde yapılan eklemelerle şekillenmiştir. Bu haliyle taçkapı yüksek kuruluşlu ve üç kat nişli düzenlemelidir. Silindirik minareleri makılı yazı dekorludur. 1315.
16. Anadolu. Niğde Sungur Ağa Camii. Anadolu'da taçkapısı üzerinde çift minare kullanılmış son örnektir. Caminin yan cephesinde yer alan taçkapı dışa taşkın olup köşeleri pahlıdır. Günümüze ulaşan tek minare çeşitli onarımlarda yeniden inşa edilmiştir. Hem taçkapı hem de minare taş malzemedendir. Minarenin orijinalinde de diğerlerinden farklı olarak tuğla değil, taşla inşa edildiğini düşünmek mümkündür. 1335 civarı.
17. İran. İsfahan Derdeşt Minareleri. Günümüze ulaşmayan bir yapıya (muhtemelen medrese) ait olan taçkapı yüksek kuruluşlu olup cephesi tamamen çiniyle yazı dekorludur. Silindirik minare gövdelerinde de makılı hatla yazıya yer verilmiştir. XIV. yy. ikinci yarısı.
18. İran. İsfahan Darüzziyafe Minareleri. Günümüze ulaşmayan bir yapıya (muhtemelen medrese) ait olan taçkapı yüksek kuruluşludur. Minare kaidelerinin köşeleri pahlanarak çokgen bir görünüş elde edilmiştir. Arka cephesinde yıkılan yapıya ait olan duvar, kemer ve çini süslemeli panolar bulunmaktadır. Minarelerin silindirik gövdeleri yazı dekorludur. XIV. yy. ikinci yarısı.
19. Abarkuh Nizamiye Camii. Günümüze ulaşmayan bir yapıya (muhtemelen cami) ait olan taçkapının iki yanındaki prizmatik kaideler üzerinde silindirik gövdeli ve yazı dekorlu minareler yer almaktadır. Taçkapının cephelerindeki panolu düzenleme, yuvalar ve minarelerin yoğun çini süslemesi vakyiyle taçkapının da tümüyle süslemeli olduğunu göstermektedir. XIV. ikinci yarısı.

4.4. XIV. Yüzyılın Ortalarından İtibaren Çifte Minareli Yapılardaki Gelişim

Anadolu'da inşa edilmiş son çift minareli taçkapı düzenlemesi Niğde Sungur Ağa Camii'nde, 1335 yılı civarında karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışında ise 1315'lerden sonra İran coğrafyasında birbirine oldukça yakın tarihlerde çift minareli taçkapıya sahip cami ve medrese gibi yapıların inşa edilmeye devam ettiği görülmektedir. Ancak bu yapılarda da 1350-1360 yıllarından sonra çift minare düzeninin taçkapılardan ziyade eyvanların köşelerinde veya taçkapıların dış iki köşesinde yer almaya başladığını görmek mümkündür.

Kızıltepe Ulu Camii ve Mardin Ulu Camii'nde avlu köşelerinde yer alan iki minareli düzenleme, minarelerin avlu köşelerinde yer aldığı erken örnekler olarak gelişim çizgisinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Konya İnce Minareli Medrese'de minare, ön cephede mescit ve medresenin arasında konumlanmıştır. Anadolu'da Selçuklu devrinde ele alınan çifte minareli yapılarda, minarelerin konumu ve dolayısıyla da kaideleri taçkapının kütlesiyle bütünleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından M.1299 senesinde inşa ettirilmiştir. Mihrap duvarına dik yedi sahından oluşan ahşap direkli caminin mozaik çini süslemeli bir mihrabı bulunmaktadır. Harimin kuzeydoğu köşesi sokak dokusuna uyarak pahlanmış, caminin taçkapısının ve minaresinin bulunduğu ön cephesi de buraya yerleştirilmiştir. O.C.Tuncer, Konya Sahip Ata Camii'nin taçkapısını tek minareli kabul ederek taçkapıda minare kullanılışının ilk olarak bu yapıda yer aldığını, daha sonra Sivas ve Erzurum'daki örneklerde çift olarak kullanılan minarenin Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde tek olarak kullanıldığını söylemektedir[73]. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde minare taçkapıda girişin üzerinde değil, sağ bitişiğindedir. Minareye harimde bulunan mahfilden ulaşılmaktadır. Ayrıca minarenin kaidesinde küçük açıklıklı bir de sebil bulunmaktadır. Eşrefoğlu Camii'nin minare kaidesindeki sebil, Konya Sahip Ata Camii taçkapsında minare

[73] Tuncer, **a.g.e.,** 1986, s.29.

kaidelerinde bulunan sebillerin yerleştirilişine benzer bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

F.299. Karaman Emir Musa Medresesi, (Sözen, 1972)

Kaynaklara göre, kitabesinde tarih belirtilmemiş olan Karaman Emir Musa Medresesi'nin günümüze ancak bazı duvar izleri ulaşmıştır. Medresenin banisi Emir Bedreddin Musa'nın yaşadığı yıllar göz önünde bulundurularak XIV. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir. Kareye yakın düzgün dikdörtgen planlı yapının ana eyvanı yanlarında kubbeli birer mekân, yan cephelerinde önleri revaklı odalar ve ön cephesinde de mekânlar bulunurken avlusunun üzeri kubbe ile örtülüydü. Medresenin eski fotoğraflarına göre en dikkat çeken yeri, iri mukarnaslı bir nişe ve silmeli çerçevelere sahip taçkapısıydı (F.299). Fotoğraflara göre taçkapının sağ tarafına yerleştirilmiş olan minare, taçkapının üst seviyesine kadar kübik bir alt yapıya sahip olarak yükselmekte, buradan yukarısı kaidenin köşeleri pahlanarak

sekizgene dönüşmekte ve silindirik bir gövdeyle devam etmektedir. Kesme taştan inşa edilmiş minarenin gövdesinin iki renkli taş örgülerle süslemeli ve yedi kuşak halinde çinilerle süslü olduğu bilinmektedir[74]. Medresenin mescit ve dershane olarak kullanılan mekânının varlığı göz önünde bulundurulduğunda, çift minareli taçkapıya sahip medreselerdeki düzenlemenin Emir Musa Medresesi'nde de taçkapının sağ tarafında tek şerefeli bir minareye yer verilmesi suretiyle devam ettiği söylenebilir. 1927 yılında yıktırılan medrese, taçkapısında tek minare kullanılmış olmasıyla, bu dönem yapıları içinde son örneklerden birini oluşturmaktaydı.

Selçuk İsa Bey Camii, Aydınoğlu İsa Bey tarafından Şamlı bir mimar tarafından 1375'te inşa edilmiştir. Cami, mihraba paralel iki nefli, mihrap önü kubbeli ve transeptli bir harim ve buna kuzeyden birleşen yatık dikdörtgen revaklı avludan oluşmaktadır. Anadolu Türk mimarisinde çok sık karşılaşılmayan bu planda dikkatimizi çeken diğer bir nokta da avlunun harim mekânıyla birleştiği köşelerde, avlu kapıları üzerinde yer alan minarelerdir. Yapının ana cephesi, harim ve avlu duvarlarının birleştiği batı cephesi olup taçkapı iki yandan merdivenlerle ulaşılan ince-uzun formuyla ve renkli taş geçmelerle elde edilen süslemeleriyle dikkati çekmektedir. Silindirik gövdeli tuğla minare, avlunun batı yönündeki taçkapısı üzerinde günümüze ulaşmış, doğu yöndeki minare ise XVII. yüzyıldaki çizimlerde de yer almamakta olup daha o zamanlarda yıkılmış olmalıdır[75]. S.Kalfazade Ertuğrul, avlunun doğu ve batı kapıları üzerinde yer alan çift minarenin konumlarına dikkat çekerken Anadolu, Mısır ve Suriye'de taçkapılar üzerinde ya da yanında yer alan minarelerden bahsetmektedir. Anadolu'daki örneklerde bu minareler taçkapı üzerinde çift olarak yer alırken İsa Bey Camii'ndeki minareler ise Memluk dönemindeki benzerleri gibi kapı üzerinde tek yer almışlardır. Memluk döneminde Kahire'de bazı yapılarda çift minare bulunduğundan bahseden Ertuğrul, İsa Bey Camii'ndekine benzer bir uygulama olmadığını söylemektedir[76].

---

[74]Aptullah Kuran, "Karamanlı Medreseleri", **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara 1969, s.211-212; Sözen, **a.g.e.,** 1972, s.58-61; Osman Nuri Dülgerler, **Karamanoğulları Dönemi Mimarisi**, Ankara 2006, s.108-109.

[75] Selda Kalfazade Ertuğrul, **İsa Bey Camii (İsa Bey Mosquee)**, İstanbul 1995, s.1-2, 6-8.

[76] Selda Kalfazade Ertuğrul, "Etkileşim Sahası İçinde Selçuk İsa Bey Camii", **Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Ankara 25-27 Kasım 1998**, Ankara 1998, s.159.

Avlu köşelerinde minare yer almasının Artuklu döneminde Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camii'nde görüldüğü hatırlandığında İsa Bey Camii'nde harim ve avlunun birleşme noktasına yerleştirilen çift minarelerle yeni bir uygulamaya gidildiği ve Osmanlı mimarisinde minarelerin konumunun gelişiminde önemli bir örnek olduğu görülmektedir (F.300).

F. 300. Selçuk İsa Bey Camii (2005)

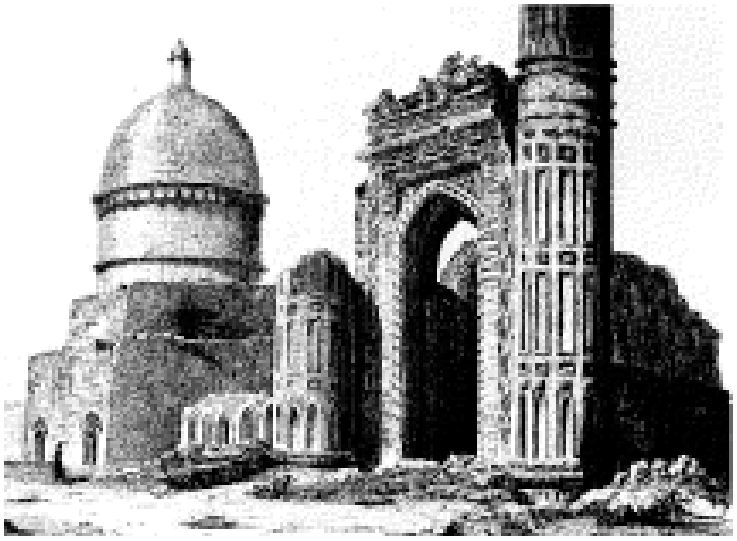
Anadolu'da Beylikler dönemi yapılarında çift minare kullanımı yukarıda bahsedilen örneklerde görüldüğü üzere taçkapı-çift minare uygulamasının son örneği olan Niğde Sungur Ağa Camii'nden sonra gerek tek minare, gerekse de minarelerin konumlarının farklı alanlarda değerlendirilmesi gibi değişik örnekler vermiştir. Anadolu'da böylelikle taçkapı-minare ilişkisinin görüldüğü başka örnek karşımıza çıkmazken Osmanlı mimarisinde minare, avlu köşelerine yerleştirilmiştir.

Osmanlı mimarisinde tek minareye sahip yapılarda minareler genellikle sağ veya sol köşede cami kütlesine bitişik olarak yer almıştır. Bazı yapılarda beden duvarının üzerinde yükseldiği de görülmüştür. Edirne Eski Cami'de olduğu gibi farklı zamanlarda ele alınan iki farklı minare uygulaması da olmuştur. Selçuk İsa Bey Camii'nde uygulandığı gibi İstanbul'da Fatih Camii (ilk yapı), Şehzade Mehmed Camii ve Üsküdar Mihrimah Camii'nde minareler ön cephenin iki köşesinde ele alınmıştır. Minare sayısı artınca (dört minare) minareler, İstanbul Süleymaniye

Camii'nde olduğu gibi avlunun dört köşesinde veya Edirne Selimiye Camii'nde olduğu gibi yapının dört köşesinde yer almıştır[77].

Anadolu dışında ise çifte minareler yaygın olarak taçkapının bulunduğu ön cephede cephenin köşelerinde veya ana eyvan üzerinde yer almıştır. Asya'da geniş bir coğrafyada beğenilerek uygulanan bu mimari gelenek yüzyıllar boyu sürmüştür.

Sultan Olcayto'nun kurduğu Sultaniye şehrinde günümüze ulaşmayan diğer bir yapı XIV. yy.'a tarihlenen Sultaniye Mescidi'dir. Çeşitli seyahatnamelerde yer alan gravürlerinden görüldüğüne göre Sultaniye Camii'nin çift minareli taçkapısının yanında bir hankah ve türbe yer almaktadır (F.301).

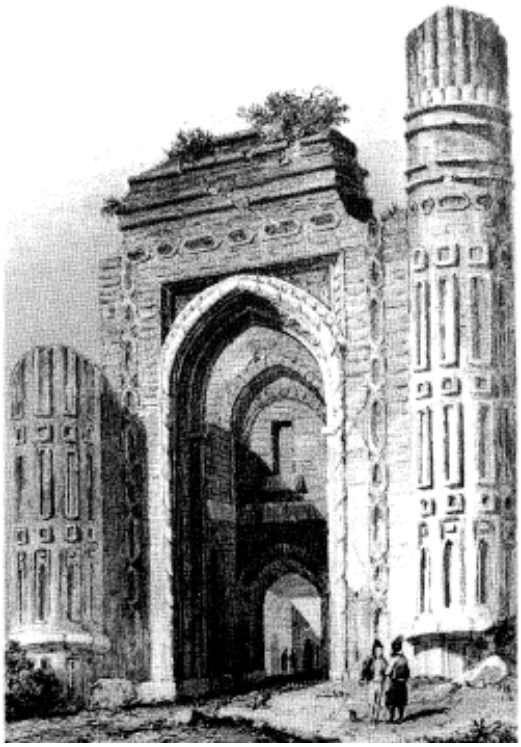

F.301. Sultaniye Mescid-i Cuması'nın çift minareli taçkapısı
(Golombek, Wilber 1988)

Türbe, kare planlı alt yapı üzerinde yüksek kasnaklı ve hafif sivri formla sonlanan kubbeyle örtülüdür. Golombek-Wilber çalışmalarında yapının İlhanlı döneminden

[77] Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Aygün Ülgen, **Klasik Devir Minareleri Osmanlı Cami Planında Minarenin Konumu**, İstanbul 1996.

Çelebi Oğlu'nun M.1333 tarihli türbesi olduğunu belirtmektedir[78]. Blair'in Sultaniye şehrini ve yapılarını incelediği makalesinde türbenin Şeyh Burak adına ve 1310 yılında inşa edildiği bilgisi verilmektedir[79]. Yapıların yayınlarda yer verilen gravürleri incelendiğinde Mescid-i Cuma'ya ait olduğu kaydedilen silindirik gövdeli iki minare arasında yer alan dikdörtgen kuruluşlu taçkapı dikkati çekmektedir. Kaideye sahip olmayan minarelerin silindirik gövdeleri zemin seviyesinden itibaren dikdörtgen ve kare formlarla bölümlenerek geometrik düzenlenmiştir. Gravürde sağdaki minare taçkapının üst hizasına kadar sağlam, sol taraftaki minare ise yarısına kadar yıkıktır. Taçkapının yanında yer alan türbeyle minare arasında sivri kemerli düzenlemeli bir duvar da görülmektedir. Dikdörtgen çerçevelerle düzenlenmiş taçkapının sivri kemerli giriş eyvanı içinde yine sivri kemerli kapı açıklığı yer almıştır. Taçkapının yüzeyinde düğümlü geçmeler ve burmalı silmeler gibi bazı mimari süsleme detayları gösterilmiştir. Gravürde taçkapının ve minarelerin yüzeylerinin oldukça süslemeli tasvir edilmiş olmasından hareketle buraların yoğun bir şekilde çini süslemeli olduğu tahmin edilebilir (F.302).

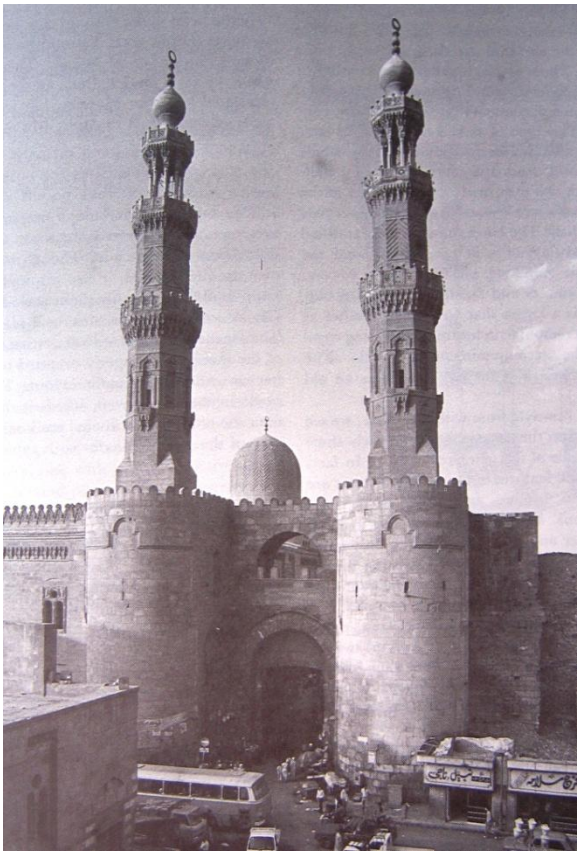
F.302. Sultaniye Mescid-i Cuması'nın çift minareli taçkapısı (Golombek, Wilber 1988)

[78] Lisa Golombek, Donald Wilber, **The Timurid Architecture of Iran and Turan**, New Jersey 1988, s.201.
[79] Sheila Blair, "The Mongol Capital of Sultaniyya, 'The Imperial'", **Iran**, Vol.24, 1986, s.142.

Mısır yapılarında taçkapıda çift minare uygulamasının Anadolu'daki örneklerden daha erken ya da çağdaş benzerlerine rastlanmazken 1356 yılında inşa edilen Sultan Hasan Camii'nde kaynaklardan elde edilen bilgilere göre inşa edilecek dört minareden ikisi, çift minareli bir tasarım oluşturacak biçimde taçkapıda yer alacaktı. Böylece Anadolu'da bulunan çift minareye sahip taçkapılara benzer bir düzenleme yapılması amaçlanmış olmalıdır. Ancak bu minarelerden yalnızca bir tanesi inşa edilmiş ve kısa bir süre sonra yıkılarak pek çok öğrencinin ölümüne yol açmıştır. Kötü bir işaret olarak algılanan bu olaydan sonra ikinci minare hiçbir zaman inşa edilmemiştir. Sultan Hasan Camii'nde, genel hatlarıyla Sivas Gök Medrese'ye benzetilen bir taçkapı bulunması ve tamamlanamamış olsa da çift minare inşa edilmesi fikri, Anadolu yapılarıyla olan ilişkiyi ortaya koymaktadır[80].

Kahire'de XI. yy.'da inşa edilmiş olan Bab-el Zuveyla'nın arka cephesinde yer alan 1419-1420 tarihli Müeyyed Şeyh Camii'nin minareleri ise daha farklı bir yaklaşımla ancak çift minare fikriyle kapının üzerine inşa edilmişlerdir. Bu örnekte görüldüğü üzere, minarelerin şehrin en dikkat çekici yerlerinden biri üzerine yerleştirilmesi, gücün bir göstergesi olarak vurgulanmış olmalıdır. Bab-el Zuwayla'nın yarım daire planlı burçları üzerinde kare kaideli çokgen gövdeli minareler, en üstteki sütunların üzerinde olmak üzere üç şerefeli düzenlenmiştir. Mukarnaslı çıkmalar, kemerli nişler ve zigzag süslemelerle oldukça gösterişli olan minareler, kapı üzerindeki konumlarıyla şehrin birer simgesi olmuşlardır[81] (F.303).

[80]Doris Behrens Abouseif, **The Minarets of Cairo**, Cairo 1985, s.96, 98; Doris Behrens Abouseif, **Islamic Architecture in Cairo**, Leiden New York Kobenhavn Köln 1989, s.83, 138-140.
[81] Behrens Abouseif, **a.g.e**., 1985, s.116; Behrens Abouseif, **a.g.e**., 1989, s.69, 72.

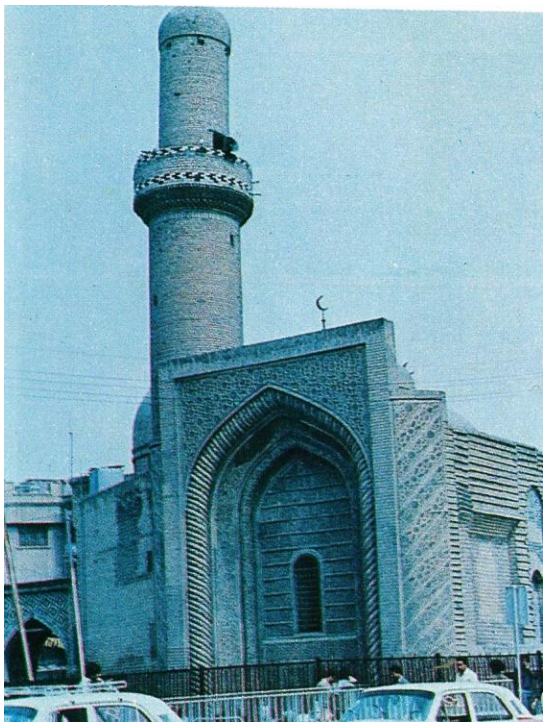

F.303. Bab-el Zuveyla üzerinde çift minareler (Behrens Abouseif 1989)

Irak'ta, Anadolu yapılarında gördüğümüz kullanıma paralel anlayışta inşa edilmiş bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bağdat Mercan Medresesi, 1357 yılında Emineddin Mercan Ulukay tarafından inşa edilmiş olup taçkapısı dışında bütün medrese yıkılmıştır. Medresenin orijinalinde, bir kenarı pahlanmış düzgün kare planlı olup güneyinde mescid, doğusunda türbe ve batı yönünde de çift minareli taçkapısı yer almaktaydı. Günümüze çift minareli taçkapı, tek minaresiyle ulaşmıştır. Taçkapının kemerini halat örgüsü motifli yuvarlak silme oluşturmuş, kemer ile kapı açıklığı arasındaki bölümde kademeli kemerler yer almıştır. Kuzey yöndeki minare günümüzde ayaktayken güney yöndeki minarenin yıkılmış veya inşa edilmemiş olduğu düşünülmektedir. Taçkapının iki yanında yer alan yuvarlak minare kaideleri burmalı silme ve geometrik geçme motifleriyle süslenmiştir. Tuğla minare süslemesiz olup bodur ve kalın silindirik gövdeye sahiptir[82] (F.304).

[82] Abdüsselam Uluçam, **Irak'taki Türk Mimari Eserleri**, Ankara 1989, s.113-117.

Irak'ta geç dönemlerde de çift minareli düzenlemeye sahip yapıların inşa edildiği görülmektedir. Necef Hz. Ali ve Kerbelâ Hz. Hüseyin türbeleri de geç dönemde aynı şekilde çifte minareli tasarlanmıştı[83].

F.304. Bağdat Mercan Medresesi taçkapısı (Uluçam, 1989)

Herat'da 1482-1485 tarihlerine ait Ziyaretgâh Camii, dört eyvanlı avlulu düzende ele alınmıştır. Avlunun kuzeyinde küçük bir medrese, güneyinde ise kışlık mescit bulunmaktadır. İbadet mekânına girişi sağlayan ana eyvanının iki yanında birer minare yer almaktadır. Taçkapı şeklinde düzenlenmiş olan eyvanın dikdörtgen çerçeveleri içinde sivri kemerli bir niş bulunmakta olup kapı açıklığı da sivri kemerli düzenlenmiştir. Kaidesiz minareler yerden silindirik gövdeli olarak başlamakta, yukarıya doğru incelerek devam etmektedir. Kaynaklardaki resme göre minarelerin şerefelerinin izleri görülmekte olup daha üstleri ise yıkıktır. Minarelerin üzerinde kalan bazı izlerden çinilerle süslü olduğu anlaşılmaktadır[84] (F.305).

[83] Uluçam, **a.g.e.,** 1989, s.252. Ayrıca Bağdat'ta XIX. yy.'da inşa edilmiş olan Asafiye Camii de Sünnilerin ilk çifte minareli camisi olmuştur. Tuğladan inşa edilmiş minarelerden günümüzde teki ayaktadır, Bkz. Uluçam, **a.g.e.,** 1989, s.252.

[84] Bernard O'Kane, **Timurid Architecture in Khurasan**, V.3, California 1986, s.259-263; Golombek, Wilber, **a.g.e.**, 1988, s.216.

Bu örneklerin yanı sıra İran'da Yezd Mescid-i Cuması'nın oldukça dar ve yüksek taçkapısı üzerinde çift minareler kullanılmıştır. Bütünüyle çini süslemeli olan taçkapıda çini süslemeli minarelerin Safevi veya Kaçar dönemlerinde (Emir Çakmak ya da Şah Tahmasb dönemlerinde) inşa edildiği düşünülmektedir[85].

F.305. Herat Ziyaretgah Camii (Golombek, Wilber 1988)

Selçuklu döneminden itibaren çeşitli yüzyıllar boyunca inşa ve tamir faaliyetleri devam etmiş olan Isfahan Mescid-i Cuması'nda çini süslemeli çift minareler güney yöndeki ana eyvanın üzerinde[86] (F.306) ve Kazvin Mescid-i Cuması'nda da çini süslemeli çift minareler kuzey yöndeki eyvanın üzerinde yer almıştır[87]. Her iki

[85]Anonim, "Yazd Jame' Mosque", **Ganjname Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, V.8, 2004c, s.16-16-24.

[86]Anonim, "Esfahan Jame' Mosque", **Ganjname Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, V.7, 2004d, s.129'da; A. Gabriel minarelerin Safevi döneminde inşa edilmiş olduğunu söylerken, Smith minarelerin daha erken tarihlere ait olabileceğini ileri sürmüştür. Galdieri ise bu minarelerin erken ya da geç inşa edilmiş olduğuna dair kesin bir bulgu olmadığını belirtmektedir. A.Behdjat güney eyvanın iki yanında yer alan bu minarelerin Akkoyunlular döneminde yapılmış olabileceğini belirtmekle birlikte doğu eyvanda da yapılan kazılar sonucunda burada minare yapılmasının planladığını gösteren izler bulunduğunu söylemektedir. Bu yüzden minarelerin Akkoyunlar döneminden daha önce yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Akbar Behdjat, "Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1978, s.23.

[87]Kazvin Mescid-i Cuması'nda kuzey eyvan üzerinde yer alan minarelerin de yapım tarihi tartışmalı olmuştur. Minarelerin eyvanla birlikte Selçuklu döneminden olduğunu ileri süren araştırmacıların

yapının da çifte minareleri hakkında Selçuklu döneminde ya da daha geç dönemlerde yapılmış olduklarına dair tartışmalar yapılmış olup kesin veri bulunmamaktadır. Genel görüşe göre Safevi ve Kaçar dönemlerinde inşa edildikleri ileri sürülmektedir.

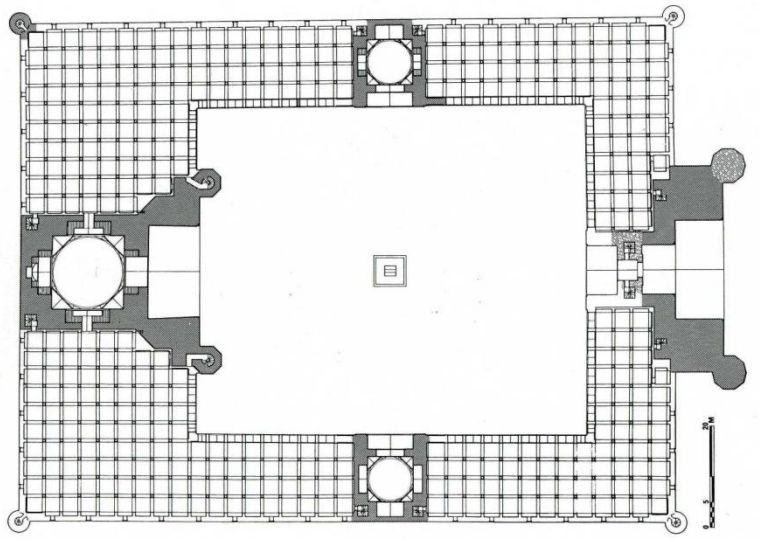

F.306. Isfahan Mescid-i Cuması (2010)

Semerkant'ta Timurlu döneminde, Timur'un baş hanımı Bibi Hanım adına inşa edilmiş büyük bir külliyeden yalnızca mescit ve türbenin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Dikdörtgen planlı ve revakların çevrelediği bir avludan oluşan caminin köşelerinde çokgen kesitli minarelerin yer aldığı anıtsal bir taçkapısı bulunmaktadır (P.24). Ayrıca caminin dört köşesinde de birer minare yer almıştır. Taçkapının karşısında mihrap önü kubbeli kare planlı bir mekân bulunmaktadır. Bu kubbeli

yanında genel görüşe göre geç dönemde yapılmış olan minarelerin çinilerinin çeşitli dönemlerde yenilendiği belirtilmektedir. Janine Sourdel-Thomine, Donald Wilber, **Monuments Seljoukides De Qazvin En Iran**, Paris 1974, s.30-32; Behdjat, **a.g.e.,** 1978, s.53-54; Anonim, "Qazvin Jame' Mosque", **Ganjname Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques,** V.8, 2004e, s.136. Yalnızca N. Meckhati, kuzey eyvanının iki yanındaki minarelerin eyvanla birlikte Selçuklu döneminde inşa edildiğini söylemektedir.

bölümün önündeki eyvan benzeri girişin iki yanında da çokgen kesitli minareler yer almaktadır[88].

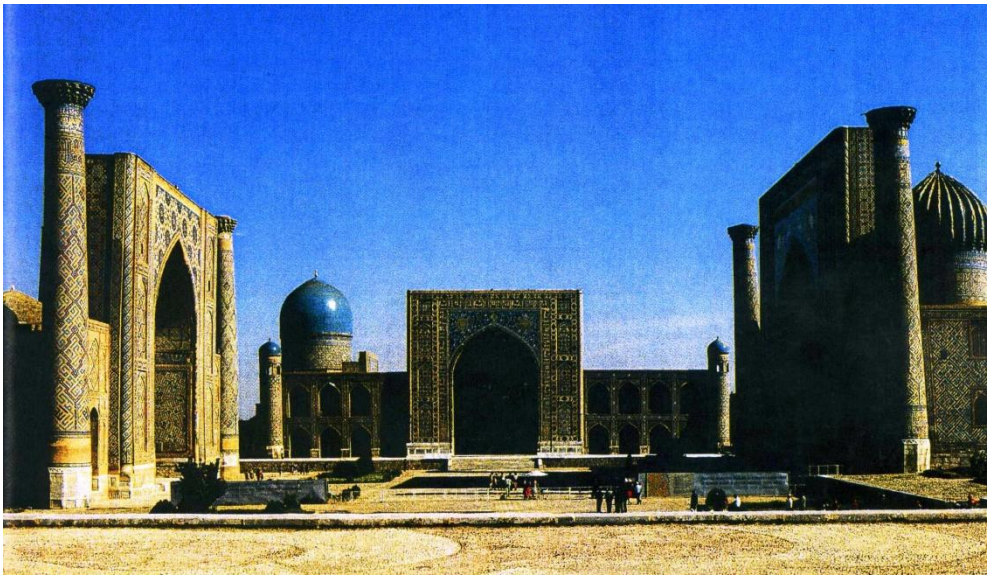
P. 24. Semerkant, Bibi Hanım Mescidi planı (Golombek, Wilber 1988)

Geç dönemlere kadar yaygınlıkla kullanılan bu mimari tipin Orta Asya'daki örneklerinde minareler cephelerin köşelerinde yer almıştır. Semerkant'ta medreselerin bulunduğu Registan Meydanı'nda (F.307) Uluğ Bey Medresesi XV. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Tillakari ve Şirdar Medrese'leri ise bu mimari tipin XVII. yüzyılda inşa edilmiş uygulamalarıdır. Uluğ Bey ve Şirdar Medreseleri karşılıklı olarak yer almaktadır. Sivri kemerli bir eyvan şeklinde düzenlenmiş olan taçkapılar sivri kemerli nişli ve çini süslemelidir. Oldukça yüksek ve geniş olan taçkapıların iki yanındaki duvarlar daha alçak tutulmuş olup cephelerin iki köşesinde ise minareler yer almıştır[89].

Semerkant'ta XIX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş Çar Minar bir medresenin anıtsal giriş kapısını oluşturmaktaydı. Üstleri firuze renkli sırlı küçük kubbeciklerle

[88]Gözde Ramazanoğlu, **Orta Asya Türk Mimarisi**, Ankara 1988, John Lawton, **Samarkand and Bukhara**, London 1991, s.128-131; s.61-68.
[89] Ramazanoğlu, **a.g.e.,** 1988, s.104-120; Anonim, **Fabled Cities of Central Asia Samarkand Bukhara Khiva**, United Kingdom 1990, s.73-80; Lawton, **a.g.e**., 1991, s.53-61.

sonlanan kalın ve bodur minareler kapının dört köşesinde yer almaktadır. Medrese günümüze ulaşmamıştır[90] (F.309).

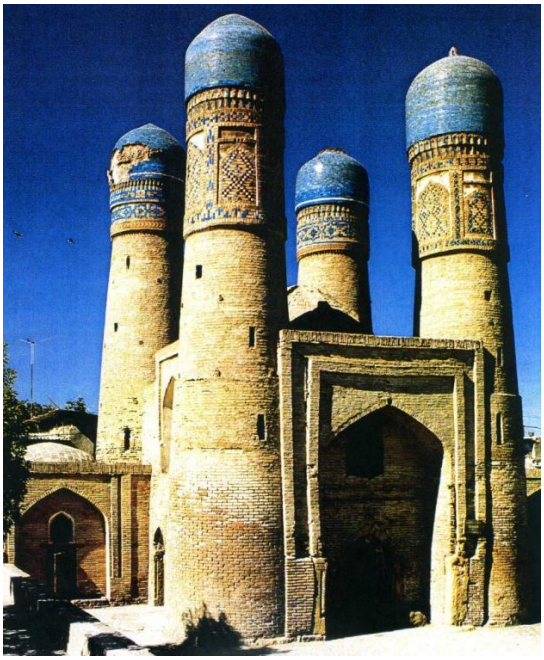

F.307. Semerkant, Registan Meydanı (Lawton, 1991)

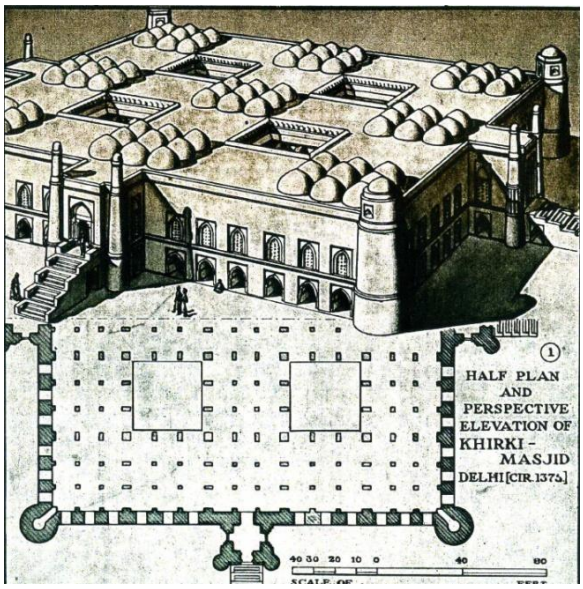
F.308. Semerkant Şirdar Medresesi (Lawton 1991)

[90] Lawton, **a.g.e.**, 1991, s.12-13.

F.309. Semerkant Çar Minar (Lawton 1991)

Hindistan'da 1230 tarihli Ajmer Camii'nde merkezi kemer üzerinde çift minareler bulunmaktaydı. Delhi'de 1375 tarihli Kirki Camii'nde üç yönde yer alan kapıların iki kenarında alttan yukarı doğru daralan formlarıyla minareler yer almaktadır[91] (F.310).

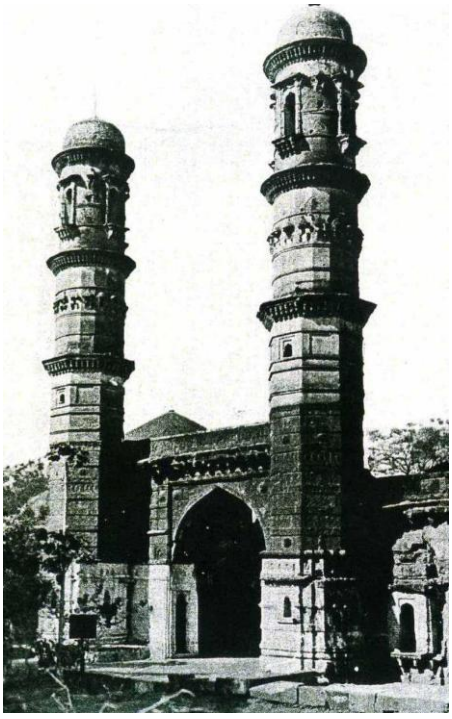
F. 310. Delhi Kirki Camii (Brown 1981)

[91] Percy Brown, **Indian Architecture (Islamic Period)**, Bombay 1981, s.24.

Hindistan'da 1485 tarihli Champanir Camii'nde merkezi kemerin yüksek tutulmuş ön cephesinde yüksek sivri kemerli kapı açıklığının iki yanında yivli kaideler üzerinde silmelerle hareketlendirilmiş çokgen minareler yer almıştır. Burhanpur'da bulunan Bibiki Mescidi 1590 tarihli olup sivri kemerli açıklıklı anıtsal girişin iki yanında yivli kaideler üzerinde silmelerle katlara bölünmüş çokgen kesitli minareler bulunmaktadır[92].

F.311. Champir Camii
(Brown, 1981)

F.312. Burhanpur Bibiki Camii
(Brown, 1981)

Çifte minareli taçkapı ve cephelerin köşelerinde minare kullanımına, Anadolu dışında Azerbaycan, İran, Hindistan ve Orta Asya gibi oldukça geniş bir coğrafi alanda rastlanmaktadır. Burada üzerinde durulan örneklerde de görüldüğü gibi Anadolu'da bu mimari tipin artık kullanılmadığı XIV. yüzyıldan itibaren diğer coğrafyalarda uygulandığı anlaşılmaktadır.

[92] Brown, **a.g.e.**, 1981, s.56-57.

SONUÇ

Taçkapılarda çift minare uygulamasının Anadolu yapılarından önceki örnekleri için, çeşitli araştırmacılar Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi'nde, yapıları çevreleyen duvar üzerinde bulunan çift minareli taçkapıyı (1187) ilk örnek olarak değerlendirmektedir. Sonraki yıllarda yapılan araştırmalarda, bu geleneğin Azerbaycan yolu ile Anadolu'ya geldiği ve Anadolu Selçuklu mimarisindeki örneklerin ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Anadolu Selçuklu mimarisinde taçkapıda çift minare uygulamasını Moğol etkisine bağlayan bazı araştırmacılar ise, 1243'ten sonra inşa edilen bu yapılarda Azerbaycan yorumundan başka Moğolların görkem isteğiyle çift minareli cephe düzenlemesine gidildiğini belirtir.

Erken tarihli kaynaklarda İran'da taçkapılar üzerinde çift minare yer alan örneklerin XI. yüzyıl ortalarında Isfahan ve Sengbest'te inşa edildiği söylenmiş ancak bunlar hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Çeşitli kaynaklar karşılaştırılarak incelendiğinde İsfahan'da 1030 tarihinden önce çift minareli bir kapı inşa edildiği bilgisine ulaşılmakla birlikte mimarisi ya da nerede yer aldığı tespit edilememektedir. Sengbest'te Arslan Cazip Türbesi'nin yakınındaki minare de mimarisi ve üzerindeki izlerle dikkat çekmekte olup, Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi'ndeki çift minareli taçkapının mimari kompozisyonunda ve ondan daha erken bir örnek olabileceği ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklarda geçen Tabas Çift Minareli Medrese ve Ardistan İmam Hasan Camii çift minareli taçkapı düzenleriyle XII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Tabas Çift Minareli Medrese orijinal planında yeniden inşa edilmiş ve minareler de onarılmıştır. İmam Hasan Camii'nin ise minarelerinden sadece biri günümüze ulaşabilmiş olmakla beraber, her ikisi de XII. yüzyılın ortalarından erken tarihli çift minareli örnekler olmaları açısından önemlidir.

Hindistan'ta Kutbeddin Aybek'in inşa ettirdiği Ajmer Camii 1200 yılında tamamlanmış, yapıya İltutmuş tarafından 1229-1230 yıllarında revaklı bölümler eklenmiştir. Bu revakların ortasındaki büyük kemer üzerinde yer alan ve yarım yuvarlak-üçgen yivleriyle Kutup Minar'a benzeyen ince ve narin minarelerin kalıntıları dikkat çekicidir. İltutmuş, Kutbeddin Aybek'in inşasını başlattığı Kutup Minar'ı 1215'te tamamlatmış, yakın bir dönemde de Ajmer Camii'ne yaptığı ve Selçuklu üslubuna yaklaşan kemerli açıklıklı eklerde, büyük kemer üzerinde iki minareye yer vermiştir. Yapı, çift minareli yapıların uygulandığı coğrafyaların çeşitliliği açısından bu bölgede günümüze gelen (bilinen) tek örnek olmakla birlikte tarihi ve minaresinde yer alan bani adıyla 1230 yılına tarihlenen önemli bir örnektir.

Araştırmalarda Mümine Hatun Kümbeti'yle ilgili bilgiler verilirken Mimar Acemi bin Ebubekir'in diğer yapıları ve Nahçıvan Mektebi (Ekolü)'nden bahsedilmektedir. Nahçıvan'lı mimarların kendi coğrafyalarında İslam mimarisinin etkileyici pek çok yapısını inşa etmelerinin yanı sıra kendi ülkeleri dışında, Hindistan'ın da dâhil olduğu diğer ülkelerde de tanındıklarından bahsedilmektedir. Bu bilgi aynı mimari tipin İran, Azerbaycan ve Hindistan gibi farklı coğrafyalarda ortaya çıktığı düşünüldüğünde önemli olmaktadır.

Gelişim çizgisi içinde ele alınan yapılardan bir diğeri günümüze yalnızca çift minareli taçkapısı ulaşmış olan Karabağlar'daki yapıdır. Kaynaklarda minarelerin XII. yy. sonları ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiğinden bahsedilmiştir. Ancak yapının mimari özellikleri yanında diğer yapılardaki çifte minareler de dikkate alındığında, XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş ve XIII. yüzyılın sonlarında da esaslı bir tamir geçirmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı coğrafyada, Şeyh Baba Yakub Külliyesi'nde yer alan yapıda, minarelerinden biri günümüze ulaşmamış olmakla birlikte çift minareli taçkapı düzenlemesi vardır. Hemen yanındaki kümbetin 1273 yılında inşa edilmiş olduğu göz önünde bulundurularak yapılar topluluğunun da XIII. yüzyılın ortalarından itibaren burada yerleşmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Minarenin Karabağlar'daki çift minareyle mimari olarak benzerliği de tarihlemeyi destekler niteliktedir. Özellikle bu iki yapı Sivas ve

Erzurum'da inşa edilen medreselerle hemen hemen aynı tarihlerde inşa edilmiş yapılar olarak da dikkat çekmektedir.

Konya Sahip Ata Camii, Anadolu'da çift minareye sahip yapılar içinde en erken tarihli örnektir. Çeşitli araştırmalarda tek minareye sahip olduğu kabul edilen yapının son restorasyonlarında çift minareli olduğu anlaşılmıştır. Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese aynı baniye ait yapılar olup taçkapı açıklığının iki yanındaki prizmatik kaideler üzerinde yükselen yivli minareleri ile taçkapı-minare ilişkisi açısından benzerdir. Sivas Gök Medrese'yle aynı yıllarda inşa edilmiş olan Sivas Çifte Minareli Medrese'de ise minare kaidelerinin kapı kütlesiyle gizlendiği ve dolayısıyla da minarelerin kapı üzerinden yükseldiği görülmektedir. Çifte Minareli Medrese, minarelerinin silindirik gövdelerinde görülen yazı düzeni ile Anadolu örneklerinden farklı olarak İran'da üzerlerinde yazı yer alan silindirik gövdeli minareleri hatırlatmaktadır. Bu yönüyle Isfahan yakınlarındaki Öştorcan Mescid-i Cuması'nın minarelerine benzerliği dikkat çekmektedir. Erzurum Çifte Minareli Medrese, minare kaidelerinin kapının iki yanından yükselmesiyle ve yivli minareleriyle Konya Sahip Ata Camii ve Sivas Gök Medrese ile benzemektedir. Yakutiye Medresesi'nin minareleri bu örneklerden farklı olarak cephenin iki köşesinde tasarlanmış fakat bir tanesi inşa edilmiştir. Yakutiye Medresesesi'nin minarelerinin cephedeki konumu, İran'da aynı yüzyıl ve sonrasındaki geç dönem yapılarını hatırlatmaktadır. Niğde Sungur Bey Camii'ndeki çift minareli taçkapı ise 1335'te son örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan sonra Anadolu'da Beylikler dönemiyle birlikte mimaride izlenen değişimler sonucu Selçuk İsa Bey Camii'nin avlu kapıları üzerindeki minareleri ve günümüze ulaşmamış olmakla birlikte Karaman Emir Musa Medresesi'nin taçkapısındaki tek minareli düzeni, bu mimari geleneğin farklı arayışlarla değişmeye başladığı yapılar olarak görülmektedir.

Çift minareli yapıların gelişim çizgisi incelenirken genel olarak, ilk örnek olduğu kabul edilen Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi'ndeki çift minareli taçkapının dikkate alındığı ve Anadolu'daki benzerlerinin bu yapıdan yola çıkarak şekillendiği ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacıların da Anadolu'daki uygulamaları Moğol etkisinin şekillendirdiği yönündeki görüşleri, bu dönemde kendi coğrafyalarında

herhangi bir anıt eser yapmamış olmalarından dolayı kabul edilebilir görülmemektedir. Buna karşılık, Anadolu'daki örneklerden önce, Aras havzasında bulunan Karabağlar Külliyesi ve Babi Şeyh Baba Yakub Külliyesi'ndeki yapıların varlığı gelişim çizgisi içinde önemli bir yere sahip olmaktadırlar. Uzak bir coğrafyada olmakla birlikte yapım tarihi bilindiği için önem arz eden Ajmer'de 1230 yılında inşa edilen caminin çift minare düzenlemesinin yanında, İran'da XII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Tabas Medresesi ve Ardistan İmam Hasan Camii'ndeki yapılarda görülen çift minare uygulamaları Anadolu örneklerinden önce ele alınmışlardı

Anadolu'da yer alan Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'de taçkapı kütlesiyle birlikte tasarlanan minare düzeni Anadolu'ya en yakın ve erken örnek olan Nahçıvan Mümine Hatun Külliyesi'ndeki gibi olmayıp Tabas, Ardistan ve Ajmer'deki çifte minareli taçkapılara benzemektedir. Bunlardan Isfahan yakınındaki Ardistan Anadolu'ya hem coğrafi hem de mimari olarak en yakın örnektir. Bu yapılardan farklı olarak Anadolu'da, Sivas Çifte Minareli Medrese hariç, minare kaideleri taçkapının iki yanında, taçkapı kütlesine katılmıştır. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin taçkapı-minare ilişkisi kapı üzerinde yer alan bordürlerin minare kaidelerini kapatması yönünden İran örneklerine benzerken, erken tarihli Konya Sahip Ata Camii'nde bu özellik görülmez. Yakutiye Medresesi yapının köşesinde yer alan minarenin konumu açısından farklı bir örnektir.

Azerbaycan, İran ve Hindistan'da erken örneklerini gördüğümüz çift minareli yapılar, Anadolu'da beş örnekte karşımıza çıkmaktadır. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin yalnızca ön cephesi sağlam kalmış, diğer yapılar, zaman içinde tahrip olmuşlarsa da günümüze sağlam ulaşmışlardır. Bu da bazı mimari sorunları olsa da yapıların değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Anadolu'da XIV. yüzyılın ortasından itibaren ise yapılarda çift minare kullanımı görülmemekte, Beylikler döneminde ve Osmanlı mimarisinde minareler farklı konumlarda değerlendirilmektedir. Taçkapıda çift minare kullanımı Anadolu'da son örnek olan Niğde Sungur Ağa Camii'nden sonra aynı yüzyılda, İran'da taçkapılarda

kullanılmaya devam etmiştir. 1310'lardan itibaren İran coğrafyasında birbirine oldukça yakın tarihlerde çift minareli taçkapıya sahip cami ve medrese gibi yapıların inşa edildiği görülmektedir. Tez konusu içinde, Anadolu yapılarından geç tarihli olmakla birlikte değerlendirmeye alınan İran'daki yapılar XIV. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu coğrafyada minarelerin geç örneklerde cephelerin köşelerinde yer aldığı görülse de, çoğunlukla ana eyvanlar üzerinde çift minareler kullanılmıştır.

Bunların yanı sıra, taçkapılarda çift minare uygulamasını Anadolu'da 1243'teki Kösedağ Savaşı sonrasında, Moğolların Anadolu'ya gelişine bağlayan görüşler mevcuttur. Bu konuda kesin bir veri olmamasına karşın, Anadolu'daki çift minareli yapıların Selçuklu yönetiminin İlhanlı kontrolünde olduğu dönemde inşa edilmiş olmaları dikkatleri bu noktada toplamıştır. Ancak mimari gelenek açısından bakıldığında XIV. yüzyılın başına kadar Anadolu'da Selçuklu egemenliği devam etmektedir. Bu dönemde yapılmış olan dört yapıdan iki tanesi Selçuklu veziri Sahip Ata tarafından, diğer ikisi ise İlhanlı yöneticileri tarafından yaptırılmıştır.

Anadolu'nun Kösedağ Savaşı sonrasındaki ayaklanmalar, mali sıkıntılar ve iç huzursuzluklarla geçirdiği bu dönemde İlhanlılar tarafından Anadolu'ya gönderilen Moğol valiler ve yöneticiler bulunuyordu. Barucurdi ve Şemseddin Cüveyni gibi bazı Moğol valiler Sivas'ta medrese inşa ettirerek yapı ortamına katkıda bulunmaktaydılar. Sahip Ata Fahreddin Ali gibi güçlü konumdaki Selçuklu vezirleri de inşa ettirdikleri yapılarla adeta Moğollarla yarış içinde olmuşlar, Sivas'ta Sahip Ata'nın, Barucurdi'nin ve Şemseddin Cüveyni'nin yapıları aynı yıllarda inşa edilmiştir. Böylece, Anadolu'da İlhanlı yönetimindeki Selçuklu Devleti olarak değerlendirilen bu dönemde siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatta çok büyük sıkıntılar olmasına rağmen medreseler gibi büyük programlı yapıların inşasına devam edilmiştir. Anadolu'da inşa edilmiş çift minareli taçkapıya sahip yapılar bu dönemin ürünleridir.

Sonuç olarak, çift minareli taçkapıların ilk örneklerinin İran ve Azerbaycan'da ve Anadolu'daki yapılara göre daha erken tarihli olduğu ortaya çıkmaktadır. Gelişim çizgisi içinde en olgun örneklerini Anadolu'da ortaya koyduktan sonra bu mimari

uygulamanın bırakılması, ancak İran'da geleneğin sürdürülmüş olması, taçkapıda çift minare düzenini Anadolu'nun XIII. yüzyıl için ödünç aldığı bir tasarım olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır Bu mimari tipin uygulama sürecinin öncesi ve sonrası Anadolu'dan bağımsız gelişmeye devam etmiş ve uygulamanın coğrafi alanı genişlemiştir.

Böylece Anadolu'da XIV. yüzyılda bu mimari tasarım devam etmemiş, Batıya doğru yayılan Beylikler mimarisinde daha farklı denemelere dönüşmüştür. Anadolu'da Beylikler dönemi yapılarında çift minare kullanımı yukarıda bahsedilen örneklerde görüldüğü üzere taçkapı-çift minare uygulamasının son örneği olan Niğde Sungur Ağa Camii'nden sonra gerek tek minare, gerekse de minarelerin konumlarının farklı alanlarda değerlendirilmesi gibi değişik örnekler vermiştir. Anadolu'da böylelikle taçkapı-minare ilişkisinin görüldüğü başka örnek karşımıza çıkmazken Osmanlı mimarisinde minareler birbirlerinden uzaklaştırılarak avlu köşelerine yerleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

ABOUSEIF, Doris BEHRENS, **The Minarets of Cairo**, Cairo 1985.

ABOUSEIF, Doris BEHRENS, **Islamic Architecture in Cairo**, Leiden New York Kobenhavn Köln 1989.

ABOUSEIF, Doris BEHRENS, "Hâkim Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.15, İstanbul 1997, s.184-185.

AĞALDAĞ, Sabahattin, "Moğol Devleti", **Türkler,** C.8, Ankara 2002, s.265-277.

AKÇAY, İlhan, "Yakutiye Medresesi", **Vakıflar Dergisi**, S.VI, Ankara 1965, s.146-152.

AKMAYDALI, Hüdavendigar, "Niğde Sungurbey Camii", **Vakıflar Dergisi**, S.XIX, Ankara 1985, s.147-178.

AKOK, Mahmut, "Konya'da İnce Minareli Medresenin Rölöve ve Mimarisi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XIX-1/1970, Ankara 1972, s.5-36.

AKOK, Mahmut, "Konya'da Sahib-Ata Hanikâh, Camiinin Röleve ve Mimarisi", **Türk Arkeoloji Dergisi,** S.XIX-2/1970, Ankara 1972, s. 5-38.

AKOK, Mahmut, "Konya'da Restore Edilme yoluyla Kurtarılması Düşünülen Üç Selçuklu Eser. Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli Medreselerin Restorasyon Projeleri", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.XXIV-1/1977, Ankara 1977, s.41-69.

AKTAŞ-YASA, Azize, "Selçuklu Konya'sında Mimari Eserlerin Banileri", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi-Bildiriler,** C. II, Konya 2001, s.423-455.

ALGAR, Hamid, "Ahmed Teküder", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1989, s.139.

ALTUN, Ara, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971a, s.191-200.

ALTUN, Ara, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul 1971b.

ALTUN, Ara, **Anadolu'da Artuklu Devri Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul 1978.

ALTUN, Ara, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1988.

AMANZADE, Rayihe, **Azərbaycan Memarlıgında Baştaglar**, Baki 1995.

ANISI, Alireza, "The Masjid-i Malik in Kirman", **Iran**, Vol.42, 2004, s.137-154.

ANISI, Alireza, "Early Islamic Architecture in Iran (637-1059)", The University of Edinburg, Ph.D.Thesis, 2007.

ANONİM, "Babi Türbesi", **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C.I, Baki 1976, s.526.

ANONİM, **Fabled Cities of Central Asia Samarkand Bukhara Khiva**, United Kingdom 1990.

ANONİM, "Oshtorjan Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.7, b.y.y. 2004a, s.148-153.

ANONİM, "Gonabad Jame Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.8, b.y.y. 2004b, s.94-99.

ANONİM, "Yazd Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques,** Vol.8, b.y.y. 2004c, s.16-24.

ANONİM, "Esfahan Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques**, Vol.7, b.y.y. 2004d, s.118-147.

ANONİM, "Qazvin Jame' Mosque", **Ganjnameh, Cyclopaedia of Iranian Islamic Architecture, Congregational Mosques,** Vol.8, b.y.y. 2004e, s.136-142.

ASAFOĞLU, Z., **Oğuz-Türk Yurdu Karabağlar**, Bakı 2005.

ARABACI, Caner, **Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri**, Konya 1998.

ASLANAPA, Oktay, "Azerbaycan'da Türk Abideleri", **Türk Kültürü, Azerbaycan Sayısı**, C.XII, S.19, Ankara 1964, s.59-65.

ASLANAPA, Oktay, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri,** İstanbul 1979.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, I-II, İstanbul 1984.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara 1996.

ATALAR, Münir, Sibel KAVAKLI, "Sivas'ın İlk Valilerinden Şemseddin Muhammed b. Muhammed Cüveyni (ö.683/1284)", **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri 29 Eylül-1 Ekim 2005**, Sivas 2006, s.200-205.

ATÇEKEN, Zeki, **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanımı**, Ankara 1988.

ATÇEKEN, Zeki, "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre Sahib-Ata Külliyesi'nin Osmanlılar Zamanında Tamirleri ve Caminin Bazı Bilinmeyen Yönleri", **Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S.6, Konya 1992, s.101-108.

ATÇEKEN, Zeki, "Konya Şer'iyye Sicil Kayıtlarına Göre İnce Minareli Darü'l Hadis'in Osmanlılar Zamanında Bakımı ve Kullanılması", **Yeni İpek Yolu Özel Sayı**, III, Konya 2000, s.37-47.

BAKIRER, Ömür, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", **Vakıflar Dergisi**, S.IX, Ankara 1971, 317-362.

BAKIRER, Ömür, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, C.I-II, Ankara 1981.

BAKIRER, Ömür, "Niğde Sungurbey Camisi'nin Taçkapı ve Pencereleri İçin Bazı Düşünceler", **Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri**, İstanbul 2000, s.73-84.

BARTHOLD, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.1, İstanbul 1931, s.135-160.

BAŞAR, M.Emin, "XII. XIII. Yüzyıl Anadolu Minareleri", Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 1997.

BAŞAR, Emin, "Konya'daki Selçuklu Minareleri", **Yeni İpek Yolu, Konya I**, Konya 1998, s.307-324.

BAŞKAN, Seyfi, "Başlangıcından 14.Yüzyıl Sonuna Kadar Anadolu Türk Mimarlığında Minareler", **Kültür ve Sanat**, C.1, S.4, 1989, s.72-78.

BATES, Ülkü Ü., "The Impact of The Mongol Invasion on Turkish Architecture", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.9, No.1, Newyork 1978, s.23-32.

BAUSANI, A. (Çev.Mustafa Uyar), "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din (Religion Under the Mongols)", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,** C.XX, S.32, Ankara 2002, s.223-231.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni", **Vakıflar Dergisi**, S.XI, Ankara 1971, s.69-106.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, **Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları,** Erzurum 1993.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı/Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 2002) Bildiriler,** Kayseri 2002, s.3-7.

BAYRAM, Sadi ve A.H. KARABACAK, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi,** , S.XIII, Ankara 1981, s.31-69.

BEHDJAT, Akbar, "Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1978.

BERBERIAN, Manuel, "Tabas-e Golshan (Iran) Catastrophic Earthquake of 16 September 1978; A Preliminary Field Raport", **Disasters**, Vol.2, No.4, Great Britain 1979, s.207-219.

BERBERIAN, Manuel -R.S.YEATS, "Contribution of archaeological data to studies of earthquake history in the Iranian Plateau", **Journal of Structural Geology**, S.23, 2001, s.563-584.

BERCHEM, M.V, Halil EDHEM, **Corpus Inscriptionum Arabicarum**, Cairo 1917.

BEYGU, Abdürrahim Şerif, **Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1936.

BEZER, Gülay ÖĞÜN, "Şemseddin İldeniz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000, s.81-82.

BEZER, Gülay ÖĞÜN, "İldenizliler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.22, İstanbul 2000, s.82-84.

BİLGET, Burhan, "Sivas Gökmedrese 1995-1996 Yılı Çalışmaları", **VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 Kuşadası**, Ankara 1998, s.607-616.

BİLGET, N.Burhan, **Gök Medrese**, Ankara 1989.

BLAIR, S.Sheila, "The Mongol Capital of Sultaniyya, 'The İmperial'", **Iran**, Vol.24, 1986, s.139-151.

BLOOM, Jonathan, **Minaret, Symbol of Islam, Oxford Studies in Islamic Art VII**, Oxford 1989.

BREND, Barbara, "The Patronage of Fahr ad-Din Ali ibn al-Husain and the work of Kaluk ibn Abd Allah in the development of the decoration of portals in thirteenth century Anatolia", **Kunst des Orients,** C.X, Wiesbaden 1975, s. 160-186.

BRETANİSKİ, L.S., A.V.SALAMZADE, **Azerbaycan Me'marlıgı Abideleri I Nahçıvan MSSP Abideleri,** Bakı 1951.

BRETANİTSKİY, L.- L. MAMİKONOV, D. MOTİS, "K Restavratsii Soorujeniy Arkhitekturnogo Ansamblya v Sel Karabaglar (Karabağlar Köyündeki Mimarlık Kompleksinin Restorasyonuna İlişkin)", **Voprosi Restavratsii Pamyatnikov Zodchestva Azerbaydjana (Azerbaycan Mimarlık Abidelerinin Berpası)**, Baki 1960, s.87-103.

BRETANİSKİ, L.S., **XII-XV. Esrlerde Azerbaycan Me'marlığı ve Onun Kabağ Şark Ölkelerinin Arkitekturasında Mövkeyi** , Mosvka 1966.

BROWN, Percy, **Indian Architecture (Islamic Period)**, India 1981.

BUBUR, Rüçhan, "Kazakistan, Jambul'da, Ayşe Bibi Türbesi", **Sanat Tarihi Dergisi, Yrd.Doç.Dr.Lale Bulut'a Armağan**, S.XIV/1 (Nisan), İzmir 2005, s.29-43.

CAHEN, Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul 1979.

CANTAY, Tanju, "XII. XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da Cephe Mimarisinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982.

CRANE, Howard, "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, V.XXXVI, Leiden E.J.Brill 1993, s.1-57.

CRESWELL, K.A.C., "The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-I", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.276, March 1926, s.134-140.

CRESWELL, K.A.C., "The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-II", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.278, May 1926, s.252-259.

CRESWELL, K.A.C., "The Evolution of the Minaret, with Special Reference to Egypt-III", **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol.48, No.279, June 1926, s.290-298.

CRESWELL, K.A.C., **The Muslim Architecture of Egypt**, V.I, New York 1978.

CURZON, Robert, **Armenia, A Year At Erzeroom And On the Frontiers Of Russia, Turkey And Persia**, New York 1854.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Kösedağ Savaşı (1243)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Konya 1990.

ÇAM, Nusret, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar", **Vakıflar Dergisi**, S.XX, Ankara 1988, s.289-310.

ÇAPA, İbrahim, "Sâhib Ata Fahreddin Ali ve Oğulları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bölümü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994.

ÇEŞMELİ, İbrahim, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

ÇETİN, Osman, "Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Selçuklu-Moğol Münasebetleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Y.4, C.4, S.4, Bursa 1992, s.109-115.

ÇETİNKAYA, Dilek, "Türk Minarelerinin Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1968.

DAFTARY, Farhad, "The Medieval Isma'ilis of the Iranian Lands", **Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworrth**, **The Sultan's Turret**, Vol.2, Leiden Boston Köln 2000, s.43-81.

DEMİRCAN, Zeynep, "Orta Anadolu'da İlhanlı Mimari Eserleri", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

DEMİRCİ, Mehmet, "Moğollar ve Mevlâna", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Y.1, S.9, İstanbul 1987, s.54-57.

DEMİREL, Ömer, **Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı**, Sivas 1998.

DEMİREL, Ömer, **Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü**, Ankara 2000.

DEMİREL, Ömer, "Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler", **Osmanlı Dönemi Sivas Şehri**, Sivas 2006, s.37-75.

DENİZLİ, Hikmet, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas tarih yok.

DIEULAFOY, Jane, **La Perse La Chaldee Et La Susiane**, Paris 1887.

DIGBY, Simon, "Iletmish or Iltutmish? A Reconsideration of the Name of the Dehli Sultan", **Iran**, Vol.8, 1970, s.57-64.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, "Türk Askeri Mimarisinde Gözetleme Kuleleri", **Ars Turcica Akten Des VI. Internationalen Kongresses Für Türkische Kunst München Vom 3. Bis 7. September 1979, I. Architektur,** C.I-Text, München 1987, s.201-209.

DOĞAN, Nermin ŞAMAN, "Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.20, S.1, Ankara 2003, s.150-166.

DURAN, Remzi, **Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir),** Ankara 2001.

DÜLGERLER, Osman Nuri, **Karamanoğulları Dönemi Mimarisi**, Ankara 2006.

DÜNDAR, Sevinç, "Konya Sahip Ata Külliyesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1970.

ERDEM, İlhan, "Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

ERDEM, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XX, S.31, Ankara 2000, s.1-35.

ERDEM, İlhan, "İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", **Ankara Üniversitesi Sil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXII, S.35, Ankara 2004, s.103-111.

ERDEM, İlhan, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258), The Economic Dimension of the Saljukid-Mongols Relationships in the First Period (1243-1258)", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXIV, S.38, Ankara 2005, s.1-10.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", **Vakıflar Dergisi**, S.VII, Ankara 1968, s.164-187.

ERTUĞRUL, Selda KALFAZADE, **İsa Bey Camii (İsa Bey Mosquee)**, İstanbul 1995.

ERTUĞRUL, Selda KALFAZADE, "Etkileşim Sahası İçinde Selçuk İsa Bey Camii", **Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Ankara 25-27 Kasım 1998**, Ankara 1998, s.158-163.

ESİN, Emel, "Türk san'at tarihinde Kara-hanlı devrinin mevkii", **VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s.100-130.

ESİN, Emel, "Muyanlık Uygur Buyan Yapısından (Vıhara) Hakanlı Muyanlıgına (Rıbat) ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.75-102.

ESİN, Emel, "Minare", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXIV, Ankara 1976, s.205-215.

ESİN, Emel, "Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi Memoriam Prof.Albert Louis Gabriel Özel Sayısı**, Ankara 1978, s.104-147.

ESİN, Emel, "Ribat-i Melik Hakanî Sülâlesinden İbrâhim-Oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harcang'de H.471/1078'de Yaptırdığı Külliyye", **Erdem**, C.2, S.5, Ankara 1986, s.405-424.

ETHEM, Halil, **Niğde Kılavuzu**, İstanbul 1936.

EVLİYA ÇELEBİ, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C.5, İstanbul 1970a.

EVLİYA ÇELEBİ, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C.3, İstanbul 1970b.

EYİCE, Semavi-Ernst DIEZ, "Minare", **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, İstanbul 1979, s.323-335.

FERİT, M.- M. Mesut, **Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri**, İstanbul 1934.

GABRIEL, Albert, **Monuments Turc D'Anatolie, Amasya Tokat Sivas**, Paris 1934.

GABRIEL, Albert, "Le Masdjid-i Djum'a d'Isfahan", **Ars Islamica**, II/1 MCMXXXV, 1939, s.9-44.

GABRIEL, Albert, **Niğde Türk Anıtları**, Ankara 1962.

GALDIERI, Eugenio, **Esfahan: Masgid-i Gum'a**, b.y.y. 1375.

GIYASİ, Cafer, **Nizami Devri Mi'marlık Abideleri**, b.y.y. 1991.

GODARD, Andre, "Abarkuh (Province de Yazd)", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/I, Paris 1936c, s.47-72.

GODARD, Andre, "Historique Du Masdjid-e Djum'a D'Isfahan", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/II, Paris 1936a, s.211-282.

GODARD, Andre, "Ardistan Et Zaware", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/II, Paris 1936b, s.285-309.

GODARD, Andre, "Isfahan", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, IV, Paris 1949, s.43-44.

GODARD, Yedda, "Tabas", **Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology**, Vol.V, No.1, June 1937, s.46-49.

GODARD, Yedda.A., Myron Bement SMITH, "Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture: II.Manar and Masdjid Barsian (Isfahan)", **Ars Islamica**, Vol.4, 1937, s.6-41.

GOLOMBEK, Lisa, Donald WILBER, **The Timurid Architecture of Iran and Turan**, C.I-II, New Jersey 1988.

GOODWIN, A., **A History of Ottoman Architecture**, London 1971.

GÖDE, Kemal, **Eratnalılar (1327-1381)**, Ankara 1994.

GÖDE, Kemal, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.5, Kayseri 1994, s.83-98.

GÖDE, Kemal, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hâkimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, Isparta 1995, s.165-190.

GÖKSU, Melek, "Şerefeddin Hatîroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2000.

GÖRGEÇİR, Seydi, "Anadolu'da Çifte Minareli Portaller", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Türk İslam Sanatı Kürsüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1977.

GREGORY ABÛ'L-FARAC (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi**, C.II, Çev.Ö.R.Doğrul, Ankara 1999.

GROHMANN, Adolf, "The Origin and Early Development of Floriated Kufic", **Ars Orientalis**, Vol.2, 1957, s.183-213.

GÜN, Recep, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı", On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 1999.

GÜNDOĞDU, Hamza, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", **Prof.Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları**, İstanbul 1996, s.85-96.

GÜRBÜZ, Osman, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Y.11, S.25, Erzurum 2004, s.145-160.

GÜREL, Mehmet Ali, "Anadolu'da Moğol İsyanları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001.

HAMILTON, William J., **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, Vol.I, London 1842.

HAKKI, İsmail, Rıdvan NAFİZ, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928.

HEDIN, Sevin, "Dr.Sevin Hedin in Persia", **The Geographical Journal**, Vol.27, No.6, 1906, s.618-620.

HERSEK, Can Mehmet, "Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Sivas Kenti Anıtları", Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

HERSEK, Can Mehmet, "Sivas'taki Selçuklu Dönemi Medreselerinin Restitüsyon ve Restorasyon Sorunları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler**, C.I, Konya 2001, s.387-395, 671-675.

HINZ, Walther, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", **Belleten**, C.XIII, S.52, Ankara 1949, s.771-793.

HILLENBRAND, Robert, "Survey Excavations in Iran During 1968-69 (Islamic Monuments in Northern Iran)", **Iran,** Vol.8, 1970, s.205-206.

HILLENBRAND, Robert, "Political Symbolism in Early Indo-Islamic Mosque Architecture: The Case of Ajmir", **Iran**, Vol.26, 1988, s.105-117.

HILLENBRAND, Robert, J. BURTON-PAGE, G.S.P, FREEMAN-GRENVILLE, "Manara, Manar", **Encyclopaedia of Islam**, C.VI, Leiden 1991, s.361-370.

HONERFAR, Lütfullah, **İsfahan'ın Tarihi Eserleri Gencinesi (İsfahan Eyaletinin Tarihi Eserleri ve Levhaları ve Tarihi Tabelaları),** Tahran 1350.

HUSEYNOF, M., L. BRETANİSKİ, E.SALAMZADE, **Azerbaycan Me'marlığı Tarihi**, Mosvka 1963.

HUTT, Antony- Leonard HARROW, **Islamic Architecture Iran 1**, London 1977.

İZGİ, Özkan, "Harezmşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", **Türk Kültürü**, S.170, Y.XV, Ankara 1976, s.92-99.

KÂHYA, Yegan, Gülsün TANYELİ, Kâni KUZUCULAR, "Sivas Gök Medrese Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler**, C.I, Konya 2001, s.441-449, 691-701.

KÂHYA, Yegan, Gülsün TANYELİ, Kâni KUZUCULAR, **Sivas Gökmedrese Rölöve Restitüsyon Projesi** (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı - Sivas Belediyesi - Sivas Gökmedrese Tarihi Eserleri Koruma ve Yaşatma Vakfı), İstanbul 2002.

KAMALOV, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** S.140, İstanbul 2002, s.167-180.

KARABAĞLI, Rizvan, **Karabulaqtan Fuzuliyedek**, Baku 2004.

KARAMAĞARALI, Haluk, "Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1965.

KARAMAĞARALI, Haluk, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi Malazgirt Zaferi Özel Sayısı**, S.III, Ankara 1971, s.209-247.

KARAMAĞARALI, Haluk, "Sâhib Atâ Câmii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", **Röleve ve Restorasyon Dergisi,** S.3, Ankara 1982, s.49-75.

KARAMAN, H., A.ÖZEK vd., **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli**, Ankara 2007.

KAYA, Önder, **Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler**, İstanbul 2007.

KAYAOĞLU, İsmet, "Mevlâna'nın Moğol Yöneticilerle Münasebetleri", **Selçuk Üniversitesi 2.Milli Mevlâna Kongresi (Tebliğler) 3-5 Mayıs 1986**, Konya 1986, s.159-164.

KELEŞ, Bahattin, "Sultan Baybars ve Abaka Han'ın Kayseri'ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi", **II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirleri**, 16-17 Nisan 1998, Kayseri 1998, s.281-287.

KERİMZADE, Sima, "Karabağlar Türbesinin Kitabeleri Hakkında Bazı Mülahizeler", **Azerbaycan SSP İlimler Akademiyasının Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası**, No.2, Bakı 1969, s.69-77.

KILIÇ, Erol, **Gravür ve Eski fotoğraflarda Erzurum. Erzurum In Gravures and Old Photograps**, İstanbul 1998.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi,** Konya 1964.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi**, C.I-II, İstanbul 1974.

KUCUR, Sadi S., "Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

KURAN, Aptullah, **Anadolu Medreseleri,** C.I, Ankara 1969.

KURAN, Aptullah, "Karamanlı Medreseleri", **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara 1969, s.209-223.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, **Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)**, Erzurum 2007.

LAWTON, John, **Samarkand and Bukhara**, London 1991.

LÖYTVED, J.H., **Konia. Inschriften Der Seldschukischen Bauten**, Berlin 1907.

M. ZEKİ, "Niğdenin İlhanilere Geçmesi", **Akpınar (Niğde Halkevi)**, Y.1, S.4, Niğde 1934, s.7-10.

M. ZEKİ, "Niğdenin İlhanilere Geçmesi", **Akpınar (Niğde Halkevi)**, Y.1, S.6, Niğde 1934, s.13-16.

MACGREGOR, C.M., **Narrative of A Journey Through The Province of Khorassan and of The N.W. Frontier of Afghanistan in 1875**, Vol.I, London 1879.

MACUN, İnci, "Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resim Sanatı", **Türkler**, C.8, İstanbul 2002, s.881-890.

MAHİROĞULLARI, Adnan, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001.

MAHMUDOV, Yaqub, Kərim, ŞÜKÜROV, **Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər**, Bakı 2007.

MALCOLM, John, Edward G. BROWNE, "Account of a Rare Manuscript History of Isfahan, Presented to the Royal Asiatic Society on May 19, 1827", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, July 1901, s.411-446.

MAYER, Leo Aryeh, **Islamic Architects and Their Works**, Geneve 1959.

MECHKATI, Nosratullah, **Monuments Et Sites Historiques De L'Iran**, Tahran t.y.

MEMMEDOV, Rauf, **Nahçıvan Şeherinin Tarihi Oçerki**, Baki 1977.

MEMMEDZADE, K.M., **Azerbaycanda İnşaat Senedi (IV-XVI. Esrler)**, Baki 1978.

MEMMEDZADE, K.M., **İskusstvo Azerbaydjana**, Bakü 1983.

MERÇİL, Erdoğan, "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", **Belleten**, C.LIX, S.225, Ankara 1995, s.327-340.

MERÇİL, Erdoğan, "Sahip Ata", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul 2008, s.515-516.

MESHKATİ, Nusratullah, **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, Tahran t.y.

MESUT M, M. FERİT, **Sahip Ata ile Oğullarının Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1934.

MILES, George C., "The Inscriptions of the Masjid-i Jami' at Ashtarjan", **Iran**, Vol.12, 1974, s.89-98.

MİRZEYEVA, Elmira, "Ortaçağ Azerbaycan Şehirlerinde Sufi Derviş Merkezleri", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül 2002 Mersin)**, Ankara 2004, s.831-842.

MOLINE, Judi, "Saljuq Minarets in Iran: Developments in the Decorative Scheme", **The Art of The Saljuqs in Iran and Anatolia**, California 1994, s.30-43.

MONTPEREUX, Frederic Dubois, **Voyage Autour Du Caucase, Chez Les Tcherkesses Et Les Abkhases, En Colchide, En Georgie, En Armenie, Et En Crimee, Avec Un Atlas Geographique Pittoresque, Archaeologique, Geologique, Etc**., C.IV, Paris 1838.

MUHAMMED ET-TANCÎ, **İbni Batûta Seyahatnamesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr Fi Garaibi'l-Emsâr)**, Çev.Mümin Çevik, C.I-II, İstanbul 1983.

MÜLAYİM, Selçuk, "Yivli Minare ve Geleneği", **Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri 26-27 Arallık 1987,** Antalya 1988, s.11-25.

NABİYEV, Zülfikar, "Azerbaycan'da Tasavvufi Hareketler", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

NATH, R., **History of Sultanate Architecture**, Delhi 1978.

NE'METOVA, Meşedihanım, **Esrlerin Daş Yaddaşı**, Baki 1987.

NEYMAT, Meshadıkhanum, **Korpus Epigraficheskikh Pamyatnikov Azerbaydjana, Arabo - Perso - Tyurkoyazıchnıye Nadpisi Nakhchıvanskoy Avtonomnoy Respubliki (XII vek-nachalo XX veka)**, Tom III, Baku 2001.

QAJAR, Chingiz, **The Famous Sons of Ancient and Medieval Azerbaijan**, Azerbaijan t.y.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü**, İstanbul 2000.

OKTAY, Samim, "Sivas'da Gök Medrese", **Arkitekt**, XVIII/5-6, 1948, s.113-115.

O'KANE, Bernard, **Timurid Architecture in Khurasan**, V.3, California 1986.

O'KANE, Bernard, "Salguq Minarets: Some New Data", **Annales Islamologiques**, 20, 1984, s.85-101.

O'KANE, Bernard, **Studies in Persian Art and Architecture**, Cairo 1995.

ORAL, Zeki M., "Anadolu'da İlhani devri vesikaları. Temurtaş Noyin zamanında yapılmış eserler ve kitabeleri", **V.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 12-17 Nisan 1956**, Ankara 1960, s.208-215.

ORAL, Zeki, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeler ve Tarihçeleri", **Vakıflar Dergisi**, S.V, Ankara 1962, s.23-78.

ÖNDER, Mehmet, **Mevlana Şehri Konya**, Ankara 1971.

ÖNEY, Gönül, "Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme", **Kültür ve Sanat**, Y.2, S.4, Ankara 1976, s.6-11.

ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu Mimari Sanatında Ahşap Stalaktitli Sütun Başlıkları", **Önasya**, C.4, S.37, İstanbul 1968, s.8-9, 22.

ÖNGE, Yılmaz, "Çift Şerefeli Selçuklu Minareleri", **Önasya**, C.5, S.50, İstanbul t.y., s.8-9.

ÖZDEMİR, H.Ahmet, **Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İstanbul 2005.

ÖZKARCI, Mehmet, **Niğde'de Türk Mimarisi**, Ankara 2001.

ÖZKURT, Mehmet, "İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

ÖZÖNDER, Hasan, "Konya Selçuklu Devri Abidelerinde Görülen Epigrafik Özellikler", **Konya**, Ankara 1984, s. 15-22.

PAYDAŞ, Kazım, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.150, İstanbul 2004, s.155-163.

PICKETT, Douglas, "The Significance of the Friday Mosque, Ushturjan, In The History Of Persian Tilework", **The Art Of The Saljuqs In Iran and Anatolia**, California 1994, s.12-16.

POPE, Arthur Upham, **Persian Architecture**, London 1965.

RAMAZANOĞLU, Gözde, **Orta Asya'da Türk Mimarisi**, Ankara 1988.

RASHIDUDDIN FAZLULLAH, **Jami'u't-tawarikh (Compendium of Chronicles)**, C.II-III, (Çeviren: W.M.Thackston, Harvard 1999.

Rıdvan NAFİZ, İsmail HAKKI, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928.

ROGERS, J.M., "The Çifte Minareli Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", **Anatolian Studies**, XV, 1965, s.63-85.

SAFAROV, F.Y., "Qarabağlar Me'marlıq Kompleksinin Kitabaları", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası,** Y.1, C.1, S.3, Ankara 1993, s.63-66.

SAHAI, Surendra, **Islam Builds in India**, New Delhi 2004.

SAKALLI, Talat, "Memluk Sultanı Baybars'ın Üç Günlük Kayseri Hâkimiyeti", **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu, Kayseri 30-31 Mayıs 1996**, Kayseri 1996, s.65-73.

SALAMZADE, A.V., **Azerbaycanın Memarlık Abideleri**, Baki 1958.

SALAMZADE, A.V., **Acemi Ebubekir Oğlu Nahçıvani**, Baki 1976a.

SALAMZADE, A., **Acemi Ebubekir Oğlu ve Nahçıvan Mi'marlık Abideleri**, Baki 1976b.

SALAMZADE, A.V., K.M. MEMMEDZADE, **Arazboyu Abideler**, Baki 1979.

SALAMZADE, A.V., K. MEMEDZADE, **Azerbaycan Mimarlığı'nın Nahçıvan Mektebi Abideleri**, Baki 1985.

SARRE, F., **Konya Köşkü**, Ankara 1967.

SAYAN, Yüksel, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Ankara 1999.

SCHROEDER, Eric, "A Note on Sangbast", **Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology**, Vol.IV, No.3, 1936, s.136-139.

SCHROEDER, Eric, "The Seljuq Period", **A Survey of Persian Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.981-1051.

SCHROEDER, Eric, "The Seljuq Period-Sangbast: Tomb and Minaret (997-1028 (387-419 H.)", **A Survey of Persian Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.986-988.

SCHROEDER, Eric, "Standing Monuments of the First Period", **A Survey of Persian Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.930-966.

SCHROEDER, Eric, "Standing Monuments of the First Period – The Masjid-i-Jami' of Ardistan and the Masjid-i-Jami' of Isfahan", **A Survey of Persian Art**, C.III, Tahran (1938-1939), s.949-966.

SMITH, Myron Bement, "The Manars Of Isfahan", **Athar-e Iran Annales Du Service Archeologique De L'Iran**, I/II, Paris 1936, s.313-358.

SMITH, Myron Bement, "Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture III. Two Dated Seljuk Monuments At Sin (Isfahan)", **Ars Islamica**, Vol.6, No.1, 1939, s.1-10.

SEVİM, Ali, Erdoğan MERÇİL, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür,** Ankara 1995.

SOURDEL, Dominique, Janine, THOMINE, "Deux minarets d'époque seljoukide en Afghanistan, Appendice Liste Des Minarets "Khorasaniens", Seljoukides Ou Antérieurs", **Syria**, T.30, Fas.1/2, 1953, s.108-136.

SOURDEL, Janine THOMINE, Donald WILBER, **Monuments Seljoukides De Qazvin En Iran**, Paris 1974.

SOURDEL, Dominique,
Janine SOURDEL-THOMINE, "A propos des monuments de Sangbast", **Iran**, Vol.17, 1979, s.109-114.

SOYMAN, Faik, İbrahim TONGUR, **Konya Eski Eserler Kılavuzu**, Konya 1944.

SÖNMEZ, Zeki, **Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar,** Ankara 1995.

SÖZEN, Metin, **Anadolu Medreseleri. Beylikler Devri, Açık Medreseler**, C.I, İstanbul 1970.

SÖZEN, Metin, **Anadolu Medreseleri Selçuklular ve Beylikler Devri, Kapalı Medreseler, Bir Kısmı Ayakta Olan Medreseler, Kaynaklardan Bilinen Medreseler**, C.2, İstanbul 1972.

SÖZEN, Metin, "Sivas Gök Medrese ve Düşündürdükleri", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi 1.Restorasyon Semineri Özel Sayısı**, S.4, İstanbul 1982, s.93-100.

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, 1, Ankara 1970, s.1-147.

SÜMER, Faruk, "Teküder", **İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1979, s.144.

SÜMER, Faruk, "Abaka", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1988, s.8.

SÜMER, Faruk, "Argun", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C.3, İstanbul 1991, s.355-357.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları**, **Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350,** Ankara 1987.

SYKES, P.Molesworth, "A Fifth Journey in Persia", **The Geographical Journal**, Vol.28, No.5, 1906a, s.425-453.

SYKES, P.Molesworth, "A Fifth Journey in Persia", **The Geographical Journal**, Vol.28, No.6, 1906b, s.560-587.

ŞAHİN, Sami, "Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) ve Kitabelerindeki Rivayetlerin Hadis Değeri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.X/1, Sivas 2006, s.145-163.

TAPDIKOGLU, Hazım, **Fuzuli Rayonunun Toponimleri**, Baki 2001.

TOURNEFORT, M.Pitton, **Relation D'un Voyage Du Levant**, C.II, Amsterdam 1741.

TUNCER, Orhan Cezmi, "Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler", **Vakıflar Dergisi**, S.XIII, Ankara 1981, s. 449-488.

TUNCER, Orhan Cezmi, "Mimar Kölük ve Kaluyan", **Vakıflar Dergisi,** S.XIX, Ankara 1985, s. 109-118.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar**, Ankara 1986.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Anadolu Kümbetleri, Selçuklu Dönemi**, C.1, Ankara 1986.

TUNCER, Orhan Cezmi, **Sivas Gök Medrese (Sahip Ata Fahrettin Ali Medresesi)**, Ankara 2008.

TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)**, İstanbul 1999.

TURÁNSZKY, Ilona, K.GINK, **Azerbaijan Mosquees Turrets Palaces**, Budapeste 1979.

TÜTENK, A.Arif, "Niğde'de Sungur Bey Camii Doğu Duvarında Farsca Pir Ahmet ve Kasım Hanlarla Sungur Beyle İlgili İki Kitabe", **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.1, Ankara 1972, s.402-404.

ULUÇAM, Abdüsselam, **Irak'taki Türk Mimari Eserleri**, Ankara 1989.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994, s.749-758.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Nahçıvan-Karabağlar'daki Mimari Manzume ve Düşündürdükleri", **XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.I, Ankara 2005, s.255-273.

USEYNOV, M., L. BRETANISKI, A. SALAMZADE, **İstoriyi Arhitekturi Azerbaidjana**, Moskva 1963.

UZLUK, Şahabettin, "Konyada çift şerefeli üçüncü minare", **Konya, (Halkevi Aylık Kültür Dergisi)**, Y.XII, S.112, Konya 1948, s.3-5.

UZUNÇARŞLI, İsmail Hakkı, Rıdvan NAFİZ, **Sivas Şehri**, Sivas 1997.

ÜÇOK, Bahriye, "Kirman'da Müslüman Kutluk Devletinde İki Kadın Hükümdar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (1961)**, C.9, Ankara 1962, s.81-98.

ÜÇOK, Bahriye, **İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar**, Ankara 1965.

ÜLGEN, Aygün, **Klasik Devir Minareleri, Osmanlı Cami Planında Minarenin Konumu**, İstanbul 1996.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, **Les monuments İslamiques anciens de la ville d'Erzurum et de la Region**, Paris 1968.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar**, İzmir 1982.

ÜNVER, Süheyl, "Konyada ikinci bir çift şerefeli minare", **Konya (Halkevi Aylık Kültür Dergisi)**, Y.XI, S.105-106-107, Konya 1947, s.1-3.

VALİDİ, Ahmet Zeki, "Azerbaycan Türk Etnoğrafisine dair", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Y.2, S.18, İstanbul 1933, s.247-253.

VAUGHAN, H.B., "Journeys in Persia (1890-91)", **The Geographical Journal**, Vol.7, No.1, 1896, s.24-41.

WELCH, Anthony, Hussein KESHANI, Alexandra BAIN, "Epigraphs, Scripture and Architecture in the Early Delhi Sultanate", **Muqarnas**, Vol.19, Leiden 2002, s.12-43.

WILBER, Donald N., **The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period**, New Jersey 1955.

WILBER, Donald, "The Development Of Mosaic Faience In Islamic Architecture In Iran", **Ars Islamica**, VI/1, 1939, s.16-47.

WITTEK, Paul, "Ankara'da bir İlhani kitabesi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.1, İstanbul 1931, s.161-164.

YAVUZ, Ayşıl TÜKEL, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer**, Ankara 1983.

YAZAR, Turgay, "XII-XIV. Yüzyıl Nahçıvan Türbeleri", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

YAZAR, Turgay, Nahçıvan Mimarisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 1999.

YAZAR, Turgay, **Nahçıvan'da Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar)**, Ankara 2007.

YAZICI, Tahsin, "Şemseddin Cüveyni", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul 1993, s.144-146.

YETKİN, Suut Kemal, "Çifte Minare", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II-III, Ankara 1952, s.46-57.

YETKİN, Şerare, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1986.

YÖRÜKOĞLU, Ömer, "Sahip Ata Araştırması", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler,** 11-15 Ekim 1976, C.II, Ankara 1981, s.899-905.

YÖRÜKOĞLU, Ömer, "Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Hafriyatı", **Vakıflar Dergisi**, S.XII, Ankara 1978, s.235-245.

YURDAYDIN, Hüseyin, **Nasuhu's Silah-i (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i**, Ankara 1976.

YUVALI, Abdülkadir, "Geyhatu Han", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C.14, İstanbul 1991, s.44-45.

YUVALI, Abdülkadir, "Ebu Said Bahadır Han", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C.10, İstanbul 1994, s.218-219.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", **XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara 1994, s.581-600.

YUVALI, Abdülkadir, "Gazan Han", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C.13, İstanbul 1996, s.431.

YUVALI, Abdülkadir, "Hülagü", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul 1998, s.473-475.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", **XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.II, Ankara 1999, s.545-553.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlılar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C.22, İstanbul 2000, s.102-105.

YÜCEL, Yaşar-Ali SEVİM, **Türkiye Tarihi**, C.1, Ankara 1990.

http://www.bura.org/haberler/haberoku.asp?hid=594 / 23.09.2010

http://www.orexca.com/img/monument/vabkent/1-1 / 23.09.2010

http://www.orexca.com/photogalleryfull/203 / 23.09.2010

http://www.sivas.bel.tr/album/showp.asp?padid=114&paid=1 / 02.11.2010

http://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and ghurids/architecture/arslan-jadhib / 21.12.2009

http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp? location_id=3760&image_id= 13594820 / 12.10.2009

http://archnet.org/library/images/oneimage-large.jsp?location_id=3760&image_id= 135947 / 12.10.2009

http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id= 135951 / 12.10.2009

http://archnet.org/library/images/one-image.large.jsp?location_id=13243&image_id= 123632 ve 123633 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/one-image.large.jsp?location_id=13243&image_id =123632 ve 123633 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/one-image.large.jsp?location_id=13243&image_id= 123636 ve 123637 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13243&image_id =123636 ve 123637 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id= 123628 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=13243&image_id= 123629 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/one-image.jsp?location_id=13243&image_id= 123630 / 16.05.2006

http://archnet.org/library/images/one-image.jsp?location_id=13243&image_id= 123631 / 16.05.2006

http://myfuzuli.files.wordpress.com-seyx_babi_turbasi1 / 25.11.2010

http://azerbaijanfoundation.az/az/uploads/posts/2008-10/1225109932_fiz8.jpg& imgrefurl / 24.09.2010

http://www.ioc.u-tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai1/20.10.2009

http://www.citypictures.org/details.php?image_id=3914 / 25.06.2010

http://www.citypictures.net/r3916.search.htm / 25.06.2010

http://www.ioc.u.tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai6 /20.10.2009
http://www.ioc.u.tokyo.ac.jp/islamarc/WebPage1/htm_eng/ajmer/jarhai8 /20.10.2009
http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3760&image_id=135953 / 12.10.2009)
http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13243&image_id=123632 / 16.05.2006

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Ayşe DENKNALBANT

Doğum Yeri ve Tarihi: İstanbul, 25.01.1978

Yabancı Dil: İngilizce

İşi: Öğretim Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bizans Sanatı (Kadro), İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü (Görevlendirme).

EĞİTİM

Doktora: 2004- , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, devam ediyor.

Doktora Tez Konusu: "Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephe Gelişimi (Anadolu, Azerbaycan, İran, Hindistan)" (Prof.Dr. M. Baha TANMAN danışmanlığında).

Yüksek Lisans: 2000-2004 Haziran, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

Yüksek Lisans Tezi: "Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri" (Doç.Dr. İlknur KOLAY danışmanlığında).

Lisans: 1996-2000, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü.

İlk ve Orta Öğretim: Genç Osman İlkokulu - Yedikule Lisesi (1982-1990), Bakırköy Lisesi (1991-1994).

ÇALIŞMALARI

ARAŞTIRMA

1999 yılında Mimar Sinan Üniversitesi'nin açmış olduğu "Cumhuriyet ve Sanat" konulu araştırma yarışmasında "Sedad Hakkı Eldem'in Geleneksel Mimari Çalışmaları" başlıklı çalışmasıyla Başarı Ödülü aldı.

KAZI

1997-2003 yılları arasında Prof.Dr.Ara ALTUN başkanlığındaki "İznik Çini Fırınları Kazısı"nda düzenli olarak görev aldı.

YÜZEY ARAŞTIRMASI

1999-2004 yılları arasında Dr.Feridun ÖZGÜMÜŞ başkanlığındaki "İstanbul-Sur İçi Yüzey Araştırması" çalışmalarına katıldı.

BİLDİRİ

"Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri", *İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri 16-18 Aralık 2004.*

"Anadolu Selçuklu Dönemi Mihrapları İçinde Yeni Bir Örnek: Kırşehir Kesikköprü Kervansarayı Mihrabı", *Konya Selçuk Üniversitesi, Uluslar Arası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu Rüçhan Arık M. Oluş Arık'a Armağan 25-27 Nisan 2007.*

*"*Azerbaycan / Fuzuli - Şeyh Babi Yakup Yapılar Topluluğu*", I.Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, Kars / Kağızman 05-08 Temmuz 2010.*

POSTER

"Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri", Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları Toplantısı 5 Nisan 2005, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

YAYINLARI

Araştırma ve Bildiriler

-"Sedad Hakkı Eldem'in Geleneksel Mimari Çalışmaları", **Cumhuriyet ve Sanat, Cumhuriyetin 75. yılı Kutlama Programı Öğrenci Araştırma Yarışması**, Mimar Sinan Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi yay., İstanbul 2000, 57-70.

-"Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri", **Bilim Eşiği II Sanat Tarihinde Gençler Semineri 2004 Bildiriler,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s.263-293.

-"Anadolu Selçuklu Dönemi Mihrapları İçinde Yeni Bir Örnek: Kırşehir Kesikköprü Kervansarayı Mihrabı", **Yeni İpek Yolu Özel Sayısı, Konya Kitabı X (Uluslar Arası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu Rüçhan Arık ve M. Oluş Arık'a Armağan)**, Konya 2007, s. 273-289.

-"Azerbaycan / Fuzuli - Şeyh Babi Yakup Yapılar Topluluğu", **I.Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, Bildiri Kitabı** *(Baskıda).*

Maddeler

-"Kasım Paşa Külliyesi (Bozüyük)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul 2001, 550-552.

-"Köşk", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.26, Ankara 2002, 279-282.

-"Kütüphane-Mimari", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.27, Ankara 2003, 32-35.

-"Macaristan'da Osmanlı Sanat Eserleri", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.27, Ankara 2003, 295-296.

-"Mama Hatun Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.27, Ankara 2003, 549-550.

-"Mümine Hatun Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.31, Ankara 2006, s.559-560.

-"Selçuklular Mimari", (A.V. Çobanoğlu ile birlikte), **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.36, İstanbul 2009, s.392-397.

-"Seyyid Battal Gazi Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.37, İstanbul 2009, s.51-54.

-"Sultan Han (Kayseri-Tuzhisarı)", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.37, İstanbul 2009, s.504-505.

-"Susuz Han", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C.37, İstanbul 2009, s.576-577.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ GÜZEL SANATLAR BÖLÜMÜ'NDE YÜRÜTTÜĞÜ DERSLER

Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu'nda; Dış Ticaret ve Avrupa Birliği, Bankacılık ve Sigortacılık, Emlak ve Emlak Yönetimi, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Ağırlama Hizmetleri Bölümleri'ne,
Çapa Tıp Fakültesi Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Yüksekokulu; Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Bölümü'ne,
Güzel Sanatlar I-II Dersi vermektedir.